

Glasnik Slovenskega etnološkega društva (*Glasnik SED*):

Znanstveno-strokovna revija Slovenskega etnološkega društva
59 | 2019, št. 2

Bulletin of the Slovene Ethnological Society:

Scientific Journal
59 | 2019, Issues 2

UDK 39(497.4)(05)

ISSN 0351-2908 Glasnik SED (Tiskana izdaja) | Printed edition

ISSN 2536-4324 Glasnik SED (Spletna izdaja) | Online edition

Revija je od leta 1956 izhajala kot *Glasnik Inštituta za slovensko narodopisje*, od leta 1959 (15 letnikov) kot *Glasnik Slovenskega etnografskega društva*, po letu 1976 pa izhaja kot *Glasnik Slovenskega etnološkega društva*. | The Bulletin had been published under the name *Glasnik Inštituta za slovensko narodopisje* (Bulletin of the Institute for Slovene Ethnography) until 1956; as *Glasnik Slovenskega etnografskega društva* (Bulletin of the Slovene Ethnographical Society) until 1959 (15 volumes); and as *Glasnik Slovenskega etnološkega društva* (Bulletin of the Slovene Ethnological Society) since 1976.

V enem letniku izideta dve številki. | 2 issues (1 volume) are published yearly.

SLOVENSKO *etnološko* DRUŠTVO
SLOVENE *ethnological* SOCIETY

Izdajatelj | Publisher©

Slovensko etnološko društvo
Zanj | Represented by Alenka Černelič Krošelj

Ponatis celotne številke ali posameznih prispevkov in fotografij je mogoče samo z dovoljenjem uredništva in navedbo vira. | No part of this publication may be reproduced or transmitted, in any form or by any means, without written permission from the publisher. Quotations must contain a full mention of the source.

Naslov uredništva | Address

Slovenski etnografski muzej
Metelkova 2
1000 Ljubljana

Tel. | Tel.: (+ 386) 01 300 87 38

Fax | Fax: (+ 386) 01 300 87 35

Elektronska pošta | E-mail: info@sed-drustvo.si

Spletna stran | Website: <http://www.sed-drustvo.si/>

Urednici | Editors

Dr. Saša Poljak Istenič: glavna urednica | Editor-in-Chief

Daša Ličen: odgovorna urednica | Editor-in-Charge

Uredniški odbor | Editorial Board

Dr. Rebeka Kunej, Martina Piko-Rustia, Alenka Černelič Krošelj: člani | Members

Prispevke so recenzirali člani uredniškega odbora in zunanji recenzenti. Redakcija št. 2 / 2019 je bila končana 21. oktobra 2019. | All articles have been reviewed by the Editorial Board. The editing of this issue was completed on 21st of October 2019.

Za znanstveno in strokovno vsebino prispevkov odgovarjajo avtorji. | The authors are solely responsible for the content of their articles.

Jezikovni pregled | Language Editor

Irena Destovnik, Saša Poljak Istenič

Jezikovni pregled angleških povzetkov in izvlečkov | English Language Editor

Mateja Žuraj

Bibliografska obdelava v programskem sistemu COBISS | Article Classification

Breda Pajšar

Oblikovanje in prelom | Design and Typesetting

Ana Destovnik

Tisk | Printed by

KOLORTISK tiskarna d. o. o.

Naklada | Circulation

400 izvodov | 400 copies

NOVO UREDNIŠTVO, USTALJENA PRAKSA

Več kot šest desetletij je, odkar je luč ugledal *Glasnik Inštituta za slovensko narodopisje*, iz katerega se je razvil današnji *Glasnik Slovenskega etnološkega društva*. Kot predstavnik uredništva se je pod prvo številko podpisal Milko Matičetov, medtem ko je uvodnik nastal pod peresom Ivana Grafenauerja, tedanjega predstojnika Inštituta za slovensko narodopisje. V desetletjih, ki so sledila, je izdajanje *Glasnika* prevzelo Slovensko etnološko društvo, uredniško baklo pa si je podalo veliko urednic in urednikov, ki so prispevali k vse bolj kakovostnemu in prepoznavnemu glasilu. Tokrat je čast urednikovanja tega osrednjega stanovskega glasila spet pripadla sodelavcem oziroma sodelavkama z Inštituta za slovensko narodopisje ZRC SAZU. Hvaležni sva za izkazano zaupanje članov društva, pa tudi uredniškega odbora *Glasnika SED* – tega tokrat sestavljajo še Rebeka Kunej, Martina Piko-Rustia in Alenka Černelič Krošelj, načrtujemo pa njegovo čimprejšnjo širitev na sedem članov. Prizadevali si bova spoštovati bogato zgodovino revije ter ohranjati njeno tradicijo in pestrost prispevkov. Srčno si želiva, da bi *Glasnik* še naprej naslavljal etnologijo v vseh njenih oblikah in na tak način združeval prav vse, ki nam je zanj mar.

Od leta 1956, ko so sodelavci Inštituta pripravljali prvi *Glasnik*, je preteklo veliko vode. Tako etnologija kot tudi *Glasnik* nista več ista, a naju s prvimi uredniki družita dve želji: da bi *Glasnik* prišel v roke čim večjemu občinstvu in da bi bil tudi glas mlajših generacij. Študentje so tokrat – tudi na pobudo profesorjev – s poročili o dogodkih, z ocenami knjig, intervjuji, pa tudi z znanstvenimi članki intenzivno soustvarjali obsežno številko, ki je tematsko zelo pisana. Prispevki segajo od analize propada tovarn do sodobnega podjetništva, od temačnega turizma do festivalov, od informacijskih tehnologij za migrante do družbenospolnih vlog severnoameriških Indijancev, od grafitov do medsosedskega zbadanja, od Slovenije in Francije do Zelenortskih otokov in Združenih držav Amerike. Takega sodelovanja si želiva tudi v prihodnje, hkrati pa študente vabiva, da se včlanijo v Slovensko etnološko društvo ter pomagajo soustvarjati in uresničevati tudi društveni program.

Urejanje obsežne revije, ki združuje tako znanstvene in strokovne članke kot poljudnejše prispevke, ob tem pa nas seznanja še z dogajanjem v društvu, delom muzejev in zavodov za varstvo kulturne dediščine, izidi za etnologijo zanimivih knjig, dejavnostmi etnologov v najrazličnejših institucijah in s pogledi ljubiteljev etnologije, zahteva pametno razporejanje časa, organiziranje in načrtovanje dela, natančnost in doslednost, usklajevanje z lektorico, oblikovalko in tiskarno, predvsem pa sodelovanje z avtorji. Čeprav bi navadno vsi radi čimprej objavili, kar napišemo, je proces dolgotrajen. Začne se z ustrezno strukturo člankov, upoštevanjem navodil revije – nekoliko prenovljena najdete na koncu te številke – s spoštovanjem recenzentskih predlogov za izboljšanje članka, sprejemanjem lektorskih popravkov in z odzivnostjo v celotnem postopku. A tudi kadar avtorji zgledno sodelujejo z vsemi vpletenimi, se objava lahko zamakne v naslednjo številko, kot se je zgodilo tudi tokrat in se bo, ob takem zanimanju, najbrž zgodilo še kdaj. Pravzaprav je najina želja, da bi bili članki nared za objavo že ob izidu predhodne številke, saj to ne bi pomenilo le lažjega načrtovanja finančnih sredstev in dela vseh vpletenih, pač pa tudi boljše kakovost člankov. Zato prosiva, da s pošiljanjem člankov ne čakate do zadnje minute – sploh kadar se vam z objavo mudi.

Naslednja številka bo posvečena neevropskim zbirkam v slovenskih muzejih. To naju še posebej veseli, ker v *Glasniku*, vsaj zadnje čase, ni bilo objavljenih dosti znanstvenih prispevkov o muzeoloških temah. Upava, da bodo tudi druge številke, ki jih bova urejali, prinesle objave o zapostavljenih temah in novih pristopih, pa tudi refleksijo že dodobra ustaljenih etnoloških praks, ki bi nam razširila obzorja in našemu delu dala nov zagon.

Saša Poljak Istenič in Daša Ličen,
novi urednici *Glasnika SED*

		Razglabljanja	Reflections
5	Nina Vodopivec	Propad tekstilne tovarne Mura: Doživljanja izgube dela in klic po dostojanstvu The End of the Mura Textile Factory: Work Loss Experiences and Calls for Dignity	
19	Miha Kozorog	Trije časi podjetništva mladih v Sloveniji The Three Times of Youth Entrepreneurship in Modern-Day Slovenia	
33	Helena Konda	»Lepota je na ulici«: Ulična propaganda francoskega maja '68 »Beauty is on the Street«: Street Propaganda of the French May 1968 Movement	
45	Arjana Savarin	Vloge in poslanstvo sodobnega mnogoterega družbenospolnega diskurza pri severnoameriških staroselcih Roles and Mission of the Contemporary Multiple Genders Discourse among North American Indigenous Peoples	
60	Sanja Cukut Krilić, Martina Bofulin	Migranti in dostop do informacij: Vloga novih tehnologij v procesu integracije v Podonavju in širše Migrants and Access to Information: The Role of New Technologies in the Process of Integration in the Danube Region and Beyond	
71	Marko Senčar Mrdaković	Postkolonialna protislovja: Med gotovostjo in resnico Postcolonial Contradictions: Between Certainty and Truth	
80	Metod Šuligoj, Kristina De Luca	Raziskovanje temačnega turizma: Metodološki pristopi in raziskovalne perspektive Researching Dark Tourism: Methodological Approaches and Research Perspectives	
92	Katarina Šrimpf Vendramin	»Medanc Podklanc je figo zagledal, je mislil, da je žganc«: Oblike, vsebina in funkcija medkrajevnega zbadanja na Slovenskem »Medanc Podklanc Saw a Turd and Thought It Was Mush«: Forms, Content and Function of Local Taunting in Slovenian Lands	
		Knjižne ocene in poročila	Book Reviews
103	Barbara Ivančič Kutin	Nadia Molek: Biti Slovenec v Argentini. Kompleksnost identifikacijskih procesov argentinskih Slovencev Nadia Molek: Being Slovenian in Argentina: The Complexity of Identity Processes among Slovenians in Argentina	
104	Tisa Kučan Lah	Anja Mlakar: Skrivnostni tujec in demoksi sovražnik. Drugi in drugost v slovenski slovstveni folklori Anja Mlakar: The Mysterious Stranger and the Demonic Enemy: »The Other« and the Otherness in Slovene Folk Narratives	
106	Monika Kropelj Telban	Barbara Ivančič Kutin: Krivopete. Divje žene z nazaj zasukanimi nogami Barbara Ivančič Kutin: Krivopete. Wild Women with Backward-facing Feet in the Slovenian Folklore	
107	Barbara Sosič	Bruno Volpi Lisjak: Tuni in Slovenci, povezani skozi stoletja. Bruno Volpi Lisjak: Across the Centuries: Slovenes and the Wonderful Tuna	
108	Nežka Struc	Jerneja Ferlež in Peter Rezman: Maribor paralaksa Jerneja Ferlež in Peter Rezman: The Maribor Parallax	
		Razstave	Exhibitions
110	Katarina Rus Krušelj	Življenje s tovarno TOKO Domžale The Life of the TOKO Domžale Factory	
118	Miha Zobec, Nadia Molek	Od pisem do Facebooka: Komunikacija slovenskih izseljencev v Argentini z domovino skozi čas From Letters to Facebook: Communication of Slovenian Emigrants in Argentina with Their Homeland through Time	
		Poročila	Reports
122	Vida Koporc Sedej	Poročilo o sofinanciranju javnih kulturnih programov nevladnih organizacij na področju kulturne dediščine v letih 2017 in 2018 Report on Co-financing the Public Cultural Programmes of NGOs Working with Cultural Heritage in the 2017–2018 Period	
127	Iztok Ilich	70 let Posavskega muzeja Brežice 70 Years of Posavje Museum Brežice	

129	Zala Prebil	Šmitkovi večeri: Kozmologija, religija in gibanja za samoodločbo in pravice staroselcev. Poročilo o pogovoru z doc. dr. Marija Mojca Terčelj Šmitek's Evenings: Cosmology, Religion and Movements for Self-determination, and Indigenous Peoples' Rights. Report on a Talk with Docent Dr Marija Mojca Terčelj	
131	Kristina Radomirović	Šmitkovi večeri: Kaj sporočajo mrtvi skozi sanje? Poročilo o pogovoru z doc. dr. Ágnes Hesz Šmitek's Evenings: What Does Death Communicate through Dreams? Report on a Talk with Docent Dr Ágnes Hesz	
133	Tina Tisovec, Marko Senčar Mrdakovič	Šmitkovi večeri: Kraji, časi in vodna okolja v Albaniji. Poročilo o pogovoru z doc. dr. Natašo Gregorič Bon Šmitek's Evenings: Places, Times and Water Environments in Albania. Report on a Talk with Docent Dr Nataša Gregorič Bon	
		Intervjuji	Interviews
135	Nika Rupnik	Vzajemnost med živimi in mrtvimi: Intervju z doc. dr. Ágnes Hesz Reciprocity between the Living and the Dead: Interview with doc. dr. Ágnes Hesz	
		Slovenci zunaj meja Republike Slovenije	Slovenians Living beyond the Borders of the Republic of Slovenia
138	Martina Piko-Rustia	(Kraška) ohcet in narodna noša (Kraška) Ohcet and Folk Costumes	
139	Vesna Guštin Grilanc	Petdeset let Kraške ohceti. Pogled nazaj in pogled naprej Fifty Years of Kraška Ohcet: A Look Backward and a Look Forward	
142	Mojca Ravnik	Borovo gostüvanje v Sakalovcih v slovenskem Porabju 2. marca 2019: Strokovna ekskurzija Slovenskega etnološkega društva Borovo gostüvanje in Sakalovci in Slovenian Porabje, 2 March 2019: A Study Tour of the Slovene Ethnological Society	
		Društvene strani	Society Pages
145	Ana Sarah Lunaček Brumen	Dnevi etnografskega filma 2019. Ljubljana, 3.–9. marec 2019 Days of Ethnographic Film 2019. Ljubljana, 3–9 March 2019	
149	Anja Moric	Posvet o ohranjanju kulturne dediščine Slovencev v Italiji Symposium on Preserving the Cultural Heritage of Slovenians in Italy	
150	Marko Smole	Etnološka dediščina v prostoru doline zgornje Kolpe in Čabranke. Mednarodna raziskovalna poletna delavnica, 10.–17. avgust 2019 Ethnological Heritage in the Valley of Upper Kolpa and Čabranka. International Research Summer Workshop, 10–17 August 2019	
152	Tita Porenta	Volilni zbor članov SED. Ljubljana, 26. marec 2019 Electoral Assembly of SED Members. Ljubljana, 26 March 2019	
154	Marko Terseglav	Murkova nagrada, priznanje in listini za leto 2018/19: Utemeljivte komisije za Murkova priznanja The Murko Award, the Murko Special Recognition Award, and the Murko Certificate for Special Achievements in Ethnology in Slovenia in 2018–2019: The Murko Award Panel of Judges' Explanation of the Award Selection Criteria	
		V spomin	In memoriam
156	Božidar Jezernik	Zmago Šmitek (1949–2018) Zmago Šmitek (1949–2018)	
159	Tanja Tomažič	Boris Kuhar (1929–2018) Boris Kuhar (1929–2018)	
161	Iztok Ilich	Boris Kuhar, novinar Slovenskega poročevalca: obdobje 1949–1952 Boris Kuhar, Journalist of Slovenski poročevalec: The period from 1949 to 1952	
		Razpisi, vabila, obvestila	Tenders, Invitations, Notices
169		Navodila za avtorje Instructions for Authors	

PROPAD TEKSTILNE TOVARNE MURA

Doživljanja izgube dela in klic po dostojanstvu

Izvirni znanstveni članek | 1.01
Datum prejema: 24. 7. 2019

Izveček: Avtorica v članku ugotavlja, kako so izgubo dela doživljali odpuščeni v tekstilni tovarna Mura po stečaju leta 2009. Zanima jo, kaj je ljudi v stiskah, razočaranjih in hrepenenjih združevalo, kakšna so bila njihova pričakovanja in potrebe. V članku pokaže, da je propad Mure za številne ljudi pomenil več od finančne izgube oziroma izgube delovnega mesta. Šlo je za osebno in družbeno izgubo: izgubo dostojanstva in lastne vrednosti, družbenega prepoznanja in položaja v družbi.

Ključne besede: tekstilne delavke in delavci, tovarna, izguba dela, dostojanstvo

Abstract: The author explores how the dismissed workers experienced a loss of employment in the Mura textile factory in 2009. She focuses on the commonalities that pulled people together in their grievances, disappointments and aspirations, as well as on their needs and expectations. An analysis of their experiences has revealed that the loss was neither merely financial, nor was it just a loss of a workplace. The loss was personal and social; it encompassed a loss of one's dignity, worth, social recognition and position in the society.

Keywords: textile workers, factory, loss of work, dignity

Uvod

Jeseni 2009 so šle v stečaj tekstilna tovarna Mura d. d. in tri njena hčerinska podjetja. Mediji so možnost stečaja napovedovali celo leto, že leta pred tem smo sledili razpravam ekonomistov in politikov o različnih scenarijih usode tekstilne tovarne in njenih 2.892 v tovarni zaposlenih ljudi.

Mura se s težavami ni začela spopadati šele v času finančne krize leta 2008, zanj prelomne dogodke so ekonomisti umestili v 90. leta prejšnjega stoletja. Muro so takrat prizadeli izguba jugoslovanskega trga, prestrukturiranje in preoblikovanje svetovnega trga. Po letu 2000 še poglobljene težave so bile povezane s prestrukturiranjem podjetja, prihodom azijskega blaga v Evropo, krizo v svetovni tekstilni industriji in z industrijskim preoblikovanjem v Sloveniji.

Leta 2009 je bila Mura zadnja še delujoča tekstilna tovarna z velikim številom zaposlenih v Sloveniji. Država je bila s Slovensko odškodninsko družbo (SOD) njena delna lastnica (12,22 odstotka). Propad Mure, v kateri je bilo zaposlenih 10,5 odstotka vseh delovno aktivnih ljudi Pomurja, je bil za regijo, ki se je že spopadala z deindustrializacijo in marginalizacijo, prava socialna katastrofa.¹ V tovarni je bilo zaposlenih tudi po več članov iste družine, zato je že napoved stečaja v ljudeh vzbujala strah in tesnobo pred izgubo več virov financiranja hkrati. Izguba zaposlitve ni vplivala zgolj na tiste, ki so delo izgubili, temveč je zajela širši krog ljudi: otroke, starejše generacije in širšo lokalno skupnost. Iz vseh teh razlogov je stečaj močno odmeval v javnosti.

Zaradi stečaja Mure jeseni 2009 je delo izgubilo 2635 ljudi, 650 jih je ostalo zaposlenih v drugih hčerinskih podjetjih. Te je z državno finančno pomočjo leta 2011 na dražbi kupila skupina Aha Holding² in ustanovila podjetje Aha Mura. Podjetje ni izpolnilo pričakovanj in je v stečaju končalo že leta 2014. Po poročanju medijev je poslovalo z izgubo, ni plačevalo davkov in prispevkov, zato mu je davčna uprava blokirala račune. Oba lastnika družbe sta bila zaradi domnevnih nepravilnosti – prelijanja državnih sredstev – v preiskovalnem postopku. Za nekatere zaposlene sta se zgodbi stečaja in negotovosti ponovili. Na pogorišču Aha Mure je nekdanji član Murinega vodstva ustanovil podjetje Arum (odsev napisa Mura); podjetje, ki je delovalo do julija 2019,³ je zaposlovalo nekaj nekdanjih Murinih delavk in delavcev.⁴

Če želimo razumeti sodobno doživljanje propada tovarne v skupnosti, je treba razumeti vlogo in pomen tovarne v življenju delavk in delavcev v socialistični preteklosti. Tovarne so skrbele za življenjski standard zaposlenih (osebni dohodek, varnost zaposlitve in socialno zavarovanje) in vzpostavljale infrastrukturo lokalnih skupnosti (Vodopivec 2007, 2012c). V takšnem kontekstu so se industrijski delavke in delavci počutili kot soustvarjalci družbenega

¹ Registrirana brezposelnost decembra 2009 je znašala 20,4 odstotka, kar je bilo 10 odstotkov več od slovenskega povprečja.

² Zaradi tujega deleža (10 odstotkov) je bila družba upravičena do državne finančne pomoči za tuje investicije. Podjetje se je zavezalo, da bo pet let zaposlovalo vsaj 920 ljudi (Pikon 2011).

³ Med pisanjem članka je 1. 7. 2019 v stečaju končalo tudi podjetje Arum.

⁴ Med njimi jih je bilo nekaj zaposlenih v podjetju Mi&Lan v Gornjih Petrovcih (prav tako pod vodstvom nekdanjega člana vodstva Mure d. d. in Aha Mure).

standarda.⁵ Mura je imela zaradi svojega visokega ugleda med ljudmi in v regiji še prav poseben pomen. Bila je pojem kakovosti, dobrega dela in nadpovprečno izrabljenega delovnega časa (Prinčič 2008: 234). Kot sem ugotavljala v pogovorih z ljudmi, so se zaposleni počutili del Murinega slovesa. Tovarna oblačil, ki se je razvila iz dveh šiviljskih delavnic, je razmah doživela v socializmu. Za velikana konfekcijske industrije je veljala tako po številu zaposlenih (v 80. letih je zaposlovala 6500 ljudi, kar je bila polovica zaposlenih v industriji Pomurja in četrtnina v družbenem sektorju) kot po slovesu v jugoslovanski konfekciji. Imela je dobro razviti trgovinsko mrežo, tudi v tujini, in oglaševanje ter moderen informacijsko-tehnološki sistem. Po zgodovinski analizi naj bi Mura gospodarske krize v socialistični Jugoslaviji dobro preživela zaradi dolgoletne razvojne strategije, usmerjene na zunanja tržišča, in dobrega vodenja (Prinčič 2008: 234). Med letoma 1963 in 1983 je tovarna za svoje zaposlene zgradila 400 stanovanj, vsako leto pa dodelila od 150 do 200 kreditov za individualno gradnjo. Za zaposlene je subvencionirala prehrano, zgradila zdravstveno ambulanto, financirala kulturno sekcijo, športno dvorano, organizirala prevoz na delo, omogočila gradnjo dveh otroških vrtcev (Prinčič 2008: 236). Sloves Mure je čez meje Slovenije in nekdanjih jugoslovanskih republik segal v druge evropske države. Za ljudi iz Prekmurja je Mura utelešala industrijsko (in socialistično) moderno. Njeni zaposleni so bili njeni soustvarjalci.

V članku se osredotočam na vprašanje, kako so odpuščeni delavci in delavke doživljali izgubo dela in tovarne. Ljudje so pripovedovali o ponižanju, razočaranju in prevari ter o prepuščenosti samim sebi. Njihove pripovedi so me pretresle in v pogovorih sem zaznavala klic po človeškem dostojanstvu in spoštovanju. Namen članka je preseči zgolj popis tragičnih zgodb ljudi, zanima me predvsem, kaj je ljudi v doživljanjih in razočaranjih združevalo, na kaj so se sklicevali, kakšna so bila njihova pričakovanja, hrepenjenja in potrebe.

Osrednja teza članka je, da je propad Mure za številne pomenil več kot le finančno izgubo oziroma izgubo delovnega mesta. Propad so doživljali kot osebno in družbeno izgubo: izgubo dostojanstva in lastne vrednosti, družbenega prepoznanja in položaja v družbi. Na njihovo doživljanje so močno vplivali zaostrene razmere in odnosi v tovarni pred stečajem ter način odpuščanja. Ljudje so se počutili družbeno razvrednoteni. V članku ugotavljam, da je bila izguba dostojanstva individualizirana (kljub medijski odmevnosti stečaja Mure), in opozarjam, da jo je pomembno vpeti v družbeni kontekst.

Članek temelji na analizi intervjujev z upokojenimi in odpuščenimi Murinimi delavkami in delavci,⁶ na pregledu medijskega gradiva ter drugih raziskav, ki so v analizo zajele ankete oziroma intervjuje z odpuščenimi delavkami in delavci. Intervjuji z ljudmi so nastajali v različnih časovnih obdobjih. Prvič sem se z Murinimi delavkami in delavci srečala med raziskavo za doktorsko disertacijo v letih 2003 in 2004. Takrat sem obiskala več tekstilnih tovarn po različnih slovenskih regijah, zanimali so me spomini na socializem in doživljanje postsocialistične tranzicije. Pozneje sem se med Murine delavke in delavce oziroma nekdanje zaposlene večkrat vrnila (2010, 2011, 2019), poleg delovnih izkušenj pa me je zanimalo njihovo doživljanje izgube dela in propada tovarne.

Z nekaterimi ljudmi sem se pogovarjala sama,⁷ 11 transkribiranih intervjujev pa mi je posredovala kulturologinja Nina Luin,⁸ ki se je v magistrski nalogi ukvarjala z doživljanjem izgube dela Murinih delavk (2013). V članku se sklicujem tako na njene ugotovitve kot na interpretacije intervjujev v magistrski nalogi Katje Bras o preživetvenih strategijah odpuščenih Murinih delavk in delavcev (2016), na anketo o odnosih v Muri leta 2002 v diplomu Nataše Florjan, na anketo o psihofizičnih posledicah med odpuščenimi v Muri ob stečaju leta 2009 (Draksler idr. 2018) ter na intervjuje s štirimi delavkami, ki so jih posnele raziskovalke Kliničnega inštituta za medicino dela, prometa in športa (Spletni vir 2). Gradivo interpretiram v kontekstu svojih terenskih raziskav po drugih tekstilnih tovarnah v Sloveniji (Vodopivec 2007, 2012a, c).⁹ V analizo vključujem razprave in medijska poročila o preteklih dogodkih, ki so močno zaznamovala doživljanja ljudi; pri tem preteklih dogodkov, ki so pripeljali do stečaja, ne rekonstruiram in ne iščem vzrokov zanje. Čeprav v članku poudarjam skupne zaznamovanosti odpuščenih ljudi in občutenja krivic v okviru strukturnih razmerij neenakosti in moči, opozarjam, da so bili zaposleni zelo heterogena skupina. Bili so različno stari (večina od 40 do 50 let), ob stečaju so se

6 Največ mojih sogovornic v članku je žensk (moška sta bila dva), zato uporabljam žensko obliko, razen če se ne sklicujem na oba spola, kjer to tudi zapišem. V Muri je bilo, večinoma v proizvodnji, zaposlenih okoli 86 odstotkov žensk.

7 Sogovornice in sogovornike sem spoznala preko Zveze svobodnih sindikatov Pomurja, Kliničnega Inštituta za medicino dela, prometa in športa, kustosinje Jelke Pšajd iz Pomurskega muzeja Murska Sobota ter poznanstev s sodelujočimi. Imena nekaterih sogovornic so prava, kjer pa sem (na njihovo željo) imena spremenila, sem to zapisala v opombi.

8 Zahvaljujem se ji za najine pogovore in posredovanje intervjujev. Imena njenih sogovornic so izmišljena.

9 Z raziskovanjem tekstilnih delavk in delavcev v Sloveniji se ukvarjam od leta 2002. Etnografsko gradivo sem na drugih mestih umestila med razprave o socialnem spominu, deindustrializaciji, postsocializmu in tranziciji (Vodopivec 2007, 2012b, c) ter vzpostavljanju paradigme samoodgovornosti v Sloveniji (Vodopivec 2012a, 2016). V članku se sklicujem na teoretske razprave, a jih ne obdelujem podrobneje.

5 To so v analizah izkušenj industrijskega dela in pomena tovarne v življenju ljudi v socialistični Jugoslaviji poudarjali tudi drugi avtorji. Med drugimi glej Bonfiglioli 2013; Jambrešič-Kirin in Blagaić 2013; Jovanović 2013; Kladnik 2013; Laznik 2018; Matošević 2011; Petrović 2016.

znašli v različnih življenjskih situacijah, z različnimi podpornimi okolji, izobrazbo ter izkušnjami delovnega mesta. Prihajali so iz različnih družinskih in lokalnih okolij, z različnimi osebnimi značilnostmi.

Doživljanje stečaja

»Bilo je v zraku, tako kot kuga v 15. stoletju, pa v medijih,« je stečaj in odpuščanje opisala Jana (2013). Govorice, ki so krožile po tovarni in kraju,¹⁰ ter medijske napovedi o stečaju so krepile negotovost in obup med ljudmi. Odnosi med zaposlenimi so bili že močno zaostreni, ne zgolj z vodstvom, tudi med delavkami in delavci v proizvodnji. Nezaupanje je bilo veliko. »Obveščanje je bilo, kar je bilo po televiziji. Nihče nas ni obveščal. Če smo spraševali, je bilo bolje, da si bil tiho. Včasih smo imeli občutek, da so po televiziji in vsi drugi več vedeli kot mi, ki smo tam delali« (Ana 2013). Delavci in delavke so vodstvu močno zamerili, da se z njimi niso pogovarjali, da jih niso obveščali, jim predstavili razmer in jih pripravili na stečaj. »Nihče od vodilnih ni prišel povedat: 'slabo je, začeli bomo odpuščati,' bilo kaj. Praktično do zadnjega ne.« Ana (2013) je pripovedovala, da zadnji dan vodilnih ni bilo v tovarni, »so se bali, ker so bili ljudje vzkipljivi in so že grozili eden drugemu. Vsa se je boril za svoje življenje.« Na ljudi so močno vplivala medijska poročila. Čeprav so informacije v medijih iskali tudi sami, so novice hkrati večale strah in obup. Cilka (2013) je povedala, da so govornice o odpuščanju krepile napetosti in tekmovalnost med njimi: »Vsa je pač gledal na to, da ostane. Je bilo hudo.«

Sogovornice so bile kritične do načina medijskega poročanja, do upodabljanja dogodkov in njih samih. Še posebej so poudarile medijsko poročanje o stavki, do katere je pred tovarno v Murski Soboti prišlo jeseni 2009. Takrat so bili odnosi med zaposlenimi že močno zaostreni, nezaupanje poglobljeno, prav tako konflikti. Ljudje so bili izčrpani. Nekateri so stavkali, drugi so delali, tretji niso vedeli, kaj se dogaja. Jasmina (2013) je delala v proizvodnji in ni vedela, da je pred tovarno stavka; o njej je izvedela po radiu. Mediji so poročali, da je do stavke prišlo spontano, poročali so o nezaupanju delavcev do vodstva in sindikata. Vodstvo je delavce svarilo, naj ne protestirajo, saj bodo s tem odgnali naročnike in možnost razvoja t. i. zdravega jedra Mure. Moje sogovornice so bile prepričane, da je bila stavka nastavljena in zlorabljena.¹¹ Govorile so o medijski

uzurpaciji dogodka z namenom spektakelskega poročanja o njihovi usodi in o interesih medijske politike. Silva (2011) je interese medijev povezala z interesi politične in ekonomske elite.

Pogovori kažejo, kako sporen je bil pri stečaju sam način odpuščanja oziroma odnos vodstva do zaposlenih. Ne glede na to, da se je o stečaju med ljudmi veliko govorilo, so bile sogovornice šokirane, ko je do tega res prišlo. »Šušljalo se je, ampak do konca so govorili, naj tega ne poslušamo, da ni res,« je rekla Jasmina (2013). »Še tisti zadnji dan sem jaz bila v skladišču, ker sem imela polno dela. Še nekaj sem se učila. Zadnji božji dan sem se še učila novo delo.«

Cilka (2013) je povedala, da so zaradi preteklih izkušenj s številnimi krizami v proizvodnji verjeli, da bodo »tudi tokrat splavali.« Podobno kot Jasmina, ki se je še zadnji dan učila, je Cilka poudarila, da so do konca delali tako, kot da konca sploh ne bo:

Rekli smo si, to se spet govori, sigurno se bo spet kakšna luknja našla, pa bomo delali dalje. Je bilo tisti čas hudo zame, ker sem morala delit papirje. To mi je bilo najtežje delo, kar jih je bilo. Vsi so te gledali, češ, ti si ostal, mi pa smo šli. Dejansko sem bila na istem, samo da je moj čas prišel pozneje. Hudo je bilo, ker smo toliko let vlagali, zdaj smo pa navadne smeti. Jaz sem potrebovala čas, da sem se pobrala. Eno pripadnost čutiš tistemu podjetju, kjer toliko let delaš. Dejansko je to tako, kot če bi famulijo izgubil. Zdi se ti kot da nisi več potreben, kot da nisi več sposoben delat. Težko je spoznanje, da te nihče več ne potrebuje. Prej si bil nepogrešljiv. Ko si šel na dopust, so te poklicali, vprašali, kako se kaj dela, kje je kakšna stvar.

Kljub govoricam so bili delavke šokirane. V naših pogovorih šok ni bil vedno neposredno artikuliran ali celo ubeseden. Marsikdaj sem ga razbirala med vrsticami, v molku oziroma tišini, ob iskanju besed, uporabi številnih medmetov, v pogledih, opisu telesnih občutij in čustvenih odzivov. Nekatero so bile jezne na konkretne razmere, osebe, dogodke. V pogovorih pa se je pokazalo, da so bile v svojih doživljanjih osamljene in so se pogosto spraševale, kaj bi lahko naredile drugače. Spraševale so se, zakaj ravno one. Ana (2013), ki je imela ob stečaju 45 let, je rekla: »Nihče ti ne pove, zakaj ravno ti. Potem pa kar nisem vedela, ali sem bila res tako slaba delavka, da so me odpustili. Sem se počutila kot umazana cunjica, ki jo lahko samo odvrže.« Sogovornice so opisovale, da so se počutile razčlovečene, najpogosteje so uporabljale prisposodbo umazanega in zavrženega: »odvržena cunjica«, »navadna smet«, »zadnja smet« ipd.

»Imam težave s stresom,« je rekla 46-letna Vesna (2011), ki je v Muri delala 27 let. »Pri nekaterih je bilo hujše, so morali v psihiatrično bolnico. Nekateri so se zaprli, napravili tudi samomor.« Na stisko ob izgubi je vplival sram

10 Murine tovarne so bile v Murski Soboti, Lendavi, Ljutomeru in Gornjih Petrovcih.

11 Z ljudmi, ki so protestirali, nisem govorila. Tonija, ki jo je intervjuvala Nina Luin (2013), se je protesta udeležila: »Spredej pred vhodom v Muro je bilo polno ljudi, tudi če bi hotela it noter, ne bi mogla. Sem šla poslušat, kaj se dogaja. In to je trajalo cel dan. Tisti, ki so delali noter, so dobili informacijo, češ da smo mi jezni na njih in ko bodo prišli ven, bodo dobili svoje. Ko je bila dve ura in so prihajali ven iz tovarne, brez da bi jim kdo kaj rekel, so začeli prek ograje skakat, namesto da bi šli čez vrata ven.«

v družbi, na katerega je Jolanka opozorila leta 2016: »Je hudo, ampak ljudje ne pokažejo. Ali jih je sram ali se vase zaprejo, potisnejo stvari pod preprogo.« (Spletni vir 2) Psihologinja Milena Srpak (2011) iz psihiatrične bolnišnice Ormož mi je pripovedovala o šoku odpuščenih Murinih delavk in delavcev, ki so v večjem številu na zdravljenje v bolnico prihajali že od 90. let: »Prva leta smo opazili šok, ko so delavke ugotovile, da socialistične postavke, kot na primer 'jaz sem del tovarne', ne držijo več. Ko so začutile, da vse, kar so vlagale, ne drži več, da so izgubile veliko in se jih ne ceni. Kar naenkrat so postale nepomembne.«

Svojih težav niso prepoznale v strukturnih pogojenostih, prihajale so, ker niso mogle spati, bile so utrujene, bolele so jih noge in roke. Njihova doživljanja so bila utelešena in verbalno neartikulirana. Nekatere so se čez čas odprle. »Prišle so v hudem strahu, ker je od 90. naprej njihova vrednost silno padala, vrednost njih kot oseb, kot delavk. Vsako govorico so vzele osebno. Predvsem je bil šok, ker so bile pridne, so pridno delale in so bile odpuščene čez noč.«

Razočaranja, stiske in hrepenenja ljudi so ostali individualizirani in niso bili prepoznani kot družbeno pogojeni. Ljudje so se z njimi pogosto spopadali povsem sami. Stiske so ostale utelešene, družbenega prostora za ubesedenje ni bilo. Menim, da je njihove težave poglobljalo umanjkanje diskurzivnega prostora v samoodgovorni »družbi znanja« in tržne racionalnosti (več o samoodgovornosti glej Vodopivec 2012a). Njihova doživljanja so bila potisnjena v intimo čustvenega sveta. Medijska odmevnost težav ni rešila. S specifičnim načinom poročanja, ki je odgovarjalo prevladujočim družbenim reprezentacijam industrijskega delavstva v družbi, so mediji stiske pogosto še poglobljali (Vodopivec 2012b). Neme in nevidne delavke in delavci so sicer postali vidni, a so jih mediji objektivizirali in viktimizirali (Autor 2011).

Še tri študije se ukvarjajo z vplivi Murinega stečaja na ljudi (Luin 2013; Bras 2016; Draksler idr. 2018). Nastale so na osebno pobudo raziskovalke, njihove ugotovitve so podobne mojim. To poudarjam, ker menim, da je bilo problematično, a hkrati simptomatično, da v Sloveniji ni bilo sistematičnih analiz potreb, pričakovanj in učinkov prestrukturiranja na ljudi. Ker ni bilo analiz, se rešitev ni iskalo na podlagi konkretno ugotovljenih potreb. Delavke in delavci niso dobili prostora za artikulacijo in izpoved stisk, razočaranj in potreb. Takšen primanjkljaj kaže na specifičen način družbene obravnave gospodarskih prestrukturiranja. Te se razume z vidika storilnosti in diskurza samoodgovornosti, kjer se s tveganji sooča posameznik sam (več o tem glej Vodopivec 2012a, b). Družbena obravnava gospodarskih prestrukturiranja kaže pomanjkanje zanimanja za delavce in širše lokalno okolje. Poleg tega je mnogokrat usmerjena zgolj na finančne učinke in pozablja na ljudi.

V pričujočem poglavju se sklicujem na eno od omenjenih študij Kliničnega inštituta za medicino dela, športa in prometa, ki se je ukvarjala s psihofizičnimi posledicami

na odpuščene ljudi v Muri (preostali dve predstavljam v petem poglavju). Študija je temeljila na daljši anketi, v katero so zajeli 1046 ljudi (od 2635 odpuščenih leta 2009). Raziskovalke so odkrile, da so razmere v tovarni in stečaj močno prizadeli zdravje ljudi; 70,6 odstotka vprašanih¹² je svoje zdravje ocenilo kot slabo oziroma zadovoljivo, pogosteje so poročali o boleznih, povezanih s posledicami stresa (povišan krvni tlak, holesterol, rana na želodcu, sladkorna bolezen), in depresiji. Med boleznimi je izstopala depresija. Ljudje so poročali, da so bili nezadovoljni in osamljeni, (po)mislili so na samomor. Bolezensko stanje se jim je med prestrukturiranjem poslabšalo.¹³ Dolgoročnejshe posledice pa naj bi se pokazale šele čez čas (za delavce in celotno skupnost), saj se učinki na dolgi rok akumulirajo (Draksler idr. 2018).

Pri prestrukturiranju so poleg odpuščenih, njihovih družin in okolice prizadeti tudi tisti, ki v podjetju ostanejo.¹⁴ V sodelovanju z mednarodnimi strokovnjaki so raziskovalke izdelale priporočila za izvedbo prestrukturiranja. »Prestrukturiranja se bodo dogajala konstantno,« je razloge za oblikovanje smernic razložila predstojnica inštituta. »Gre za to, kako človeka odpustijo, da mu ne ranijo dostojanstva. Ranjeno dostojanstvo vodi v boleznih. V njem mora ostati dostojanstvo« (Spletni vir 1). S študijo o Muri so raziskovalke pokazale na globok razkorak med teoretičnimi smernicami in prakso.

Anketo z odpuščenimi v Muri so za namen študije anketarji z Inštituta za javnomnenjske raziskave (FDV UL) izvajali po telefonu. S posebnim usposabljanjem so jih še posebej pripravili za pogovore. Izkazalo pa se je, da tako močnega odziva ljudi ni nihče predvidel. Raziskovalka s Kliničnega inštituta za medicino dela, športa in prometa mi je povedala (kar sem pozneje prebrala tudi v intervjuju z zdravnico Metodo Dodič Fikfak), da so pogovori anketarje močno pretresli, marsikdaj niso vedeli, kako se odzvati. Bali so se, da se bodo ljudje poškodovali, naredili samomor (Spletni vir 1).

Sama sem ugotavljala, da so nekatere sogovornice želele govoriti o svojih doživljanjih, z drugimi deliti krivice, razočaranja in stiske. Hrepenele so po stikih, pogrešale so sodelavke in sodelavce. Nekatere se z njimi niso želele več družiti, stik bi oživiljal spomine na pretekle napetosti. Vzpostavljale so nove mreže znanstev in podpore. V intimo za-

¹² Kar 86 odstotkov vprašanih je bilo žensk. Polovica je bila starih med 41 in 50 let, tretjina med 51 in 60. Anketa je temeljila na samooceni tvi zdravja in boleznih. Raziskovalke so v analizi rezultate primerjale z rezultati raziskave 'Z zdravjem povezan življenjski slog' (CINDI), izvedeni na splošni populaciji (Draksler idr. 2018).

¹³ V Sloveniji je prestrukturiranje v času krize najbolj prizadelo prav tekstilno proizvodnjo (Dodič Fikfak 2010).

¹⁴ V nekaterih primerih so posledice odpuščanja celo večje za tiste, ki ostajajo v podjetju (Kieselbach idr. 2011: 26). Študije opozarjajo na veliko obolenost srednjega menedžmenta, ki se znajde v »sendvič poziciji« med zgornjim menedžmentom in delavci.

prta subjektivna doživljanja ljudi so namreč poglobljali pretekli medsebojni konflikti v tovarni, nezaupanje, fizična in psihična izčrpanost, občutja manjvrednosti in nekoristnosti. Takšna občutja so bila povezana tudi s spremenjenimi kriteriji nekdanjega pomembnega vrednotenja dela. Sogovornice so kot ključna kriterija pri vrednotenju njihovega dela in njih samih poudarile pridnost in dobro opravljeno delo. Marsikatera je še posebej poudarila, da jo je vodstvo pohvalilo za kakovostno delo, zato ni mogla razumeti, zakaj so jo odpustili. Nihče ni povedal, po kakšnem ključu se je odpuščalo. »In je prišel dan, ko smo dobili odpoved. Jaz sem bila v takšnem šoku, da tega sploh ne morem povedati,« se je spominjala 40-letna Marija (2013). »Vedno sem bila dobra delavka, šefi so me dostikrat pohvalili. V Muri sem delala več kot 18 let in res si nikoli ne bi mislila, da bom ravno jaz ostala brez službe.«

Sogovornice so poudarile svoj trud pri delu. Vložek je bil povezan tudi z odpovedovanjem, predvsem času z otroki, s predanostjo in pripadnostjo delu in tovarni. Cilka (2013) je pripovedovala:

Ko sem imela zdravstvene probleme, sem šla vseeno delat. Nisem imela nič bolniške, tudi za otroke je nisem vzela, sem jih pustila staršem. Ko so bili obračuni, je bila moja družina sama doma. Si misliš, da si se trudil, da so stvari tekle, kot morajo, potem pa vidiš naenkrat, kakšno budalo si, da si vse tvegala. Si se trudil, pa dejansko iz tvojega truda ni bilo nič. Normalno, če je šlo vse skupaj v stečaj, smo šli vsi. Samo potrebuješ čas, da to dojameš.

»Eni smo dobesedno tam zrasli,« je povedala Silva (2011) iz svoje izkušnje, saj se je v tovarni (kot številne druge) zaposlila pri 17 letih. Ob stečaju je bila stara 42 let. V Muri je delala 25 let:

V službi smo bili več kot doma. Doma nas niso tako poznali kot v službi. S svojimi otroki nismo mogli biti, ker smo delali sobote in nedelje. Kdaj si jih videl? Ko si jih v vrtec peljal. Pri meni je še to moral otrok sam hoditi. Na koncu daš pol življenja za službo, pa nič nimaš od tega. Za ljudi nikogar ne briga. Oni vse pokradejo, lažejo, pa niso kaznovani. Mi smo imele tako pripadnost in spoštovanje do firme. Tudi če bi kdaj najraje celo firmo pokopal v grob, smo vsako jutro vstale in šle delat. Dale smo maksimum od sebe. Mura je bila kvalitetna firma, to imaš v krvi.¹⁵

Sogovornice so se v tovarni počutile koristne, delo jim je dajalo samozavest. To sicer ni bilo nujno povezano z uživanjem v samem delovnem procesu oziroma delu, temveč

¹⁵ Pripovedi o delovnih izkušnjah niso enoznačne, česar pa ne smemo brati kot protislovje. Kljub različnemu doživljanju je tovarna s strukturiranjem družbenega časa in prostora, temeljnih infrastruktur, s svojo osrednjo vlogo v življenjih ljudi dejansko postala del zaposlenih, kar so sogovornice pogosto upodobile s telesnim (»postane del tebe«, »to imaš v krvi« ipd.).

z možnostmi, ki jih je zaposlitev v Muri omogočala pri dostopanju do drugih virov zadovoljstva (avtonomije). Izguba zaposlitve je vzpostavila občutek nekoristnosti¹⁶ in poškodovala samopodobo. Občutja so še poglobljale izkušnje ponižanja v lokalni skupnosti in širši družbi. Številne so pripovedovale, da so jih začeli ljudje obravnavati negativno: bile so Murine delavke.

Takšne obravnave in občutja so povezani s spremenjenim družbenim položajem (in reprezentacijami) industrijskih delavk in delavcev. Silva se je pritožila, da je minister za delo govoril zgolj o tem, kako trgu ponuditi »višjo dodano vrednost«. Spraševala se je, kje je potem v novi »družbi znanja« mesto za industrijske delavke in delavce.

»Nočemo miloščine, hočemo delo«, so z napisom na transparentu med protestom pred vladno palačo v Ljubljani julija 2009 kričali Murini delavci in delavke. »Prinesli smo jasno sporočilo,« je novinarju dejal delavec, »zdrave roke in voljo do dela« (Spletni vir 4). Delavec se je skliceval na simbola klasične industrije, s katerima je želel zagotoviti nadaljnji razvoj Mure. Opozoril je na nekdanjo pomembna vrednost (fizičnega) dela in kriterij vrednotenja dela. Moč in volja do dela ter pridnost (kar so tekstilne delavke pogosto omenjale) so kriteriji, ki so v »družbi znanja« izgubili svoj pomen.

Silva (2011) je bila besna, ker niti minister za delo ni razumel, da bi delavec rad delal, ne pa prejemal podporo. Ob Murinem stečaju namreč minister ni govoril o možnosti za delo, temveč o socialni podpori. Delavke in delavci pa so od države zahtevali, da jim zagotovi pravico do dela (Vodopivec 2012b, c). Šok, ki so ga doživljali, je bil velik tudi zaradi spoznanja, da so družbi in državi postali breme. Industrijski delavci niso bili več prepoznani kot del gospodarstva in družbene modernizacije, temveč kot socialni problem, povezan z revščino, s historičnim anahronizmom in z družbeno marginalizacijo (Vodopivec 2012b).

Odnosi in razmere pred stečajem

Industrijski sociolog Miroslav Stanojević (2008: 27–28) je zapisal, da so se menedžerji v Sloveniji v organizacijah z visoko obremenitvijo ob spremenjenih industrijskih razmerah in odnosih (v času postsocialistične transformacije, predvsem pa po letu 2005) najprej lotili zaostrovanja notranjih regulativnih mehanizmov. Kar pa ni pomenilo zgolj avtoritarnih ukrepov pri upravljanju podjetja, organizaciji dela in zaposlenih, temveč tudi spodbujanje medsebojne konkurence med delavci. Silva (2011) je bila prepričana, da je bila takšna tudi strategija vodstva v Muri, saj »kjer se kregata dva, direkcija proste roke ima.«

Ukrepi so poglobljali nezaupanje delavcev do vodstva in drug do drugega ter povzročali konflikte. Sogovornice

¹⁶ Občutenje družbene (ne)koristnosti je povezano z družbenim vrednotenjem in etiko dela, ki imata daljšo zgodovino od socialistične ideologije dela (več o tem glej op. 28).

so govorile o številnih ponižanjih in žaljivkah, ki so jih doživljale tako od vodstva kot sodelavcev v proizvodnji. V kraju, kjer se ljudje med seboj poznajo, to ne povzroča težav le na delovnem mestu, ampak tudi v širšem okolju. Ljudje so se srečevali tudi zunaj tovarne, kar je napetosti in spore prenašalo iz delovnega v širši prostor.

»Vsi smo delali za isti cilj, za obstoj. Na koncu pa je ratalo boj za preživetje, za to, da obdržiš delovno mesto,« je spremembo v tovarni opisala modna oblikovalka Varja¹⁷ (2019). »Ampak to ni osnovni cilj. Osnovni cilj je bil izdelava oblačil. Ljudje, ki so si bili včasih blizu in so [se] dobro razumeli, so si začeli polena pod nogo metati. Zelo grdo se je to obrnilo v stiski.« »Med delavci, ki smo si bili so-delavci, to ni bilo več so-delo, ampak so-borba,« je razmere opisala Tonija (2013). »Ogromno kreganja, ogromno solz potočenih. Najbolj grozno je bilo to, da so delavci že zjutraj prišli v strahu delat. To je bilo dan za dnem, tedni, meseci, leta.«

Industrijska sociologinja Nataša Forjan je že leta 2003 v diplomski opozorila na težave v komunikaciji in odnosih. Pisala je o neposrednem in ukazovalnem načinu vodenja, komunikacijskih težavah in nezaupanju. Vodje na srednji in operativni ravni so sledili usmeritvam nadrejenih in pritiskali na podrejene, kar je povečevalo nezaupanje in nezadovoljstvo. Vodilni se niso niti v viziji ukvarjali z dolgoročnim vzpostavljanjem odnosov z zaposlenimi. Študija je pokazala, da konfliktni odnosi niso nastali tik pred stečajem, temveč so zaostreni odnosi ljudi izčrpavali že več let. Nekatere sogovornice so povedale, da so si ob stečaju – ker je bilo agonije konec – kljub slabim občutkom oddahnile. Poleg zaostrovanja odnosov se je intenzificiralo tudi delo.

Sogovornica Silva mi je leta 2011 pripovedovala o neživljenjski reorganizaciji dela, ki jih je vodstvo uvajalo kot ukrep prestrukturiranja. V delovni čas in s tem v normirano delo niso bile vštete priprave (različni materiali so zahtevali različne stroje, priprave so terjale čas), prav tako ne čas, ko so delavke čakale na materiale oziroma na popravo pokvarjenega stroja. Ni bilo orodja in materialov, ki so jih potrebovale za delo (škarij, sukanca ipd.), medtem pa so se norme višale. V praksi so začeli izvajati nepreverjene delovne postopke. Posledično je bilo pri delu več poškodb, a nihče ni ničesar ukrenil.

Silva (2011) je pripovedovala, kako so si delavke in delavci sami začeli organizirati delo:

Ker smo mi v skupini že vedeli ... jaz sem vedela to, tista je vedela drugo. Ko so bila popravila, si bil pa kriv, ker to nisi naredi. Prej pa nobenega ni bilo ... Tudi nekateri delavci so bili zelo šlampasti, pa nihče ni odgovarjal. Majstri so bili nekateri brez avtoritete. Pa tiste, ki smo znale delati, so terjali še več, ko smo šli na skupno normo.

17 Ime je izmišljeno.

Delovne postopke so oteževale prostorske razmere: »Bile so nemogoče razmere. Če bi imeli okno, bi odprle in prezračile. Nismo imeli niti enega okna, mi smo imeli na stropu kupole, vse zaprto. Tako smo bili kot piščanci pod žarnicami,« je Silva (2011) opisovala delo pri 42 °C:

Stalno smo premalo naredili. Najraje bi nas kar zalepili na stol, če bi se dalo, da niti na stranišče ne bi šli. Zdaj pa delaj osem ur na dril. Imam poškodbo ukleščenega živca, pa sem morala normo delati. Niti delavnega mesta mi niso zamenjali niti invalidska komisija mi kategorije ni priznala.

Silvino poškodbo je treba brati v širšem kontekstu nepriznavanja poklicnih bolezni v Sloveniji, na ravni države (sistemska neurejenost) in družbe (družbeno razumevanje problema). Murina izkušnja je zato še močneje zaznamovala delavke in delavce na trgu dela (Vodopivec 2012b). Silvo – kot številne druge – namreč ob iskanju drugega dela (pri njeni zaposljivosti) ni omejevala le strukturalna brezposelnost, ampak tudi zdravstvene težave in poškodbe.

Za delavke in delavce v proizvodnji je bil eden glavnih prelomov v delovnih razmerah in odnosih prehod na skupinsko normo (Program prestrukturiranja 2002). Ne glede na vloženi trud so bili v skupini vsi enako normirani in plačani, kar je veljalo kot nepravilno. Proizvodne delavke in delavci so normirano delo po učinku doživljali kot pošteno, pa čeprav so bile tudi pripovedi o individualni normi zelo raznolike. »Dokler smo imeli individualno normo, so bili dnevi, ko si imel dobro delo, ki je lepo teklo,« se je spominjala Breda (2013). »Tako si lahko naredil tudi presežek norme. Kar se je pri plači poznalo. Ko pa imaš skupinsko normo, jaz lahko delam 120 procentov, ti pa 70. Plačo bova imeli pa enako. Iz tega vidika to ni pravično.« Sistem dela je poglubljal konflikte med delavci. Tehnolog Branko, ki je delal kot majster (tako so tekstilne delavke in delavci naslavljali vodje svoje skupine v proizvodnji), je vodstvo večkrat opozoril na problem organizacije dela in poslovanja. »V delovno intenzivni panogi, ki temelji na storilnosti, se ne uvaja skupinskih norm,« mi je rekel. Bil je prepričan, da pri vodstvu ni bilo interesa, da bi kaj spremenili. Muro je zapustil po 12 letih, zaposlil se je pri ruskem tekstilnem podjetju, leta 2013 pa je ustanovil svoje tekstilno podjetje (VB Fashion).

Erika (2011) mi je razložila, da je vodstvo uvedlo spremembo, ker delavci niso dosegali individualne norme. Bila je jezna, da so, namesto da bi preučili vzroke, že vnaprej okrivili proizvodne delavce:

Smo se zoperstavili, ne vsi, nekateri so se upali zoperstaviti, da je krivda na delodajalčevi strani. Da ni pripravljeno delo, kot bi bilo potrebno. Mi smo šli na ISO standard, vendar ISO standard zahteva priprave, da delavec vnaprej ve, kaj ga čaka. Tega ni nihče priznal. Organizacija dela je bila na nuli. Samo so valili krivdo na stran delavca.

Modna oblikovalka Varja (2019) je pripovedovala o prizadetosti, ko se je krivdo za probleme pripisalo neustvarjalnosti oblikovalk. Svoje delo v tovarni je dojemala kot ustvarjalno. S ponosom je pripovedovala o modnih sejmihi in oglaševalskih agencijah, s katerimi je sodelovala. Govorila je o kakovosti in natančnosti, o občutku za podrobnosti, ki se ga je naučila v Muri (npr. da ni pomembno zgolj, kako obleka izgleda od zunaj, temveč tudi od znotraj), in o pridobljenem znanju.

Ko so težave poglobljale, smo po medijih zasledili, da ni ustvarjalnosti, da smo zaspali, da so kreatorke zaspale. Sem bila žalostna. Me pa smo izdelale takšne vzorčne kolekcije! Samo v prodajalne ni prišlo. Si žalosten. Pa ne moreš nič. Grozno. So bili poskusi, da so nekoga od zunaj pripeljali. (Varja 2019)

Najeti oblikovalci niso uspeli, so pa takšni poskusi vnašali razočaranje ter krepili občutja nemoči, kar je poglobljalo nezaupanje in neustvarjalno delovno vzdušje.

Že dlje časa pred stečajem so se delavke in delavci soočali s ponižanji, z žaljivkami in zaostrenimi delovnimi razmerami. Slabi odnosi, tekmovalno in negativno delovno ozračje, ki so ga potencirale sistemske rešitve (kot tudi sam način odpuščanja ob stečaju), so vodili v globoke stiske, kar se je pri posameznih delavkah in delavcih odražalo na psihofizičnem zdravju ter se z različnimi konflikti prenašalo v širše lokalno okolje.

Država in pričakovanja ljudi

»Poslovna agonija Mure bo za Pahorja nekaj podobnega kot za Obama reševanje GM [General Motors, op. a.]«, je julija 2009, tri mesece pred stečajem, zapisal ekonomist Bogomir Kovač (2009: 25). Prepričan je bil, da »običajnega stečajnega postopka Mura in Pomurje ne moreta preživeti. Potrebujemo stečajni pristop kot pri ameriškem GM.« Rešitev je videl v stečaju. Zavzel se je za ohranitev »zdravega jedra«, ob tem pa zagovarjal, da se vlada s predsednikom države vključi v stečaj, v iskanje menedžerjev in poslovnega modela za »zdravo«¹⁸ jedro, hkrati pa spodbuja zaposlovanje v regiji.

Nadaljnja zgodba t. i. zdravega jedra (hčerinskih podjetij Mure, ki jih je z državno finančno pomočjo leta 2011 kupila Aha skupina) je postavila vladno (ne)intervencijo pod vprašaj. Pri tem ne mislim finančne pomoči, ki je bila Aha skupini dodeljena za nakup nekdanjih Murinih hčerinskih podjetij, temveč spremljanje poslovnih razmer in delovnih razmer zaposlenih.¹⁹ Sogovornice so pripovedovale o zaostrenih delovnih razmerah in nečloveških odnosih.

18 Termin kaže na specifičen način obravnave gospodarstva, na proces medikalizacije ekonomije (ob hkratni ekonomizaciji medicine). Tonija (2013) je termin postavila pod vprašaj: »Jaz sem delala tam, kjer je bilo zdravo jedro. To so si tudi zamislili eni, ki so fejest zdravi v glavi.«

19 Tudi pravno je bila finančna pomoč odvisna od zaposlitve določenega števila delavcev za pet let, Aha Mura pa je šla v stečaj po treh letih.

Lastnika Aha skupine sta bila osumljena prelivanja sredstev, vodstvo uprave pa zaradi neplačevanja prispevkov obtoženo kršenja delavskih pravic. Oboji so bili oproščeni, postopki zoper nekdanje vodstvo uprave so se končali leta 2019. Občutja nepravilnosti, nemoči in jeze so se še dodatno poglobila ob medijskih poročilih o sumu prelivanja sredstev lastnikov Aha skupine in ob obtožbi vodstva uprave za kršenje delavskih pravic zaradi neplačevanja prispevkov.

Tudi tožba odpuščenih delavcev ob stečaju Murinih hčerinskih firm leta 2009 je bila neuspešna. Tik pred stečajem, aprila 2009, je bilo 1900 delavcev iz matičnega podjetja premeščenih v novoustanovljena hčerinska podjetja. Niso vedeli, zakaj in po kakšnem ključu so jih izbrali. Po stečaju so bili upravičeni do odpravnine in do neizplačanih plač pri hčerinskih podjetjih. Ker te niso imele denarja, so se s tožbami obrnili na matično podjetje.²⁰ Tožbe so bile ovržene, nekateri delavci so od tožb odstopili sami. V članku se ne sprašujem o pravnem okviru takšnih odločitev, na tožbe se sklicujem, ker so zaznamovale doživljanja ljudi (tudi tistih, ki niso tožili) in ker kažejo na razmere, ki so sooblikovale občutja prevar.²¹

Po pisanju ekonomistov in sociologov je bil problem Mure lokalno-globalnih razsežnosti. Zgodovinar Jože Princič je zapisal, da so se problemi kopičili že v socialističnih časih. Vodstvo jih je takrat reševalo z najemanjem kreditov (2008: 237). Številni so videli problem v njeni intenzivni usmerjenosti v dodelavne posle, ki jih je Mura izvajala predvsem za transnacionalno/nemško podjetje Boss. Dodelavnih poslov je bilo preveč, podjetje je premalo vlagalo v razvoj lastnih blagovnih znamk. Sociolog Rastko Močnik pa je takšno delovanje Mure označil kot strateško izčrpavanje podjetja – razredno strategijo domačih kapitalistov (2008: 149–150). Problematični so bili stari proizvodni poslovni modeli, programi in ukrepi prestrukturiranja pa neučinkoviti (Kovač 2009: 25). Vlada je med letoma 2000 in 2003 pripravila program prestrukturiranja tekstilne in oblačilne industrije.²² Vladna industrijska politika pa ni bila (dolgoročneje) uspešna. Po Kovaču (2009: 25) je bila finančna pomoč premajhna, vlado je »hitro minila volja za pravi razvojni zasuk«. Menedžerji, sindikati in politiki so za situacijo v Muri krivili drug drugega, razmere na trgu in omejitve EU.

Sogovornice in sogovorniki se v svojih pripovedovanjih večinoma niso sklicevali na globalna preoblikovanja ali svetovne interese oziroma krize. Za propad tovarne so kri-

20 Po medijskem poročanju RTV Slovenije MMC (Spletni vir 3) je do julija 2010 tožbe vložilo 1620 delavk in delavcev.

21 Pravno razlago sem našla v diplomski Sonje Neubauer (2011), ki primer pojasnjuje z nedorečenostjo zakonodaje.

22 Pozneje je program izvajala z ustanavljanjem industrijskih centrov, razvojnih grozdov, tekstilne tehnološke platforme in centrov odličnosti (Kovač 2009: 25).

vili vodstvo in menedžerje, »šolane in režijo«. Kritično so poudarili številne menjave v vodstvu,²³ reorganizacijo dela in predvsem odnos vodstva. V pogovorih so svoje največje razočaranje usmerili proti državi oziroma zakonodaji, ki je v njihovih očeh omogočala izkoriščanja in ponižanja delavcev. Silva (2011) je bila prepričana, da je bilo v tovarni dovolj dela, izpolnjevali so normo, delati so morali celo nadure. »Šolani so nas sem spravili,« je rekla. »Jezna sem najbolj na državo. Če naša zakonodaja tega ne bi dopuščala, se to ne bi dogajalo, to je dejstvo.« Silva je neposredno ubesedila, kar sem pogosto slišala tudi od drugih. Razočaranje ljudi je poglobljala nekaznovanost menedžerjev, o kateri smo v Sloveniji veliko brali (ne zgolj v Muri, tudi v številnih drugih podjetjih). Trdim, da pri tem ljudem ni šlo zgolj za pravno, temveč tudi moralno vprašanje. Moralno v tem primeru ni zajemalo le tistega, kar so ljudje verjeli, da je bilo prav, pravično oziroma krivično, temveč niz pravil, norm, odgovornosti, dolžnosti in recipročnosti, v okviru katerih so ljudje delovali in vzpostavljali svoja pričakovanja. Ob tej spremembi so bile delavke in delavci šokirani, sklicevali so se na človeško dostojanstvo.

»Spremembe v samostojni Sloveniji so me najprej navdihovale, potem razočarale,« je odgovorila Erika, predsednica sindikata, ko sem jo spraševala o prelomnih dogodkih v tovarni. Leta 2006 je Muro po 34 letih dela zapustila zaradi »nesposobnosti opravljanja dela.« Dejansko je to pomenilo, da je morala prenehati zaradi alergije oziroma zastrupitve s formaldehidom (drugega dela pa ji niso našli):

Navdihovalo me je, da bomo samostojni, da se bomo drugače sporazumevali, kar se tiče spoštovanja zakonodaje. Kar se je zgodilo, je bilo pa čisto kontra. Glavni mejniki so bili po letu 2000, najbolj kršenje pravic, izkoriščevanje delovnopravne zakonodaje v korist delodajalca, nikakor ne v korist delavca. Standard se je slabšal v družbi, dela ni bilo, plače niso rasle, nezadovoljstvo med zaposlenimi je naraščalo, krhali so se odnosi med vodstvom in delavci, delavec ni bil spoštovan, delavci so se kregali med sabo. Niso bili to, kar so bili prej. (Erika 2011)

Silva (2011) je v najinem pogovoru večkrat poudarila problem kršenja pravic delavcev. »Spali smo predolgo. Smo bili preveč zaupljive narave. Mi smo šli iz socializma v kapitalizem. Tam smo bili navajeni, da so bile stvari urejene, si imel svoje pravice, tukaj pa so se krčile.«

Pravice delavcev je v samoupravnem socializmu ščitila formalna zakonska raven, (nekatero) pretirane ekscese elit so preprečevale systemske ovire. Na institucionalni ravni so delavce v tovarni ščitili delavski sveti. Na neformalni ravni pa so razmere med ljudmi urejali specifični odnosi zaupanja in recipročnosti, t. i. tihi pakti, ki so potekali na

dveh ravneh; med vodstvom in zaposlenimi v tovarni ter med delavci in državo (Vodopivec 2007: 2012a).

V socialističnih tovarnah so delavci v zameno za nadure, težje delo in nižje plače dobili zagotovljena delovna mesta, stabilnost, socialno varnost, nagrade, delitev dobička,²⁴ odprt dostop v druge prostore družbene mreže ter do izobrazbe, stanovanja, pomoči otrokom s štipendiranjem in počitniškim delom. Takšen način dela in zaupanja je omogočil udejstvovanje v neformalni ekonomiji, ki je pri oblikovanju življenjskega standarda odigrala izredno pomembno vlogo (ne zgolj v socializmu, tudi pozneje).

Če so razmere v tovarni postale nevzdržne, so delavci svojega zaščitnika iskali v državi. Industrijski sociolog Miroslav Stanojević je v analizi stavk in sindikatov zapisal, da je prav zavezniška vloga socialistične države (politične oblasti, tudi lokalne) v očeh delavcev odigrala izjemno vlogo. V stavkah²⁵ so se delavci usmerili proti direktorju in so na pomoč klicali neposredno državo. Praviloma so protesti potekali mimo sindikatov, ki stavk niso podpirali, pogosto so jim celo nasprotovali. Podprli pa so jih delavski sveti oziroma posamezni člani delavskih svetov (Lukan po Stanojević 2001: 804). Takšni protesti so bili hitri in uspešni. Stanojević se je opiral na industrijskega sociologa Josipa Županova, ki je na podlagi številnih empiričnih raziskav v jugoslovanskih tovarnah ugotavljal moč koalicije med politično elito in delavstvom. Komunikacijo je označil kot vez med elito varuhov in delavci varovanci (glej tudi Županov 1989: 1397).

S pomočjo etnografskih raziskav v drugih tekstilnih tovarnah sem ugotavljala, da se ljudje danes pogosto sklicujejo na odnose zaupanja in recipročnosti (Vodopivec 2007). Ko so spregovorili o sodobnem krčenju pravic, teh niso razumeli zgolj v pravnem smislu, temveč so se sklicevali tudi na pravice, ki so jih takšni odnosi urejali. Ljudje so v državi iskali zaščitnika temeljnega človekovega dostojanstva (oziroma so se pri iskanju zaščitnika sklicevali na državo). Na državo so se v svojih pričakovanjih in pozivih obračali kot na skrbnika družbene pogodbe, po kateri so v zameno za (dobro) delo poleg plačila dobili določene pravice (upravičenosti). Pri tem pa vloga in podoba države nista bili vedno jasni. Ljudje so lahko naslavljali socialno ali pravno vlogo (zakonodajo) oziroma celoten sistem, ki je poskrbel, da »so stvari tekle« (povedano drugače, da je prihajalo do družbene reprodukcije). To je treba poudariti, saj se je v Murinem primeru veliko govorilo o vlogi države pri njenem reševanju. A so ljudje ob tem njeno vlogo različno naslavljali. Tehnolog Branko je poudaril, da je bil problem Murinega reševanja politično (strankarsko) vmešavanje v gospodarstvo, ki ni delovalo strokovno. Finanč-

24 Vesna je to misel popravila z drugim poudarkom: »Delavci so si prislužili dobiček.«

25 Stavk je bilo do 80. let malo in so bile manj obsežne (Stanojević 2001: 806).

23 Sogovornice se s terminom večinoma sklicujejo na direktorje in ne vodje v proizvodnji.

ni vložek države je v vodstvo pripeljal nove ljudi. Njihove strategije pa niso v jedru spreminjale poslovanja in organizacije (oziroma so ju še slabšale).²⁶

O socialni in pravni zaščitniški vlogi sodobne države je spregovorila Vesna (2011). Bila je kritična do države, ki je prestopila na drugo stran, na stran kapitala: »*Država ne pomaga ljudem, ki smo brezposelni, ampak tistim, ki imajo.*« Aludirala je na nekaznovanost menedžerjev in elit: »*Hvala bogu, imam za kruh, oktobra sem brez vseh dohodkov. Ničesar nimam. Je to socialna in pravna država? Je to pošteno do človeka, ki je ustvarjal? Pa ne bom rekla, da sem ne vem kaj ustvarila, sem pa bila ena tistih, ki se je borila, da bo delo opravljeno.*«

Obenem je spregovorila o pravičnosti. Nekdo, ki je ustvarjal in je bil pripravljen ustvarjati, je ostal brez osnov, temeljev, ki omogočajo eksistenco in družbeno reprodukcijo, se pravi brez kruha, dela, morda bivališča. Govorila je o družbenem prepoznavanju in vključenosti. Namigovala je na kulturni in zgodovinski pomen (etike) dela v družbi, na kulturno vrednotenje dela, na dolžnosti in pravice, ki jih je takšna pogodba prinašala (in ima daljšo zgodovino²⁷ od socializma). Sklicevala se je na recipročnost.

Ljudje so bili razočarani, ker država ni izpolnila njihovih pričakovanj. Razlogov je bilo več, a kot sem že zapisala, je bil problem tudi v tem, da se ni z njimi nihče pogovarjal in jim nihče ni prisluhnil. Ni bilo niti systemskega spremljanja vplivov prestrukturiranja podjetja in stečaja na ljudi niti analiz njihovih potreb, ki bi jih lahko uporabili pri iskanju rešitev. Stečaj je sicer potekal v sodelovanju z javnimi institucijami, s Centrom za socialno delo in z Zavodom za zaposlovanje ter s skladoma dela,²⁸ ki pa so na teren vstopili z že izdelanimi idejami, kaj naj bi ljudje potrebovali (oziroma so delovali v okviru že razvitih politik zaposlovanja in socialne podpore).

Vlada je preko globalizacijskega sklada EU odpuščnim Murinim delavkam in delavcem namenila sredstva,

26 Tudi sam se je po podporo obrnil na vlado. Leta 2013 (po tistem, ko je Muro že zapustil) je premierki in gospodarskemu ministru napisal pismo, v katerem je vlado opozoril na napake pri poslovanju in upravljanju Aha Mure. Ponudil je svojo rešitev. Zavzel se je za reševanje Murinega znanja in nekaj zaposlenih. Odgovora ni dobil. Branku se zahvaljujem za posredovano pismo.

27 Zgodovinar Andrej Studen (2012) je opozoril, da je historični diskurz o delu sklop medsebojno prepletenih in tudi nasprotujočih si nazorov in interesov (po Josefu Ehmerju). Slovenski prostor je zaznamoval predvsem preplet razsvetljenskih nazorov in judovsko-krščanskega izročila. Studen je preučeval vzpostavljane novih vrednot dela (v povezavi z marljivostjo) ob koncu 18. stoletja, ko se je razvijala meščanska delovna etika. Takrat je delo postalo vrednota, ki ni imela zgolj ekonomske, temveč tudi moralno vrednost. Prepletati se je začela z državotvornimi diskurzi. Dolžnost človeka je bila, da je z delom in s pridnostjo koristil državi. »Etos dela je postal moralno zaukazano, socialno nadziran, pedagoško discipliniran in ekonomsko racionaliziran« (Studen 2012: 17).

28 S finančno pomočjo sta se angažirali tudi občini Murska Sobota in Gornja Radgona.

ki so jih uporabili za delavnice usposabljanja in prekvalificiranja. Delavnice, ki naj bi delavke ter delavce med drugim usposobile v mehkih veščinah, tehnikah NLP (nevrolingvističnega programiranja), pisanju življenjepisov oziroma pri samostojni podjetniški poti (aktivna politika zaposlovanja),²⁹ so pri številnih naleteli na odpor. Sogovornice so pripovedovale, da so bile močno prizadete, ker so jih učili, kako naj se oblečejo, pogovarjajo, pišejo življenjepise. Že tako so se počutile ponižane, njihova samozavest in samopodoba sta bili poškodovani.

»*Pol leta sem se učila pisanja prošenj,*« je rekla vidno prizadeta Vesna (2011) in nadaljevala:

26 let sem uporabljala računalnik, pisala prošnje v Muri za zaposlene, za člane njihove družine, ki so bili brezposelni. Se mi je zdelo, da se nekdo dela norca iz mene, ker me uči rokovanja z računalnikom. Obvladam 10-prstno slepo tipkanje. Bilo je poniževalno, da me nekdo tako obravnava.

Spraševala se je, kam je šel ves denar za pomoč delavkam.³⁰ »*Vso denarno pomoč so odnesli tisti, ki so tam delali, ne mi,*« je dodala. »*Ko bi kdo vsaj kakšne dodatne informacije dal tistim, ki smo nekaj že delali. Niti ti niso, ki so bili nastavljeni s strani države. To se mi je zdelo najbolj grdo. Na koncu vidiš, da moraš sam sebi pomagat v življenju, nihče drug ti ne bo*« (Vesna 2011).

In kaj potem? Čas po stečaju

Čeprav so novinarji v medijih poročali o šiviljah, večina delavk ni znala sešiti obleke v celoti. V t. i. fazno organizirani proizvodnji so obvladale eno oziroma več faz, ne pa celote (rokav, žep). »*Trenirali so nas [vodstvo], saj drugega ne morete, drugega ne znate, nimate izobrazbe. Nič se pa ni delalo na tem, da bi nam kaj ponudili,*« je rekla Tonija (2013). »*Tudi izmensko delo nas je oviralo. En teden si lahko bil na predavanjih, naslednji teden pa to ni šlo. So bila tudi rahla ustrahovanja. So nas trenirali, da drugega ne znamo, kot šivati*«. Poudarila je, da se po stečaju kljub temu ni počutila manjvredne. Pri tem so ji pomagale tudi različne delavnice, kjer so jih predavatelji spodbujali. Ne glede na že zapisano o usposabljanjih in delavnicah za odpuščene Murine delavke in delavce jih niso vsi, niti ne vseh delavnic,

29 Slednje je treba razumeti v sklopu družbenega redefiniranja delavskih subjektivitet, politik zaposlovanja (vključno s spodbujanjem samozaposlovanja) in socialne varnosti v postsocialistični Sloveniji ter v okviru kapitalističnih preoblikovanj. Neoliberalna tržna racionalnost zahteva prilagodljive, mobilne, samoaktivne in (samo) zaposljive posameznice in posameznike, ki delujejo po paradigmi samoodgovornosti. Poleg konkretnih političnih sprememb se s tem spreminja tudi način družbenega razumevanja oziroma obravnavanja socialnih problemov, brezposelnosti, odgovornosti in dolžnosti posameznika v družbi (več o tem v slovenskem kontekstu glej Vodopivec 2012a, b, c).

30 Tako so o finančni pomoči iz evropskega globalizacijskega sklada govorile sogovornice.

doživljali enako. Za Tonijo (2013) so bila predavanja, ki se jih je udeležila preko Zavoda, dobrodošla z več vidikov:

So nas začeli razni predavatelji postavljat nazaj na noge. So nam dali vedeti, da nekaj si le vreden, tudi če si bil mali delavec Mure oziroma si ogromno vreden, ker si bil dober delavec, oni so pa bili slabi direktorji. Počasi so nas malo dvigovali, potem začneš razmišljat, da nekaj bi lahko še delal v življenju. Saj to ne pomeni konca. Tako sem se začela z zeliščarstvom ukvarjat. Zdaj imam toliko poti odprtih, da lahko izbiram, kaj bom delala.

Vesna (2011) je znala šivati in mi je na najin prvi pogovor prinesla pokazat svoje izdelke. Po stečaju je naredila program prekvalifikacije. Želela je postati medicinska sestra:

Jaz bi strašno rada delala. Nekaj me je vleklo v medicino. Sem to opravila [prekvalifikacijo za socialno oskrbovalko], se mi je zdelo super, bom jaz imela eno lepo priložnost, se bo meni želja izpolnila. Varovanci in osebe se me imeli zelo radi. Bile smo ženske srednjih let [med pripravnicami]. Jaz sem 46 let stara. Nekatere so bile tudi čez 50. Nas je [vodja pripravnic] tako poniževala. Vse smo bile pa iz Mure. Nam je rekla, naj ne mislimo, da bomo kakšni doktorji ali pa medicinske sestre, ker to ni primerljivo s tistim delom, ki smo [ga] opravljale v Muri. In seveda smo bile ubogljive in poslušne kot vedno tudi v Muri. Meni je bilo ponižujoče. Jaz sem se postavila. 'Meni je žal, ker vi tako razmišljate, ampak jaz imam 27 let delovne dobe v Muri in v tem času sem marsikaj delala, sem delala z ljudmi, sem bila tudi zadolžena za prvo pomoč. V našem obratu smo imeli zdravnika, ampak sem dosti ljudi sama oskrbela, sem bila za to usposobljena. Ima vsaka od nas eno izobrazbo, kakršnokoli, saj meni je vseeno, lahko sem tudi avtomehanic. Gučate, kako je moje delo ničvredno. Jaz sem socialna oskrbovalka, točno vem, kaj moram delat.' Takrat sem si zapečatila usodo.

Vesna je bila prepričana, da drugega dela ni dobila zaradi konflikta (in iz osebnega maščevanja zaradi nekdanje vloge delavske zaupnice v tovarni). Napisala je 800 prošenj, dobila je zgolj tri odgovore (negativne). »Smo petčlanska družina,« je povedala v video intervjuju pet let pozneje, »živimo z mamino penzijo. Mama je delala v Muri 35 let« (Spletni vir 2).

O tem, kaj se je dogajalo z odpuščeni delavkami in delavci, sta v magistrski nalogi pisali Nina Luin in Katja Bras.³¹ Študiji, ki sta nastali na podlagi intervjujev, sta

31 S podobnim ciljem – preučiti konkretne potrebe ljudi na terenu – je nastala tudi študija o profilu brezposelnih v Prekmurju v sodelovanju Ljudske univerze Murske Sobote in Andragoškega centra. Na podlagi študije (Kučan in Petkovič 2010) so v Murski Soboti organizirali program usposabljanja Oblikovalka tekstilnih izdelkov z elementi tradicionalne tekstilne dediščine. Zahvaljujem se Alenki Kučan in Jelki Pšajd za informacije.

pokazali, da so bili ljudje po stečaju pogosto prepuščeni samim sebi in neformalnim oblikam podpore, predvsem družine. Čustveno oporo so najpogosteje iskali pri svojih najbližjih. Najredkeje so poiskali podporo v primeru finančnih težav. Niso se niti obrnili po pomoč, raje so skromno živeli od prejemkov, denarnega nadomestila in socialne pomoči.³² Ljudje so bili nad formalno podporo razočarani. Denarna nadomestila so bila prenizka, informacije in podpora pri iskanju zaposlitve premajhne (Bras 2015).³³ V trgovinah so kupovali izključno »življenjske reči« (olje, mleko, sladkor), zelenjavo so pridelali na vrtu ali njivi (lahko tudi pri sorodnikih), meso so pogosto dobili od sorodnikov s kmetij (Luin 2013). Nekateri so bili že od prej (pred stečajem) navajeni živeti skromno. Denar so najprej namenili za plačilo položnic, potem so preračunavali, kaj je nujno potrebno. Vedeli so za cene vseh dobrin v različnih trgovinah, kupovali so ob akcijah in popustih. Nekaterim sta pomagala Rdeči križ ali Karitas. Nekateri so se preselili k staršem. Nina Luin je ugotavljala, da je finančni primanjkljaj vplival na občutja izgube avtonomije in vstop v odvisnostna razmerja (predvsem ko so se odrasli otroci vrnili k staršem) (2013: 75–76).

Silva se je po stečaju vrnila na srednjo ekonomsko šolo (gimnazijo je prekinila, ko se je 17-letna zaposlila v Muri):

Prvo leto so nam plačali v celoti, potem so nam povedali, da so nam enostransko prekinili pogodbo, ker ni denarja. Naj si plačamo sami. So nam potem povrnili, a zgolj drugo leto. Tretje leto mi je plačal partner. Sem imela srečo. Ekonomsko srednjo šolo sem končala z maturo, ena točka mi je manjkala, da bi bila zlati maturant. Sem sama nase ponosna in pri meni doma so. A to ne pomeni zaposlitve. Starejši kot smo ... (Spletni vir 3)

Silva stavka ni dokončala. Številne delavke so na trgu dela veljale za prestare in težje zaposljive. Zanje brezposelnost ni pomenila zgolj vmesnega, prehodnega obdobja. Stečaj je poleg sedanosti zaznamoval tudi njihovo prihodnost.

Nekateri so se zaposlili v Avstriji ali pa so se začeli ukvarjati s podjetništvom. Za sogovornice je bilo predvsem pomembno, da so si povrnile zaupanje in spoštovanje: »Imam krog ljudi, ki verjamejo vame, ki mi zaupajo. S tem novim poslom sem veliko ljudi novih spoznala. Spoštovanje sem dobila.« Ana (2013) se je lotila peke kruha. Pri pridobivanju zaupanja in spoštovanja samih sebe in okolice so bili večini v oporo najbližji družinski člani: partner(ka), starši ali otroci. Breda (2013) je povedala: »Mož je bil zame največja opora. Zaradi denarja ni bilo nikoli prepira. Ko sem prišla domov in povedala, da sem brez službe, je mož rekel samo: 'Hvala

32 Katja Bras (2015: 58–59) je ugotavljala, da v tej zvezi nikoli niso omenili prijateljev. Kar je bilo zelo drugače, kot so kazale študije drugod po Sloveniji.

33 Po mnenju ljudi so delovale zgolj zveze in poznanstva (Bras 2015: 57).

bogu, škoda samo, da se to ni zgodilo že prej. ' Zaradi mene, zaradi mojega zdravstvenega stanja. »

Modna oblikovalka Varja je po stečaju skupaj s kolegico odprla trgovino in modni salon. Nekaj časa je iskala zaposlitev v regiji in v Avstriji. Ker ni uspela najti ničesar, se je skupaj s kolegico odločila za samostojno pot. Iskali sta zagonski kapital. Na formalne institucije se nista obrnili, saj je bilo »*to preveč zakomplicirano, veliko administracije, prošenj, časa.*« S tem se nista hoteli ukvarjati, čim prej sta želela začeti. »*Jaz sem tisto malo naštudirala, šla v knjižnico, vzameš ekonomske osnove, kot Excel za telebane, pa predebataš. Prijatelj nama je pomagal z nasveti.*« Z odpravnino iz stečajne mase sta na dražbi Murine opreme kupili stroje, police za trgovino, ostanke materialov, sukance ipd. Poiskali sta prostor za trgovino in delavnico. Po enem letu sta jo zaprli. Varja je sama nadaljevala podjetniško pot, v svoji hiši je odprla salon. »*Je daljša pot, ampak je boljša pot.*« je razmišljala med najinim pogovorom junija 2019, »*ni enostavno, a je bila zelo poučna izkušnja.*«

Na stečaj in izgubo dela v Muri so sogovornice gledale retrospektivno, z gledišča oziroma iz situacije, v kateri so se znašle v času naših pogovorov. Za nekatere je bila izguba dela v Muri kljub prizadetosti, težkim razmeram ter občutjem poriv, da so se začele ukvarjati z drugo dejavnostjo ali se preusmerile na druga področja. Motivirali so jih otroci, družina ali novi posli. Večina se je počutila prepuščena sami sebi, zato je podporno okolje (družina) odigralo zelo pomembno vlogo tako čustveno kot pri pridobivanju samozavesti in gradnji samopodobe. Kot najpomembnejši pa sta se izkazali prav občutji lastne vrednosti in pripadnosti.

Sklep

Ekonomsko antropologinja Susana Narotzky (2016) je zanimalo, kaj ljudi povezuje v stiskah in hrepenjenjih zaradi izgube dela. Ugotovila je, da jih močno zaznamuje izguba dostojanstva. Opisala je dva načina spopadanja s takšno izgubo. Prvi zajema vzpostavljanje solidarnostne mreže, ekonomije skrbi in podpore v družinskem (in sorodstvenem) okolju. Drugi – pa čeprav je potekal drugače (v boju za družbeno dobro, v nasprotju s privilegiji sindikatov) – je povezan z nekdanjimi tradicionalnimi oblikami delavske organizacije, ko so ljudje v kolektivnih protestih zahtevali pravico do dela. Delo ni bilo pomembno zgolj za preživetje, temveč je zajemalo klic po avtonomiji, ki jo je omogočal osebni dohodek. Smatrali so, da jih je država pustila na cedilu in da je podlegla kapitalističnim interesom. Nove oblike kapitalistične akumulacije so rušile nekdanji keyneziansko-fordistični model kapitalizma, kjer so sicer veljala načela neenakosti, a je v njih proizvodni delavec – državljani zasedal dostojno mesto.³⁴ Po Susani

³⁴ Susana Narotzky se je sklicevala na keyneziansko-fordistični model, sama pa se sklicujem na model socialističnega samoupravljanja. Ne glede na podobnosti (vlogo in položaj delavca v okviru industrijske

Narotzky so se ljudje v preteklosti mobilizirali v boju proti dominaciji in izkoriščanju, po letu 2008 pa v pozivu k dostojanstvu proti krivicam in neenakosti. Njihovo sistemsko ponižanje je vzpostavilo razmere za boj za spremembo moralnih okvirov, v katerih bo življenje ponovno pridobilo vrednost in pomen.

Čeprav Susana Narotzky poudarja mobilizacijo ljudi in proteste, sem sama ugotavljala podobno. Murine delavke so se ob izgubi dostojanstva obrnile k svojim družinam, v katerih so krepile solidarnostne vezi, odnose recipročnosti in zaupanja. Sogovornice so hrepenele po prepoznavanju, zaupanju, po občutenju lastne vrednosti in pripadnosti, kar so našle v družini (za katero v preteklosti pogosto ni bilo časa). Po drugi strani pa so se za dostojanstvo borile s postavljanjem zahtev za družbeno vključenost (bolj na individualni ravni v vsakdanjem življenju, v novih poslih in poznanstvih ljudi ter manj s protesti in kolektivnimi boji) in s sklicevanjem na priborjene delavske pravice, proti razlastitvi družbene pogodbe, z vnašanjem morale za prihodnje generacije (prim. Narotzky 2016).

Susana Narotzky je izhajala iz razprav o moralni ekonomiji, ki so v zadnjem času zaznamovale ekonomsko antropologijo. Ekonomski antropologi si v razumevanju koncepta niso enotni, vsi pa za njegovega začetnika postavljajo socialnega zgodovinarja E. P. Thompsona in antropologa J. Scotta (med drugim Fassin 2009; Palomera in Vetta 2016), pri preučevanju ekonomije ljudi pa opozarjajo na pomen norm, vrednot, pravic, dolžnosti, odgovornosti, idejnih svetov ljudi.³⁵ Za potrebe članka se sklicujem na Thompsona (1971), ki je moralno ekonomijo povezal z občutji pravičnosti in legitimnega, samostojnosti in varnosti. Pri zgodovinski analizi nemirov, do katerih je prihajalo zaradi lakote (podražitve žita), je poudaril, da dogodkov ne smemo brati kot neposrednih posledic materialnih razlogov (kot upor lačnih želodcev). To sicer ne pomeni, da ni povezave med materialno realnostjo in družbenim dogodkom, ampak da te niso enostavne in neposredne. Nemiri oziroma protesti³⁶ niso zgolj reakcija na lakoto, ampak nastanejo zaradi preloma določenih družbenih norm in recipročnosti, ki regulirajo življenje. Ljudje so protestirali, ker krivic niso mogli več tolerirati. Kar pomeni, da so se ob nemirih oziroma protestih upirali predvsem nespošto-

modernizacije in socialne države) je bil v socialistični samoupravni družbi položaj industrijskega delavca drugačen. Poleg formalnih in ideoloških zavez, pravic in določil je v tej zvezi treba upoštevati tudi že omenjena neformalna razmerja, odnose, vrednostne orientacije ljudi in družbena prepoznavanja, moč hrepenenja in obljuje, ki so imele v samoupravni družbi drugačen učinek, intenziteto in moč.

³⁵ Fassin (2009), ki je utemeljeval razliko med uporabo koncepta pri Thompsonu in Scottu, svari pred povzetkom različnih razumevanj in pojmovanj različnih avtorjev.

³⁶ Več o razumevanju zgodovinskih oblik družbenih nemirov, družbenega nezadovoljstva in upornišva v kontekstu tistega časa glej Thompson 1971.

vanju družbenih norm, pravic, dolžnosti in odgovornosti. Thompson poziva k raziskovanju družbene realnosti izkoriščanja, doživljanja in izkušenj družbenih frustracij, pravičnega in upravičenega.

Prav o tem so pripovedovale sogovornice v pričujočem članku. Njihova doživljanja je zaznamovala izguba družbenega prepoznanja, odnosov zaupanja, recipročnosti, pravic, družbene odgovornosti in dolžnosti. Pri tem so pomembno vlogo odigrala spremenjena kulturna vrednotenja dela in etike dela. Občutja krivic in zapuščenosti je poglobljaj občutek nekaznovanosti elit. »*Včasih smo bili ljudje,*« je rekla Silva (2011) v najinem pogovoru, »*zdaj smo številke.*« Pozivi ljudi k dostojanstvu so pozivi k temeljem, ki ne omogočajo zgolj materialne (preživetje), temveč tudi družbeno reprodukcijo, vključno z družbenim prepoznanjem in vključenostjo.

Ob stečaju Mure je bila večina zaposlenih starih med 40 in 50 let, to je bila generacija, rojena v začetku 70. let 20. stoletja. Vendar to ne pomeni, da ljudje ostajajo ujeti v socialistični preteklosti. Toliko bolj pomembno je to zapisati ob doživljanjih industrijskih delavcev, ker se jih v družbi pogosto povezuje s socialistično preteklostjo (Vodopivec 2012a, b). Poudarjam, da v tem primeru ne gre za težnjo po vrnitvi v preteklost, ampak za zahtevo po drugačni sedanjosti in prihodnosti. Zamišljena prihodnost ni podaljšek sedanjosti, temveč je napolnjena s preteklimi aspiracijami (Knight in Stewart 2016: 12) ter z moralnim sporočilom za naslednje generacije (Narotzky 2016).

Pogovor z delavkami in delavci kaže, da v družbi ni bilo prostora za artikulacijo njihovih stisk in njihovo uzgodbljanje. Tudi zato izguba dostojanstva ni bila prepoznana kot nekaj, kar je družbeno pogojeno, zato so se ljudje z njo pogosto spopadali v osami. Njihove težave je še poglobljalo umanjkanje diskurzivnega prostora v samoodgovorni družbi tržne racionalnosti. Analiza članka zato kaže na pomen uzgodbljanja stisk ljudi in ozadij, ki so jih zaznamovali, in opozarja, da so doživljanja strukturno zaznamovana. Ob tem poudarjam, da strukturnih pogojenosti ne esencializiramo v delavske subjektivitete oziroma ne prevajamo v kulturno razliko, intimnih doživljanj ne homogeniziramo in ljudi ne objektificiramo v učinek ideologije.³⁷ Država je v pričakovanjih in razočaranjih ljudi odigrala pomembno vlogo. Izgubi dela in tovarne sta močno povezani z njihovim klicem po dostojanstvu ter s hrepenenjem po pripadnosti in družbenem prepoznanju.

37 O podobnih dilemah ob obravnavi družbenega trpljenja govorijo medicinski antropologi. Pozivajo k boljšemu razumevanju, ki hkrati zajema individualne in kolektivne (medosebne) izkušnje oziroma doživljanja na lokalni in globalni ravni (Knežević Hočevar 2017). Problem prevajanj strukturnih pogojenosti v kulturno razliko je poleg novih kulturoloških študij razreda obravnavala tudi Chris Haylett (2001). Več o tem glej tudi Vodopivec 2012b.

Zahvala

Članek je bil pripravljen v sklopu raziskovalnega programa P6-0280 (*Podobe gospodarske in socialne modernizacije na Slovenskem v 19. in 20. stoletju*), ki ga je iz državnega proračuna sofinancirala Javna agencija za raziskovalno dejavnost Republike Slovenije.

Za podrobno branje in komentarje se zahvaljujem Barbari Vodopivec, urednicama Glasnika SED in štirim anonimnim recenzentom. Posebna zahvala pa gre mojim sogovornicam in sogovornikom, da so si vzeli čas ter z mano delili spomine in doživljanja.

Literatura

AUTOR, Nika: *Učinki reprezentacije in zagate kritične misli v polju umetniških praks*. Magistrska naloga. Ljubljana: Univerza v Ljubljani, 2011.

BONFIGLIOLI, Chiara: Gendering Social Citizenship: Textile Workers in Post-Yugoslav States. *CITSEE Working Paper No. 2013 (30)*, 2013.

BRAS, Katja: *Omrežja socialne opore odpuščenih delavk in delavcev tovarne Mure*. Magistrska naloga. Ljubljana: FDV, 2015.

DRAKSLER, Katja, Nataša Dernovšček Hafner, Niko Arnerić in Metoda Dodič Fikfak: Restructuring of a Textile Manufacturing Company and Workers' Health. *New Solutions: A Journal of Environmental and Occupational Health Policy* 28 (1), 2018, 131–150.

DODIČ FIKFAK, Metoda: Zdravje ljudi v času krize. *Glasnik KIMPDS* 4 (1), 2010, 2–4.

FASSIN, Didier: Moral Economy Revisited. *Annales. Histoire, Sciences Sociales* 6, 2009, 1237–1266.

FORJAN, Nataša: *Stanje tekstilne industrije v Sloveniji: Primer Mure d. d.* Diplomaska naloga. Ljubljana: FDV, 2003.

HAYLETT, Chris: Illegitimate Subjects?: Abject Whites, Neo-Liberal Modernization and Middle Class Multiculturalism. *Environment and Planning D: Society and Space* 19 (3), 2001, 351–370.

JAMBREŠIČ-KIRIN, Renata in Marina Blagaić: The Ambivalence of Socialist Working Women's Heritage: A Case Study of the Jugoplastika Factory. *Narodna umjetnost* 50 (1), 2013, 40–73.

JOVANOVIĆ, Deana: *Bor forward: Zamišljanje budućnosti*. Bor: Narodna biblioteka Bor, 2013.

KIESELBACH, Thomas (ur.): *Zdravje v času prestrukturiranja (HIRES), priporočila in odzivi posameznih držav ter politike v EU*. Ljubljana: Klinični inštitut za medicino dela, prometa in športa, UKC, 2011.

KLADNIK, Ana: *The Formation and Development of the Socialist Town in Yugoslavia and Czechoslovakia, 1945–1965 / Oblikovanje in razvoj socialističnega mesta v Jugoslaviji in na Češkoslovaškem, 1945–1965*. Doktorska disertacija. Ljubljana: Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta, Oddelek za zgodovino, 2013.

KNEŽEVIĆ HOČEVAR, Duška: Nevidne stiske »uspešnih« v kmetovanju na podlagi presoj družbenega trpljenja. *Glasnik SED* 57 (1–2), 2017, 26–34.

KNIGHT, Daniel in Charles Stewart: Ethnographies of Austerity: Temporalities, Crisis and Affect in Southern Europe. *History and Anthropology* 27 (1), 2016, 1–18.

KOVAČ, Bogomir: Mura, slovenski GM. *Mladina* 26, 3. julij 2009, 25.

KUČAN, Alenka in Danijel Petkovič: *Analiza potreb po razvoju novih izobraževalnih programov za brezposelne v pomurski regiji*. Neobjavljena študija Andragoškega centra Slovenije in Ljudske univerza Murska Sobota, 2010.

LAZNIK, Tjaša: *Antropološka analiza dela v Velenju*. Doktorska disertacija. Ljubljana: Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta, Oddelek za etnologijo in kulturno antropologijo, 2018.

LUI, Nina: *Življenjske prakse in strategije preživetja: Primer odpuščenih Murinih delavk*. Magistrska naloga. Ljubljana: Univerza v Ljubljani, Fakulteta za družbene vede, 2013.

MATOŠEVIĆ, Andrea: *Pod zemljom: Antropologija rudarenja na Labinštini u XX. stoljeću*. Zagreb: Institut za etnologiju i folkloristiku, 2011.

MOČNIK, Rastko: Delovni razredi v sodobnem kapitalizmu. V: Gal Kirn (ur.), *Postfordizem: Razprave o sodobnem kapitalizmu*. Ljubljana: Mirovni inštitut, 2010, 149–202.

NAROTZKY, Susana: Between Inequality and Injustice: Dignity as a Motive for Mobilization During Crisis. *History and Anthropology* 27 (1), 2016, 74–92.

NEUBAUER, Sonja: *Odповed pogodbe o zaposlitvi zaradi stečaja na primerih Murinih delavk*. Diplomaska naloga. Maribor: Univerza v Mariboru, Pravna fakulteta, 2011.

PALOMERA, Jaime in Theodora Vetta: Moral Economy: Re-thinking a Radical Concept. *Anthropological Theory* 16 (4), 2016, 413–432.

PIKON, Rok: Novi lastniki Muri obljublajo sedem milijonov evrov. *Finance.si*, 29. 8. 2011; <https://www.finance.si/322057/Novi-lastniki-Muri-obljublajo-sedem-milijonov-evrov>, 23. 7. 2019.

PETROVIĆ, Tanja: Industrijsko delo v socializmu: Od izkušnje do dediščine. *Glasnik SED* 56 (3–4), 2016, 31–40.

POTKONJAK, Sanja in Tea Škokić: 'In the World of Iron and Steel': On the Ethnography of Work, Unemployment and Home. *Narodna umjetnost* 50 (1) 2013, 74–95.

PRINČIČ, Jože: Največja in uspešna slovenska podjetja v drugi polovici 20. stoletja. V: Jurij Fikfak in Jože Prinčič (ur.), *Biti direktor v času socializma: Med idejami in praksami*. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU, 2008, 205–258.

SCOTT, James C.: *Weapons of the Weak: Everyday Forms of Resistance*. New Haven: Yale University Press, 1985.

STANOJEVIĆ, Miroslav: Konec dolgega stavkovnega vala. *Teorija in praksa* 38 (5), 2001, 798–816.

STANOJEVIĆ, Miroslav: Slovenski postfordizem v kontekstu evropeizacije: Konkurenčno (samo)izčrpavanje dela. V: Goran Lukić in Rastko Močnik (ur.), *Sindikalno gibanje odpira nove poglede*. Ljubljana: Zveza svobodnih sindikatov Slovenije, 2008, 23–33.

STUDEN, Andrej: Človek mora delati za svojo srečo! Pretekla razpravljanja o delu s poudarkom na drugi polovici 18. in prvi polovici 19. stoletja. V: Andrej Studen (ur.), *Pomisli na jutri: O*

zgodovini (samo)odgovornosti. Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2012, 9–36.

THOMPSON, Edward P.: The Moral Economy of the English Crowd in the Eighteenth Century. *Past & Present* 50, 1971, 76–136.

VODOPIVEC, Nina: *Labirinti postsocializma: Socialni spomini tekstilnih delavk in delavcev*. Ljubljana: Institutum Studiorum Humanitatis, Fakulteta za podiplomski humanistični študij, 2007.

VODOPIVEC, Nina: Samoodgovornost – paradigma sodobne modernizacije: Izziv ali grožnja. V: Andrej Studen (ur.), *Pomisli na jutri: O zgodovini (samo)odgovornosti*. Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2012a, 223–245.

VODOPIVEC, Nina: »Dovolj je! Nismo številke, ljudje smo!«: Industrijski delavci in posledice sodobnega prestrukturiranja. V: Jaka Repič in Jože Hudales (ur.), *Antropološki vidiki načina življenja v mestih*. Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete, 2012b, 187–210.

VODOPIVEC, Nina: On the Road to Modernity: Textile Workers and Post-socialist Transformations in Slovenia. *History* 97 (328), 2012c: 609–629.

VODOPIVEC, Nina. Postsocialistična tranzicija v antropološki perspektivi. V: Aleksander Lorenčič in Željko Oset (ur.), *Regionalni vidiki tranzicije*. Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2016, 33–48.

ŽUPANOV, Josip: Samoupravni socializem, konec neke utopije. *Teorija in praksa* 26 (11–12), 1989, 1387–1399.

Ustni viri

Silva, intervju, Murska Sobota, 2011.

Vesna, intervju, Murska Sobota, 2011.

Erika, intervju, Murska Sobota, 2011.

Branko, intervju, Ljubljana, 2019.

Varja, intervju, Murska Sobota, 2019.

Milena Srpak, intervju, Ljubljana, 2011.

Intervjuji Nine Luin z Ano, Bredo, Cilko, Jano, Jasmino, Marijo in Tonijo, 2013.

Spletni viri

Spletni Vir 1: Veliko ljudi je pustilo svoje zdravje v Muri, nekoč niso bili le številke – bili so ljudje. *Pomurec.com*, 16. 2. 2016; https://www.pomurec.com/vsebina/36876/veliko_ljudi_je_pustilo_svoje_zdravje_v_muri_nekoc_niso_bili_le_stevilke_%C3%A2%E2%82%AC%E2%80%9C_bili_so_ljudje/, 29. 8. 2019.

Spletni vir 2: DERNOVŠEK HAFNER, Nataša in Katja Draksler: *Zdravje delavcev v procesih prestrukturiranja podjetij – primer poslovne skupine Mura, Murska Sobota*. Videoposnetek. UKC Ljubljana, Klinični inštitut za medicino dela, prometa in športa (študija), Zera d.o.o. (produkcija videa), 2016; <https://vimeo.com/155300838/>, 23. 7. 2019.

Spletni vir 3: M. N.: Muro toži 1.620 delavcev. In še več jih bo. *MMC RTVSLO*, 20. 7. 2010; <https://www.rtv slo.si/gospodarstvo/novice/muro-tozi-1-620-delavcev-in-se-vec-jih-bo/235144/>, 29. 8. 2019.

Spletni vir 4: NARED, Marjetka: Protest delavcev Mure: Molk in stisnjene pesti. *MMC RTVSLO*, 23. 7. 2009; <https://www.rtv slo.si/slovenija/protest-delavcev-mure-molk-in-stisnjene-pesti/208240/>, 22. 7. 2019.

The End of the Mura Textile Factory: Work Loss Experiences and Calls for Dignity

The central thesis of the article is that the collapse of the Mura factory, which occupied a particular position in the society and history of the textile industry in Slovenia, entailed more than just a financial and employment loss for many workers. It also involved personal and social loss: a loss of dignity (cf. Narotzky 2016), self-worth, and social recognition.

The article is based on an analysis of interviews with the retired and dismissed workers, an overview of media materials, and research projects that included surveys or interviews with the dismissed Mura factory workers. The author highlights three such research projects: two master's theses on work-loss experience, unemployment, and survival strategies of Mura's workers (Luin 2013; Bras 2016), as well as a survey on the consequences of Mura's bankruptcy for the workers' physical and mental health (Draksler et al. 2018). These projects are not only sources of information about the experiences of losing one's employment and factory, but also demonstrate that the society showed little interest in the consequences of losing a job and experiencing such a loss. The author connects the lack of research and attention paid to such questions by the society with the specific way of how the society dealt with the economic restructuring in Slovenia.

She establishes that the loss of dignity was individualised. Workers talked about feeling humiliated, deceived, and abandoned. Their experiences were strongly affected by the tense circumstances and relations in the factory before the bankruptcy as well as by the way they had been dismissed. Their distress often remained embodied and suppressed in the intimacy of the emotional experience. The extensive media coverage did not resolve any problems. With its specific way of representation, which corresponded to the prevailing social representations of industrial workers in the society, it often even exacerbated them. The absence of a discourse space to narrate the stories of loss and distress in the so-called self-responsible society of market rationality aggravated these painful experiences. The feelings of injustice, abandonment, and social devaluation were intensified by the impression of the elites' impunity. The workers turned to the state for the protection of basic human dignity, addressing not only the legal role (legislation) but the entire system that maintained social reproduction.

TRIJE ČASI PODJETNIŠTVA MLADIH V SLOVENIJI

Izvirni znanstveni članek | 1.01
Datum prejema: 9. 8. 2019

Izveček: Prispevek obravnava tri vrste časov, ki oblikujejo podjetništvo mladih v sodobni Sloveniji. Prvi je zgodovinski čas, ki je podjetništvo mladih ustvaril kot družbeno dejstvo in prakso. Drugi je čas mladosti kot življenjske dobe, ki jo sooblikujejo medgeneracijski odnosi, institucije, javni diskurzi, predpisi in norme ter ji mladi želijo dati lasten pečat. Tretji pa je čas (ali sklop časov), ki ga mladi podjetniki aktivirajo s svojim delovanjem, ga živijo in reflektirajo. Prispevek se umešča med raziskave časa v okviru ekonomije kot doktrine in prakse.

Ključne besede: mladi podjetnik, mladost, neoliberalizem, ekonomska antropologija, Slovenija

Abstract: The paper explores three classes of time that give shape to youth entrepreneurship in modern-day Slovenia. The first is historical time, which created entrepreneurship of the young as social fact and practice. The second is the time of being young as a period in life shaped by intergenerational relations, institutions, public discourses, regulations and norms, however, also an age that young people want to leave a mark on with their own acts. The third time (or a complex of times) is activated by young entrepreneurs' activities; it is the time as lived and reflected by themselves. The paper is an ethnographic contribution to the studies of time in the context of economy as doctrine and practice.

Keywords: young entrepreneur, youth, neoliberalism, economic anthropology, Slovenia

V antropologiji sta raziskovanji časa in ekonomije stalnici, njuna skupna obravnava pa je redkejša. Kljub temu antropologinja Jane I. Guyer (2007: 411) ugotavlja, da je po letu 2000 nastalo nekaj dobrih etnografij o izkustvu časa v okviru ekonomskih dejavnosti, da pa hkrati antropologi premalo pozornosti namenjamo vlogi ekonomskih doktrin v oblikovanju tega izkustva. V prispevku zato obravnavam čas na dveh ravneh ekonomije, ki ju poudarja Jane Guyer, tj. na ravni doktrine in prakse.

Na podlagi raziskave, ki sem jo izvedel skupaj s svojimi študenti,¹ želim premisliti časovne vidike podjetništva

mladih v Sloveniji, ki ga razumem kot sodoben in vpliven družbeni pojav. O njem sem v *Glasniku SED* že pisal (2018a), prav tako sem razpravljal o njegovih prostorskih in družbenih dimenzijah (2018b), tukaj pa se osredinjam na izbrana, s časom povezana vprašanja. Čas je kompleksna dimenzija, ki so jo v antropologiji obravnavali v spektru med skrajnostma časovnih enot, merljivih s človeku zunanjimi dejavniki (npr. lunine mene), in praktičnim doživljanjem časovnega toka in časovnih relacij (glej npr. Brumen 2000; Makarovič 1994; Munn 1992). Tukajšnja etnografska analiza se posveča vprašanju, kako pričujoči zgodovinski čas oblikuje čas mladosti in doživljanje časa pri mladih podjetnikih v Sloveniji. Z zgodovinskim časom merim na vpliv sodobnih ekonomskih doktrin na razumevanje in prakticiranje mladosti v okviru ekonomske dejavnosti podjetništva, kjer pa se oblikujejo specifična prakticiranja in razumevanja časa. Prispevek ima tri jedrne dele: v prvem se sprašujem o podjetništvu v odnosu do zgodovinskih časov, v drugem o življenjskem obdobju mladosti kot času podjetništva, v zadnjem pa o časih, ki jih mladi podjetniki aktivirajo s svojim delovanjem.

Predeu začnem razpravo: kdo sploh so mladi podjetniki? O mladosti več povem v drugem delu razprave; v raziskavi jemljem to življenjsko obdobje precej (morda celo preveč) ohlapno; upoštevam osebe, stare od 18 do 35 (in celo več) let, torej tiste, ki so »mladi« po letih (in ne po tem, da je

¹ Spoznanja črpano iz lastne etnografije, pridelane po letu 2016, in iz tiste svojih študentov na Oddelku za etnologijo in kulturno antropologijo Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani, ki so po mojih navodilih z mladimi podjetniki etnografsko sodelovali v študijskih letih 2016/2017 in 2017/2018. Zanimali so nas mladi, ki se identificirajo s podjetništvom, in ne tisti, ki so bili prisiljeni v status »samostojnih podjetnikov«. V učilnici smo skupaj oblikovali čez 150 vprašanj, ki so pokrivala razvoj podjetniške kariere, izobraževanje, družinsko in krajevno okolje posameznika, kaj jim pomeni biti mlad, kako interpretirajo izbrane, s podjetništvom povezane koncepte ter kako se ukvarjajo s prihodnostjo. Vsak študent je sam izbral osebo, s katero je opravil intervju in po možnosti trajneje sodeloval. Čeprav je nastalo več portretov, v analizi upoštevam izbrani vzorec štiridesetih, ki so v glavnem iz prvega leta raziskave. Polstrukturirani intervjuji so v povprečju trajali eno uro (vse posnetke sem preposlušal). Transkripcije izbranih delov so pripravili študentje. Celotna interpretacija zbranega gradiva je moja. Podrobneje sem metodologijo našega skupnega dela opisal drugje (2018b: 261–262). Sam sem dolgotrajno etnografiral podjetnika (glej 2018a) in intervjuval več njegovih sodelavcev in sopotnikov.

* Miha Kozorog, dr. etnologije, Oddelka za etnologijo in kulturno antropologijo Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani in Inštituta za slovensko narodopisje ZRC SAZU, Aškerčeva 2, 1000 Ljubljana, miha.kozorog@ff.uni-lj.si.

njihova podjetniška dejavnost »mlada«).² Podjetnike pa standard slovenskega jezika definira kot »lastnike podjetja« (Spletni vir 1), torej izhaja iz nekega utečenega stanja, tj. lastništva. Druge definicije, ki so za to obravnavo ustrežnejše, nasprotno od stanja poudarjajo dinamiko, tj. angažirani odnos posameznika ali skupine do virov, ki jih oblikuje v podjetje in z njimi upravlja. Pionir raziskovanja podjetništva, ekonomist Joseph A. Schumpeter, tako pravi, da »ni težko konceptualizirati podjetnika in njegove [sic] funkcije; opredeljujoča značilnost je preprosto početje novih stvari ali početje stvari, ki jih že delajo, na nov način (inovacija)« (1947: 151). Gre torej za specifičen odnos do materialnih, družbenih, mentalnih in drugih virov ter usmerjanje energije (predvsem lastnega dela) v iskanje sprememb v proizvodnji, proizvodih in odnosa do njih, seveda z namenom ustvarjanja profita. Eden od virov, s katerimi podjetniki upravljajo, je tudi čas, a preden se lotimo analize tega časa, si pogledjmo zgodovinski čas, ki je mlade sploh nagovoril v podjetniško delovanje.

Podjetništvo (mladih) pripada zgodovinskemu času

Jane Guyer (2007: 411) sklene, da so antropologi raziskovanje ekonomije le redko povezovali z raziskovanjem časa, čeprav so ekonomski koncepti, modeli, retorika in doktrine časovno nabiti tako z vidika upravičevanja »primerne časa« za določena ekonomska ravnanja kot vpliva na doživljanje časa pri tistih, ki ekonomske dejavnosti izvajajo. Pri tem je zlasti pomembno, da so v (post)industrijskih družbah ekonomski koncepti del javnega govora in tako oblikujejo dožemanje časa pri širših populacijah. Iz primerjave povojne Evrope in sodobnih Združenih držav Amerike ugotavlja, da »javno kulturo časovnosti« (2007: 409) informira makroekonomska doktrina danega zgodovinskega obdobja, ta pa je bila v izbranih dveh kontekstih različna in je zato pri ljudeh ustvarila različen odnos do prihodnosti. Ker tudi v Sloveniji aktualni ekonomski nauki promovirajo določene koncepte, ki vplivajo na delovanje ljudi in njihovo tvorjenje časa (glej Vodopivec 2018: 40–41), se v tem delu sprašujem, kateri nauki nagovarjajo sodobno slovensko mladino.

Danes vplivna doktrina je neoliberalizem. Na kratko gre za mlado teorijo

političnoekonomskih praks, ki pravi, da do človeške blaginje najhitreje pridemo z osvoboditvijo individualnih podjetniških svoboščin in večšin v institucionalnem okviru, ki ga zaznamujejo močne pravice

do zasebne lastnine, prosti trg in prosta trgovina. Vloga države [pa] je ustvariti in ohraniti institucionalni okvir, ustrezen takšnim praksam. (Harvey 2012 [2005]: 7)

Jane Guyer (2007) njen utemeljitveni nauk opredeli takole: človekove zmožnosti so za razumevanje kompleksnih ekonomskih procesov preskromne, da bi jim smeli dopustiti intervenirati vanje, zato jih je treba v celoti prepustiti samournavnanju na trgu. To je nauk, ki ga je po drugi svetovni vojni širil politični filozof Friedrich von Hayek, a je bil takrat še nepomemben, brez pravega družbenega vpliva, ljudje z vojno za sabo pa so stremeli k aktivnemu upravljanju bližnje prihodnosti, v kar so polagali upanje boljšega življenja v nekem doglednem (srednjeročnem) času (Guyer 2007: 410). Sčasoma, predvsem v 70. in 80. letih 20. stoletja, pa so pripadniki te šole idealu *laissez-faire* okrepili ugled, povečali pomen in izsilili moč (Harvey 2012). Kot vsaka doktrina – kajti doktrina se utemeljuje na domnevno univerzalno veljavnih predpostavkah – je tudi ta potrebovala in ustvarila samoumevnosti, ki dajejo stvarjem videz brezčasnosti, nezgodovinskosti. Tako je podjetništvo dobilo vlogo zastopnika neke univerzalne etike (Polanyi po Harvey 2012: 50–51), pretolmačeno je bilo v historično in transkulturno stalnico ter večno gonilo človeških družb. Ne kaj drugega, ampak prav podjetništvo dobi obeležje osrednjega človeškega potenciala: človeška prednost ni npr. v zmožnosti poskrbeti drug za drugega, ampak delovati kompetitivno kot na trgu. Te predpostavke pa usmerjajo pozornost na prav določene časovne relacije, in sicer na bližnjo prihodnost, tj. na preživetje, na kratkoročna (podjetniška) stremenja, ali pa na zelo oddaljene horizonte, ko naj bi s tekmovalnostjo ustvarjene inovacije ustvarile neki boljši svet (Guyer 2007).

Ker je podjetništvo postalo nekaj tako samoumevnega, je pomembno pokazati, da pripada zgodovini, torej določenim in ne vsem obdobjem in geografičnim človeštva, čeprav ga želijo nekateri nauki iztrgati iz nje. Pogojno slednje drži tudi za antropologijo, saj je Fredrik Barth (1963), pionir antropologije podjetništva, slednjemu pripisal univerzalnost, vendar je to storil tako, da je s konceptom razumel posameznikovo zmožnost inovativnih ravnanj, ki odstopajo od norm, in posledično zmožnost, da zaseje družbene spremembe. To pa ni podjetništvo, ki nas tukaj zanima. Zanima nas namreč ekonomski pojav, ki so ga pripoznali v 18. stoletju, morda pa šele leta 1890, ko je Alfred Marshall objavil prvi zvezek študije *Principles of Economics*. Kolikor je obstajal že prej, so ga ljudje razumeli v drugačnih relacijah kot po spremembi pogleda na svet, ki ga je zasejal nauk o ekonomiji (Polanyi 2008 [1957]). V zgodnejših časih Evrope (in v predindustrijskih družbah nasploh) namreč

niso imeli pojma »ekonomija« in *a fortiori* tudi niso imeli pojmovnih elementov, ki skupaj tvorijo tisto, kar mi imenujemo »ekonomija«. Seveda so tudi oni

² Med »mladinskim podjetništvom« in »podjetništvom mladih« ne delam pomenskih razlik. Pri starosti, ki dejavnost zamejuje navzgor (ali navzdol), pa ne želim biti tog: denimo, če je nekdo star 38 let, se ima za mladega podjetnika in jo/ga je evidentno nagovoril javni diskurz o tovrstnem podjetništvu, je zame relevanten subjekt analize, čeprav je že zunaj neke pravno definirane življenjske dobe.

kmetovali, trgovali, imeli manufakture, pobirali davke in kovali, vlagali in posojali denar, s svojimi podjetji ustvarjali dobiček ali izgubo. [...] Niso pa pojmovno kombinirali te posebne dejavnosti v enoto, v tisto, čemur bi Parsons rekel »diferencirani subsistem družbe«. (Finley 1987 [1973]: 21)

Podjetništvo so torej dojemali kot nespecifično dejavnost, neločljivo vpeto v zanje pomembnejše odnose, kot so sorodstveni, statusni in redovni, prijateljski in zavezniški, sakralni, etnični, lokalno specifični in še bi jih lahko našli. Šele nedavno so v določenih državah prepoznali skupino dejavnikov, vključno s podjetništvom, kot povezane v domnevno avtonomen družbeni univerzum ekonomije, ki so posledično postali predmet posebne ekonomske vednosti (Polanyi 2008 [1957]). Podjetništvo nasploh in v variantah moramo zato vedno prikazovati kot zgodovinske pojave, posebej zato, ker to nekateri vztrajno zanikajo. Naredimo to s primerom iz antične Grčije.

Po zgodovinarju Mosesu I. Finleyju je bilo za antične Grke seveda pomembno zadovoljevanje materialnih potreb, a to ni sinonim zadovoljevanja potreb ekonomije (1987: 156). Kmetijstvo kot osrednja gospodarska dejavnost je bilo samooskrbno, ki »po definiciji ni tržno« (1987: 104) niti ni bilo usmerjeno k inovacijam (1987: 106, 112). Stališče lastnika produkcijskih sredstev ni bilo stališče podjetnika (1987: 110). Povrh »antični pisci niso nikoli govorili v jeziku maksimizacije profita« (1987: 119), ampak so stvari ocenjevali po njihovi »naravi«, to je v luči morale. Kar danes razumemo s podjetniki, npr. trgovce, so seveda poznali, niso pa jih definirali kot posebnega družbenega polja.

Ekonomski zgodovinar Anastassios D. Karayiannis pa se s primerom filozofa Ksenofonta (okoli 430–354 pr. n. št.) potrudi pokazati drugače, ko dokazuje, da je bilo podjetništvo osrednja družbena sila že od nekdaj. Ksenofont naj bi v delu *Oikonomikos* podjetniško etiko opazil pri mornarskih trgovcih v Sredozemlju:

Tako globoka je njihova ljubezen do žita, da bodo ob prejemu poročil, da ga je nekje obilo, trgovci pluli iščoč ga: prečkali bodo Egejsko, Črno in Sicilijsko morje; in ko ga najdejo, kolikor je mogoče veliko, ga prenesejo čez morje, in pravzaprav ga natovorijo na prav tisto ladjo, s katero sami potujejo. In ko hočejo denar, ne odložijo žita poljubno kjerkoli, ampak ga prenesejo v kraj, za katerega slišijo, da je tam žito najdragocenejše in ga ljudje najvišje plačajo, zato ga dostavijo tja njim. (Ksenofont po Karayiannis 2003: 558–559)

Ksenofont naj bi v več svojih spisih definiral značilnosti uspešnega in družbeno sprejemljivega podjetnika, katerega vrline Karayiannis povzema kot »poštenost v transakcijah, obveščenost o informacijah o trgu, znanje o produkcijskem procesu, učinkovito upravljanje, vodenje in nadzor [ter] strategije za zmanjševanje stroškov« (2003: 561). Z opazovanjem različnih »funkcij in aktivnosti malih zaseb-

nih podjetij, ki so sestavljala večino delujočih [podjetij] med 5. in 4. stoletjem, predvsem v Atenah,« naj bi nadalje prepoznal »strateško ekonomsko vlogo podjetnika« (2003: 553). Karayiannis mu zato pripiše nič več in nič manj kot vlogo pionirja v razkrivanju podjetništva kot »vodilne sile v ekonomiji prostega trga« znotraj »protokapitalizma« (2003: 553). Karayiannisovo odkritje antičnega podjetništva je nekatere raziskovalce, posebej tiste iz poslovnih šol, navdušilo (prim. Landström 2005: 3–4).

Karayiannisu gre za to, da bi antično ekonomijo povezal s sodobno doktrino prostega trga in osrednosti podjetništva v družbi. Iz Ksenofontovih spisov se potrudi izklesati lik podjetnika kot nosilca funkcionalne in cvetoče družbe. Toda za dosego tega cilja uporabi trik in starogrški pomen ekonomije prevaja kot skrb za (družinsko) podjetje. Trik je v tem, da je bil Ksenofont v resnici mislec etičnih odnosov znotraj hišnega gospodarstva, poimenovanega z *oikos* (gospodinjstvo, hišno gospodarstvo oziroma domačija z ljudmi, poslopji, zemljišči in lastnino vred), oziroma upravljanja takšnega gospodarstva, poimenovanega z *oikonomia* (ekonomija) (Finley 1987: 17), kar je motivirani zgodovinar prevedel v malo, družinsko podjetje. Z drugimi besedami, Karayiannis je v prepričanju, da so sodobne ekonomske kategorije zgodovinska stalnica, podjetniškemu idealu sledil v antični čas, tako da je odgovornega upravljalca posesti preobrazil v lik dinamičnega, k tveganjem nagnjenega iskalca priložnosti za ustvarjanje profita. Kot nasprotno trdi Finley (1987), pa med Ksenofontom in Adamom Smithom obstaja dolga, več kot dvatisočletna tradicija pojmovanja ekonomije kot etičnega upravljanja domačih zadev, tj. odnosov med ljudmi, ki skupaj živijo, lastnine, ki se najde pod eno streho, ter domačih živali in zemlje. Ksenofontov *Oikonomikos* je bil tovrstni moralni priročnik, namenjen lepemu življenju, dobrim odnosom in trajnosti *oikosa*, ne pa podjetniškimi vzgibom. Tudi ko je opisal potujoče trgovce in opažanja vključil v analizo cen (Karayiannis 2003: 556), ni odkrival principov trga, ampak jih je intuitivno prepoznaval (Finley 1987: 158–160). »Laično znanje, da je nizka cena živilskih izdelkov povezana z bogato žetvijo [...], je očitno predznanstveno, zato je nesmiselno take trditve v starih spisih imeti za odkritja« (Schumpeter 2006 [1954]: 8). Karayiannis je torej podlegel enakemu slepilu kot mnogi sodobniki, in sicer da »srednji razred so, to vsak ve, poslovneži«, »businessmen, kapitalisti, razred novih bogatašev, *ad lib.*, vse to izhajajoč iz ohlapne, globoko zasidrane domneve, da je med zemljiško aristokracijo in reveži zagotovo moral obstajati močan kapitalistični razred« (Finley 1987: 49).³

3 Univerzalnega, nezgodovinskega podjetnika, utemeljenega na univerzalnosti menjav, je krstil že Max Weber (za obsežnejšo kritiko ahistorizma v historično-socioloških obravnavah ekonomije glej Rutar 2015).

Kar je za nas samoumevno, je torej pogojno ali pa sploh ni povezano s starejšimi pojavi podobnega videza. Uokvirjanje zgodovinske družbe s sodobnimi idejami je zato napaka, ki jo lahko označimo za ideološko napako. Ali pa ni napaka in je ideološka težnja po spreminjanju zgodovine, da bi nekaterim pojavom dali videz večnosti? Kakorkoli, podjetnik je zgodovinski subjekt. Kot takšnemu pa so različne dobe, geografije in kulture pripisale različne pomenne, vrednosti, naloge itn. Prek ekskurza v antiko tako prihajamo do ključnega sporočila tega poglavja, in sicer da je tudi »mladi podjetnik« (v Sloveniji) otrok specifičnega zgodovinskega časa in prostora.

Antropologi na več koncih sveta ugotavljajo, da se z razmahom neoliberalizma vrednote podjetništva danes širijo na mlade (Honeyman 2016; Kanna 2010; Magee 2019; Yurchak 2003) in celo najmlajše – lokalni primer tega je osnovnošolski izbirni predmet UPI: ustvarjalnost, podjetništvo, inovativnost, ali pa agenda leta 2013 ustanovljene vladne agencije za podjetništvo Spirit, da bo spodbujala podjetništvo v osnovnih in srednjih šolah (Spletni vir 2). Pomembni dejavniki tega procesa so prav šolstvo (glej Poljak Istenič 2017: 106–107) in mediji (glej Vodopivec 2017). A kot kjerkoli drugje ima ta pojav tudi v Sloveniji svoje specifike, ki se povezujejo s posocialističnim in nato (po)kriznim časom. Pomemben del t. i. »tranzicije« je bila namreč neoliberalna ekspanzija v nekdanje socialistične države, a šele nedavna kriza (okvirno med letoma 2008 in 2013) je zares pripoznala mladino kot podjetniški subjekt. Poglejmo na kratko obe fazi.

Oznaka »mladi podjetnik« je v Sloveniji noviteta, ki jo lahko povežemo s pojavom specifičnih *think tankov* (prim. Harvey 2012: 8). Primer tega je Ljubljanski univerzitetni inkubator, ki je leta 2004 nastal v okviru Univerze v Ljubljani, da bi spodbudil podjetniške vrednote v univerzitetnem okolju in med mladimi nasploh (Spletni vir 3). Partner tega inkubatorja je bila organizacija CEED – Center za podjetništvo in voditeljski razvoj (Spletni vir 4), nastala leta 2004 s pomočjo ameriškega investicijskega fonda SEAF. Poslanstvo slednjega se je, kot so zapisali, oblikovalo, ko je mednarodna skupnost začela razumeti »naraščajoči pomen zasebnega sektorja v doseganju ekonomske rasti tako v državah v razvoju kot v tranzicijskih državah po padcu berlinskega zidu« (Spletni vir 5). CEED so ustanovili, da bi pripoznal »lokalne voditelje«, tj. uspešne poslovneže, z njimi oblikoval zgled drugim in tako pospešil nastanek lokalnih podjetniških »ekosistemov« (glej Kozorog 2018b). V Sloveniji je bil leta 2006 (za Bolgarijo, Romunijo in Makedonijo) ustanovljen četrti lokalni CEED. Istega leta je npr. začel delovati tudi zavod Mladi podjetnik, ki ima podobno poslanstvo. Ideja o mladinskem podjetništvu kot podjetništvu specifične starostne skupine z njej lastnimi vedenjskimi in poslovnimi vzorci je torej začela dobivati zagon.

A zdi se, da je šele kriza po letu 2008 ustvarila razmere, ko je vse več mladih začelo prepoznavati podjetništvo kot ka-

rierno pot, to vlogo pa so jim pospešeno pripisovali mediji in šole. Kot je ugotavljala v času krize nastala antropološka študija, razmere za mlade takrat niso bile najboljše:

Hkrati z višanjem izobrazbene ravni prebivalstva se viša tudi stopnja brezposelnosti med mladimi. Čeprav v letu 2010 ni bila tako zaskrbljujoča kot ponekod v zahodni Evropi, je bila kljub temu več kot dvakrat višja od stopnje brezposelnosti pri drugem aktivnem prebivalstvu. (Muršič 2012: 177)

Številne mlade Evropejce je kriza obsodila na tavanje v negotovosti, oropane oprijemljivih kapitalov za ustvarjanje vizije lastne prihodnosti, zato je antropolog Pina-Cabral to dobo označil za »čas teme« (2018). Vseeno pa se je, vsaj v Sloveniji, pogled javnosti prav v tem času izrazito usmeril na mlade, in sicer kot skrb za njihovo prihodnost. V javnosti so npr. odzvanjale zaskrbljene opazke, da se mladi odločajo za iskanje priložnosti v tujini, ne pa doma. Izraz »prekarnost«, posebej v povezavi z mladimi, je v tem času doživel nesluten razmah (prim. Petrovič-Šteger 2018: 5; Za dostojno delo 2016). Mladim so torej zaradi zmanjšanih možnosti zaposlovanja prerokovali negotove čase, a kot obetavno možnost obenem poudarjali podjetništvo (prim. Tubić 2016).

Brezposelnost mladih v Sloveniji je bila še leta 2013 okoli 25-odstotna, do leta 2018 pa se je zmanjšala na okoli 9 odstotkov (Spletni vir 6). V relativno kratkem času je torej nastala sprememba, ki je glede mladih vzbudila optimizem. Menim pa, da sprememba pogleda na mlade ni bila povezana le z izboljšanjem ekonomskih kazalcev, ampak bistveno tudi s spremenjenim javnim diskurzom, ki je namesto negotove prihodnosti prikazoval scenarije upanja (glej Vodopivec 2018). Prav splošni občutek brezperspektivnosti pred nekaj leti je namreč – tako se zdi – spodbujal potrebo po »uspešnih zgodbah«, o nadobudnih posameznikih, ki spreminjajo sebe in svet »na bolje«, o ljudeh, ki si upajo več in utirajo pot naprej. Takšne zgodbe so se širile hitro, njihov pomemben akter pa so bili prav podjetniki (prim. Boltanski in Chiapello 2005). Veliko pozornosti so dobili tisti, ki so namesto posocialističnega privatizacijskega in špekulativnega finančnega podjetništva gojili podjetništvo na podlagi inovativnih idej. S pripoznanjem svežih idej kot gonila »dobrega« podjetništva pa so priznanje dobili prav mladi, ki domnevno mislijo »drugače«, »po svoje«, »zunaj okvirov«, torej inovativno. Ivo Boscarol je kot javna ikona tega novega podjetniškega duha – o njegovem zgledu mladim podjetnikom so v intervjujih spregovorili tudi nekateri sogovorniki – mlade pohvalil takole: »To so mladi, ki ne tečejo, ampak skačejo in imajo možgane, ki delajo 300 na uro« (Spletni vir 7). Tovrstne interpretacije mladosti v sodobni Sloveniji odražajo in perpetuirajo določeno »strukturo občutenja« (Williams 2005 [1977]), po kateri je za mlade nastopil njihov zgodovinski čas, v katerem lahko kot podjetniki lastnih idej odigrajo pomembno zgodovinsko vlogo.

Mladost kot podjetniška življenjska doba

Starostne skupine so uveljavljena antropološka tema, s pomočjo katerih so nekateri odkrivali domačinska dojemanja časa. Tako je Evans-Pritchard (1993 [1940]: 119–134) pri Nuerih opazil »ekološki«, na dejavnosti vezan tekoči čas, in »strukturni čas«, temelječ na vseobsegajočih razmerjih med starostnimi skupinami ter sodobniki in predniki. V tem drugem času vsaka nova generacija ponavlja stopinje predhodnih, čas merijo razdalje med generacijami, celota vseh generacij (genealoški okvir) pa ustvari predstavo statičnega časa (po Munn 1992: 96–97). Delitev življenja na obdobja, medgeneracijske razdalje in odnos nove generacije do prejšnjih pa ne ustvarjajo nujno iluzije statičnega časa kot pri Nuerih, ampak lahko tudi občutek oddaljevanja nove generacije od predhodnih (nova generacija »odraste stran od predniških izvorov«), tako kot pri amazon-skih Barasanih, ki sta jih opisala zakonca Hugh-Jones (po Munn 1992: 101–102). Zdi se, da se obe občutenji časa, ustvarjeni z medgeneracijskimi odnosi, povezujeta z mladostjo mladih podjetnikov.

Mladi, ki so sodelovali v raziskavi, pravijo, da mnogi mladi Slovenci ponavljajo dejanja svojih staršev in tako času, ki ga živijo, nadevajo videz zakoreninjenega, monolitnega in monotonega časa, kakršnega so živeli že njihovi starši. Po drugi strani sami kot podjetniki iščejo lastno pot, svojo mladost razumejo kot drugačno od tiste svojih staršev, želijo torej odrasti stran od izvora. Vseeno pa so bili (vsaj na začetku podjetniške kariere) mnogi razpeti med pričakovani staršev in lastnimi ambicijami. Starši so od njih pričakovali ustalitev v poklicu, ki bi jim, tako kot staršem, dajal določeno trdnost, hkrati pa jih je javni diskurz podpiral v »pisanju lastne zgodbe«, posebej podjetniške. Takole je npr. pripovedovalka (r. 1984)⁴ opisala reakcijo svoje mame, ko je ta izvedela za hčerkino odločitev, da bo pustila službo in postala podjetnica:

Ker pri nas je bilo še vseeno tako: pa moraš šolo, pa moraš tisto in tretje. Pa moraš imeti ziher, pa ziher, pa ziher. Tudi moja mami je bila ... Mislím, da jo je malenkost kap takrat, ko sem rekla, da bom pustila to redno službo, kjer sem imela reden prihodek. Se mi

*zdi, da je bila še vseeno tisto, »oh, kaj boš pa zdaj?«
Tako da, ja, miselnost, se mi zdi, da je [takšna].⁵*

Mladi opažajo, da se v družbi resda vse bolj uveljavlja ideal podjetne mladine, ki si s pomočjo lastnih idej kroji prihodnost, toda vsi starši tega ideala niso sprejeli zlahka (ali pa vsaj ne pri lastnih otrocih). Eden (r. 1988) je zato sklenil, da v Sloveniji še vedno prevladuje predstava, da je oseba mlada »do približno 23. leta. Potem si odrasel, moraš si dobiti službo in to je to.« Večina mladih se tako še naprej odloča »za klasično slovensko življenjsko pot: po šoli v službo, klasična služba od osmih do štirih, in to je to.«⁶

Medgeneracijski konflikt, ki temelji na razkolu med vrednotama »ziher«, ki so jo nekateri definirali kot značilno slovensko, in tveganjem, ki ga predstavlja samostojna podjetniška pot, so nam opisali mnogi.⁷ Zanimivo pa je, da mladi v konfliktu ne angažirajo družbeno nesprejemljivega vedenja, kot je bilo v primeru številnih zgodovinskih mladinskih kultur (prim. Hall in Jefferson 2003 [1975]), ampak prav nasprotno, za starše utegne biti zaskrbljujoče to, da so si mladi naložili odgovornost uspeti s podjetjem, kar družba načeloma visoko ceni. V tej konstelaciji ima torej mladinsko podjetništvo ambivalenten status, saj je v javnosti deležno občudovanja, zaradi ustaljenih življenjskih obrazcev pa je tudi predmet starševskih pomislekov.

A kaj sploh je mladost? Mnoge definicije jo razumejo izključno v soodvisnosti z odraslostjo (Bucholtz 2002: 528–529), torej kot obdobje gradnje osebe in priprave za »pravo življenje«, in zdi se, da jo tako razumejo tudi mnogi odrasli, starši: »najprej šola, potem nekaj za ziher«. Mirjana Ule jo drugače opredeli kot »poseben socialni prostor, kjer se mladi na poseben način oblikujejo, pri tem pa tudi sami ustvarjajo posebne oblike kulture, preživljanja prostega časa in zabave« (2011: 49). Tudi za Rajka Muršiča (2012) je mladost obdobje tvorjenja lastnih oblik bivanja, ne pa na odraslost pripeta življenjska stopnja. K takšnemu razumevanju se nagibajo številne sodobne antropološke študije (Bucholtz 2002). Kljub temu pa je odnos med odraslimi in mladimi pomemben v oblikovanju mladosti, na kar posebej opozarjajo tisti primeri iz »predmodernih družb« (Muršič 2012: 177, 179), v katerih igrajo iniciacije vidno vlogo. Torej čeprav mladost obravnavamo zunaj spon odraslosti, je, tudi v sodobni slovenski družbi, življenjska naravnost mladih pogosto obtežena z mislijo, kaj bodo postali (to vprašanje so v mojem otroštvu zastavljali že v vrtcih in verjetno ga še danes). Ali še drugače,

4 Pri vsakem sogovorniku v oklepaju navajam letnico rojstva, v opombo pod črto pa ime študenta_ke, ki je z osebo opravil_a intervju. Kot je razvidno, so bile osebe obeh spolov. Spolna razlika je sicer pomembna; na prvi pogled se kaže v tem, da se mladi moški odločajo za druga področja kot mlade ženske (glej Šimenc 2018: 69). V kontekstu obravnavanih časov pa se spolna razlika ni pokazala kot določujoča, zato je v analizi ne upoštevam. Obravnavani podjetniki so bili vključeni v zelo različne ekonomske panoge, ukvarjali so se z različnimi stvarmi in delali v različnih krajih Slovenije, a tudi teh dejavnikov tukaj ne upoštevam. V pričujočem eseju želim predvsem prepoznati nekatere splošne tendence v časovnih dimenzijah mladinskega podjetništva.

5 Intervjuvala Neža Zore.

6 Laura Kolšek.

7 V prejšnjem članku (2018b) sem pojasnil, da je »samostojna« pot v resnici pogosto odvisna od finančne in drugačne podpore staršev in bližnjih. Mladi podjetniško kariero pogosto začnejo iz prepričanosti v lastno idejo, ta podvig pa je velikokrat odvisen od tega, koliko jim je njihova bližnja okolica pripravljena pomagati.

do neke mere družbene institucije mlade vselej usmerjajo v razmišljanje o njihovi odrasli prihodnosti.

Muršič je kot »ključne značilnosti mladih« navedel »iluzije, uporništvu in ustvarjalnost« (2012: 177), ki jih je vezal na specifične prostore in oblike druženja, ki prevprašujejo dominantne vrednote. Z mladimi povezujemo uporniško držo, ker se pogosto niso pripravljene kar sprijazniti s tem, v kar jih silijo institucije. A uporništvu mladih je že dolgo tudi tržna kategorija, ki pomaga prikazati določeno blago kot »drugačno« in ga s tem napraviti privlačno (mladim). Danes pa se zdi, da smo priča še eni preobrazbi mladostnega upora, in sicer je postal kreativni podaljšek kapitalistične produkcije, ne le potrošnje. Na polju podjetništva se na upornost mladih sklicujejo, da bi dali priznanje njihovim »drugačnim« idejam in jih tako spodbudili pri ustvarjanju novih tržnih niš. Mlade celo spodbujajo, da z »uporniškimi podjetništvom« delujejo drugače od ustaljenih načinov dela in poslovanja, da se izkažejo kot drugačni od podjetništva velikega kapitala in pripadajočih oblik razkošnega življenja. Tak duh npr. veje iz enega od v slovenščino prevedenih priročnikov za mlade podjetnike, ki ga je napisal (nekdanji) panker, britanski pivovar James Watt (2016) in po katerem naj bi novi podjetnik delal vse drugače od običajev podjetniškega sveta.⁸ Kot upor pa so naši sogovorniki definirali že to, da niso delovali tako, kot je v Sloveniji pričakovano, ampak so, kot naslednji pripovedovalec (r. 1986), sledili lastni podjetniški ideji:

»Kaj ta dela?« je bilo vedno vprašanje, »pa kaj ni boljše biti v eni službi, resni? Kaj je pustil banko?, družino ima doma, žena nima dela«, bla bla bla. Tako da, ful enih predsodkov, zadržkov, konstantno si moral razlagati, kaj delaš [...] Tako da, ta prvi del poti, moram reči, da sem čisto uporniško moral prehoditi in se boriti z vsemi temi predsodki. Potem, ko so se pa stvari začele malo spreminjati, in končno, veš, pa si enkrat v medijih, pa dvakrat, pa kickstarter, pa Štartaj Slovenija!, pol pa kar naenkrat vse lepo, »bravo, dober si, svaka ti čast« in to me je malo jezilo v štartu, ampak zdaj, saj pravim, očitno moraš dati to skozi, da veš kam iti naprej.⁹

Za mnoge je pomemben odmik od ustaljenih in pričakovanih norm to, da se odločajo samostojno, da niso v podrejenem razmerju (»sam svoj šef«; ta motiv poudarjajo tudi mladi na Poljskem; Magee 2019). Pri tem podvigu ima zelo pomembno vlogo udejanjanje lastnih zamisli. Nove ideje so za mlade pogosto najpomembnejši kapital, ki pa ga vidijo tudi kot generacijsko prednost – pri sebi opažajo zmožnost »drugačnega« mišljenja, torej ustvarjalnosti.

[S]voboda dela je največji motivator [...] Ne bi rekkel, da sem materialist, ne, nimam v bistvu [želja], da bi delal zaradi stvari, da si bi lahko kupil avto pa bajto, cilj mi je bolj [...] ta svoboda in užitek pri samem delu. Ko ti nekako delaš zase, je to čisto drugi občutek, lažje vstaneš, lahko delaš tudi dvanajst ur na dan, pa tega ne čutiš kot delo, kot hobi skoraj da ne, ampak tako, to mi je cilj. (r. 1994)¹⁰

Jaz nase gledam, kakor da sem čisto normalna, kot da to ni nič takega ... se mi ne zdi nič [posebnega], da si mlad pa ustvarjaš ... meni se zdi to zame čisto naravno. Se mi pa tudi zdi, da drugi, zelo ... kako čem reči ... zelo jim je zanimivo, kako to zmorem, mislim pa, da ni nič posebnega. (r. 1992)¹¹

[E]ntuziazem, zagnanost, pripravljenost pomagati [so odlike mladih podjetnikov]. Pa mogoče ravno ta odprtost, po mojem ravno zaradi teh družabnih omrežij, [mlad človek] prisega pač, da bo bolj odprt. Predvsem ta odprtost za nove ideje, za neke ... mogoče smo ravno v tej generaciji mi za neke revolucionarne zadeve. (r. 1987)¹²

Čeprav je v tej držbi veliko idealizma in je bila glavna motivacija mnogih predvsem udejanjanje lastnih zamisli (»[smo] skromni, ti ne moreš na začetku samo o denarju razmišljati«, r. 1987),¹³ seveda ne smemo prezreti, da mladi delujejo z mislijo na denar, zaslužek, nekateri tudi bogatenje. Zgledov bogatih, slavnih podjetnikov je v popularni kulturi danes veliko:

To, kar se zdaj dogaja s [podjetništvom], sploh v Ameriki, se podjetnike časti kot športnike, kot neke znane osebnosti. Je postalo že kar malo preveč, ker potem ljudje gledajo na to samo, da morajo nekaj ustvariti. To ni res, včasih je tudi dobro biti del druge [podjetniške] zgodbe, pa ti svoj doprinos prineseš, kot recimo v nekem ekipnem športu. (r. 1985)¹⁴

Mogoče veliko preveč mladih se v podjetništvo poda ravno z namenom zaslužka. Sam sem ugotovil, da hitrih zaslužkov žal ni, žal. [Smeh.] Tako da mislim, da mladi bi morali se bolj podati s srcem, da bodo doživeli neko dobro izkušnjo, pa tudi če bodo na koncu obstali z negativnim izkupičkom. (r. 1996)¹⁵

Nimam kakšnih iluzij o kakšnih hitrih obogatitvah, ki bi bile sicer zelo dobrodošle, ampak bom čisto zadovoljen samo, če bom lahko delal to, kar delam, pa

¹⁰ Tamara Lončarić.

¹¹ Enja Grabrijan.

¹² Karin Gradišnik.

¹³ Matija Dolenčič.

¹⁴ Tajda Jerkič.

¹⁵ Sara Ferleš.

⁸ Priročnik je poln pank terminologije. Slednjo sem opazil tudi pri enem od naših sogovornikov, ki pa ga navajam že v prejšnjem članku (Kozorog 2018b: 269–270).

⁹ Lučka Skubic.

*da bom zraven imel denar za normalno preživetje, tudi če ne bom multimilijonar. (r. ?)*¹⁶

Iz zgornjih izjav sledi, da zaslužek ni poglaviti motiv. Je pa legitimen motiv, kot je opozorila tudi starejša sogovornica (r. 1977),¹⁷ ki ga je primerjala z mladostjo v socializmu:

Danes je zgodba povsem druga. Mladi se ne bojijo razmišljati o zaslužku. To je tudi njihov cilj. Opažam velikansko razliko že v sami miselnosti. Med nami je petnajst let razlike. Veliko je mladih podjetnikov, ki imajo že zelo zgodaj začrtano jasno vizijo in cilje, česar včasih ni bilo. Mladi podjetniki so izjemno zagnani. Sama se gibljem v podjetniških vodah in to sceno poznam.

Svoje podjetništvo so mladi opisovali kot kariero, ki je, ker je njihova lastna, usmerjena proti toku (ali stran od staršev) in zato potencialni problem v odnosu s starši, in kot držo, ki pripada prav času njihove mladosti. To njihovo občutenje je podprto z javnimi diskurzi, ki krepijo zavest, da je prav mladost »pravi čas«, ko nekdo iz sebe naredi podjetnika. Takšne »ideološke interpelacije« (Althusser 2018 [1970]) prejšnje generacije mladih niso poznale. Javna podoba in možnosti za udeležanje mladega človeka v Sloveniji so v zadnjih nekaj desetletjih prešle več konfiguracij z učinkom na samopodobo konkretnih mladih ljudi. V grobem lahko – s pomočjo Mirjane Ule (2010) – identificiramo naslednje preobrazbe mladih v Sloveniji. Za 80. leta 20. stoletja lahko govorimo o samozavestni, emancipirani mladini, ki je igrala zgodovinsko vlogo pri spreminjanju politične in družbene ureditve ter se je zato tudi sama prepoznavala kot zgodovinski subjekt. V 90. letih in pozneje je bila mladina odrinjena od političnih projektov novonastale države in prepuščana udeležanju množice najrazličnejših življenjskih stilov, težko pa bi ji pripisali samozavest zgodovinskega subjekta. Po finančnem zlomu leta 2008 sta ekonomska kriza in vesplošni občutek nemoči prinesla javno pripoved o brezperspektivnosti mladih, ki se, v bolj ambiciozni varianti, podajajo na »tvegano pot« v tujino ali pa apatično in brez pravih možnosti čakajo na zaposlitev ali napredovanje. Kriza pa je, kot že rečeno, ustvarila tudi razmere, ko je bilo »jamranje« že preveč in so bili ljudje željni upanja, tega pa so prinašale zgodbe o uspešnih posameznikih. V tem času pospeševanja optimizma je mladina ponovno stopila v središče pozornosti javnosti in politike, krepila pa se je tudi njena samozavest, vendar ne v povezavi z družbenokritičnimi projekti (kot pri mladih iz 80. let; Ule 2010), ampak kot tvorka in nosilka novih tržnih niš v kapitalistični produkciji.

To so seveda splošne in za antropologijo morda pretirano robustne ocene mladosti po nedavnih zgodovinskih obdo-

bjih, a da je povezovanje mladosti s podjetništvom novi trend, tega ne moremo zanikati. Zgodovinsko gledano je bila mladost kot pripoznana življenjska faza podjetništva v Sloveniji odkrita šele nedavno (prim. Fischer idr. 1998; Fikfak in Prinčič 2008; Lorenčič 2012). Šele pred kratkim je npr. slovenska raziskovalna skupina kot del dolgoročne mednarodne raziskave Globalnega podjetniškega monitoringa objavila študijo *Spregledani podjetniški potencial mladih* (Rebernik idr. 2014), ki opozarja, da je mladih (starih med 25 in 35 let) med uveljavljenimi podjetniki premalo, čeprav je podjetniški potencial te starostne skupine za nacionalne ekonomije zelo pomemben. Poleg tovrstnih strokovnih pozivov po usmerjanju mladih v podjetništvo (glej tudi Močnik in Rus 2016; Pinterič 2016) pa je ta čas prinesel tudi javne nagovore mladih, najbolj očitno v priljubljenem resničnostnem šovu *Štartaj Slovenija!*, ki ga je POP TV ustvarila leta 2016 (Vodopivec 2017: 134–135). TV-oddajo je vodil mlad podjetnik, sicer vodja organizacije Ustvarjalnik. Ta združuje mentorje,

ki delujejo na področju ustvarjalnosti in podjetnosti mladih, [...] vodijo krožke za srednješolce širom Slovenije, [pomagajo] mladim pri razvoju poslovne zamisli, ustvarjalnosti, neodvisnosti in zaposljivosti, [...] so vrstniki, svetovalci in motivatorji pri karierem in osebnostnem razvoju, [njihov cilj pa] je mlade podučiti in vzpodbuditi, da sami postavljajo temelje svoje prihodnosti. (Spletni vir 8)

Čeprav je oddaja gostila »mlada podjetja« predvsem v smislu njihovega nedavnega nastanka in novosti idej, torej ne glede na starost podjetnikov, je uspela naslavljati prav mlade ljudi:

*[Ko] gledam po televiziji, tudi ta projekt Štartaj Slovenija!, ki se mi je zdel briljanten in zelo zanimiv, tako kot neka ta mlada podjetja, ki [...] se reklamirajo po Facebooku, se mi zdi, da je kar [veliko] priložnosti. Se mi zdi, da se dogaja dosti na tem področju. (r. 1992)*¹⁸

*Štartaj Slovenija! je bila, sem gledal vedno oddajo, ker mi je bila všeč, ker sem bil tudi jaz med njimi na začetku. Videl sem enega mentorja. Vsako oddajo so dva mentorja pokazali, ki sta dajala nasvete tistemu, ki je bil v oddaji predstavljen. Eden se mi je zdel res v redu, pametne stvari je povedal, ta bi bil zame. Nato sem šel do njega, pa ni bil zame, mi je pa [drugega] zrihtal. [...] On mi sedaj, kako bi rekel ... z mano hodi na sestanke, uči me, mi pomaga [...]. Dela pa v sklopu tehnološkega parka, oni ga financirajo. (r. 1985)*¹⁹

Številni mladi so se torej prepoznali v nagovoru javnih diskurzov, da imajo potencial za podjetniško pot že kot

16 Klara Grilc.

17 Ida Glušič.

18 Zana Kunaver.

19 Neža Bedenčič.

mlade osebe. Kot mladi naj bi namreč imeli izvirne ideje, te pa imajo danes status ključnega osebnega kapitala (Vodopivec 2017).

Zadnjič sem bil [kot mladi podjetnik] na enem predavanju za ene srednješolce v Brežicah, pa me je en vprašal, če bi, če mislimo, da bi Slovenija morala več spodbud dati, finančnih in takih, zato da nekaj ti sam razviješ, pa začneš. Ampak to je ravno to, česar nočeš, ker če te država podpira na začetku, pač potem ti nimaš pravega feedbacka od trga in potem živiš od tega, od neke državne podpore. [...] Imamo neke sklade [...], da začneš podjetje, samo to je zelo slabo, pač tega nočemo, ker potem po dveh letih, ko si si lagal, da je pač tvoja ideja dobra, ampak si imel denar, da si lahko preživel, da je podjetje preživelo, potem pa zmanjka denarja in potem šele po dveh letih propadeš. Ti bi moral propasti po enem mesecu, dveh. Ker je v redu, da hitro propadeš, če ideja ne špila, zato da greš lahko na naslednjo idejo. (r. 1992)²⁰

Ne le z omenjeno TV-oddajo, ki je bila pravzaprav zasnovana kot družbeni projekt za spodbujanje zagonskega podjetništva v Sloveniji (prim. Spletni vir 9), diskurz o mladosti kot podjetniškem življenjskem obdobju se je tudi s pomočjo prepredenega omrežja *think tankov* širil v obliki podjetniških inkubatorjev, združenj in organizacij za spodbujanje podjetništva, institucije mentorstva in seveda vsakdanjih združenj oziroma medsebojnega komuniciranja mladih.

[Sprva] nisem imel nobenih podjetniških ambicij, potem šele, ko sem na ta startup vikend prišel, pa to, pa so mi fantje malo razložili in me je malo začelo zanimati. (r. 1992)²¹

Menim, da obstaja tudi ogromno zgodbic, ki to potrjujejo, da, če ima nekdo dobro idejo, dober produkt in dobro vizijo, lahko tudi brez formalne izobrazbe doseže marsikaj. (r. 1981)²²

[M]islím, da danes je biti mlad že dosti tako v podjetništvu, ja, včasih je bila verjetno to precej slabost, ker so te gledali tako, »kaj pa ti?«, ampak danes, ko je pa toliko mladih v podjetništvu, pa mislim da to absolutno ni slabost več. [...] Ja, tehnologija, sodobni trendi, način razmišljanja današnjih ljudi oziroma trga, spremembe v mentaliteti, ki se dogajajo, ki jih pač sedaj sodobne generacije vzpostavljajo, mislim, da to je bolj bližje mladini za dojeti, za razumeti, kakor pa starejšim. (r. 1980)²³

Mladost je po mnenju številnih mladih podjetnikov trdno v rokah mladih predvsem zaradi domnevnih primerjalnih

prednosti, ki jih imajo glede na starejše generacije. Po lastnem mnenju bolje obvladujejo nove tehnologije, ki so postale pomembno orodje podjetništva, posebna prednost pa naj bi bilo tudi razmišljanje, ki domnevno krši dane omejitve (»out of the box«) in je potencialni vir novih idej. Kot smo izvedeli, so mladi »skos v koraku s časom [...] skos iščemo nekaj, kar bi bilo pa še boljše, boljše, boljše, boljše, starejši pa včasih malo zaspijo in v bistvu ostanejo nekje na neki točki« (r. 1990).²⁴ Zato se mladi podjetniki, kljub določenim napetostim v odnosu s starši, počutijo samozavestne. Mnenje, da jim mladost kot čas upora in ustvarjalnosti – zanje je oboje sicer zelo povezano s trgom (prim. Muršič 2012) – pripada, jemljejo zares.

Živeti časi mladega podjetnika

Nancy Munn v svojem pregledu antropoloških obravnava časa poudarja dvojnost, po kateri smo ljudje »in naše pridelave v nekem smislu vedno 'v času' [in time bi lahko prevedli tudi kot 'pravočasne'] (sociokulturno/zgodovinsko utemeljen čas naših aktivnosti in našega širšega sveta), pa vendar z lastnimi dejanji izdelujemo čas, v katerem smo« (1992: 94). Če sem se doslej ukvarjal z dejavniki, ki oblikujejo sodobni čas in s tem čas mladih podjetnikov, se v tem delu dotikam časov, ki jih podjetniki aktivirajo s svojim delovanjem. Izjave akterjev govorijo predvsem o bližnji (morda srednjeročni) prihodnosti, vezani na podjetniške cilje in naloge. Obenem se ne ukvarjajo niti s preteklostjo niti s širšo, družbeno relevantno prihodnostjo (prim. Guyer 2007). V tem poglavju imajo glavno besedo sogovorniki.

Ustanovitev podjetja je za vsakega podjetnika pomembna točka, čeprav za vsakogar to ni dramatični, prelomni dogodek. Z ustanovitvijo so namreč povezali dve med sabo zelo različni ali nezdružljivi časovni modalnosti: nekateri so o podjetju pripovedovali kot o nadaljevanju nečesa, kar so delali že prej, svoj hobi so npr. pretvorili v podjetje, za druge pa je bil začetek podjetja življenjski rez. Po drugi interpretaciji, ki jo nekateri razumejo kot resnejši pristop k podjetništvu, naj bi se oseba ločila od zaslomb iz preteklega življenja in ob popolni posvetitvi podjetniškemu cilju svoje življenje obrnila na glavo (v časovni orientiranosti dobesedno, saj naj bi namesto nazaj začeli gledati naprej). Spodaj si sledijo najprej »hobi«, nato »resnejši« pristopi:

[Mladim svetujem], da to storijo s čim manj vložka, se ne obremenjujejo preveč, moja miselnost, »če rata, rata«. Predvsem pa, da v tem uživajo in razvijejo iz hobija, ker jih to veseli. (r. 1993)²⁵

[Vse] več mladih se odloča, da bi začeli ustvarjati, ampak imamo neke dobre projekte, ki so dobro načrtani, ve-

20 Maruša Marn Eržen.

21 Maruša Marn Eržen.

22 Sara Šifrar Krajnik.

23 Katarina Japelj.

24 Vanja Germ.

25 Sara Počkar.

liko pa je tako imenovanih na hitro posiljenih projektov, ko mladi želijo [...] probati, [kar je] slabo. (r. 1996)²⁶

Jaz bi [...] svetovala vsakemu, ki ima neko idejo, [...], da naj proba, ampak da naj jo proba zares. [...] Naj ne bo to nekaj na pol, naj ne bo to tako z levo roko narejeno, ampak če bo že poskusil, oziroma se odločil za to, da naj bo zares, ker šele takrat lahko vidimo potencial, ali je bil dosežen, ali ni bil, izpolnjenost naših pričakovanj in tako, ker če pa pač nekaj na pol, pa samo toliko, da bo, pa smo probali, pa vidimo da ni, to ni to. Tako, da bi vsakemu svetovala, da definitivno naj gre v to, naj preizkusi, če je njegova ideja dovolj močna, da preživi ta brutalen trg, ampak naj gre v to zares, s polno odgovornostjo in s polno resnostjo in z veliko, veliko truda. (r. 1992)²⁷

[G]lavna stvar, ki ti jo bo vsak podjetnik povedal, je, da te mora ideja prevzeti in veseliti. [...] Jaz sem trdno prepričan, da kdor gre v podjetniške vode in ni prepričan v uspeh, ne bo uspel. [...] Gre se za mindset. Če greš nekaj na pol in imaš neko rezervo, [...] potem boš propadel. To je kot ena! Zato ker v osnovi je podjetništvo strašno naporen biznis v smislu ... sliši lahko desetkrat ne in enkrat ja. [...] In če nimaš tega mindseta, da si pripravljen malo mostove podreti in samo iti naprej, včasih malo skozi zid ... Enostavno se boš obrnil ob prvi oviri in boš šel na svoj backup plan, ker se boš ustrašil. Če pa veš, da nimaš backup plana, boš pa šel okrog ovire in šel naprej. (r. 1980)²⁸

Začeti podjetje torej nekateri razumejo kot prelomno karierno točko, ko naj bi oseba vzela svoje življenje v lastne roke in začela gledati predvsem naprej. Čeprav ta ideal lahko zahteva znebiti se »backup plana«, torej prekiniti zanašanje na ustaljene vezi, kot so sorodstvene (toda glej Kozorog 2018b), nastanek podjetja ni enkratno dejanje, ampak pogosto daljši proces (Magee 2019), v katerem se oblikujejo ideje, odločitve in družbene vezi, ki nato ostanejo del podjetja. Na življenjski časovnici je podjetje prelomnica, nastala z namenom osvojiti drugo prelomnico, tj. podjetniški cilj. A če je prva povezana s konkretnim koledarskim časom, ko so se odločali za podjetje in ga ustanovili, druga nanj ni preveč vezana. To seveda ne pomeni, da si kratko- in srednjeročnih ciljev ter terminskih načrtov ne postavljajo, a je doseganje ciljev odvisno od številnih, večinoma nepredvidljivih dejavnikov. Usmerjenost k prihodnjemu cilju so zato opisovali kot nujno držo, ki pa je brez garancije za doseg cilja.

Nekih takih fiksnih, dolgoročnih ciljev niti [nisem imel], ampak seveda cel čas si postavljaš neke manjše cilje, ki jih poskušaš doseči, preseči in potem si postaviš nove. (r. 1983)²⁹

Iskreno povedano, nisem imela toliko dobro definiranih ciljev, kar danes vem, da je bila to napaka. Cilji so bili kratkoročni. Nisem imela nobene velike slike definirane pred seboj. Vse je viselo v zraku. (r. 1985)³⁰

[S]igurno vpliva na postavljanje ciljev mindset, meni se zdi, da je to v bistvu najbolj pomembna stvar, se pravi, kako ti gledaš na ta cilj. Se pravi, če vidiš cilj nedosegljiv že od začetka, je mogoče malo prevelik, ne. Ne vem, se mi zdi, da tudi če velik cilj gledaš tako, da boš zmoget, boš lažje do njega prišel, kakor če si že na začetku predstavljaš, kako je to nemogoče. (r. 1989)³¹

Jaz mislim, da začeti ni težko. Mislim, da lahko vsak odpre s. p. Ima eno dobro idejo. To se mi zdi tako neproblematično. [...] Ampak potem to dejansko vzdrževati oziroma pripeljati nekam je naporno. [...] Potem je treba vsak dan delati na tem. Je treba delati na promociji, je treba delati na tem, da se ves čas razvijaš in da daš tudi recimo mogoče nekaj več. Da ohranjaš to svojo osnovno idejo, svojo zgodbo. Težje je potem to vzdrževati. (r. 1987)³²

Čas med ustanovitvijo podjetja in vizijo cilja je večina pripovedovalcev povezovala s trdim, predanim delom in z vztrajnostjo. Čas izvajanja podjetniške dejavnosti so opisovali kot intenziven, zgoščen čas, prepreden s številnimi opravili, čas, v katerem ni veliko priložnosti za odmikanje pogleda od tekočih nalog in prihodnjih ciljev.

Toliko časa moraš ustvarjati, če imaš res tako željo. Zastaviti si moraš nek cilj. Potem pa ... iti naprej, vsak dan moraš delati. (r. 1992)³³

[Naučiš se] biti odvisen sam od sebe, če padeš ti, pade vse, naučiš se gnati naprej [...] (r. 1994)³⁴

Pravo podjetništvo, tisto startup podjetništvo, ko ti dejansko ustvarjaš nekaj novega, [...] nekaj inovativnega in da si hitro rastoč, da se znaš hitro prilagoditi spreminjajočim se [...] kontekstom na trgu, je pa zelo težko, pomeni, da moraš delat tudi po dvajset ur na dan, tak hardcore je to. [...] Ker se mi zdi, da je dosti še nekih takih basic idej, [...] kar je po moje brez veze, ker tu ni največje dodane vrednosti. Ti pa kot podjetnik moraš vedno gledat na dodano vrednost. (r. 1993)³⁵

[N]am ni problem mogoče [...] malo več delati, pa da uživamo v tem, kar delamo. In eni pravijo, da če

26 Sara Ferleš.

27 Zana Kunaver.

28 Martin Šavli.

29 Sabina Ivanič.

30 Daniel Cmager.

31 Pia Magister.

32 Karin Gradišnik.

33 Enja Grabrijan.

34 Aida Silič.

35 Katarina Sosič.

delaš to, kar uživaš, v čemer uživaš, ne boš nikoli zares delal. (r. 1992)³⁶

Največ mi je dala košarka, tam sem pridobil disciplino, trening vsak dan ob točno določeni uri, točnost, če nisi bil točen, kazni, vse to je isto v podjetniški zgodbi in se mi zdi, da je to velik plus, če si mlad in se udeležuješ v športu, ti takšna disciplina nikoli ne škodi. (r. 1996)³⁷

Čas, ki zahteva trdo in vztrajno delo ter disciplino, je treba obvladovati, kar so mnogi sodelujoči v raziskavi delali tako, da so sprotni čas podrejali urnikom in se ga lotevali s posebnimi metodami strukturiranja časa. Ob tem pa so poudarjali, da je zanje pomembno, da se počutijo svobodni, v smislu, da nimajo nikogar nad sabo, ki bi jim določal urnik, ampak si ga določajo sami. Možnost prilagajanja sprotne časa sebi je ideal, iz katerega so nekateri izhajali že pri sami odločitvi za podjetništvo (prim. Magee 2019). Soočeni s podjetniško realnostjo, ki jim nalaga raznolika opravila, vezana na datumske roke, pa strukturirajo vse razpoložljive časovne kapacitete v manjše enote, namenjene izvajanju posameznih nalog. Pogosto se zaradi iskanja razpoložljivega časa delovni čas »zajeda« v prosti čas, čeprav te delitve niti ne priznavajo, za mnoge je podjetništvo način življenja, ki predvideva podrejanje vsega časa podjetniškemu cilju. Delavnik brez prestanka je zato za mnoge nekaj normalnega, z njim se identificirajo, ni nekaj, zaradi česar bi se človek moral pritoževati. Ker je takšen delavnik po mnenju nekaterih edina garancija za uspeh, je tudi sprotno gonilo njihove vere v uspeh – je torej »metoda upanja« (Miyazaki 2004).

Prejšnji večer si zadam cilje. [...] Tako si razporediš. (r. 1985)³⁸

Vedno sem ciljala k temu, da bom imela svoje [podjetje], ker življenjski stil je čisto drugačen, kot če delaš osem ur na dan nekje v pisarni, kjer ne moreš nikomur [nič]. Tukaj si sam svoj urnik sestavljaš, ampak so tudi tukaj minusi. Ne veš, če boš zaslužil dovolj za mesec, ampak meni gre zaenkrat, moram potrkat, pa tudi včasih delaš med prazniki, za vikend, zvečer, ponoči, ob enih zjutraj, tako ... od jutra do večera. Ma ... ne bi menjala. [Naj ti] govorim o vseh mojih dejavnostih? Ker to je noro. Moji dnevi so prizadeti. Zjutraj vstanem, ali imam sestanke ali pa grem takoj delat za računalnik. Pol delam [...], pol moram vmes nekaj narisat, da objavim na Instagram ali Facebook. V glavnem, čez cel dan delam. [...] Od jutra do polnoči, res. Sobote, nedelje. (r. 1987)³⁹

To si vsi mislijo, da je fino, pa jaz delam še od doma, dejansko ne hodim v pisarno, imam jo doma, in vsi mislijo, kako je meni fino, delam od doma, seveda na easy. [Smeh] So pa potem dejansko ljudje, ki so mi blizu, in vedo, kako to izgleda, da delam tudi čez vikende, da delam tudi čez praznike, da delam takrat, ko je treba. [...] Včasih mogoče zmanjka te samodiscipline, ampak ja, to je tudi to, ta največji problem teh samostojnih podjetnikov, sploh nas freelancerjev. Ta disciplina dela doma, ker veliko jih potem zapade v to, da pozno vstajajo in tega pri meni ni. Jaz vstajam ob šestih. [Smeh.] (r. 1987)⁴⁰

[Imam] organizirano delo tako, z nemimi taski, ne vem, če si že slišala za kanban [metodo]. V glavnem, probam delati vedno samo eno stvar naenkrat, in vse naloge, ki jih imam v življenju oziroma v podjetju, razbijem v majhne nalogice, dolge uro, par ur. [Pojasni, da s to metodo pridobi občutek, da se stvari premikajo in se obenem izogne duhamornemu delu.] (r. ?)⁴¹

Mi recimo imamo prostor v Tobačni, kjer je veliko takih podobnih podjetij, najemajo večinoma mladi. Mi imamo delavnico skupaj z drugimi ljudmi, deset nas je v delavnici in vsak ima nekako svojo [...] organizacijo, kako dela. In kako to dela? Delamo zelo veliko, vsi, na splošno. Tudi naši sosedje, ki imajo še bolj resen startup, zaposluje pa ljudi in so res ... pač, ves čas delajo. [Smeh.] Tako da, po moje je to, da si res delaven in zagnan. (r. 1987)⁴²

[Začeti podjetje] je bilo pač tako, da se zbudiš ob šestih, potem sem se učil kakšno uro, uro pa pol sem bral določene stvari o marketingu, trendih in tako dalje, potem smo delali recimo nekih osem ur, kar je pač bilo, saj dela je ogromno, maili, prodaja, socialna omrežja, vse je to treba vzdrževati [...]. (r. 1994)⁴³

Dejansko delaš skoz, ampak ne delaš skoz. (r. 1991)⁴⁴

Sprotni delovni čas pa ni intenziven le zaradi številnih nalog, ampak tudi zato, ker morajo svoje delo stalno reflektirati tako glede na delo drugih kot glede na to, kako napredujejo v smislu kakovosti, inovacij, razvijanja produktov itn. Idealen sprotni čas je čas napredka, rasti, izboljševanja, skratka vseh mogočih predstav o trendih, povezanih s podjetjem, ki se spreminjajo na boljše. Čas tako ne sme kar teči, ampak mora teči po navzgor obrnjeni krivulji.

40 Karin Gradišnik.

41 Klara Grilc.

42 Nuša Hudoklin.

43 Tamara Lončarić.

44 Sanja Belac.

36 Mija Repenšek.

37 Sara Ferleš.

38 Neža Bedenčič.

39 Matija Dolenčič.

Podjetje v bistvu nikoli ne sme stat. Vedno mora biti v gibanju, pač želja po napredovanju. (r. 1989)⁴⁵

[Etika mladega podjetnika se kaže v tem, da] si priden in verjameš v to, kar počneš, pa da se ves čas izpopolnjuješ. (r. 1992)⁴⁶

Negotovost traja oziroma mora biti prisotna vedno, zato da tudi napreduješ v podjetništvu, ker če se počutiš lagodno, nikoli ni pravega napredka. (r. 1992)⁴⁷

[S]em si zadala, da vsakič, ko imam čas, naredim neko novo stvar, jo pokažem, da nadgrajujem. (r. 1994)⁴⁸

Podjetniki inoviramo na vsakem koraku, [...] v vseh fazah, čisto vseh. Od same ideje do uspešnega podjetja, do rasti. Tako da skoz moraš inovirati v neki meri, če hočeš rasti. (r. 1994)⁴⁹

[K]onkurenca ti pomaga, da razmišljaš naprej, da se učiš tudi ti na svojih lastnih napakah, tako da je absolutno izziv. Grožnja te ustavi, izziv te vleče naprej. (r. 1980)⁵⁰

V bistvu je bilo to kot neka osebna rast [...] V bistvu si bildu skozi potrditve, ta svoj »saj zmorem«. Tudi zdaj poskušam, da se razvijam, kot next level, kot v neki [računalniški] igrici. Je pa seveda vedno več ljudi noter vpletenih in več odgovornosti. Zato se ne bi strinjal s tem, da je začetek najtežji, ampak da je vedno težje. [...] Sprašuješ se, kako motivirati [tudi okolico]. (r. 1985)⁵¹

Pomemben čas, ki ga mladi podjetniki aktivirajo z dejavnostjo, je tudi kariera kot s poklicem zaznamovano življenjsko obdobje. Kariero mnogi razumejo kot projekt ustvarjanja izjemne življenjske zgodbe, takšne, o kateri pišejo tudi mediji. Zgoraj obravnavano rast podjetja zato mnogi povezujejo z osebno rastjo, ki jo definirajo z ob delu naučeno spretnostjo in s pridobljenimi značajskimi lastnostmi. V nasprotju s podjetniškimi cilji, ki jih projicirajo na ohlapno definirano koledarsko prihodnost, je kariera monolit, ki (bo) pokriva(l) velik del življenja, zato sproti čas posvetijo delu na njem, s ciljem, da iz njega izklešejo lastni (samo)podobi ustrezen »kip« oziroma spomenik lastnemu življenju (prim. Kozorog 2018a).

[Kateri so tvoji bodoči cilji?] Da bi se vedno izpopolnjevala. (r. 1992)⁵²

[D]ejansko poleg tega projekta delam še na svojih drugih skilih [...] (r. 1994)⁵³

[S]va na tanki meji med kariero in življenjem. Ker jaz nekako dam to v en isti koš. [...] Kar se pa tiče podjetniške poti, pa se mi zdi, da [...] si iščem nove izzive, ampak se še vseeno malo iščem. [...] To pa se mi zdi [problem] našega zahodnega sveta. [...] Da moramo skoz nekaj imeti, neko vizijo, neki cilj. Veš, tako kot osel, ko ima korenček takole pred sabo. Skoz nekam iti. Jaz sem tudi malo tistega, ki se vpraša, zakaj. To, da imaš vedno cilj pa vizijo, je res dobro, res je super, da te žene, kar je gnalo tudi mene. Potem pa vidiš [ljudi, ki so kulturno drugačni] kot pa recimo narodi Evrope pa Severne Amerike. Ker se dosti tako ... karierno ženemo. (r. 1991)⁵⁴

[K]ončni cilj je neka življenjska zgodba, tako da inspiracija, da sem sploh šel [...] na to pot, je čisto osebne narave, no, ni, da rečeš, ja, zdaj bom bil pa podjetnik, ker si to želim. Ne, želiš si iti mogoče desetkrat na leto v tujino, pa rečeš, okej, za iti v tujino rabiš imeti nek produkt, ki te bo odpeljal na sejem, v Berlin recimo [...] Človek se ne odloča, ali bo bil podjetnik ali ne, ampak se odloča, ali bo počel stvari, ki so mu všeč, ali ne. In to je čisto drugačna percepcija. [...] In enkrat, ko imaš idejo, greš z njo itak do konca. [...] In to ni toliko podjetniški cilj, ampak osebni cilj. [...] Do enega leta nazaj nisem vedel, kaj to pomeni delati s srcem. V smislu, sliši se vse lepo in prav, pa marsikaj sem že počel s srcem, ampak ... Sem ugotovil v čem je trik. Trik je, da če ti delaš neko stvar s srcem in zanjo živiš, te ne potolčejo padci. Mislim, te potolčejo, te mine volja, hočeš poslati vse v tri krasne, ampak generalno gledano, tisto srce te drži, da počakaš še kakšen teden, dva, tri, pa mine, pa pol se kar naenkrat zgodi nekaj, kar ti pomaga se spet zvleči iz brezna nazaj gor. In to sigurno je osnova. [...] [M]ogoče skozi zgled, skozi neko zgodbo dajem nek navdih drugim. (r. 1986)⁵⁵

Naj sklenem: kako obravnavani mladi reflektirajo sklop časov, ki jih aktivirajo z delom? Zdi se, da zelo optimistično (prim. Vodopivec 2018: 39). Kljub napornim urnikom in težavam, s katerimi se soočajo, je prav tako oblikovani čas, ki se fokusira na neke zamišljene (raje ne preveč oprijemljive ali ustaljene) cilje, na sprotne naloge, ki vodijo k tem ciljem, na predstave rasti in celotnega lastnega življenja, spodbuda (ali kar osnova) delovanja, ki sproti vliva

45 David Muster.

46 Enja Grabrijan.

47 Matej Pavlič.

48 Aida Silič.

49 Tamara Lončarić.

50 Katarina Japelj.

51 Tajda Jerkič.

52 Renata Slak.

53 Tamara Lončarić.

54 Jan Brinovec.

55 Lučka Skubic.

upanje in samozavest. V tej konfiguraciji so namreč bolj kot oddaljeni cilji v ospredju sprotne naloge, te pa akter vselej lahko oblikuje tako, da ga nagrajujejo (če ne drugače s tem, da na njih dela). Ta čas, ker narekuje stalno dejavno angažiranje z nalogami, ki so v življenjski projekciji razumljene kot dejanja osebne rasti, v sebi nosi klice optimizma (prim. Kozorog 2018a).

Novim časom naproti

Ko Jane I. Guyer (2007) premišljuje, katere vizije prihodnosti osmišljajo bivanje sodobnih Američanov, sklene, da so te povezane s kratkoročnimi, sprotnimi cilji in z zelo oddaljenimi slutnjami o nekem drugačnem, boljšem prihodnjem svetu. To, kar izpuščajo iz svojih agend, so srednjeročne vizije boljšega sveta, ki bi jih morali doseči s konkretnimi političnimi projekti. S portretiranimi mladimi podjetniki je glede srednje in dolgoročnih ciljev stvar nekoliko drugačna. V prejšnjem razdelku smo prišli do njihovega osredinjanja na sprotne naloge in posameznikovo življenje. O podjetništvu kot sili, ki vsebuje potencial za spreminjanje sveta na srednji ali dolgi rok, iz ust mladih podjetnikov (še) nismo slišali veliko, čeprav je ta ideja zapisana v same temelje sodobnih ekonomskih nauk in agend za promocijo mladinskega podjetništva, prikazanih v prvem in drugem razdelku. Mladinsko podjetništvo naj bi imelo že v doglednem (srednjeročnem) času blagodejne družbenoekonomske učinke (Rebernik idr. 2014), v kar verjamejo tudi tisti, ki to dejavnost javno promovirajo (glej Spletni vir 9; Kozorog 2018b). Vprašanje, ki se zastavlja in na katerega bo v prihodnje treba odgovoriti, je torej, kako (če sploh) se obravnavani mladi zavedajo svojega družbenega učinka, jim je za ustvarjanje sprememb svoje bližnje ali širše okolice sploh mar ali pa jim prihodnost širših okvirov in družbeni projekti niso preveč pomembni in so motivirani pretežno z lastno kariero. Sodelujoči v raziskavi pri tem vprašanju niso bili preveč izvorni, predvsem so nekateri uspeli reproducirati znane neoliberalne nauke: »Saj to je gonilo celega sveta. Podjetništvo« (r. 1987).⁵⁶ Na podlagi dolgotrajnega etnografskega sodelovanja s podjetnikom, ki se je opredeljeval tudi kot aktivist (Kozorog 2018a), sem prepričan, da so ideje o podjetniških podvigih kot ne le osebnih, ampak kot družbo preobrazujočih projektih med mladimi kljub vsemu prisotne. Morda je treba pri tem posebej poudariti tudi zgornje spoznanje, da je sodobna mladina samozavestna, ker pozna tehnologije in želi razmišljati »zunaj okvirov«, s čimer je lahko pomemben politični akter. A o prenašanju te samozavesti v politične in ne zgolj podjetniške projekte za zdaj, na podlagi zbranega gradiva, še ne morem reči nič prijemljivejšega. Relacije med s strani ekonomskih nauk in političnih agend pripisanimi vlogami mladinskemu podjetništvu in

osebnimi stremljenji mladih po pretvarjanju svojih potencialov v politično silo bo torej treba še raziskati. Zdi se, da je prav trenutni čas mladostnega optimizma pravi čas za to.

Zahvala

Pred zahvalo podjetnikom moram pohvaliti študente, ki so opravili odlične intervjuje in uspeli svoje sogovornike prepričati, da so odkrito in na široko spregovorili o svojih izkušnjah in pogledih. Vsem študentom (glej opombe pod črto) in njihovim (anonimiziranim) sogovornikom se iskreno zahvaljujem.

Članek je nastal v okviru projekta 'Mladi podjetniki v času negotovosti in spodbujenega optimizma: etnološka študija podjetništva in etike mladih v sodobni Sloveniji' (J6-1804), ki ga financira Javna agencija za raziskovalno dejavnost Republike Slovenije.

Literatura

- ALTHUSSER, Louis: *Ideologija in ideološki aparati države in drugi spisi*. Ljubljana: *cf., 2018 [1970].
- BARTH, Fredrik: *The Role of the Entrepreneur in Social Change in Northern Norway*. Oslo: Universitetsforlaget, 1963.
- BOLTANSKI, Luc in Ève Chiapello: *The New Spirit of Capitalism*. London in New York: Verso, 2005.
- BRUMEN, Borut: *Sv. Peter in njegovi časi: Socialni spomini, časi in identitete v vasi Sv. Peter v slovenski Istri*. Ljubljana: *cf., 2000.
- BUCHOLTZ, Mary: Youth and Cultural Practice. *Annual Review of Anthropology* 31, 2002, 525–552.
- EVANS-PRITCHARD, Edward E.: *Ljudstvo Nuer: Opis načinov preživljanja in političnih institucij enega izmed nilotskih ljudstev*. Ljubljana: ŠKUC in Filozofska fakulteta, 1993 [1940].
- FIKFAK, Jurij in Jože Prinčič (ur.): *Biti direktor v času socializma: Med idejami in praksami*. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU, 2008.
- FINLEY, Moses I.: *Antična ekonomija*. Ljubljana: ŠKUC in Filozofska fakulteta, 1987 [1973].
- FISCHER, Jasna idr.: *Pogled v zgodovino slovenskega podjetništva*. Vrhnika: Razum, 1998.
- GUYER, Jane I.: Prophecy and the Near Future: Thoughts on Macroeconomic, Evangelical, and Punctuated Time. *American Ethnologist* 34 (3), 2007, 409–421.
- HALL, Stewart in Tony Jefferson (ur.): *Resistance Through Rituals: Youth Subcultures in Post-war Britain*. Taylor & Francis e-Library, 2003 [1975].
- HARVEY, David: *Kratka zgodovina neoliberalizma*. Ljubljana: Studia Humanitatis, 2012 [2005].
- HONEYMAN, Catherine A.: *The Orderly Entrepreneur: Youth, Education, and Governance in Rwanda*. Palo Alto: Stanford University Press, 2016.
- KANNA, Ahmed: Flexible Citizenship in Dubai: Neoliberal Subjectivity in the Emerging "City-Corporation". *Cultural Anthropology* 25 (1), 2010, 100–129.

⁵⁶ Matija Dolenčič.

- KARAYIANNIS, Anastassios D.: Entrepreneurial Functions and Characteristics in a Proto-capitalist Economy: The Xenophanian Entrepreneur. *Wirtschaftspolitische Blätter* 50, 2003, 553–562.
- KOZOROG, Miha: »Normalen podjetnik« vs. »poseben aktivist«: Iskanje ravnovesja med osebo in prihodnostjo. *Glasnik SED* 58 (3–4), 2018a, 51–63.
- KOZOROG, Miha: The Ecosystem Ideal and Local Neoliberalism of the Young Entrepreneur: The Millennials' Entrepreneurial Environment in Slovenia. *Etnološka tribina* 41 (48), 2018b, 259–280.
- LANDSTRÖM, Hans: *Pioneers in Entrepreneurship and Small Business Research*. Boston: Springer, 2005.
- LORENČIČ, Aleksander: *Prelom s starim in začetek novega: Tranzicija slovenskega gospodarstva iz socializma v kapitalizem (1990–2004)*. Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2012.
- MAGEE, Siobhan. "To be One's Own Boss": Exceptional Entrepreneurs and Products that Sell Themselves in Urban Poland. *Ethnos* 84 (3), 2019, 436–457.
- MAKAROVIČ, Gorazd: *Slovinci in čas: Odnos do časa kot okvir in sestavina vsakdanjega življenja*. Ljubljana: Krt, 1994.
- MIYAZAKI, Hirokazu: *The Method of Hope: Anthropology, Philosophy, and Fijian Knowledge*. Stanford: Stanford University Press, 2004.
- MOČNIK, Dijana in Matej Rus: *Slovenska podjetja in značilnosti start-up ekosistema*. Maribor: Ekonomsko-poslovna fakulteta, 2016.
- MUNN, Nancy D.: The Cultural Anthropology of Time: A Critical Essay. *Annual Review of Anthropology* 21, 1992, 93–123.
- MURŠIČ, Rajko: *Na trdna tla: Brezsrarnni pogled samoniklh prizorišč in premislek nevladja mladinskega polja*. Tolmin: Ustanova Pohorski bataljon, 2012.
- PETROVIĆ-ŠTEGER, Maja: Misliti prihodnost (v negotovih časih). *Glasnik SED* 58 (3–4), 2018, 5–6.
- PINA-CABRAL, João de: Familial Persons in Dark Times. *Social Anthropology Online* 2018, 1–15.
- PINTERIČ, Uroš: *Poslovne vrednote mladih v Sloveniji*. Novo mesto: Fakulteta za organizacijske študije, 2016.
- POLANYI, Karl: *Velika preobrazba: Politični in ekonomski viri našega časa*. Ljubljana: *cf., 2008 [1957].
- POLJAK ISTENIČ, Saša: Creativity: An Introduction to Popular Concepts, Topics, and Discussions. *Traditiones* 46 (1–2), 2017, 103–125.
- REBERNIK, Miroslav idr.: *Spreledan podjetniški potencial mladih. GEM Slovenija 2013*. Maribor: Ekonomsko-poslovna fakulteta, 2014.
- RUTAR, Tibor: Ahistorizem historične sociologije: Adam Smith in njegova zapuščina. *Teorija in praksa* 52 (6), 2015, 1099–1118.
- SCHUMPETER, Joseph A.: The Creative Response in Economic History. *The Journal of Economic History* 7 (2), 1947, 149–159.
- SCHUMPETER, Joseph A.: *History of Economic Analysis*. Taylor & Francis e-Library: Routledge, 2006 [1954].
- ŠIMENC, Jana: Umeščanje vizij zagonskih podjetij v bližnjo prihodnost zdravja in medicine. *Glasnik SED* 58 (3–4), 2018, 65–75.
- TUBIČ, Maja: *Brezposelnost mladih in podjetništvo v Sloveniji in primerjava z EU*. Magistrsko delo. Ljubljana: Univerza v Ljubljani, Fakulteta za upravo, 2016.
- ULE, Mirjana: Fragments on Young People in Slovenia: The End of Utopias in the Era of Transitions. *Annales* 20 (1), 2010, 57–70.
- ULE, Mirjana: Mladinske subkulture in stili v dobi individualizacije. V: Metka Kuhar in Špela Razpotnik (ur.), *Okviri in izzivi mladinskega dela v Sloveniji*. Ljubljana: Univerza v Ljubljani, Pedagoška fakulteta, 2011, 48–72.
- VODOPIVEC, Nina: Creativity in Production and Work: Experiences from Slovenia. *Traditiones* 46 (1–2), 2017, 127–147.
- VODOPIVEC, Nina: Vizije prihodnosti in družbene spremembe v Sloveniji: Podjetništvo, socialno podjetništvo in družbeno eksperimentiranje. *Glasnik SED* 58 (3–4), 2018, 39–50.
- WATT, James: *Startup d. o. o.: Manifest drznega podjetništva za 21. stoletje*. Ljubljana: Totaliteta, 2016.
- WILLIAMS, Raymond: *Navadna kultura: Izbrani spisi*. Ljubljana: Studia Humanitatis, 2005 [1977].
- YURCHAK, Alexei: Russian Neoliberal: The Entrepreneurial Ethic and the Spirit of "True Careerism". *The Russian Review* 62, 2003, 72–90.

Spletni viri

- Spletni vir 1: Podjetnik. *SSKJ*; <https://fran.si/iskanje?View=1&Query=podjetnik&hs=1>, 16. 9. 2019.
- Spletni vir 2: *Spirit: Podjetništvo, inovativnost in tehnološki razvoj*; <https://www.spiritslovenija.si/spirit-slovenija/podjetnistvo-inovativnost-in-tehnoloski-razvoj>, 9. 8. 2019.
- Spletni vir 3: *LUI: Ljubljanski univerzitetni inkubator*; <https://lui.si/welcome-to-lui/>, 12. 7. 2018.
- Spletni vir 4: *CEED: Center for Entrepreneurship and Executive Development*; <http://ceed-global.org/who-we-are/#values>, 12. 7. 2018.
- Spletni vir 5: *SEAF: Small Enterprise Assistance Funds*; <http://seaf.com/who-we-are/our-history/>, 12. 7. 2018.
- Spletni vir 6: SYUR: Trading Economics: Slovenia Youth Unemployment Rate; <https://tradingeconomics.com/slovenia/youth-unemployment-rate>, 28. 10. 2018.
- Spletni vir 7: HUSEJNOVIČ, Karmelina: Boscarol o milenijcih. *24ur.com*, 17. 5. 2017; <https://www.24ur.com/novice/slovenija/boscarol-in-milenijci.html>, 20. 8. 2018.
- Spletni vir 8: Ustvarjalnik: Prostovoljstvo; <https://www.prostovoljstvo.org/index.php?t=itemOrganization&uid=6023>, 7. 8. 2019.
- Spletni vir 9: JANDL, Eva: Matija Goljar: Slovenija je super za začetek posla! *Govori se*, 26. 10. 2016; <https://govori.se/traci/domaci-traci/matija-goljar-slovenija-je-super-za-zacetek-posla/>, 13. 8. 2018.

The Three Times of Youth Entrepreneurship in Modern-Day Slovenia

This paper is a continuation of the author's ethnographic research of youth entrepreneurship in modern-day Slovenia. It explores a variety of times that shape it, which are considered at two levels of economy, i.e. doctrine and practice.

The first chapter links the rise of youth entrepreneurship in Slovenia with neoliberalism. The idea that this kind of entrepreneurship is particular is new and has been distributed in the local environment by specialized think tanks. It emerged as part of post-socialist transition, however, it became much more influential after the 2008 economic crisis, when public inquiry about the future of youth prompted the need for and accelerated the production of stories about successful young people, particularly entrepreneurs.

The second chapter presents youth as an institutionally framed period in life, which, however, also strives to break institutional restraints. In Slovenia, parents have a considerable influence over their children and often function as an inhibition in their entrepreneurial desires. On the other hand, the media, schools and influential individuals encourage the young to pursue an entrepreneurial path. In this contradictory configuration, entrepreneurship is an ambiguous option because it represents both a rebellious and a socially esteemed act. In any case, it gives young people self-confidence, since it provides them with a platform for actualisation of their skills in a digital environment and for "out of the box" thinking, which young people consider to be advantages of their generation.

The third chapter analyses a complex of times activated by young entrepreneurs' activities. Young entrepreneurs explain how the making of an enterprise and reaching the entrepreneurial goals reflects time-wise. They speak about hard work and the necessity of progress both in enterprise and personal growth. They focus on current tasks, which are the building blocks of a hopefully successful life story. Germs of optimism are inherent to this time, therefore, this time simultaneously generates hope. The paper closes with the finding that young entrepreneurs focus on short-term goals and their own lives ("life-stories"), they do, however, not seem to show much interest in mid-term political projects. The closing inquiry thus targets the present moment of youth optimism and self-confidence as perhaps the right time for (self)acknowledgement of youth as also a political force that transcends mere entrepreneurial ambitions.

»LEPOTA JE NA ULICI« Ulična propaganda francoskega maja '68

Pregledni znanstveni članek | 1.02
Datum prejema: 4. 10. 2018

Izvleček: Ulična propaganda francoskega maja '68, predvsem grafiti in plakati z veliko umetniško vrednostjo, so pomemben del francoske kulturne dediščine. Prispevek osvetljuje njen nastanek in vsebino z družbenozgodovinskega stališča. Teoretska analiza z modelom propagande Hermana in Chomskega ter Moscovicijevo teorijo socialnih reprezentacij pojasnjuje eksplozivno moč ulične propagande maja '68 v razmerah rastoče medializacije družbe.

Ključne besede: maj '68, grafiti, plakati, propaganda, aktivizem, propagandni model

Abstract: The street propaganda of May 1968 events in France, especially its graffiti and posters of great artistic value, is an important part of the French cultural heritage. The article illuminates its origins and content from a sociohistorical perspective. A theoretical analysis using the propaganda model of Herman and Chomsky, and Moscovici's theory of social representations explain the explosive power of street propaganda in May 1968 in conditions of growing medialization of society.

Keywords: May 1968, graffiti, posters, propaganda, activism, propaganda model

Uvod

Študentski in delavski upori, ki so maja in junija 1968 najbolj množično potekali v Parizu, so bili pomemben del obsežnega političnega procesa na globalni ravni. Spremljala jih je revolucionarna ulična propaganda, ki se je z oblikovno dovršenostjo in besedno virtuoznostjo globoko usidrala v kolektivni spomin tudi zunaj Francije. Pri tem so zlasti izstopali umetniški grafiti, ki jih uvrščamo med svetovno najbolj znane primerke (Konda 2017: 9). Marija Stanonik, ki je leta 2004 med prvimi slovenskimi avtorji predstavila zgodovino in razvoj grafitiranja v svetu, je grafitne revolucionarnih pariških študentov opisala kot utopične bistrumne nesmisle »v skladu s projektom šestdesetih: izgradimo boljši svet« (Stanonik 2004: 687). Kljub razširjenosti grafitov in podobnega likovnega uličnega ustvarjanja v zadnjih desetletjih je, čeprav »obstajajo od samih začetkov človeške civilizacije in kulture«, o njih malo znanstvenih študij (Stanonik 2004: 685).

V prispevku se s hermenevitično raziskavo posvečam ulični propagandi francoskega maja '68. Razumem jo »kot široko razširjeno popularnokulturno ustvarjanje, intencionalno komuniciranje in politično delovanje, ki je priljubljeno prav zaradi svoje ljudskosti, izhajajoče iz podmene od ljudi za ljudi« (Bulc 2008: 8). Z idiografskim opisom poskušam zgodovinsko gradivo predstaviti čim bolj objektivno, pri čemer se zavedam, da je »objektivnost bolj spretnost kot ideal« (Muršič 2011: 67, 81).

Raziskava je na začetku, ker je namenjena predstavitvi dogodkov in akterjev, ki so bili najbolj vključeni v nastanek in razpršitev uličnih sporočil, empirična oziroma arhivska. Pri povzemanju podatkov iz dokumentarnih posnetkov, fo-

tografij, člankov in pričevanj v ospredje postavljam dela, ki vključujejo refleksijo na podlagi lastne izkušnje in sistematične terenske raziskave. Zaradi preobsežnosti teme ne povzemam znanstvenih del o vidnejših ustvarjalcih gesel (npr. o Guyu Debordu) in širšem globalnem kontekstu, ker to ni neposredni predmet te raziskave.

V teoretskem delu z modelom propagande Hermana in Chomskega ter z Moscovicijevo teorijo socialnih reprezentacij razlagam delovanje množičnih medijev in eksplozivno moč ulične propagande maja '68 v razmerah rastoče medializacije družbe.

V sklepnem delu v predstavitvi svojih ugotovitev upoštevam globalne družbene nemire 60. let 20. stoletja, seksualno revolucijo,¹ hitro rast gospodarstev in njihovo povezovanje z multinacionalnimi podjetji (Petrič 2010: 107), postkolonialne vojne in nevarnost jedrske katastrofe zaradi hladne vojne med ZDA in ZSSR. Vse te okoliščine so neposredno ali posredno vplivale na aktivistično delovanje v Franciji in drugje po svetu.

Družbenozgodovinsko ozadje dogodkov maja '68 v Franciji

Francijo je v 60. letih 20. stoletja močno zaznamovala vojna v Alžiriji, kjer se je kot kolonizatorica borila z Alžirsko osvobodilno fronto (FLN). Bolj oddaljena, vendar še vedno prisotna, je bila tudi vojna v francoski Indokini, ki je

¹ Mejnik sta zaznamovala izum in širša dostopnost kontracepcijskih tablet v začetku 60. let, za začetek t. i. spolne revolucije pa se najpogosteje navaja leto 1969. Sociolog Ira L. Reiss je že leta 1960 v svoji knjigi *Predzakonski seksualni standardi v Ameriki* napovedal, da se bo pred koncem 60. let začela spolna revolucija (Reiss in Ellis 2002: vii).

* Helena Konda, mag. socialne in kulturne antropologije, Zavod Radio Študent, Svetčeva ulica 9, 1000 Ljubljana; helena.konda@radiostudent.si, helena.konda.malina@gmail.com.

prerasla v ameriško vojno v Vietnamu. Leta 1958 je Charles de Gaulle postal predsednik novonastale pete francoske republike. S priznanjem neodvisnosti Alžirije je kljub močnemu notranjemu nasprotovanju končal vojno, ki je trajala od leta 1954 do leta 1962. V zunanji politiki je bil De Gaulle, avtoritaren konzervativec in katolik, naklonjen nadnacionalnemu povezovanju evropskih držav. Njegova vlada je skrbno nadzirala televizijski program in množične medije podrejala utrjevanju predsedniške vloge (Rizzi 2018).

Francoski pravni red je ženske odkrito diskriminiral na finančnem, političnem in drugih področjih.² Politična levica je feminizem zavračala, ker naj bi bil ozkogled in buržoazen, desnica pa je feministke napadala z obtožbo, da so nenaravne ženske, da njihove zahteve za kontracepcijo vplivajo na selekcijo genov in da bodo povzročile smrt Francije (Greenwald 2018: 8). Volilni sistem, vzpostavljen leta 1958, je s podaljšanji obstoječih mandatov in podobnimi ukrepi ženske še dodatno izključeval iz aktivnejših položajev v že tako seksistični francoski družbi (Spletni vir 1). Zapostavljene so bile tudi potrebe mladih ljudi, ki so želeli več osebne svobode in vpliva na oblikovanje svojega študijskega in profesionalnega življenja.³ V času seksualne revolucije je bilo v francoskih študentskih domovih bivanje študentov in študentk strogo ločeno. V domovih so bili prepovedani tudi skupno spanje, nočno obiskovanje in druženje (Spletni vir 2).

Študentski protesti na nekaterih ameriških univerzah, ki so bili del levičarskih gibanj (New Left), so močno vplivali na razvoj protestov po vsem svetu (Katsiaficas 1987: 5, 41). Francoske levičarske skupine so dobile vzdevek *gauchistes* ('levičarji'), desničarski podmladek, zlasti skrajneži, pa *naizillos* ('mali naciji') (Seidman 2009: 36). Med nasprotniki gibanja, ki niso bili del uradnih hegemonskih struktur, je bila najbolj prepoznavna in nasilna desničarska skupina Occident. Večina od okoli 600 njihovih članov je prebivala v Parizu. Skupina je nastala leta 1964 ob ločitvi od organizacije nacionalističnih študentov Federation des Etudiants Nationalistes. Ko so oblasti postale bolj pozorne na njihove dejavnosti, so se začeli skrivati (Seidman 2009: 35–36, 107). V policijskem poročilu so zapisali:

Occidentovi komandosi so dobro vodeni in oboroženi z železnimi palicami in ročaji sekir. Napadajo izbrane objekte: gledališča, sedeže levičarskih strank, knjigarne, temnopolte in levičarske študente. Običajno zmagajo v pomembnih spopadih z odmevnim učinkom. (Seidman 2009: 36)

Člani Occidenta so napadali afriške, arabske in judovske študente. V študentskih domovih so vzklikali sovražna gesla («Occident bo zmagal»; »Rdeča golazen« itd.) in risali keltske križe⁴ (Seidman 2009: 36). Tudi druge fašistične skupine so tiskale in razdeljevale politična gradiva, ki so obsojale komunizem in pozivala k oboroženemu uporu (Tempest 2013). V spopadih med njimi in levičarskimi študenti je bilo na obeh straneh več resno poškodovanih. Levičarske skupine so, da so bile varne pred napadi, začele hkrati razširjati svoja glasila (Seidman 2009: 36). Pobudniki študentskih protestov so pri oblikovanju svojih ideologij veliko nazorov prevzeli od situacionistov, zato jih v nadaljevanju podrobneje predstavim.

Situacionistična internacionala

Situacionistična internacionala je bila »ena najpomembnejših umetniških, teoretskih in političnih avantgard 20. stoletja« (Jeffs 1997: 9). Sprva je delovala kot avantgardna skupina umetnikov, ki so jih navduševali futurizem, dadaizem in surrealizem, pozneje so se ukvarjali s politično teorijo in z agitatorstvom. Znani so bili po škandalih in subverzivnosti. Zaradi odtujevanja ljudi in spreminjanja njihovih življenj v nesmiselno kopičenje dobrin so kritizirali moderno potrošništvo (Spletni vir 3).

Prvi odmevnejši politični eksperiment situacionistov je bila izdaja pamfleta *O bedi študentskega življenja* leta 1966; napisal ga je Mustapha Khayati, izdal pa francoski študentski sindikat na Univerzi v Strasbourgu. Naslov je parafraziral zgodnje delo Karla Marxa *O bedi filozofije* iz leta 1847. Besedilo je razkrivalo slabe študijske razmere in kritiziralo študente, ki so se zatekali v boemske prakse, namesto da bi se soočili z bedo. Napadalo je radikalne aktivistične skupine, ker se niso ukvarjale s sistemom kot celoto, temveč samo s posamičnimi problemi (Poropat 1997: 75, 76). Izdani pamflet je situacioniste predstavil študentom in širši javnosti ter študente pozival k uporom, kakršni so potekali na univerzi v Berkeleyu. Velik vtis je naredil na študente univerze v Nanteru, zlasti na Dannyja Cohna-Bendita in Jeana-Pierra Duteuia (Spletni vir 3).

2 Pravni red je temeljil na Napoleonovem civilnem zakoniku iz leta 1804, napisanem neposredno po francoski revoluciji. Znamenita Deklaracija o pravicah človeka in državljana iz leta 1789 je pravice priznala le moškim (Greenwald 2018: 4; Williams 2001: 12). V Franciji so ženske dobile volilno pravico leta 1944. Po reformah zakonika leta 1965 so lahko samostojno razpolagale s svojim premoženjem, s svojim telesom pa ne, kontracepcija in splav sta bila še vedno prepovedana. Zaradi velike smrtnosti med obema vojnama je bila rodnost pomembna politična tema. Po podatkih iz leta 1956 je bilo splavov kljub prepovedi približno toliko kot rojstev (800.000 letno). Pri tem je zaradi zapletov umrlo približno 35.000 žensk letno (Greenwald 2018: 3, 75).

3 Leta 1958 je bila tretjina francoskega prebivalstva mlajša od 20 let. To generacijo imenujemo »baby-boom« generacija (Greenwald 2018: 94).

4 Keltski križ izvira iz zgodnje krščanske umetnosti. Prevzet je bil iz keltske poganke mitologije, njegov izvor pa naj bi segal celo v neolitik (Roe 1965: 213). Z vikinškimi vdori je prešel v skandinavsko mitologijo. Norveški nacisti so ga v 30. letih 20. stoletja prvi vnesli v desničarsko ideologijo. Leta 1949 je postal prepoznavni simbol francoske nacionalistične organizacije Jeune Nation. Prevzele so ga tudi podobne organizacije, med njimi Occident (Shields 2007: 139). Danes ga najbolj reproducirajo skrajno desničarska gibanja (beli supremacizem in neonacizem).

Leta 1967 je izšlo ključno delo situacionistov, *Družba spektakla*, ki ga je napisal Guy Debord. Geslo »Ne travaillez jamais« (»Nikoli ne delaj«), ki ga je dojemal kot utelešenje svojega programa, je Debord že leta 1953 s kredo napisal na obrežje Sene (Rue de Seine). Grafit je pozneje fotografiral Louis Buffier in ga leta 1962 objavil na razglednici, ki se je zelo dobro prodajala. Grafit je bil večkrat reproduciran, tako med majskimi demonstracijami leta 1968 kot veliko pozneje v 21. stoletju (Spletni vir 5; Spletni vir 6). Skupina anarhistov in situacionistov je 28. marca 1968 na stene univerze napisala več grafitov, med njimi svojega najbolj prepoznavnega »Ne travaillez jamais«, ki je označeval njihovo zbirališče na univerzi (Seidman 2009: 75, 76).

Situacionisti so pozivali k okupiranju tovarn in oblikovanju delavskih svetov. Ker med študenti niso našli dovolj podpore, so zunaj univerz ustanovili Svet za vzdrževanje okupacij, ki je deloval na širši ravni. Dne 16. maja 1968 je Svet razglasil slogane, ki naj bi se v javnosti in zasebnosti razširjali z letaki, grafiti in vzkliki. Navajam jih v prevodu: »Okupirajmo tovarne«; »Moč delavskim svetom«; »Ukinimo razredno družbo«; »Dol s potrošniško družbo spektakla«; »Ukinimo odtujevanje«; »Ukinimo univerzo«; »Človeštvo ne bo srečno, dokler ne bo zadnji birokrat visel na črevih zadnjega kapitalista«; »Smrt policajem«; »Osvobodite tudi štiri ljudi, zaprte zaradi razgrajanja med vstajami 6. maja« (Dark Star 2001: 105).

Dogodki na pariški univerzi Nanterre

Univerza v Nanterru je bila ustanovljena v duhu reform za povečanje študentskega sodelovanja pri upravljanju univerze. Tako kot okoliške tovarne je bila zgrajena iz betona in jekla ter obdana z visokim sivim zidom. Andrew Feenberg je na podlagi lastnih izkušenj opisal, da so zastarela pravila in samostansko okolje študente navdajali z nezadovoljstvom in s frustracijami (Feenberg in Freedman 2001: 4). Radikalni nasprotniki reform so se po skupini zaščitnikov revnejših slojev med francosko revolucijo poimenovali *enragés* ('jezni'). Prepričani so bili, da je slab položaj študentov povezan s strukturo družbe in ne le univerze (Spletni vir 4). Dne 26. januarja 1967 so na univerzi priredili parado, na kateri je policija nepričakovano posredovala s solzivcem in palicami. Dotlej pasivni študenti so policiji udarec vrnili s kamenjem in z improviziranim orožjem. To je bil začetek študentske mobilizacije (Feenberg in Freedman 2001: 4–6). Na demonstracijah proti vojni v Vietnamu so bili aretirani štirje študenti, za katere pa se dekan ni zavzel. Dne 22. marca 1968 se je v njihovo podporo na srečanju »enražejev« zbralo petsto ljudi. Zasedli so univerzitetno konferenčno sobo. To je bil začetek gibanja, imenovanega 22. marec (Feenberg in Freedman 2001: 4–6). Na stenah univerze so se pojavili grafiti: »Ovire, ki ovirajo užitke, spodbujajo željo po užitku brez

ovir«;⁵ »Zamenjajte svoje želje za realnost«; »Dolgčas je protirevolucionaren«; »Profesorji, stari ste in vaša kultura tudi«; »Znanje je v koščkih, ustvarjajmo!«. »Enražeji« so z dejanji in s slogani posnemali levičarske aktiviste z univerze v Kolumbiji (Seidman 2009: 73–76).

Na debatnih srečanjih si je naklonjenost študentov pridobil Daniel Cohn-Bendit, ki je kmalu postal prepoznaven obraz gibanja in pomembna kulturna osebnost (Feenberg in Freedman 2001: 8). Prvi maj je potekal v znamenju delavskih agitacij in v strahu pred napovedanimi napadi desničarjev (Spletni vir 7). Naslednji dan je bila univerza zaprta (Feenberg in Freedman 2001: 10), dogajanje se je preselilo v prestižno pariško središče.

Maj 1968 – kronologija dogodkov v Franciji

Majske dogodke v Franciji lahko razdelimo v tri faze: študentske vstaje (3.–13. maj), delavski upori (14.–27. maj) in neuspešen prevzem oblasti (7.–31. maj 1968) (Singer 2002: vi, 113). Junija 1968 je sledila še četrta faza: množično zatiranje in učinkovito nevtraliziranje gibanja (Spletni vir 4).

3. do 13. maj 1968 – študentske vstaje

Na sorbonski univerzi in ulicah Latinske četrti se je naenkrat zbralo več tisoč študentov. Policija jih je s pooblastilom dekana nasilno pregnala in jih več sto ranila. Takrat je bila vržena prva granitna kocka (Spletni vir 7). Študenti so začeli postavljati barikade, na policijska obstreljevanja z živčnim plinom so odgovarjali z molotovkami (Spletni vir 8). Noč med 10. in 11. majem 1968 je postala znana kot Noč barikad. Posebne policijske enote za posredovanje v izgredih (CRS) so okoli druge ure ponoči napadle barikade.

Bilo je zelo nasilno. Vsa soseska, kjer so bile zgrajene barikade, je bila napadena. Bombe z živčnim plinom so izstrelili v stanovanja. Prebivalci četrti so solidarno sprejeli demonstrante v svoja stanovanja, da bi jih obvarovali pred policijo. Bila je prava bitka. (Feenberg v: Spletni vir 9)

Poleg več sto ranjenih je bila velika tudi gmotna škoda (Spletni vir 7). Študentje so začeli v zasedenih prostorih izdelovati posterje in drugo gradivo. Po stenah Latinske četrti so se pojavili grafiti: »Bodimo realni, zahtevajmo nemogoče!«; »Pod tlakovci – plaža!«; »Vsa moč domišljiji!«; »Najlepša skulptura je tlakovec, vržen v policajevo glavo!« (Spletni vir 8), »Umetnost je mrtva, osvobodite življenje!«; »Prepovedano je prepovedovati«; »Živi brez mrtvega časa«; »Ne bog ne gospodar« (Spletni vir 4).

Radio je o dogodkih poročal neposredno s terena, medtem ko jih je televizija ignorirala. Policija je bila obtožena

⁵ Grafit parafrazira zapis Markiza de Sada »Dovoljeni užitki se ne morejo primerjati z močnejšimi užitki, ki lomijo družbene omejitve in rušijo zakone« (Seidman 2009: 73).

nastavljanja skrivnih provokatorjev, ki naj bi zažigali avtomobile in metali molotovke (Spletni vir 8). Javnost je postala bolj naklonjena študentom. Študenti in sindikati so se začeli dogovarjati za skupno vsesplošno stavko (Spletni vir 4). Premier Georges Pompidou je osebno pomilostil zaprte študente in napovedal odprtje Sorbonne, vendar to ni ustavilo gibanja. Študenti so zavzeli Sorbonno⁶ in jo razglasili za avtonomno ljudsko univerzo (Spletni vir 8).

14. do 27. maj – delavski upor

Delavske stavke so se najprej začele v zasebnem sektorju, nato pa so se razširile v javne institucije. V nekaj dneh je število stavkajočih naraslo na osem milijonov. Dne 18. maja 1968 je bil ustavljen tudi filmski festival v Cannesu (Spletni vir 10). Študenti so zasedli Odeon, prestižno narodno gledališče, in ga spremenili v center za revolucionarne kulturne in družbene dejavnosti.

Sedela sem v gledališču in poslušala vroče razprave ...

Teme razprav na odru in med občinstvom so bile bolj ali manj enake tistim, ki so potekale na ulicah: liberalizacija kontracepcije, odpiranje medijev, izumljanje novih idej, spodbijanje avtoritete, preoblikovanje zgodovinskih perspektiv države, odpravljanje razredne diskriminacije v izobraževanju, vsi možni izidi splošne stavke in celo možnost morebitnega vojaškega državnega udara. (Spletni vir 12)

Predsednik de Gaulle je po vrnitvi iz tujine poskušal uveljaviti svojo avtoriteto, pri čemer je izrekel stavek: »Reforme da, nered ne!« (»La réforme oui; la chienlit non!«)⁷ (Spletni vir 8). Ko je po televiziji predlagal referendum, so protestniki zahtevali njegov odstop. Vzklikali so: »Adieu, de Gaulle, adieu!« in kot »simbolični tempelj francoskega kapitalizma« zažgali borzo. Noč borze (25. maj 1968) je bila med vsemi izgredi najbolj nasilna. Policija se je sadiščno znašala nad demonstranti (Spletni vir 4). Spopadi so se razširili v Strasbourg, Bordeaux, Nantes in Lyon (Spletni vir 7). Delavci so bili naklonjeni študentskim protestom, vendar se z njimi nikoli niso povsem združili. Sindikati in komunistična partija so s svojo birokratsko organizacijo in prikritim taktiziranjem ostajali na razdalji (Deaton 2013: 39).

6 Podobno prakso zasedbe so že pred desetletji uporabljali delavci, ki so posedli po tovarnah in stavkali (Tempest 2008).

7 De Gaulle je uporabil izraz *chienlit*, ki ima več pomenov: 'maškara', 'karneval' ali 'kaos'. Etimološko beseda in ritual izvirata iz srednjega veka in sta neposredno povezana s skatološkim humorjem, narečno izraz namreč pomeni (dobesedno) 'sranje v postelji'. Pripomba je Parižane zelo prizadela, saj je z njo celotno gibanje, študente in meščane, označil za sranje (Galant v Deaton 2013: 35, 36). Ulična propaganda mu je žaljivko vrnila, kmalu so se pojavili plakati z njegovo prepoznavno podobo in s pripisom: »La chienlit c'est lui!« se pravi: »Nered oziroma sranje je on!« (Galant v Deaton 2013: 35, 36; Tempest 2008; Spletni vir 13).

27. do 31. maj 1968 – neuspešen prevzem oblasti

De Gaulle je resne priprave na možnost državljanske vojne začel s skrivnimi dogovori z vojsko (Dogan 1984: 252, 255). Dne 30. maja 1968 je po radiu nagovoril ljudstvo, televizijski program zaradi stavke ni oddajal. Med odločnim govorom je s pestjo tolkel po mizi in stresal mikrofon. Naznanil je, da ne bo odstopil, in napovedal volitve. Razpustil je generalno skupščino (Dogan 1984: 255). Zagrozil je z razglasitvijo izrednih razmer, če se delavci ne bodo vrnili na delo (Spletni vir 8). Proteste je označil za subverzivno komunistično zaroto (Spletni vir 4). Zvečer se je na Elizejskih poljanah zbralo skoraj pol milijona de Gaullovih podpornikov, utrujenih od nasilja in stavk. »Tiha večina« je s svojo podporo predsedniku dokončno pokopala počasi že zamirajoče gibanje (Deaton 2013: 39). Na shodih po vsej Franciji so odmevali nacionalistični slogani, med drugim tudi »Cohn-Bendit v Dachau«. Po mestu so francoske trobojnice visele povsod tam, kjer so prej visele črno-rdeče anarhistične zastave (Spletni vir 4).

Junij 1968 – nevtraliziranje gibanja

Junija 1968 se je vlada intenzivno dogovarjala s sindikati. Poleg splošnih (povišanje minimalne plače) so sprejemali tudi zelo selektivne ukrepe, kar je med delavci povzročilo nove neenakosti. Dne 6. junija 1968 je zloglasna CRS streljala na stavkajoče delavce. Po tem dogodku so sindikati organizirali demonstracije samo še na simbolični ravni, po 12. juniju 1968 pa so se demonstracije končale. Sorbonna je bila izpraznjena 16. junija 1968. Sledili so veliki povračilni ukrepi in represija nad uporniki. Na volitvah 23. in 30. junija 1968 je prepričljivo zmagal de Gaulle. Politična desnica je postala močnejša, kot je bila pred majskimi dogodki (Spletni vir 4).

Grafiti, stripi in plakati francoskega maja '68

V svetovno umetnost so 60. leta prinesla priljubljeno novost – *pop art*. Zlasti v Ameriki so umetniki, kot sta Roy Lichtenstein in Andy Warhol, ustvarjali vizualno privlačne podobe iz vsakdanjega življenja in množične kulture. S parodijo, humorjem, z ironijo in s prepoznavnimi podobami so brezosebno idealizirali množično proizvodnjo, vezano predvsem na ameriško popularno kulturo (Arnason 1968). Obenem je v francoski umetnosti vladalo mrtvilo. Gaullizem je sredstva za kulturo namenjal le tradicionalnim umetniškimi oblikam in rigidnemu sistemu izobraževanja. Programi na akademijah so bili arhaični, umetniški razvoj študentov so zavirali stroga šolska pravila in samovolja profesorjev. Mladi umetniki so se težko uveljavili, njihovo delo ni bilo niti dovolj cenjeno niti primerno plačano (Seydoux v Tempest 2008).

Radikalno izražanje z grafiti in s podobnimi sredstvi je bilo v Franciji prepovedano od leta 1881, prepoved je ponovno vzcetela v času de Gaullove »telekracije«, ko je

oblast strogo nadzirala televizijske in radijske programe. Uporniki niso imeli dostopa do množičnih medijev in tiskovin v visokih nakladah, zato pa so si lahko privoščili poceni kopirne stroje in spreje. »Z drzno iznajdljivostjo so ovire premagali s postavljanjem svojih sporočil v javne arene in z distribucijo provokativne literature brez plačila« (Seidman 2009: 28).

Med prvimi učinkovitimi propagandnimi sredstvi upornikov je bil strip. Situacionisti so originalno podobo ali formo iztrgali iz konteksta in jo literarno reprezentirali. Banalni strip, ki je bil do takrat sredstvo za povečanje prodaje časopisov, je tako postal revolucionarna propaganda z ironičnim podtonom (Seidman 2009: 29).

Oktobra 1966 so na študentskih protestih na Univerzi v Strasbourgu libertarianci delili strip »Le Retour de la Colonne Durruti« (»Vrnitev Durrutijeve kolone«),⁸ v katerem se dva kavboja pogovarjata o realizaciji, eni od tem situacionistov (Seidman 2009: 28). »Enražeji« so na nanterški univerzi prav tako razdeljevali strip, ki je kritiziral selektivno zaščito določenih študentov in nezaščito drugih, ki so bili že tako pred izključitvijo (duhovnik je v kapelo vabil samo velike militantne študentske organizacije UNEF) (Seidman 2009: 67).

Čeprav so bili grafiti med vsemi uporniškimi sredstvi tehnično najmanj zahtevni, so se prav z njihovo izdelavo najbolj izpostavljali aretaciji in drugim represijam. Stripi so sporočali domisljice intelektualno razgledanih ljudi. Najbolj prodorni so bili situacionisti, ki so slogane sprejemali tudi na svojih zasedanjih Sveta za vzdrževanje okupacij (Dark Star 2001: 105). Med odmevnimi grafiti⁹ so bili: »Ne prosiš za pravico do življenja, vzemi si jo!«; »Osvoboditev človeštva gre na vse ali nič«; »Teci, tovariš, stari svet je za tabo!«; »Živi za trenutek«; »Ne zamenjajmo šefov, zamenjajmo življenje«; »V revoluciji sta dve vrsti ljudi: tisti, ki jo delajo, in tisti, ki z njo zaslužijo. Napoleon«; »Delavci vseh dežel, uživajte!«; »En sam konec tedna brez revolucije je neskončno bolj krvav kot mesec totalne revolucije«; »Ko ljudje opazijo, da jim je dolgčas, jim neha biti dolgčas«; »Poezija je na ulicah«; »Tisti, ki govorijo o revoluciji in razrednem boju brez nanašanja na vsakdanjo realnost, imajo truplo v ustih«; »Alkohol ubija, vzemi LSD«; »Profesorji, senilni ste tako kot vaša kultura, vaš modernizem ni nič drugega kot modernizacija policije«; »Zidovi imajo ušesa. Tvoja ušesa imajo zidove«; »Bolj

8 Ime izvira iz španske državljanske vojne, v kateri je bila Durrutijeva kolona največja anarhistična bojna enota. Štela je okoli 6.000 borcev in bork (Paz 2006: 482).

9 Grafiti so povzeti po publikacijah avtorjev: Julien Besançon – *Les murs ont la parole* (Tchou 1968), Walter Lewino – *L'imagination au pouvoir* (Losfeld 1968), Marc Rohan – *Paris '68* (Impact 1968), René Viénet – *Enragés et situationnistes dans le mouvement des occupations* (Gallimard 1968), Maurice Brinton – *Paris: May 1968* (Solidarity 1968) in Gérard Lambert – *Mai 1968: Brûlante nostalgie* (Pied de nez 1988).

Reprodukcija plakata »Lepota je na ulici«. Nastal je v provinci Montpellier in je edini plakat z aktivno žensko figuro (Deaton 2013: 40). Vir: osebni arhiv.

ko se ljubim, bolj želim delati revolucijo. Bolj ko delam revolucijo, bolj se želim ljubiti«; »Ljubim te! Oh, povej to s tlakovci!«; »Revolucionarke so lepše«; »Ljubite se, ne vojskujte«; »Dol s potrošniško družbo«; »Bolj ko trošiš, manj živiš«; »Potrošne dobrine so opij za ljudi«; »Ne moreš kupiti sreče. Ukradi jo!«; »Jaz sodelujem. Ti sodeluješ. On sodeluje. Mi sodelujemo. Oni profitirajo«; »Naj živi komunikacija, dol s telekomunikacijo!«; »K vragu z mejami!« (Spletni vir 11); »Prosimo, da pustite komunistično partijo tako čisto, kot bi jo radi videli ob vstopu«; »Domišljija prevzema oblast«; »Barikade zapirajo ceste, a odpirajo poti«; »Zidovi imajo besedo« (Spletni vir 12). Množičnemu izdelovanju grafitov so sledili plakati, ki so bili prave umetniške mojstrovine. V 19. in 20. stoletju so bili plakati pogost medij francoske politične propagande. Ker so jih sprva uporabljali predvsem revolucionarji, je francoska vlada 29. julija 1881 plakatiranje z zakonom prepovedala. Pozneje je plakat postal medij oblasti v vojni propagandi in pri volitvah. Med okupacijo so jih množično uporabljali nacisti, zato med uporniki kot medij niso bili priljubljeni. Šele med majskimi dogodki, ko so se umetniki spraševali o svojem družbenem poslanstvu, je prišlo do njihovega ponovnega odkritja in množične uporabe (Tempest 2008).

Ljudske delavnice »atelier populaire«

Med majem in junijem 1968 so umetniki in študenti v mestih Toulouse, Caen, Marseille, Bordeaux in Montpellier vzpostavili 'ljudske delavnice' oziroma *atelier populaire* (Gervereau v Tempest 2008). V Parizu je bilo šest delavnic, dve največji in najpomembnejši sta bili na dveh naj-

boljših akademijah za likovno umetnost in oblikovanje: École Nationale Supérieure des Beaux-Arts (Beaux-Arts) in École Nationale Supérieure des Arts-Décoratifs (Arts-Déco). Štiri manjše delavnice so bile na neumetniških fakultetah: Faculté des Sciences, Institut d'Art et Archéologie, Faculté de Médecine in Arts Appliqués (Perussaux v Tempest 2008).

Po noči barikad je na zavzeti Sorbonni Gérard Tisserand študente seznanil z delavnicami in jih povabil k sodelovanju. Prvi plakati so nastali 14. maja 1968 (Tempest 2008). Na vratih akademije Beaux-Arts se je 16. maja 1968 pojavil napis: »Ljudske delavnice DA / buržoazne delavnice NE« (Dobson v Tempest 2008; Seidman 2009: 131). Na šolah so ustvarjali predvsem profesionalni umetniki, vsi zaposleni in redni študenti so se umaknili (Tempest 2008).

Akademijo Beaux-Arts, najprestižnejšo pariško umetniško akademijo, so zasedli člani kolektiva Salon de la Jeune Peinture (Mladi slikar), ki so bili približno deset let starejši od študentov in so imeli več življenjskih in političnih izkušenj. Izhajali so neposredno iz francoskega odporiškega gibanja (Resistance). Politični učinek je bil zanje pomembnejši kot estetski videz izdelka. Uporabljali so slogane iz komunističnih glasil in z ulice. Že prej so kolektivno ustvarjali nepodpisana umetniška dela. Na ta način so svoje avtorstvo podarili za skupna prizadevanja (Tempest 2008).

Na akademiji Arts-Deco je delovalo veliko diplomirancev in t. i. večernih študentov, ki so bili politično veliko bolj angažirani kot odsotni redni študenti. Podiplomska skupina študentov na izmenjavi, ki jih je na Poljskem učil umetnik izdelovanja plakatov Henryk Tomaszewski, je na njihovo izdelavo močno vplivala s skupinskim ocenjevanjem izdelkov in poudarkom na ideološki in moralni vsebini podobe (Tempest 2008).

Na delavnicah so potekala dnevna zborovanja, na katerih so razpravljali o družbeni vlogi umetnika, pomenu intelektualnega dela in drugih vprašanjih. Delo ni bilo hierarhično razdeljeno, sodelovanje je potekalo zelo spontano. Razumevajoči gostinci iz okolice so umetnikom prinašali hrano. Zbirali so tudi donacije. Dekleta, žene in prijateljice umetnikov so bile zelo aktivne na vseh področjih razen pri vodenju, kar je bila tudi sicer značilnost tedanje francoske družbe. Na Beaux-Arts so študenti medicine vzpostavili ambulanto za ranjene v uličnih spopadih s policijo in z desničarji. V nekaterih delavnicah so organizirali varstvo otrok, umetniki so bili tam ves čas, infrastruktura pa zaradi vsesplošne stavke ni delovala (Tempest 2008).

Prvi plakat gibanja je bil litografski odtis plakata na kakovostnem vijoličastem papirju s poudarjenimi belimi začetnimi črkami: »Usines Universités Union« (»Zveza univerz in tovarn«). Umetnik Fromages je sveže natisnjeno serijo želel ponuditi v prodajo založbi na Rue Dragon in izkupiček porabiti za nadaljnjo ulično propagando. Na poti do galerije je obtičal v uličnih barikadah, tam pa so demonstranti pograbili posterje in jih takoj nalepili na stene. Namesto da bi

plakati postali razstavnici in prodajni izdelki, so takoj postali revolucionarno orodje (Deaton 2013: 31–32).

Sprva so v delavnicah uporabljali drago in zamudno litografsko tehniko, kmalu pa so odkrili podcenjeni sitotisk, ki so ga uporabljale le redke galerije. S sitotiskom so lahko izdelali med sto in dvesto plakatov na uro in več tisoč plakatov na noč. Ker so uporabljali le osnovne tehnike, zahtevnejših se niti niso utegnili naučiti, so bili izdelki najpogosteje enobarvni. Ponekod so plakate razmnoževali tudi s ciklostiranjem. Material za tisk so jim podarile galerije ali pa so ga kupili. Plačali so ga z osebnimi prispevki ali z donacijami. Papir, surovino, ki so je potrebovali v velikih količinah, so jim odstopile tiskarne časopisov, zlasti tiskarna, v kateri so tiskali komunistični dnevnik *L'Humanite*. Uporabili so odrezane neravne robove valjev z več sto metri papirja, ostankom pri tiskanju časopisa. Za revije ali časopise tak papir ni bil več primeren, tiskanju plakatov pa je kljub slabi kakovosti povsem ustrezal (Tempest 2008).

V množici potrošniških plakatov so ti plakati izstopali, vzbujali pozornost mimoidočih in sprožali pogovore. Nekateri med njimi so neposredno odražali vzklike demonstrantov in grafitov, na nekatere so ljudje dopisovali razlage ali nove domislice, včasih spremenili njihov pomen, jim nasprotovali ali nanje postavili vprašanje. Lahko rečemo, da so plakati predstavljali živ dialog (Tempest 2008). Med najbolj izpostavljenimi vsebinami so bili delavski boji, izkoriščanje delavcev, spodbujanje solidarnosti s posameznimi skupinami ali izjemni posamezniki in ironične domislice. Likovno zelo močna je bila de Gaullova podoba (izrazit nos, brki, štrleča ušesa in vojaška kapa s ščitnikom), s katero je osebno ali kot posebljenje države označeval avtoritarnost, nasilje in preživetost (Deaton 2013: 35–36; Tempest 2008; Spletni vir 13).

Med študentskimi voditelji je izstopal predvsem Daniel Cohn-Bendit, ki je zaradi rdečih las in politične orientiranosti dobil vzdevek Rdeči Dani (Dany le Rouge). Nasprotniki gibanja so žaljivo poudarjali njegovo etnično in versko pripadnost, njegovi privrženci pa so na demonstracijah kljubovalno vzklikali: »Nous sommes tous des Juifs et des Allemands« (»Vsi smo Judje in Nemci«). V ljudski delavnici Beau-Arts so mu ob izključitvi z univerze izdelali plakat (Tempest 2008).

Umetniška vrednost plakatov je takoj postala prepoznana tudi kot tržno blago. Umetniki so bili zelo prizadeti, ko so ugotovili, da se njihovi plakati, izdelani z veliko iznajdljivostjo in požrtvovalnostjo brez plačila, v New Yorku prodajajo po 300 dolarjev za kos. Ugotovili so, da sta dva stevarda iz Air France vsako noč nabrala nekaj zvitkov plakatov, jih na letališču predala kolegom na letih v London ali New York, ti pa so jih spravili v nadaljnjo prodajo. Umetniki so s palicami napadli vsakega, ki so ga zalotili pri kraji plakatov. Ocenjuje se, da je bila kar četrtina posterjev med distribucijo ukradena za prodajo ali osebne zbirke (Tempest 2008).

Spopad ulične propagande maja '68 s hegemonskim propagandnim sistemom

Za kratek čas je ulična propaganda postala vplivnejša kot množični mediji. Njena stališča proti strukturam moči prikazujejo tudi notranje stanje preučevanega pojava: medsebojne odnose, vrednote, percepcije in mišljenje demonstrantov.

Ulična propaganda maja '68

Pisanje grafitov, risanje stripov, tiskanje plakatov, razdeljevanje letakov, pisanje in petje pesmi, oglašanje po zvočnikih in drugi načini uličnega izražanja so bili »orožje tistih, ki nimajo dostopa do drugih medijev izražanja, ki so v notoričnem komunikacijskem in političnem deficitu, definitivno na oni strani dominantnih diskurzov« (Velikonja 2008: 32). V medijski diskurz so se nekoliko bolje vključili študentski časopisi, ki so se med majem in junijem 1968 pojavili s pomočjo donacij posameznikov in organizacij, redko tudi z lastnimi viri (Memou 2016: 201).

Kljub veliki heterogenosti političnih prepričanj protestnikov je izstopala ideologija politične levice. Številni mladi aktivisti so se zaradi njene konzervativnosti, zbirokratiziranosti in podvrženosti stalinizmu opredeljevali »levo od Komunistične partije« (Fromanger v Tempest 2008). Vsa ulična sporočila so zavzemala enotno protihegemonsko stališče, čeprav so se posamezne skupine v gibanju med sabo odkrito sovražile in se ostro napadale (Seidman 2009: 82). Tudi desničarske skupine, čeprav so bile v precejšnji manjšini, so bile zelo dobro organizirane in aktivne.

Neprijetno spoznanje o gibanju je velika odsotnost žensk in homoseksualcev iz javnega diskurza. Kljub pogostemu omenjanju žensk – vse se je začelo, ker fantje niso smeli čez noč ostajati pri dekletih v študentskih domovih – pa v gibanju niso imele nobene vidnejše javne vloge. Nekatere študentke niso bile naklonjene odprtosti svojih prostorov moškimi obiskovalcem. Izogibale so se študentskih javnih prostorov, zlasti kavarn, ki so delovale kot bari za samske, kjer se z moškimi kolegi ni bilo mogoče resno pogovarjati (Seidman 2009: 83). Na javnih razpravah so prevladovali moški, prav tako so bili vidnejši aktivisti in umetniki moški. Tudi plakati, razen dveh anonimnih izjem, niso upodabljali žensk. Poleg plakata »Lepota je na ulici« iz Montpellierja (Slika 1) je en plakat nastal še v Toulousu. Na njem je beseda »maj« prekrivala žensko mednožje, kar kaže na objektivizacijo ženskega telesa in razkriva prikriti seksizem protestov (Deaton 2013: 40; Tempest 2006). Čeprav so bile prisotne v vseh fazah gibanja in jih je policija pogosto brutalno pretepla, so ženske v zasedenih univerzitetnih in drugih prostorih opravljale predvsem patriarhalno določene vloge (kuhanje, čiščenje, skrb za otroke in kot objekt poželjenja).

Iz grafitov je bilo razvidno zanikanje družbenih norm, ki omejujejo spolno življenje. Svoboden seks je bil pogosta

metafora za odprto razmišljanje in izražanje, vendar se je to nanašalo le na moško občinstvo in je spodbujalo moško dominacijo. Zavzemanje za žensko enakopravnost se je začelo šele v 70. letih 20. stoletja (Corkran 2005: 96). Še slabše se je godilo homoseksualcem, ki so svojo spolno usmerjenost morali skrivati, ker to ni bila niti politična tema univerzitetnih reform niti stvar antikapitalizma ali svobodne ljubezni.¹⁰ Večina vodilnih aktivistov je istospolno usmerjene člane gibanja prezirala ali bila do njih celo sovražna (Deaton 2013: 39, 40).

Gallica, digitalna knjižnica francoske nacionalne knjižnice, hrani več sto kopij plakatov s protestov maja '68. Kakovosten pregled obravnavanih vsebin kaže, da je bil največji poudarek na sodelovanju študentov in delavcev. Temu je sledilo nasprotovanje represijam vseh vrst, med drugim nezmožnosti lastnega izražanja, učenju brez diskusije, zaviranju in travmatiziranju, pohabljanju ustvarjalnih kapacitet, stereotipnim načinom razmišljanja. Posebno veliko plakatov je poudarjalo nasprotovanje državnemu nadzoru množičnih medijev (Seidman 2009: 141–142). Motivi slednjih so bili bodeča žica, ovita okoli TV-sprejemnika; lekarniška steklenička z napisom »Mediji – ni za zauživanje«; oboroženi policist s čelado CRS pred mikrofonom ORTF z nadnapisom »Policija govori z vami vsako noč ob 20h«; velik rdeč napis »Strup« čez več naslovov množičnih medijev (*Le Figaro, Observateur, Paris Jour, Le Parisien, L'Aurore, Minute, L'Humanite, France Soir* ...); stiskalnica v obliki TV-sprejemnika, ki stiska glavo ali telo delavca, s pripisom »Režim stiska, mediji sodelujejo pri tem« ... Številne upodobitve so podobnost z de Gaulleom (vojaška kapa, uniforma, poudarjen nos) izkoriščale kot asociacijo na njegov avtoritaren način vladanja (Spletni vir 14).

Ustvarjalci podob so spodbijali tisto, kar so imeli za izkrivljeno poročanje o dogodkih na programih pod državnim nadzorom. Posterji so podpirali stavko sindikaliziranih zaposlenih ORTF, ki so protestirali proti vladni cenzuri in zahtevali neodvisnejši in avtonomnejši televizijski kanal [...]. Bodeča žica je simbolizirala tesen državni nadzor uradnih medijev. (Seidman 2009: 141–142)

Hegemonski medijski sistem – propagandni model

Francoski medijski sistem v obravnavanem obdobju analiziram z uporabo propagandnega modela Edwarda S. Hermana in Noama Chomskega, ki je dragoceno orodje za razumevanje delovanja medijev v sodobnih kapitalističnih družbah (Mullen in Klaehn 2010: 215). Temelji na spoznanju, da je nadzor javnega mnenja temelj vsakega vladanja, tako najbolj despotskega kot najsvobodnejšega, v

¹⁰ Feministični protesti marca 1971 so bili med prvimi, ki so javno izrazili podporo istospolni ljubezni na ulicah (Greenwald 2018: 216).

primitivni ali moderni obliki. Ustanove za nadzor misli so pojavljajo predvsem v svobodnih družbah, kjer je odkrito nasilje prepovedano (Chomsky 2006: 25, 26).

Model propagande se kot študija različnih primerov poročanja po vsem svetu osredotoča na medijsko podobo ZDA v času hladne vojne, vendar deluje tudi časovno in geografsko nevtralnno. Kot tak »ostaja izhodišče za vsako resno preučevanje delovanja poročevalskih medijev« (Rizman v Chomsky 2005: 20).

Množični mediji so sistem za sporočanje sporočil in simbolov širši javnosti. Njihova naloga je, da zabavajo in informirajo posameznike o vrednotah, prepričanjih in kodeksih vedenja, ki jih bodo vključili v institucionalne strukture širše družbe. V svetu koncentriranega bogastva in velikih konfliktov razrednih interesov je za izpolnitev te vloge potrebna sistematična propaganda. (Herman in Chomsky 1988: 1)

Simon Enoch je teorijo propagandnega modela strnil v ugotovitev, da »so množični mediji pogosto orodje za izdelavo soglasja, [...] ki so v skladu z ozkimi interesi političnih in gospodarskih elit« (Spletni vir 17). Chomsky poudarja tudi vlogo intelektualcev, ki so kot pomemben del sistema ves čas podvrženi propagandi. Tako postanejo njen instrument, s funkcijo, »da javno potrjujejo in razvijajo ideološke principe« (Zečević 2010: 41, 51).

Model propagande ima pet ključnih elementov (Chomsky 1997: 72): (1) Velikost, koncentrirano lastništvo, bogastvo lastnikov in usmerjenost k dobičku vodilnih množičnih medijev; (2) Reklame kot temeljni vir dohodka množičnih medijev; (3) Opiranje medijev na informacije vlade, poslovnih krogov in »strokovnjakov«, ki jih temeljni viri in dejavniki moči financirajo in odobrijo; (4) »Kritiziranje« kot sredstvo discipliniranja medijev; in (5) »Antikomunizem« kot nacionalna religija in nadzorni mehanizem. V nadaljevanju de Gaullov medijski aparat oziroma francoske množične medije pregledujem po navedenih petih ključnih elementih za prepoznavo delovanja strukturnih in ideoloških filtrov.

Močno skoncentrirani francoski množični mediji so bili ali državni ali paradržavni, predsednik je imel v njih velika pooblastila.¹¹ Širšo francosko javnost so o dogodkih po tranzistorskem radiu ali v glavnih časopisih obveščali najpomembnejši mediji¹² (Memou 2016: 205). Francoska televizija in radio sta bila pod strogim vladnim nadzorom,

kar sta Daniel C. Hallin in Paolo Mancini v primerjalni študiji medijskih sistemov poimenovala »vladni model« medijskega delovanja (Hallin and Mancini 2004: 30). Zaposlene na radioteleviziji Française (RTF) je do leta 1964 neposredno imenoval minister za informiranje. Pod strogim političnim nadzorom so ostali tudi pozneje (Hallin in Mancini 2004: 106).

Reklame niso bile tako pomemben dobičkonosen dejavnik kot v današnji družbi, vendar je bil program pomembno predsednikovo trobilo in s tem orodje oglaševanja.

Opiranje na vladne informacije in vladi naklonjene strokovnjake je bilo v centraliziranem medijskem aparatu samo po sebi umevno. *Le Figaro* je o demonstracijah poročal z naklonjenostjo generalu in brez omembe policijskega nasilja, torej prav nasprotno kot študentski tisk in komunistični *L'Humanité* (Memou 2016: 216). Televizijski tedenški pregledi dogodkov so demonstracije namerno spregledali, čeprav so jih novinarji cel teden spremljali na terenu, snemali intervjuje, barikade in nasilje. Njihova oddaja 'Panorama' je bila po navodilu Ministrstva za izobraževanje in Ministrstva za informacije večer pred javnim predvajanjem cenzurirana in povsem brez prispevkov o krvavi Noči barikad. Zaradi tega so mnogi zaposleni v teh medijih s stavko od države zahtevali večjo finančno in politično avtonomijo (Feenberg in Freedman 2001: 42, 43). Protesti so se začeli v skoraj vseh kulturnih ustanovah, tudi v množičnih medijih pod nadzorom države. Vodstvo sindikatov in več sto policistov (CRS) v civilnih oblekah je poskušalo preprečiti stavke, vendar so se zaposleni kljub temu čedalje bolj upirali. Vlada je popustila in dovolila neposreden prenos razprav v narodni skupščini 21. in 22. maja 1968 (Seidman 2009: 129, 130).

Mednarodna radia Evropa 1 in Radio Télé Luxembourg (RTL) sta, ker sta poročala neposredno z barikad in demonstracij, postala osrednje sredstvo za obveščanje francoskih državljanov (Scott 2008: 5). Zaradi tega sta bili obe radijski postaji deležni ostre kritike premiera Pompidouja, ki ju je obtožil spodbujanja demonstrantov. Pompidou je neodvisno poročanje obsojal, češ da širi militantnost in ne informacij (Seidman 2009: 130).

Element antikomunizma je v obravnavanem primeru nekoliko poseben. Med vladajočimi strukturami v Franciji so bile komunistične in socialistične politične skupine, zaradi katerih je vpliv sovjetskega marksizma dodatno prispeval k tehnokraciji in utrjevanju obstoječe gaullistične oblasti (Kellner v Feenberg in Freedman 2001: xviii). Kljub temu je de Gaulle 30. maja 1968 po televiziji napovedal volitve in razpustitev državne skupščine ter pozival k civilni akciji proti subverziji in grožnji »totalitarnega komunizma« (Caute v Memou 2016: 216).

Ko je gibanje zamrlo in je z ulic začela izginjati tudi njegova propaganda, se je v množičnih medijih nadaljevalo vsiljevanje režimskih ideologij in ustvarjanje soglasja. To lahko vidimo iz naslednjega primera. Demonstracije v

11 Med drugo svetovno vojno se je de Gaulle, ker se je tako pogosto pojavljal po radiu, prijel vzdevek »Général-micro«. Leta 1958 je začel sistematično izkoriščati televizijske programe, zato so čas njegovega vladanja njegovi nasprotniki poimenovali tudi »telekracija« (Rizzi 2018).

12 Najpomembnejši časopisi so bili *Le Figaro*, najstarejši francoski narodni dnevnik in glas konservativnega srednjega sloja, *L'Humanité*, uradni medij francoske komunistične partije, in *Le Monde*, glasilo levega centra (Memou 2016: 206).

podporo predsedniku po zmagi na volitvah konec junija so bile v dnevniku *Le Figaro* na prvi strani predstavljene s fotografijami, ki so izkoriščale podobnost s študentskimi protesti (Memou 2016: 216). S tem so množični mediji potvorili poročanje o dogodkih s prikrižanjem razsežnosti gibanja na začetku majskih dogodkov in pozneje, junija 1968, s pripisovanjem naklonjenosti množic osebi, proti kateri se je gibanje borilo.

Iz navedenih primerov lahko prepoznamo »tradicionalni vzorec medskupinskih odnosov, ki se je ravnal po logiki dominacije in podrejanja, osrediščenja moči pri nekaterih socialnih elitah in strahu večin pred 'odklonskimi' oblikami vedenja in stališč manjšin« (Ule 2002: 16). Eksplozivno moč dogodkov maja '68 lahko teoretično razložimo kot posreden in impliciten vpliv manjšine na večino »s svojo privlačnostjo in inovativnostjo« (Moscovici v Ule 2002: 17). Pri tem je bila ulična propaganda »najmočnejše orožje kreativnih manjšin proti poskusom 'večinskega' discipliniranja« (Ule 2002: 18). Moč manjšin je paradoksalno ravno v njihovem obrobem položaju. Kreativne manjšine so nekonformne, privoščijo si nekaj »več«. Od tod vtis o večji svobodi, ki izhaja iz drugačnosti in dela manjšinske skupine privlačne. Člani večinske skupine pogosto zavidajo manjšinam njihovo drugačnost (Ule 2002: 18).

Ali lahko podporo »tihe večine« in zmago desničarsko usmerjenih elit na volitvah razumemo kot poraz gibanja? Sprva je res delovalo tako, ker »večina deluje na manjšino neposredno in eksplicitno, s svojo ekonomsko ali politično močjo« (Moscovici v Ule 2002: 17). Rockefellerjeva Trilateralna komisija je leta 1975 izdala študijo *Kriza demokracije*, ki jo je povzročila »prevelika stopnja demokracije« v 60. letih, »ko so sicer pasivni in apatični segmenti prebivalstva vstopili v politično areno, da bi zastopali svoje koristi: manjšine, ženske, mladi, stari, delavci ..., skratka, prebivalstvo, ki mu včasih rečejo 'ljudje s posebnimi interesi'« (Chomsky 2017:13). Komisija je razglasila, da »ideološki aparati države« (šole, cerkve) ne opravljajo svojega dela, in od njih zahtevala ostrejšo ravnanje (Chomsky 2017: 13; Spletni vir 16).

V Franciji je maj '68 neposredno vplival na razvoj drugega vala feminizma. Ženske so se na barikadah in srečanjih protestnikov naučile pomembnosti povezovanja in organiziranja skupnih akcij. Nastal je pomlajen in radikalnejši feminizem, ki se ni več omejeval na teoretiziranje in tradicionalno sprejemanje kompromisov v okviru obstoječih struktur in je svoje politično delovanje osredotočil na vsakdanje življenje. Z odmevnimi uličnimi protesti¹³ in

medijskimi kampanjami so feministke poleg ekonomske enakopravnosti odločno zahtevale tudi dotlej družbeno nesprejemljivo pravico do splava. Ženske zahteve so v Franciji postale najpomembnejše politične teme (Greenwald 2018: 9, 11, 97).

Iz pregleda dogodkov v daljšem časovnem obdobju vidimo, da učinki delovanja manjšin prihajajo »z zakasnitvijo in po zelo posrednih poteh« (Brown v Ule 2002: 18). Noam Chomsky je gibanja iz leta 1968 ocenil kot pomemben del širših dogodkov na globalni ravni, ki so sprožila ogromen napredek v spoštovanju človekovih in etničnih pravic ter okoljevarstvu (Spletni vir 16). Vpliv inovativne manjšine na večino je trajnejši in se lahko ohrani celo potem, ko manjšine ni več. »Inovativne manjšine imajo zato le redko 'korist' od svojega početja, včasih so celo prva žrtev razvoja. Večina namreč ne kopira ali preprosto prevzema stališč manjšin, temveč jih spreminja in rekonstruira po svoji meri. To, kar ljudje končno sprejmejo in ponotranjijo kot rezultat družbene spremembe, so zelo posredne miselne rekonstrukcije prvotnih idej (Ule 2002: 18).

Iz ulične propagande maja '68 lahko razberemo, da je izobraženi del prebivalstva dobro vedel za avtoritarno manipulacijo z množičnimi mediji, ki jo teoretično ponazarja propagandni model. Chomsky (2002: 8) je neprizanesljivo zapisal: »Odgovornost vsakega intelektualca je govoriti resnico in razkrivati laži.« Herman je poudaril, da je namen propagandnega modela tudi v tem, da lahko »pomaga aktivistom razumeti, kje bi lahko najbolje uporabili svoja prizadevanja, da bi vplivali na osrednje medijske obravnave« (Herman v Spletni vir 15).

Vpliv manjšine na večino v razmerah rastoče medializacije družbe

Dogodki maja '68 so nazoren primer, kako po Moscovicijevi teoriji socialnih reprezentacij v razmerah rastoče medializacije družbe manjšina vpliva na večino (Ule 2002: 13). Ulična propaganda je imela kot materializirana simbolna reprezentacija protestov maja '68 velik pomen na globalni ravni, čeprav je obstajala le nekaj tednov oziroma mesecev. Hkrati lahko razberemo tudi svojevrstno zlorabo, ko je dominantna večina z redefinicijo plakatov ulične propagande spremenila in rekonstruirala te pomembne simbolne označevalce gibanja v umetniške artefakte po svoji meri. S tem je zlorabila njihov namen, vrednote in materialno podobo. Plakati so bili od začetka pojavljanja na ulicah iskano blago z umetniškim potencialom, ki se je prodajalo na svetovnih umetniških trgih. Značaja ulične propagande to ni spremenilo, njeni ustvarjalci pa so bili zaradi zlorabe svoje revolucionarne dejavnosti zelo razočarani.

V Mednarodnem grafičnem likovnem centru (MGLC) v Ljubljani je bila leta 2009 na ogled razstava plakatov z

receptcijo in splav. Kontracepcijo so sicer z zakonom dovolili leta 1967, splav pa leta 1974 (Greenwald 2018).

13 Med pobudnicami uličnih protestov je bila pisateljica Christiane Rochefort, ki je teorijo na splošno označila za nesmisel. Skupni program zahtev feministk je bil množično razširjen na letaku iz leta 1970. V začetku leta 1971 so se številne stavke žensk v tovarnah začele po zgledu ameriških feministk, ki so 26. avgusta 1970 v New Yorku organizirale stavko za enakopravnost. Leta 1979 je v Parizu 50.000 žensk demonstriralo za dosegljivejšo in brezplačno kon-

naslovom Maj '68. To je bila le ena od številnih razstav plakatov in drugih dokumentov gibanja, ki so bili v zadnjih desetletjih pogosto sredstvo dekontekstualizacije; postali so namreč del množične kulture. Njihovo izvorno agitatorsko sporočilo se spreminja v dekorativnost ali likovno umetnost (Tempest 2008). Inkorporacija ulične propagande v polje visoke kulture spreminja artefakte upora v blagovno obliko, »namenjeno za prodajo širši javnosti« (Abram 2008: 39).

Z institucionalizacijo se namreč reducira (slikovni) grafit, prej vpet v subkulturni kontekst, na objekt s statusom tržnega blaga, postavljenega v kapitalistični proces menjave, kjer se ovrednoti, ponudi trgu in proda. Inkorporira ga taisti sistem sodobne potrošniške kulture z mehanizmi, ki specifično subkulturno produkcijo ne samo modificira, ampak tudi zavrže. (Bulc v Abram 2008: 84)

Redukcija uličnih propagandnih sporočil na njihovo vizualnost oziroma »na samo eno njihovih razsežnosti je popolnoma zgrešena – razumevati jih gre ravno vse skupaj in nujno tudi v zgodovinskih, političnih, estetskih, kulturnih in ne nazadnje tudi prostorskih okoliščinah in obdobju, v katerih nastajajo« (Velikonja 2008: 32).

Kljub spremenjeni družbeni vlogi bo ulična propaganda maja '68 v arhivih zbiralcev in kolektivnem spominu živel še dolgo. Če dobro premislimo, je bolje, da se izdelki uporniškega gibanja prikazujejo v drugačnih oblikah, kot da bi jih uničilo propadanje v izvornem okolju. So dragocena snovna dediščina, ki je še vedno del kolektivnega spomina in navdih za sodobne upornike.

Sklep

Ulična propaganda maja '68 v Franciji, ki so jo sestavljali grafiti, plakati, stripi, letaki, pesmi, razprave in druge oblike izražanja, je za kratek čas nadvladala dominantne medije. Njena gesla so obsojala državni nadzor množičnih medijev, poudarjala de Gaullovo in policijsko avtoritarnost, zahtevala večjo solidarnost, sodelovanje študentov in delavcev, pravičnost in protikoruptivnosti.

Izražene zahteve pa so skrivale tudi temne sence. Pogosto potencirana zahteva za svobodnejše spolno življenje, ki je bilo enačeno z odprtim razmišljanjem, je prikrito spodbujala moško dominacijo. Ženske so bile v gibanju zastavljene na enak način kot v dominantni kulturi. Kljub njihovi številčni udeležbi pri ustvarjanju in v protestih so jim bile podeljene tradicionalne vloge. Pri ulični propagandi so bili upodobljeni samo moški liki. Ženski lik sta upodabljala samo dva plakata, izdelana v provincah zunaj Pariza, od tega eden z odkrito objektivizacijo ženskega telesa.¹⁴ Odnos do istospolne ljubezni ni bil nikjer javno

podprt, celo nasprotno, bil je nenaslovljen ali odkrito preganjan. Odnos med študenti in delavci je bil v propagandi ideološko močno poudarjen, vendar v praksi ni bilo prave enotnosti. Delavci so sodelovali pri uporih, s študenti pa se zaradi ekonomskih razlik niso mogli poistovetiti; večina študentov je izhajala iz višjih razredov, delavci pa so predstavljali najrevnejši in najmanj izobražen del družbe. Delovanje medijskega aparata, »telekracije«, je bilo analizirano po ključnih elementih modela propagande Hermanna in Chomskega, ki poudarja, da je nadzor javnega mnenja podlaga vsakega vladanja. Skoncentriranost množičnih medijev, pristranske vire informacij, kritiziranje in antikomunizem kot nadzorni mehanizem so dopolnjevali ignoriranje sprotne poročanja in poznejše potvarjanje opisovanja dogodkov.

Privlačnost in inovativnost ulične propagande maja '68 je po Moscovicijevi teoriji socialnih reprezentacij nazoren primer vpliva manjšine na večino v razmerah rastoče medializacije družbe. Slogani maja '68 so v kolektivnem spominu še vedno prisotni. Prihaja celo do njihove reinvincije in spreminjanja v dekorativnost, kar je v nasprotju z njihovo uporniško vlogo, vendar ne moremo zanikati njihovega prodora v dominantno kulturo in vpliva nanjo.

Literatura

ABRAM, Sandi: Komodifikacija ter komercializacija grafitov in street arta v treh korakih. *Časopis za kritiko znanosti* 36 (231–232), 2008, 34–49.

ARNASON, Harry: *History of Modern Art: Painting, Sculpture, Architecture*. New York: Harry N. Abrams, Inc, 1968.

BULC, Gregor: Predgovor. *Časopis za kritiko znanosti* 36 (231–232), 2008, 7–10.

CHOMSKY, Noam: *Somrak demokracije*. Ljubljana: Studia Humanitatis, 1997.

CHOMSKY, Noam: *Propaganda i javno mišljenje*. Zagreb: V. B. Z., 2002.

CHOMSKY, Noam: *Profit pred ljudmi*. Ljubljana: Založba Sanje, 2005.

CHOMSKY, Noam: *Prevlada ali preživetje*. Ljubljana: Založba Sanje, 2006.

CHOMSKY, Noam: *Kdo vlada svetu?* Ljubljana: Modrijan, 2017.

CORKRAN, Christine M.: *Defining Political Action: Posters and Graffiti from Paris 1968*. Diplomsko delo. Lancaster: Franklin and Marshall College, History Department, 2005.

DARK STAR, Kolektiv (ur.): *Beneath the Paving Stones: Situationists and the Beach, May 1968*. Edinburgh, San Francisco: AK Press, 2001.

¹⁴ Simone de Beauvoir je komentirala: »Celo v srcu teh gibanj [maj '68], ki so v osnovi ustvarjena za osvoboditev vseh, [vključujoč] mladino in ženske, postanejo ženske podrejene ... Ne pravim, da vsi, vendar je določeno število moških levičarjev sovražnih do osvobo-

ditve žensk.« Simone de Beauvoir je leta 1949 izdala knjigo *Drugi spol*, ki sistematično razgalja tradicionalni položaj žensk v družbi. Njena dela so imela velik vpliv na razvoj feminizma povsod po svetu (Greenwald 2018: 18, 106).

- DEATON, Clifford: The Memory of May '68: The Ironic Interruption and Democratic Commitment of the Atelier Populaire. *Design Issues* 29 (2), 2013, 29–41.
- DOGAN, Mattei: How Civil War Was Avoided in France. *International Political Science Review / Revue internationale de science politique* 5 (3), 1984, 245–277.
- FEENBERG, Andrew in Jim Freedman: *When Poetry Ruled the Streets: The French May Events of 1968*. Albany: State university of New York, 2001.
- GREENWALD, Lisa: *Daughters of 1968: Redefining French Feminism and the Women's Liberation Movement*. Lincoln: University of Nebraska, 2018.
- HALLIN, Daniel C. in Paolo Mancini: *Comparing Media Systems: Three Models of Media and Politics*. Cambridge: Cambridge University Press, 2004.
- HERMAN, Edward S. in Noam Chomsky: *A Propaganda Model, Manufacturing Consent: The Political Economy of the Mass Media*. New York: Pantheon, 1988, 1–35.
- JEFFS, Nikolai: To ni osmrtnica – to ni oporoka (to je uvod). *Časopis za kritiko znanosti* 25 (182), 1997, 9–15.
- KATSIAFICAS, George N.: *The Imagination of the New Left: A Global Analysis of 1968*. Cambridge, Massachusetts: South End Press, 1987.
- KONDA, Helena: *Grafiti v Ljubljani: Zgodovina, grafitarji, mesto* (Zupaničeva knjižnica, 46). Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete, 2017.
- MEMOU, Antogni: *Revolt in Photos The French May '68 in the Student and Mainstream Press*. V: Kathrin Fahlenbrach, Erling Sivertsen in Rolf Werenskjold (ur.), *Media and revolt: Strategies and Performances from the 1960s to the Present*. New York, Oxford: Berghahn Books, 2016.
- MULLEN, Andrew in Jeffery Klaehn: The Herman-Chomsky Propaganda Model: A Critical Approach to Analysing Mass Media Behaviour. *Sociology Compass* 4 (4), 2010, 215–229.
- MURŠIČ, Rajko: *Metodologija preučevanja načinov življenja: Temelji raziskovalnega dela v etnologiji ter socialni in kulturni antropologiji*. Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete, 2011.
- PAZ, Abel: *Durruti in the Spanish Revolution*. Madrid: AK Press, 2006.
- PETRIČ, Ernest: *Zunanja politika: Osnove teorije in praksa*. Mengeš: Center za evropsko prihodnost; Ljubljana: Znanstveno-raziskovalni center Slovenske akademije znanosti in umetnosti, 2010.
- POROPAT, Klavdija: O bedi študentskega življenja. *Časopis za kritiko znanosti* 25 (182), 1997, 75–97.
- REISS, Ira L. in Albert Ellis: *At the Dawn of the Sexual Revolution: Reflections on a Dialogue*. Walnut Creek: AltaMira Press, 2002.
- RIZZI, Riccardo: *Charles de Gaulle and the Media: Leadership, TV and the Birth of the Fifth Republic*. London: Palgrave Macmillan, 2018.
- ROE, Helen M.: The Irish High Cross: Morphology and Iconography. *The Journal of the Royal Society of Antiquaries of Ireland* 95 (1–2), 1965, 213–226.
- SHIELDS, James: *The Extreme Right in France: From Pétain to Le Pen*. New York: Routledge, 2007.
- SCOTT, H. F. Victoria.: May 1968 and the Question of Image. *Rutgers Art Review* 24, 2008, 1–18.
- SEIDMAN, Michael: *The Imaginary Revolution: Parisian Students and Workers in 1968*. New York, Oxford: Berghahn Books, 2009.
- SINGER, Daniel: *Prelude to Revolution: France in May 1968*. Cambridge: South End Press, 2002.
- STANONIK, Marija: Grafiti. *Časopis za zgodovino in narodopisje* 75/40 (2–3), 2004, 683–714.
- TEMPEST, Gene M.: *Anti-Nazism and the Ateliers Populaires: The Memory of Nazi Collaboration in the Posters of Mai '68*. Diplomsko delo (BA). Berkeley: Univerza v Kaliforniji, 2008.
- ULE, Mirjana: Od stališč k socialnim reprezentacijam. *Družboslovne razprave* 18 (41), 2002, 11–31.
- VELIKONJA, Mitja: Politika z zidov. *Časopis za kritiko znanosti* 36 (231–232), 2008, 25–32.
- WILLIAMS, Helen Maria: *Letters Written in France*. Toronto: Broadview Press, 2001.
- ZEČEVIĆ, Maja: *Kritika neoliberalizma Noama Chomskega*. Diplomsko delo. Ljubljana: Univerza v Ljubljani, Fakulteta za družbene vede, 2010.

Spletni viri

- Spletni vir 1: DEFOSSEZ, Anne-Claire: Women in French Politics: Rank and File More Often Than Leaders. How gender affects political roles and positions, 2017; <https://www.ias.edu/ideas/2017/defossez-women-politics>, 27. 8. 2018.
- Spletni vir 2: WOLIN, Richard: Events of May 1968, Encyclopædia Britannica; <https://www.britannica.com/event/events-of-May-1968>, 1. 9. 2018.
- Spletni vir 3: ELLIOT, Karen: Situationism in a nutshell. *Webzine*. 1. 6. 2001; <http://www.barbelith.com/cgi-bin/articles/00000011.shtml>, 9. 9. 2018.
- Spletni vir 4: DIXON, Tyler: Sous les pavés, la plage: Antinomian Abstraction and Art in the Joyous Days of May, 16. 3. 2016; https://socialjusticemolotov.wordpress.com/2016/03/16/sous-les-paves-la-plage-antinomian-abstraction-and-art-in-the-joyous-days-of-may/#_ftn2, 1. 9. 2018.
- Spletni vir 5: Guy Debord Archive: Guy Debord 1963. »Never Work«, 2006; <https://www.marxists.org/reference/archive/debord/1963/never-work.htm>, 9. 9. 2018
- Spletni vir 6: The Cine-Tourist: The persistence of graffiti: Paris c. 1952; <https://www.thecinestourist.net/the-persistence-of-graffiti-paris-c1952.html>, 9. 9. 2018.
- Spletni vir 7: RFI English: Timeline May 68. 11. 5. 2008; http://www1.rfi.fr/actuen/articles/101/article_336.asp, 4. 9. 2018.
- Spletni vir 8: Libcom. 1968: A Chronology of Events in France and Internationally. 8. 9. 2006; <https://libcom.org/history/1968-chronology-events-France-%2526-internationally>, 9. 9. 2018.
- Spletni vir 9: ARDEN, Sean: When Poetry ruled the streets. An Archive of a Revolution. Dokumentarni film, 5. 10. 2006; <https://www.youtube.com/watch?v=wOFCCFm186w>, 27. 8. 2018.

Spletni vir 10: Tribuna, 2017; <http://online.anyflip.com/aeyc/gdjk/mobile/index.html#p=28>; 9. 9. 2018.

Spletni vir 11: Buro of Public Secrets. Graffiti of May 1968; <http://www.bopsecrets.org/CF/graffiti.htm>, 11. 9. 2018.

Spletni vir 12: BECQUIOT, Barbara: Forbidden to Forbid – May '68 in France (Part 2). 13. 7. 2013; <https://bonjourparis.com/history/forbidden-forbid-may-68-france-part-2/>, 9. 9. 2018.

Spletni vir 13: FENBY, Jonathan: May 1968: The French Revolution That Never Was. 8. 11. 2016; <http://www.thehistoryreader.com/military-history/may-1968/>, 5. 1. 2019.

Spletni vir 14 : Gallica, digitalna knjižnica Nacionalne knjižnice Francije: Mai 1968. Recherche simple : 1968; <https://gallica.bnf.fr/services/engine/search/sru?operation=searchRetrieve&versio>

n=1.2&startRecord=0&maximumRecords=15&page=1&query=%28gallica%20all%20%22mai%201968%22%29&filter=dc.type%20all%20%22image%22%20and%20access%20all%20%22fayes%22, 5. 1. 2019.

Spletni vir 15: HERMAN, Edward S.: The Propaganda Model Revisited. 1. 1. 2018; <https://monthlyreview.org/2018/01/01/the-propaganda-model-revisited/#fn13>, 5. 1. 2019.

Spletni vir 16: CHOMSKY, Noam: Noam Chomsky on 1968. New Statesman, 8. 5. 2008; <https://chomsky.info/20080508/>, 6. 1. 2019.

Spletni vir 17: ENOCH, Simon: Theory: The Propaganda Model; <https://beautifultrouble.org/theory/the-propaganda-model/#to-the-propaganda-model-n-1>, 5. 1. 2019.

»Beauty is on the street«

Street Propaganda of the French May 1968 Movement

The phenomenon of May 1968 started in France as a student revolt and soon escalated into a major strike with 10 million workers on the streets. France was at the brink of civil war or revolution. The article is an ethnographic report on the events that took place between March and June 1968 in Paris, focusing on the street propaganda. Graffiti, posters, comics, leaflets and other acts of civil disobedience efficiently introduced the new ideology as a strong political weapon. The government fought the demonstrators with brutal force used by police and potentially the military. Occident, a right-wing militant organisation, also attacked the movement. The chronology of events starts at the University of Nanterre in 1967, explaining the creation of Movement of 22 March. Their ideology was strongly influenced by The Situationist International (SI). Quotes from Guy Debord, a leading figure of SI, were the movement's most common graffiti and slogans. The main events took place in four phases. The student uprising (3 May–13 May) started with the closure of the University of Nanterre and ended with the Night of the Barricades, the bloodiest night of the protest. The production of political posters thrived. They were created mostly by young artists in popular workshops (atelier populaire) in occupied artistic academies. The workers joined the students in major strikes led by major unions (14 May–27 May). The inability to seize power was followed by the leaning of the 'silent majority' towards the old leaders (27 May–31 May). In June 1968, President De Gaulle regained power through skilled political maneuvering and general elections.

The theoretical framework of the article uses two sources. The influence of the student minority that briefly overpowered the opinion of the majority is explained by the theory of social representations by Serge Moscovici. The propaganda model by Edward S. Herman and Noam Chomsky is used for an analysis of the effect of street propaganda. The key elements of the model are used for an analysis of the contemporary French mass media. De Gaulle's presidency was a 'telecracy' as he used television and other major media for his authoritarian leadership. The revision of the model by Herman emphasises that the understanding of the model helps activists influence mainstream media more efficiently to gain coverage of important issues. The posters of May 1968 were immediately recognised as art and therefore misused as a trade commodity. The legacy of May 1968 is still strongly linked to the timeless slogans of its street propaganda.

VLOGE IN POSLANSTVO SODOBNEGA MNOGOTEREGA DRUŽBENOSPOLNEGA DISKURZA PRI SEVERNOAMERIŠKIH STAROSELCIH

Izvirni znanstveni članek | 1.01

Datum prejema: 10. 7. 2019

Izveček: Članek na podlagi terenske raziskave v Idahu (ZDA) osvetljuje kompleksnost in specifičnost severnoameriškega panstaroselskega mnogoterega družbenospolnega diskurza oziroma gibanja *Two Spirit*. V obdobju pred intenzivno kolonizacijo je več kot tretjina severnoameriških staroselskih družb vzdrževala sisteme mnogoterih družbenih spolov in z njimi povezanih družbenih vlog. Prikazano je, kako osebe v gibanju *Two Spirit* razumejo svoje družbene vloge in poslanstvo, kakšne so razlike med *Two Spirit* in zahodnim diskurzom LGBTQIA+ ter kako se gibanje *Two Spirit* navezuje na dekolonizacijo staroselskih skupnosti.

Ključne besede: severnoameriški staroselci, mnogoterost družbenospolnih identifikacij, družbene vloge in poslanstvo *Two Spirit*, aktivizem *Two Spirit*, dekolonizacija staroselcev

Abstract: Based on the ethnographic research in Idaho (USA), the article highlights the complexity and specificity of the North American Pan-Indigenous multiple genders discourse or the Two Spirit movement. In the period before intense colonisation, more than a third of North American Indigenous societies maintained multiple genders systems and related social roles. The author has shown how individuals within the Two Spirit movement understand their social roles and mission, what the differences are between the Two Spirit and Western LGBTQIA+ discourses, and how the Two Spirit movement relates to the decolonisation of Indigenous communities.

Keywords: North American Indigenous peoples, multiple genders identifications, Two Spirit social roles and mission, Two Spirit activism, decolonization of Indigenous peoples

Uvod

Za razumevanje spola in z njim povezanih kategorij, kot so družbenospolne vloge, norme, identifikacije in uprizoritve, lahko uporabimo metaforo umetnosti. Tako kot umetnost so tudi spol in njegove izrazne oblike odvisni od družbenega diskurza in od njega nikakor ne morejo biti ločeni. Umetnost se kaže v raznoteri izraznosti, kar daje navidezni vtis svobode, ki je odvisna od umetnikovega dojetja sveta in družbenega diskurza, v katerem je potekala njegova socializacija. Tako je tudi s spolom, saj je kljub svoji raznoterosti, fluidnosti in nenehnemu redefiniranju družbeno-kulturno konstruiran, torej odvisen od specifičnega zgodovinskega in družbeno-kulturnega diskurza. Po drugi strani pa ima umetnik_ica(+)¹ tudi določeno mero osebne moči in svobode, da izzove omejujoče normativne družbene standarde in pozove k njihovi redefiniciji. Podobno je tudi s spolom in z družbenospolnimi identifikacijami: ko opredelitve in definicije v spolnem diskurzu postanejo preveč omejujoče, nastane potreba po njihovi redefiniciji.

1 V skladu z rabo spolno občutljivega jezika v celotnem besedilu uporabljam tako moško kot tudi žensko spolno obliko (npr. avtorji_ce). Z uporabo oznake (+) vključujem vse osebe, ki se niso opredelile in se ne opredeljujejo v okviru moško-ženske spolne binarnosti, in tudi tiste, ki se ne opredeljujejo v okviru družbenih kategorizacij spola.

V raziskavi se osredotočam predvsem na sodobno severnoameriško panstaroselsko² gibanje *Two Spirit*, v katerem potekajo redefinicije, reinterpretacije in ubujanje staroselske kulturno-zgodovinske tradicije mnogoterosti spolov, vlog in identitet ter splošnih elementov staroselske kulture. Panstaroselski krovni termin *Two Spirit* v severnoameriških staroselskih kulturah vključuje veliko različnih spolnih identifikacij in vlog, zato je zelo težko najti ustrezno terminološko različico v slovenskem jeziku. Dobesedni prevod v slovenski jezik bi bil lahko termin 'dvodušje', kar pa nikakor ne razloži kompleksnosti vseh identifikacijskih in kulturnih razsežnosti izraza. Ustrezna obrazložitev izraza bi bila lahko tudi sodobna družbeno-kulturna tradicija³ o mnogoterosti družbenospolnih identifikacij,

2 Severnoameriški staroselci so se v večjem delu novejšje ameriške zgodovine (začetek 20. stoletja) ob raznih priložnostih povezovali in se še vedno povezujejo v različne kompleksne politične in družbene enote, ki presegajo »plemenske« meje in pripadnosti (Spletni vir 7). Za medplemensko politično (NCAI – *National Congress of American Indians*, Nacionalni kongres ameriških Indijancev), družbeno in kulturno (prireditve *Powwow*) povezovanje severnoameriških staroselcev se je uveljavil izraz »panstaroselsko« gibanje (Spletni vir 7). Gibanje *Two Spirit* je prav tako panstaroselsko politično, družbeno in kulturno gibanje.

3 Za uporabo izraza 'sodobna' družbeno-kulturna tradicija sem se odločila, ker gre pri pan-staroselskem gibanju *Two Spirit* za sodobno

spolov, vlog in odgovornosti, ki jih morajo osebe *Two Spirit* izpolnjevati v svojih severnoameriških staroselskih skupnostih. Diskurz *Two Spirit* kljub veliki želji po distanciranju od zahodnega družbenega diskurza LGBTQIA+⁴ vsebuje tudi nekatere njegove vidike, vsaj kar zadeva rabo terminologije in opredeljevanja v različnih identifikacijah LGBTQIA+.⁵ Dokler ne poiščem ustrežnejšega termina v slovenskem jeziku, uporabljam angleški termin *Two Spirit*. Prisilna kulturna asimilacija in obsežno pokristjanjevanje severnoameriških staroselcev v 19. in 20. stoletju sta v večini skupnosti, ki so v preteklosti priznavale mnogoterost družbenih spolov, privedla do preoblikovanja etike in nekakšne »navidezne« amnezije ter celo zavračanja mnogoterih družbenospolnih identifikacij in vlog. »Navidezne« amnezije zato, ker so se zgodbe o nastanku sveta, miti in pripovedi o osebah, ki so imele specifično nemoško in nežensko družbeno vlogo, v različni meri ohranili do danes. Kljub krščanskim moralnim načelom o moško-ženskem spolnem dualizmu in heteronormativni spolnosti so nekatere staroselske skupnosti uspešno prehajale in še vedno prehajajo med zahodnimi in staroselskimi kulturnimi elementi. Pogled na sodobni severnoameriški panstaroselski mnogoteri družbenospolni diskurz je zato zelo kompleksen in poln paradoksov. Gibanje *Two Spirit* je namreč večkulturni in večdimenzionalni družbeni pojav. Njegova večkulturnost se kaže predvsem v vključevanju številčnosti in različnosti samih staroselskih kultur. Večdimenzionalnost gibanja *Two Spirit* pa se odraža predvsem v različnih pogledih tako v posameznih staroselskih skupnostih in samem panstaroselskem mnogoterem spolnem gibanju kot tudi pri posameznikih, ki živijo v rezervatih in urbanih okoljih. Če dodamo še prehajanje med staroselskimi in zahodnimi spolnimi kulturnimi elementi, dobimo še bolj zapleteno sliko. Dejstvo pa je, da je sodobni panstaroselski mnogoteri spolni diskurz specifična družbeno-kulturna kategorija, ki vključuje velik spekter staroselskih mnogoterih družbenospolnih vlog, spolov, identifikacij, obveznosti

obujanje, reinterpretacijo in ponovno izumljanje staroselske tradicije o mnogoterosti družbenospolnih identifikacij in vlog. Severnoameriški staroselci_ke(+), ki so se opredeljevali v mnogoterostih družbenospolnih identifikacij in vlog, so s svojim aktivizmom začeli intenzivneje in javno nastopati v 70. letih 20. stoletja, po gibanju za državljanske pravice v 60. letih, termin *Two Spirit* pa je bil izoblikovan v začetku 90. let.

- 4 Kratica LGBTQIA+ označuje *lesbian* ('lezbijke'), *gay* ('geje'), *bisexual* ('biseksualne'), *transgender* ('transspolne'), *queer/questioning* ('kvir/spolno nedefinirane'), *intersexual* ('interseksualne'), *asexual* ('aseksualne') osebe in (+) inkluzivnost vseh oseb, ki se ne opredeljujejo v okviru navedenih identifikacij ali se opredeljujejo v okviru več kot le ene.
- 5 Nekateri severnoameriški staroselci se identificirajo hkrati kot *Two Spirit* in LGBTQIA+ ali samo kot *Two Spirit* ali samo kot LGBTQIA+. Ne glede na uporabo različnih družbenospolnih identifikacijskih terminov (tudi zahodnih LGBTQIA+) je pripadnost staroselski kulturni tradiciji tista, ki pomembno dopolnjuje njihovo osebno družbenospolno identifikacijo in pričakovane družbene vloge.

in odgovornosti do lastne staroselske in tudi do skupnosti *Two Spirit*.

V prispevku predstavljam kratko zgodovinsko in terminološko perspektivo severnoameriškega staroselskega mnogoterega spolnega diskurza ter nove vidike inkluzivnejših antropoloških epistemoloških perspektiv, ki se zavzemajo za enakovredno obravnavanje tako staroselskih kot tudi zahodnih načinov razmišljanja in interpretacij znanja. Za večjo preglednost besedila in nazornejši prikaz staroselskih ontoloških in epistemoloških perspektiv pri avtorjih_icah(+) navajam tudi njihovo staroselsko poreklo. Na podlagi rezultatov etnografske terenske raziskave predstavljam, kako severnoameriški staroselci_ke(+) družbene vloge opredeljujejo s sodobnim mnogoterim spolnim diskurzom in v čem vidijo razlike med staroselskim mnogoterim in zahodnim spolnim diskurzom LGBTQIA+.

V prispevku za avtohtone prebivalce_ke(+) Severne Amerike uporabljam termin staroselci_ke.⁶ V zvezi z rabo terminov 'pleme' in 'plemenski'⁷ (ang. *tribe, tribal*), ki imata v zahodni terminologiji lahko tudi slabšalni pomen – označujeta namreč nižjo obliko družbene organizacije – sama raje uporabljam termina, kot sta 'skupnost' ali 'ljudstvo', vendar pri tem dosledno upoštevam in spoštujem želje svojih sogovornikov_ic(+) in avtorjev_ic(+), ki jih povzemam. Slovenim samo tista poimenovanja staroselskih ljudstev, v katerih pravilnost sem prepričana.

Zgodovinska perspektiva

Aktivist LGBTQIA+ in antropolog Will Roscoe (1998: 6–7) piše, da je ob začetnem stiku z Evropejci na ozemlju Severne Amerike med 400 staroselskimi skupnosti kar 155 vzdrževalo sisteme mnogoterih družbenih spolov oziroma

6 Termin »Indijanci« uporabljam samo v primerih, ko navajam literaturo ali spoštujem osebne želje oseb, ki sodelujejo v raziskavi. Moje terenske izkušnje kažejo, da se večina staroselcev v vsakdanjem življenju identificira kot *American Indians* ('ameriški Indijanci'), sorazmerno je sprejet tudi termin *American Indigenous peoples* ('ameriška staroselska ljudstva'), medtem ko je termin *Native Americans* ('ameriški domačini') manj zaželen, saj pravijo, da je vsakdo, ki je rojen v ZDA, lahko obravnavan kot domačin. Pogosto slišim pripombe, da sta termina ameriški domačini ali staroselci preveč akademska in nista del vsakdanjega življenja ljudi, za katere je izraz »Indijanci«, ne glede na neustreznost poimenovanja in genocidno kolonialno preteklost, pomembno sredstvo identifikacije in ponosa, ki simbolizira njihovo kulturno kontinuiteto, simbol moči in upora proti še vedno trajajočim asimilacijskim politikam ZDA.

7 Pri staroselcih se termina pleme in plemenski navezujeta predvsem na pomembnost povezanosti in vzajemnega delovanja v skupnosti ter na pripadnost suverenemu ljudstvu. V rabi termina večinoma ne vidijo nobene negativne konotacije. Trenutno je v ZDA 573 zvezno priznanih suverenih plemenskih ljudstev, ki z vlado ZDA vzpostavljajo formalni odnos 'narod do naroda' oziroma 'vlada do vlade' (*nation to nation relationship*), so pa različno poimenovani kot plemena, narodi, skupine, *pueblosi* ali vasi, skupnosti ali staroselske vasi (Spletni vir 4). Plemenski narodi imajo v odnosu z vlado ZDA pravico do lastne samouprave, vendar je njihov politični status opredeljen kot 'domači odvisni narodi' (*domestic dependent nations*) (Spletni vir 5).

alternativnih družbenospolnih vlog. Vsaj v polovici primerov je bil zabeležen tudi status za žensko različico.⁸

Za razumevanje staroselske severnoameriške tradicije mnogoterosti družbenospolnih identifikacij, spolov in vlog je zelo pomembno poznavanje staroselskih življenjskih ontologij oziroma razumevanja in doživljanja sveta. Roscoe (1998: 6) pravi, da staroselsko razumevanje sveta bolj kot na tehnologiji temelji na poudarjanju znanja v odnosu do okolja, kar posledično vodi do visoko razvitih in ovrednotenih intuitivnih oblik znanja, kot so npr. vizije, sanje, stanja transa, ki so pomemben vir informacij, usmeritev, sposobnosti in sreče. Razumevanje mnogotere družbenospolne tradicije je na podlagi ciklične ontološke perspektive, ki je splošno sprejeta razlaga razumevanja sveta v številnih staroselskih družbah, zelo izvirno prikazal Curtis Harris (Apač San Carlos). Harris (po Roscoe 1998: 111) pravi, naj si predstavljamo krožnico medsebojno povezanih točk, ki predstavljajo različne oblike družbenospolnih identifikacij (npr. različne oblike spolnosti), in osebo, ki se nahaja na določeni točki krožnice. Pri tem poudari, da se oseba v različnih obdobjih svojega življenja lahko nahaja na katerikoli točki krožnice in ne nujno na eni ali drugi skrajnosti opozicijske linije moški – ženska ali homoseksualnost – heteroseksualnost.

Kategorizacija mnogoterih spolov je pred širitvijo ZDA proti zahodu in uveljavljanjem asimilacijskih politik v 19. in 20. stoletju potekala predvsem na temelju individualnih osebnostnih (značajskih) značilnosti, specializiranih delovnih vlog, nadarjenosti in zanimanja za določene specifične dejavnosti (Roscoe 1998: 8). Duane Brayboy (staroselskega porekla Tuscarora) pravi (Spletni vir 1), da so osebe *Two Spirit* v staroselskih skupnostih tradicionalno imele poseben družbeni status in uživale veliko spoštovanje, bili so npr. zdravilci, vizionarji, tkalci, lončarji, poročni svetovalci, izdelovalci nakita, umetniki, skrbeli so tudi za ustno tradicijo, osirotele otroke in ranjence v vojnih odpravah ter dodeljevali imena, ki naj bi prinašala srečo. V nekaterih severnoameriških staroselskih družbah so njihov status zaznamovale tudi različne duhovne in vizionarske sposobnosti (sanje in videnja) ter testiranja staršev v času pred puberteto (obredni preizkusi⁹) ali babice, ki so poma-

gale pri rojstvu otrok (Roscoe 1998: 8). Tudi strokovnjakinja za politične vede Sabine Lang potrjuje (1998: 187), da so se ženske-moški¹⁰ in moški-ženske¹¹ v staroselskih kulturah planjav in prerij ter Kalifornije in severozahoda ravnali po vizijah ali sanjah, ki so upravičile in pojasnile njihovo odločitev za izbiro družbenega spola.

Večina avtorjev_ic(+) in raziskovalcev_k(+), na katere se navezujem, se strinja, da so bili posamezniki_ce(+) mnogoterih družbenih spolov sprejeti in vključeni v svoje skupnosti, v nekaterih so imeli celo visok družbeni in gospodarski status ter so uživali posebne privilegije. Seveda se je njihov družbeni status razlikoval glede na specifično staroselsko skupnost. Ameriški socialni psihologinji in teoretičarki spola Suzanne Kessler in Wendy McKenna (1978: 26) pravita, da je bila v nekaterih družbah vloga *berdache*¹² (*berdaše*, množina *berdaši*) institucionalizirana (npr. sibirski Čukčiji, ang. Chuckee). V teh družbah je za *berdaše* obstajala obredna vloga s predpisanimi privilegiji in odgovornostmi; skoraj vedno je v skupnosti obstajala tudi oseba, ki je to vlogo izpolnjevala. Institucionalizirana obredna vloga je *berdašem* zagotavljala visok družbeni status (Kessler in McKenna 1978: 26). Avtorici pravita, da so v družbah (npr. Zuniji, ang. Zuni), v katerih vloga *berdaše* ni bila institucionalizirana, posameznikom_cam(+) z alternativnimi družbenospolnimi identifikacijami kljub temu zagotovili sprejemljivo družbeno vlogo. V primeru neinstitucionalizirane vloge *berdaše* so imeli_e ti posamezniki_ice(+) nižji družbeni status, vendar so bili člani skupnosti do njih kljub temu strpni (Kessler in McKenna 1978: 26). Langova prav tako razlaga (1998: 188), da so se vloge žensk-moških in moških-žensk razlikovale med posameznimi plemeni. Avtorica pravi (1998: 188), da so le v manjšem številu severnoameriških staroselskih kultur ženskam-moškim na podlagi družbenospolnega statusa in duhovnih sposobnosti pripisovali posebne nadnaravne moči in obredne vloge. V nekaterih severnoameriških staroselskih kulturah so bili npr. ženske-moški zdravitelji_ce(+), vendar ne zaradi posebnega družbenospolnega statusa, ki so ga imeli_e(+), temveč zaradi družbenospolne vloge, ki so si jo izbrali_e (+) (Lang 1998: 188). Tudi Roscoe (1991: 5) razlaga, da *berdaši* v severnoameriških

8 Žensko različico so v sistemu mnogoterih družbenih spolov in vlog pri severnoameriških staroselcih predstavljale osebe, ki so imele ženski biološki spol in so prevzele družbene vloge moških (bile so bojevnice ali poglavarke) ali pa so opravljale moško delo oziroma poklice (Roscoe 1991: 5).

9 Zgodovinar in antropolog Walter L. Williams navaja Ruth Underhill, ki je v svoji etnografiji med Papagi v zgodnjih 30. letih 20. stoletja zapisala, da so bili *berdaši* med Papagi nekaj običajnega in da je bila njihova vloga javno priznana že v otroštvu. Če so starši pri otroku biološko moškega spola opazili, da raje opravlja ženska opravila, so ga testirali. Mnogo njenih informatorjev je kot del običajnega postopka navedlo, da so iz vejevja zgradili majhen ograjen prostor, vanj pa postavili »moška« lok in puščico in »žensko« košaro. Dečka so starši napotili v sredino ograjenega prostora, na ogradi zanetili ogenj

in opazovali, katere predmete bo zagrabil, ko bo stekel ven. Če je pograbil košaro, so starši sprejeli dejstvo, da je otrok *bedaš* (Uderhill po Williams 1992: 24).

10 Biološki moški v ženski vlogi.

11 Biološka ženska v moški vlogi.

12 Termin *berdache* (*berdaš*) izvira iz francoske besede *bardash*, ki izhaja iz italijanskega termina *berdascia*, ta pa spet iz arabske besede *bardaji*, ki izvira iz perzijske besede *barah*, kar pomeni 'suženj', oziroma 'deček v ujetništvu' ali 'moški prostitut' (Kessler in McKenna 1978: 26). Termin se je prijel v 18. stoletju, ko so antropologi in drugi raziskovalci z njim poskušali opisati mnogoterost spolov oziroma nebinarne (moške in ženske) družbene vloge pri severnoameriških staroselcih.

staroselskih družbah niso veljali za kulturno anomalijo, ampak so bili integrirani, produktivni in cenjeni člani svojih skupnosti.

V Ameriko prenešena evropska kultura ni poznala primerljivih družbenih vlog. Evropejci *ke(+)*, ki so se srečali *e* z *berdaši*, niso zmogli *e* razumeti in natančno opisati njihove vloge v staroselskih družbah. Maurice Kenny (Mohok, ang. Mohawk) pravi, da je bila institucija *berdaše* bolj značilna za plemena zahodnih planjav (npr. Suji) in tista zahodno od Misisipija (npr. Šejeni, ang. Cheyenne) kot za ljudstva na drugih območjih severne Amerike (Kenny 1988: 17).

Filozof in lingvist M. Kay Martin in antropologinja Barbara Voorhies sta bila prva, ki sta severnoameriške *berdache* moškega biološkega spola opredelila kot tretji spol, njuno žensko različico pa označila kot četrti spol (Martin in Voorhies po Lang 1998: 185–186). Martin in Voorhies sta predpostavila, da *berdache* lahko opredelimo s termini družbeno-kulturnega pojmovanja spola; tako sta poleg ženske in moške spolne identitete priznala še dva dodatna družbena spola (Martin in Voorhies po Lang: 186). Tudi Sabine Lang (1998: 186) poudarja, da imajo ženske-moški in moški-ženske v svoji specifični kulturi ločen družbeni spol. To pomeni, da niso opredeljeni niti kot moški niti kot ženske, kar je razvidno tudi iz terminov, ki jih za označevanje oseb tretjega in četrtega spola uporabljajo v jezikih ameriških staroselcev. Edini skupni imenovalec raznolikih družbenih spolov v ameriških staroselski kulturah je, da je v mnogih obstajal sistem mnogoterih družbenih spolov (Lang 1998: 188–189). Ljudje obeh bioloških spolov so bili na podlagi svojega družbenega spola v skladu s svojo poklicno izbiro in z izražanjem specifičnih osebnosti potez in navad razvrščeni na bodisi moške in ženske bodisi ženske-moške ali moške-ženske (Lang 1998: 188–189). Tudi slovenska sociologinja in antropologinja Jelka Zorn se strinja, da so *berdaši* v teoretskem modelu posebna spolna kategorija (tretji in četrti spol); ne gre namreč zgolj za zamenjavo enega spola z drugim (Zorn 1999: 120).

Predstavnikov *c(+)* družbenospolne kategorije *berdašev* večinoma ne moremo opredeliti kot homoseksualnih, saj v večini severnoameriških staroselskih družb niso predstavljali niti moškega niti ženskega družbenega spola. Poleg tega se niso vsi oblačili kot pripadniki nasprotnega biološkega spola niti ni dokazov o ambivalentnosti njihovega biološkega spola. Pripisovanje ambivalentnosti biološkega spola *berdašem* torej najverjetneje izvira iz zahodnih pogledov na spol. Mnogi antropologi *inje(+)* so namreč predpostavljali *le*, da gre pri fenomenu *berdaše* predvsem za fiziološko komponento (Kessler in McKenna 1978: 25). Jelka Zorn (1999: 123) piše, da so severnoameriške staroselske družbe precej egalitarne in imajo zato fleksibilnejši sistem družbenospolnih vlog. Istospolne zveze so enakopravne raznospolnim, pri tem pa gre predvsem za poudarek na kulturnih vzorcih in institucijah in ne na posameznikih *cah(+)* oziroma na spolnem razmerju. Tako

homoseksualnost kot tudi heteroseksualnost nista opredeljeni kot posamični transkulturni instituciji, še manj pa je to značilno za različne oblike tretjega in četrtega spola. Ženske-moški in moški-ženske so pogosto, nikakor pa ne vedno, stopali v spolno razmerje s partnerji *icami* istega biološkega spola (Lang 1998: 189). Homoseksualnost ima v zvezi z razumevanjem spolnosti *berdašev* smisel *le*, če pri tem trdimo, da so *berdaši* samo igrali vlogo drugega spola (Kessler in McKenna 1978: 28). Če pa na njihovo spolnost gledamo, kot da so bili člani tretje spolne kategorije, je bilo tisto, kar so zahodni antropologi *nje(+)* opredelili *e* kot homoseksualnost, dejansko heteroseksualnost (in obratno). Ker pa so v številnih severnoameriških staroselskih kulturah priznavali mnogotere družbene spole, so bili lahko spolni odnosi, ki so jih imeli ženske-moški ali moški-ženske s svojimi istospolnimi partnerji *icami*, opredeljeni kot homoseksualni *le* na ravni telesne spolnosti, ne pa tudi na ravni družbenega spola (Lang 1998: 189). Ameriški antropolog Walter L. Williams (1992: 93) trdi, da večina severnoameriških staroselskih družb ni bila naklonjena spolnim razmerjem med dvema predstavnikoma *berdašev*. Pri ljudstvu Lakota so moški lahko skrivoma imeli istospolna razmerja, medtem ko predstavniki *ce(+)* *berdašev* tega niso nikoli počeli. V večini skupnosti (npr. Pueblo) so istospolna razmerja med predstavniki *camici(+)* *berdašev* dojemali kot incestna, in sicer zaradi vzpostavljanja posebnih medsebojnih sorodstvenih oziroma sestrskih vezi, saj so se medsebojno naslavljali *e(+)* kot sestre (Williams 1992: 93–94).

Terminološka perspektiva

Sodobnejša raba terminologije v panstaroselskem mnogoterem spolnem diskurzu je večplastna in zelo zapletena. Zaradi zelo različnih mnenj, razlag in opredelitev je nemogoče uvesti enoznačno terminologijo. Tudi terminološke konotacije so nekakšen hibrid ali prehodno presečišče z zahodnim diskurzom LGBTQIA+. Načelo prehodnega presečišča Rodneya Freya (2017) v kontekstu terminološke rabe pomeni, da staroselci *ke(+)* uspešno prehajajo med svojim in zahodnim spolnim diskurzom, ne da bi pri tem oba pomešali. Osebe v sodobnem panstaroselskem mnogoterem spolnem diskurzu jasno poudarjajo njegovo specifičnost in razlikovanje od zahodnega diskurza LGBTQIA+. Seveda pa med njimi opazimo tudi mnoge osebne, krajevne in medkulturne razlike. Pri nekaterih skupnostih je zaradi močne zastopanosti krščanstva zaznati večjo stopnjo sprejemanja zahodnih družbenih vidikov spola, kot sta heteronormativnost in spolni dimorfizem. Veliko je odvisno od stopnje spretnosti prehajanja staroselskih skupnosti med obema – zahodnim in staroselskim svetom. Nekateri staroselci *ke(+)* se v sodobnem panstaroselskem mnogoterem diskurzu raje opredeljujejo z zahodno terminologijo LGBTQIA+, vendar to še ne pomeni, da se ne zavedajo pomena svoje staroselske kulturne pripadnosti in

tradicije. Za nekatere staroselce_ke(+), ki se identificirajo v okviru sodobne mnogoterosti družbenospolnih identifikacij, so terminološke nalepke samo formalnost, ki olajša njihovo vključevanje v sodobni družbeni diskurz.

Velika večina akademikov_čark(+) in posameznikov_c(+) *Two Spirit* zagovarja mnenje, da se lahko kot tak opredeliš le, če si severnoameriškega staroselskega porekla oziroma imaš severnoameriško staroselsko linijo krvnega sorodstva,¹³ svojo spolno identiteto pa opredeljuješ z družbenimi identifikacijami iz staroselskega mnogoterega spolnega diskurza.

Evropejci_ke(+) so se pri opisovanju *berdašev* stoletja zmedeno zatekali k uporabi različnih terminov v španščini in angleščini¹⁴ (Roscoe 1998: 7). Čeprav navedene terminološke prakse niso imele veliko povezav s severnoameriško vlogo *berdašev*, Evropejci_ke(+) niso imeli_e ustrežnejših izrazov za tovrstni družbeni status. Kljub nekoliko ponesrečeni etimologiji se je v antropološki krogih za mnogotere družbenospolne vloge v severnoameriških družbah v 18. stoletju prijel termin *berdaši*. Z njim so antropologi_nje(+) pogosto opredeljevali obredni transvestizem, institucionalizirano homoseksualnost in variabilnost spolov oziroma mnogotere družbene spole (Jacobs, Thomas in Lang 1997: 4).

Pred intenzivno kulturno asimilacijo, ki je postopoma privedla do izgube nekaterih staroselskih jezikov, so staroselske skupnosti za opredeljevanje posameznikov_c(+) v okviru mnogoterosti družbenospolnih identifikacij uporabljale svoje specifične terminologije (Roscoe 2016: 96), kot npr. *winkte* (Lakota), *nadleeh* ali *nadle* (Navaji), *kwido* (Teva), *tainna wa'ippe* (Sošoni), *dubuds* (Paiute), *lhama-na/katsotse* (Zuniji); *alyha/hwame* (Mohave) itd. Navedeni primeri so specifični za posamezna staroselska ljudstva in jih ni mogoče razložiti v okviru dimorfne paradigme o spolu, saj se razlikujejo od terminov, ki so jih uporabljala za opredeljevanje moških in žensk. Pogosto so izražali tudi povezavo med moškostjo in ženskostjo: pri Šejenih so na primer ženske-moške (biološki moški v ženski vlogi) imenovali *heemaneh*, kar v prevodu pomeni 'pol moški in pol ženska' (Grinnell po Lang 1998: 186).

Na tretji letni gejevski in lezbični konferenci staroselcev ZDA in Kanade (Winnipeg, 1990) so skovali termin 'dvo-dušje', *Two Spirit* ali *Two Spirited*. Izraz je bil sprva name-

njen označevanju staroselskih gejev in lezbijk, danes pa se nanaša predvsem na opisovanje številnih preteklih in sodobnih staroselskih vlog in identitet¹⁵ (Tietz po Jacobs, Thomas, Lang 1997: 2), s katerimi se želijo staroselci_ke(+) jasno distancirati od nestaroselskih gejev in lezbijk. Treba je opozoriti tudi na dejstvo, da je angleški termin *Two Spirit* kroveni oziroma generični pojem za severnoameriške staroselske predstavnike, ki se opredeljujejo z različnimi družbenospolnimi identifikacijami, da bi z njim lahko premostili kulturne in lingvistične razlike v različnih ameriških staroselskih skupnostih (Jacob, Thomas, Lang 1997: 3).

V navedeni obrazložitvi termina *Two Spirit* opazimo kontradiktornost, saj Jacobs, Thomas in Lang navajajo, da se danes staroselci, ki se identificirajo kot *Two Spirit*, distancirajo od zahodnega diskurza LGBTQIA+, po drugi strani pa v obrazložitvi termina lahko preberemo, da *Two Spirit* vključuje tudi tradicije družbenospolne raznolikosti drugih nestaroselskih kultur, torej tudi diskurza LGBTQIA+. Navedeno kontradiktornost lahko z vidika prehajanja med zahodno in staroselskimi kulturami obrazložimo kot del vsakdana staroselcev_k(+). Staroselci_ke(+) živijo na presečišču vsaj dveh prehodnih kulturnih realnosti in tako prehajajo med zahodnimi jezikovnimi in drugimi kulturnimi elementi. Nekateri_e(+) se tako identificirajo z družbenospolnimi termini in identifikacijami diskurza LGBTQIA+, drugi_e(+) kot *Two Spirit* in tretji_e(+) z obema. Nekateri_e(+) zavračajo vse navedene možnosti in se opredeljujejo s »tradicionalnimi« poimenovanji za mnogotero družbenospolnih identifikacij in vlog (npr. *winkte* – Lakota). Čeprav lahko termin *Two Spirit* vključuje določene elemente zahodnega diskurza LGBTQIA+, vsaj kar zadeva družbenospolne identifikacije in terminološke okvire, njegovo bistvo temelji na sodobnih severnoameriških staroselskih kulturnih tradicijah, ki so vpete v nenehen proces obujanja, reinterpretacije in izumljanja preteklih kulturnih elementov. Ključnega pomena je tudi, da ima oseba, ki se opredeljuje v okviru mnogoterosti družbenospolnih identifikacij oziroma kot *Two Spirit*, severnoameriško staroselsko poreklo (razen v redkih primerih posvojitve v staroselsko skupnost). Poleg staroselskega porekla pa je zelo pomembno, da oseba skladno s svojo družbenospolno identifikacijo skrbno izvaja svoje v skupnosti zaželene specifične družbenospolne vloge, na-

13 Manjši del staroselcev, s katerimi sem se pogovarjala in se opredeljujejo kot *Two Spirit*, razmišlja v širših klasifikacijskih okvirih in meni, da za identifikacijo *Two Spirit* zadostuje staroselsko in ne nujno severnoameriško staroselsko poreklo. Pri tem ni nujno članstvo v eni od zvezno priznanih staroselskih skupnosti v ZDA (573) ali Kanadi (Prvotni narodi / ang. *First Nations* (634), Metisi in Inuiti).

14 Uporabljali so španske termine *sometricos* ('sodomiti'), *mujerados* (kar v dobesednem prevodu pomeni 'narejena ženska'), *amarionadas* (Marijin, pomeni 'poženščeno'), *putos* ('moški prostitut') in *bardajes* ter angleške termine hermafroditi, sodomiti, moški-ženske, spreobrnjenici, transvestiti in transseksualci (Roscoe 1998: 7).

15 To vključuje predstavnike sodobnih severnoameriških staroselcev v ZDA in Kanadi, ki se opredeljujejo kot geji in lezbijke; sodobne severnoameriške staroselske družbenospolne kategorije; severnoameriške staroselske tradicije, v katerih so mnogotere spolne kategorije in oblike spolnosti institucionalizirane; tradicije družbenospolne raznolikosti drugih nestaroselskih kultur; transvestite, transseksualce in druge transspolne posameznike; *drag queens*, slov. 'kraljice preobleke' (biološki moški, ki v družbeni praksi poseblja družbene vidike ženskosti) in *butches* (biološka ženska, ki ima močno poudarjene družbene vidike moškosti, seveda opredeljuje precej variirajo) (Tietz 1996 po Jacobs, Thomas in Lang 1997: 2).

loge in odgovornosti. Termina *Two Spirit* ni mogoče neposredno prevesti v staroselske jezike¹⁶ (Jacob, Thomas, Lang 1997: 3). Staroselci_ke(+) LGBTQ so v sklopu tretje gejevske in lezbične konference razpravljali_e o želji po terminu, ki bi lahko nadomestil termin *berdaši* in bi hkrati poimenoval različnost njihovih življenj in odnos do staroselskih tradicij spola, različnih oblik spolnosti ter spiritualnosti (Driskill 2011: 12).

Termin *berdaši* je v člankih nestaroselskih avtorjev_ic(+) pogosto sovpadal z zahodnim konceptom homoseksualnosti, čeprav sta ameriška antropologa Charles Callender in Lee M. Kochems v svojem članku 'Severnoameriški *berdaši*' iz leta 1983 jasno opozorila na razlike med opredeljevanjem homoseksualnosti v zahodnih kulturah in istospolnimi razmerji v kontekstu družbenospolne raznolikosti v staroselskih ameriških kulturah (Jacobs, Thomas, Lang 1997: 6). Čeprav se je termin *Two Spirit* razširil v vsakdanjem življenju staroselcev_k(+), so akademski raziskovalci_ke(+) v 90. letih 20. stoletja dvomili, ali lahko oznaka zaobjame kompleksnost spolnih sistemov v specifičnih »plemenskih« družbah (Driskill idr. 2011: 13–14). Na prelomu 20. v 21. stoletje so antropologi_inje(+) v glavnem opustili_e rabo termina *Two Spirit* kot analitične kategorije in raje prešli k analiziranju njegovih lokalnih uporab in pomenov. Veliko število staroselcev_k(+) LGBTQIA2+¹⁷ identiteto *Two Spirit* opredeljuje hkrati kot točko kontinuitete s »plemenskimi« tradicijami in kot deklaracijo o sodobni »medplemnski« identiteti ter politiki (Driskill idr. 2011: 14). Tako želijo prikazati nezdružljivost termina z analitičnim razlikovanjem med tradicionalnim in netradicionalnim.

Čerokejski glasbenik *Two Spirit* Tony Enos poudarja, da termin *Two Spirit* ni specifična definicija spola, spolne usmerjenosti ali pa kakršnokoli samoopredeljevanje z navedenimi frazami, ampak gre prej za krovni termin oziroma nadpomnenko¹⁸ (Spletni vir 2). Citlaxochitl (staroselskega porekla Nanu in P'urepecha) meni, da gibanja *Two Spirit* ne moremo enačiti z novodobnim gibanjem *new age*, ampak gre z vidika ameriške staroselske perspektive prej za povrnitev k starodavnim načinom (Citlaxochitl 2019). Uredniki_ce(+) novejšega zbornika *Staroselske kvirovske raziskave: Kritični posegi v teorijo, politiko in literaturo* v uvodniku tako ugotavljajo, da je trinajstletna raba termina *Two Spirit* prispevala k oblikovanju baze znanja, ki temelji na znanju staroselskih skupnosti (Driskill 2011: 10).

Holistični epistemološki in ontološki pristopi v družbenih vedah

V pričujoči raziskavi predstavljam tako elemente zahodnih kot tudi staroselskih ontoloških in epistemoloških znanstvenih stališč, ki poleg fizičnega in umskega poudarjajo pomen duhovnosti in aktivnega udejstvovanja v vseh človeških in nečloveških vidikih življenja. Za razumevanje koncepta mnogoterosti družbenospolnih identifikacij, spolov in vlog pri severnoameriških staroselcih je nujna inkluzivnost obeh pogledov (zahodnega in staroselskega).

Prehajanje med zahodnimi in staroselskimi kulturnimi elementi je stalnica že več kot 500 let. Pri tem je treba poudariti, da je prehajanje med zahodnimi in staroselskimi kulturnimi elementi v večini staroselskih družb potekalo in še vedno poteka na specifično staroselski način. To pomeni, da so v večini teh družb, ne pa v vseh, uspešno prehajali med zahodnimi in staroselskimi kulturnimi elementi in tako ohranili jedro svoje ontološke in kulturne baze vedenja. V prispevku predstavljam nekatere sodobnejše poglede akademskih teoretskih razprav, ki poudarjajo pomen enakovrednega obravnavanja tako zahodne kot tudi staroselske baze znanja.

Ontološki obrat v antropologiji

Slovenski antropolog Borut Telban o ontološkem obratu v antropologiji¹⁹ opaža, da je pri

prehodu iz kolonializma v globalizacijo postalo pomembno, da se različni svetovi ne razumejo več na kolonialističen oziroma naturalističen, evolucionističen, kulturološki način, ampak da se prepoznavajo skozi svoje lastne realnosti oziroma skozi lastne ontološke značilnosti, ki ne temeljijo na zahodni delitvi na eno naravo (in monoontologijo) in mnoge kulture (in poliepistemologije). (Telban 2017: 8)

Antropologa Martin Holbraad in Morten Aleks Pedersen v knjigi *Ontološki obrat: Antropološka ekspozicija* (2017) razlagata, da je antropološki obrat v svojem bistvu metodološko posredovanje in da je njegovo temeljno prizadevanje ustvarjanje razmer, v katerih lahko nekdo v etnografskem gradivu vidi stvari, ki jih drugače ne bi bil zmožen videti. Epistemološki problem o tem, kako nekdo nekaj vidi, se preusmeri v ontološko vprašanje o tem, kaj je tisto, kar pravzaprav vidi (Holbraad in Pedersen 2017: 4–5).

Muršič o razumevanju ontološkega vprašanja v antropološkem raziskovanju pravi, da v praksi ni mogoče ločevati med epistemologijo in ontologijo, saj se, ko poskušamo lastne izkušnje in izkušnje soljudi zapisati in teoretsko

16 Če bi termin *Two Spirit* želeli prevesti v skupino athapaskanskih jezikov, kot sta na primer navajščina in apaščina, bi to lahko nakazovalo, da ima oseba v sebi oba duha, živečega in mrtvega, kar v njihovi kulturi nikakor ni zaželena situacija (Jacobs, Thomas in Lang 1997: 3).

17 Kratici LGBTQIA+ lahko dodamo še številko 2 za *Two Spirit* / *Two Spirited* ('dvođušne') osebe (LGBTQIA2+).

18 Termin *Two Spirit* ne zmanjšuje vrednosti specifičnih »plemenskih« poimenovanj, vlog in tradicij, ki jih staroselska ljudstva uporabljajo pri opredeljevanju lastnih posameznikov *Two Spirit* (Spletni vir 2).

19 Osnove ontološkega obrata, prvič jasno predstavljene v uvodu knjige *Misliti skozi stvari: Etnografsko teoretiziranje artefaktov* (*Thinking Through Things: Theorising Artefacts Ethnographically*); Henare, Holbraad in Wastell 2007) so bile v marsičem odgovor na krizo v antropologiji, ki se je v 80. letih 20. stoletja začela s postmodernim obratom (Telban 2017: 7).

ovrednotiti, zapletemo, skupna izkušnja pa transsubstancionalizira v pripoved (Muršič 2017: 30).

Odkar kot vrsta uporabljamo simbolno komunikacijo, nam je domena preddiskurzivne izkušnje v glavnem zakrita, bolj ali manj se nahaja radikalno zunaj in onkraj jezika ter drugih simbolnih sistemov, s katerimi jo opisujemo. Toda to ne pomeni, da nam je samo ontično (ali kar tu-bivajoče) nedostopno [...], dostopno je le na epistemološko predelan (tj. umečen, nenaraven) način. (Muršič 2017: 31)

Tudi sama se zavedam pomena moči diskurzivne (družbeno-kulturne in zgodovinske) naddoločenosti razumevanja spola ter omejenosti preddiskurzivne izkušnje. Po drugi strani pa ugotavljam, da ima npr. gibanje *Two Spirit* samo po sebi tudi nekakšno notranjo moč delovanja, ki v določenih okoliščinah izzove predpostavljene družbene okvire ter ustvarja nove oblike družbenospolnega uprizarjanja in potrebo po novih lingvističnih kategorizacijah spolnih identitet. Seveda je tudi razumevanje novih oblik družbenospolnega uprizarjanja in kategoriziranja pogojeno z našo besedno oziroma simbolno interpretacijo sveta. Obe perspektivi oziroma termina – ontologija in epistemologija – sta del našega zahodnega (znanstvenega) miselnega diskurza in interpretacije sveta, ki ga tudi sodobni staroselski antropologi in drugi staroselski raziskovalci spretno umeščajo skladno s svojimi ontologijami in interpretativnimi okviri. Temeljni princip udejstvovanja in doživljanja svetov v severnoameriških staroselskih kulturah ni pogojen z dualizmom »bivajoče samo po sebi v svoji biti« (ontologija) in s »spoznavanjem in analiziranjem bivajočega« (epistemologija), gre za hkratno prehajanje med obema kategorijama; bolj kot za analizo oziroma interpretacijo bivajočega gre za aktivno udejstvovanje v bivajočem. Bivajoče je v nenehnem procesu nastajanja, v katerem ljudje in neljudje (živali, rastline, duhovi) prehajajo in skupaj ustvarjajo ontološke resničnosti (glej Frey 2017).

Temeljni doprinos materialnega ontološkega obrata se mi zdi prav preseganje evro-ameriške epistemološke prevlade v zahodni znanosti, predvsem antropologiji, in enakovredno obravnavanje staroselskih ontoloških perspektiv in epistemologij. Čeprav sta po Telbanu ontološki obrat in ontološka antropologija še vedno etnocentrična, lahko ontološki obrat razumemo kot nov moralni, etični, ekološki in politični poskus ustvariti pravičnejše življenje za vse ljudi (Argyrou po Telban 2017: 9).

Epistemološko-ontološki vidiki staroselskega raziskovanja

Ameriška sociologinja s koreninami v ljudstvu Čeroki Eva Marie Garrouette je opredelila zanimivo teoretično perspektivo »radikalni indigenizem«. Poudarila je njene bistvene značilnosti, zaradi katerih se razlikuje od prejšnjih idej, predvsem tistih, ki so nastale v domeni postkolonial-

ne teorije (Garrouette 2005: 170). Radikalni indigenizem je utemeljen na teoretični predpostavki, da imajo ameriška indijanska ljudstva filozofije o znanju, ki jih lahko razumemo kot racionalnosti oziroma kot artikulirane in koherentne logike za urejanje in spoznavanje sveta. Ta predpostavka omogoča, da staroselske filozofije ne razumemo le kot »zanimive posebnosti«, ampak kot orodje za odkrivanje in ustvarjanje znanja (Garrouette 2005: 170–171). Radikalni indigenizem od raziskovalcev zahteva, da delujejo po predpostavkah, ki izhajajo iz ameriško-indijanskih filozofij (Garrouette 2005: 173). Skupna predpostavka staroselskih filozofij je, da mora raziskovalec za vodilo svojega raziskovanja vzeti »plemenske« tradicije.

Tako kot Garrouette tudi kanadski antropolog in politik Robert-Falcon Ouellette, ki je angleškega in kriškega (ang. Cree) porekla, poudarja, da poskuša njegovo antropološko raziskovanje obstati znotraj holističnega panstaroselskega pogleda na svet, ki je usklajen z glasovi staroselskih raziskovalcev. Če želimo razumeti staroselce, moramo spoštovati celostno-inkluzivni pogled na svet (Ouellette 2010: 93, 97). Gre za filozofijo svobodne volje in osebne moralne izbire ter razumevanja, da so preteklost, sedanost in prihodnost eno. Po Clydeu Hallu, pripadniku Sošonov in Metisov, staroselci_ke(+) verjamejo, da je vse, kar obstaja na tem svetu, krog, rastline, živali in ljudje pa so del tega kroga (Hall po Thompson 1994: 126). Staroselsko matrico sestavljajo ideje nenehnega toka, gibanja in obstoja, ki ga opredeljujejo energetski tokovi, medsebojna razmerja in ideja, da so vse stvari žive. Prostor, obnova in vsi elementi so prežeti z duhom (Ouellette 2010: 96–97). Cilj mora biti in je nenehno dobro počutje, ravnovesje in sinhronija. Inkluzivni pogled na svet kot praktični vodnik predpostavlja ravnovesje med družbenim, civilnim in naravnim okoljem, ki se vzpostavlja na individualni ravni in se širi v družine ter lokalne in svetovne skupnosti. Ouellette sklene (2010: 99), da mora staroselsko raziskovanje uporabljati staroselsko vizijo znanosti in duhovnosti ter jo soočiti z zahodno znanstveno vizijo sveta. Zahodna znanost je prevečkrat obravnavana kot objektivna in sekularna zaprisega, ločena od boga, duhovnosti in področij metafizike, predvsem tistih, katerih obstoja ne moremo dokazati ali videti.

Ameriški antropolog Rodney Frey, ki ima s staroselci_kami(+) z območij ameriške Velike kotline (Great Basin) in Velikih planjav (Great Plains) več kot 40-letne etnografske izkušnje, piše o dveh bistvenih vidikih, ki sta kljub prisilni asimilaciji severnoameriških staroselskih ljudstev pomembno prispevala k ohranjanju staroselske kulturne tradicije. Prvi vidik vključuje pripovedovanje zgodb, drugi pa znanje, ki izvira iz srca, oziroma 'srčno znanje' (*Heart Knowledge*). V vsaki tradicionalni zgodbi staroselcev je globoko zasidran t. i. *miyp*,²⁰ nauk o vsem oziroma nauk, ki izvira iz vseh stvari. *Miyp* je temelj tistega, kar pred-

20 Termin izvira iz jezika Coeur d'Alene (Šilasto srce) ali Schitsu'umish.

stavniki ljudstva Schitsu'umsh (Coeur d'Alene) imenujejo *hnhkvelkhwlne*, svoj način življenja v svetu, ki opisuje njihovo staroselsko znanje in prakse. To so zgodbe, ki se že od daljne preteklosti ustno prenašajo iz ene generacije v drugo, pri čemer ostaja *miyp* zgodbe neomajen in nespremenjen. Poleg *miypa* ima vsaka zgodba tudi svoje »kosti in meso«. »Kosti« vključujejo tako pripovedno nit zgodbe kot tudi njene bistvene in trajne nauke oziroma *miyp* ter njene ontološke principe, ki določajo, kaj je resnično in pravilno. »Kosti« lahko oživimo s pomočjo različnih tehnik pripovedovanja. Frey pravi, da s samim pripovedovanjem zgodbi dodamo »meso« in »mišice« in s tem »kostem« ponovno »vdihnemo« življenje. Starosta ljudstva Schitsu'umsh je nekoč povedal, da je zgodba kakor oseba, s skeletom, z mišicami in mesom; vse kosti je treba obdržati skupaj, ne moraš dodajati novih ali odvzeti nekaterih, vse morajo biti na svojem mestu (Frey 2017: 36–41).

Freyjeva koncepta *miypa* in »kosti«, ki predstavljata nespremenljivo strukturo zgodbe v prostoru in času, poudarjam predvsem zato, ker prav staroselske zgodbe in miti o nastanku sveta pričajo o tradicionalnem obstoju mnogoterih družbenospolnih konstrukcij. Poleg tega zgodbe povezujejo preteklost, sedanjost in prihodnost ter so ključni element vzpostavljanja kontinuitete in preživetja vsebine mnogoterega družbenospolnega diskurza in staroselske kulturne tradicije na splošno. Seveda staroselski spolni diskurz že od prvega stika z evropskimi priseljenci v več pomenih predstavlja prehajanje med kulturnimi elementi. Najprej je treba poudariti, da so staroselska ljudstva že pred stikom z Evropejci_kami(+) in vzpostavitev rezervatnega sistema v začetku 19. stoletja medsebojno trgovala in si tudi sposojala določene kulturne elemente. Poleg tega je vpliv krščanstva staroselski vidik mnogoterosti družbenih spolov potisnil v stanje nekakšne kulturne amnezije. V 60., predvsem pa v 70. letih 20. stoletja so severnoameriški staroselci_ke(+) v spolno aktivističnih gibanjih in organizacijah (npr. GAI, *Gay American Indian*) ponovno začeli_e raziskovati svojo preteklost in tradicijo mnogoterosti družbenih spolov. Res je, da sodobni severnoameriški panstaroselski spolni diskurz predstavlja prehajanje med revitaliziranimi tradicionalnimi staroselskimi družbenospolnimi identifikacijami in vlogami ter zahodnim diskurzom o spolu, vendar revitalizacija oziroma celo ponovno izumljanje staroselskega spolnega diskurza poteka na specifično staroselski način. Tudi Roscoe (1991: 207, 209) v zvezi s tem ugotavlja, da so nekateri akademiki_čarke(+) šli_e tako daleč, da so zanikali_e možnost kakršnekoli povezave med *berdaši* in sodobnimi spolnimi vlogami. Ko so »Indijanci« sprejeli spolne nalepke »belske« družbe, so jih redefinirali na enkratno »indijanske« načine, zato danes njihovega občutka identitete ni mogoče omejiti na definicijo homoseksualne spolne vloge.

Frey (2017: 170–173) razloži, da se 'srčno znanje' (*Heart Knowledge*) pogosto navezuje na sodelovalne načine de-

lovanja, ki temeljijo na drugačnih epistemoloških in ontoloških lastnostih kot 'umsko znanje' (*Head Knowledge*). Srčno znanje temelji na principu enotnosti medsebojnega obstoja in medsebojnega sorodstva (vsi smo sorodniki, vsi smo eno – ljudstva, ljudje, živali, rastline); na načelih enakovrednosti (vseh entitet), recipročnosti (dajati in deliti) in udejevanja (vseh preteklih in sedanjih entitet, ki so v prostornem in časovnem sorodstvu); na transcendentalnih in z živo spiritualno naravo realnosti prežetih medosebnih odnosih; na zgodbi o vseмогоčnem Stvarniku, ki je ustvaril vse; ter na krajevnih ustnih tradicijah in naukih.

Rodney Frey je v intervjuju povedal, da je pomemben del srčnega znanja oziroma staroselske ontologije princip 'prehodnega presečišča' (*transitory intersection*) vseh sodelujočih, ki je dobro predstavljen v modelu zdraviškega kolesa. Če hoče biti kolo v ravnovesju, mora spoštovati načelo integritete, torej morajo biti vse napere kolesa enakovredne. Frey načelo prehodnega presečišča lepo ponazori na primeru svojega staroselskega učitelja Toma Yellowtaila in njegove žene Susie iz ljudstva Vranov (ang. Crow). Tom je bil močan zdravilec in poglavar tradicionalne religije plesa sonca Vranov ter hkrati predani baptist (kristjan), medtem ko je bila njegova žena Susie hkrati plesalka plesa sonca in ena izmed prvih registriranih medicinskih sester »indijanskega« porekla v državi. »V tem nista videla konflikta, spoštovala sta oboje, ampak pri tem obeh vidikov nista pomešala« (Frey 2019). Za staroselce je značilna tudi, če uporabim Freyjevo koncept, empatična prilagodljivost, njihova zmožnost čutnega prilagajanja spremembam na tipične staroselske načine, ne da bi pri tem spremenili svoje nauke. Kljub močnim asimilacijskim pritiskom so se strukturni elementi tradicije mnogoterih spolov ohranili. Tukaj je na mestu predpostavka Marshalla Sahlinsa, da je transformacija kulture način njene reprodukcije (Sahlins po Roscoe 1998: 170).

Frey (2019) razloži, da staroselska ontološka perspektiva ne izključuje fizičnih vplivov na dogajanje, ampak jim pripisuje tudi duhovne vplive, ki lahko spreminjajo stvari. Duhovni svet ima močan vpliv na materialni svet, kar odpre fleksibilnost in številne nove možnosti razumevanja vzročnosti.

Zelo zanimiv pogled na staroselsko epistemologijo, ki se navezuje na najsodobnejše ugotovitve na področju postkvantne znanosti, opiše tudi filozofinja izobraževanja havajskega porekla Manulani Aluli Meyer. Na podlagi holografskih principov in praks oziroma »holografske epistemologije« je zasnovala novo razumevanje inkluzivne filozofije znanja, ki simultano vključuje vse tri naravne vidike: fizično, umsko in duhovno. Izziv je, da trilogije fizično, umsko in duhovno ne vidimo več kot linearnega sosledja, temveč kot simultani in holografski dogodek. Tudi ona opozori na stanje v sodobni klasični fiziki in znanstveni epistemologiji, ki ločujeta objektivnost in subjektivnost, medtem ko je duhovnost v vseh oblikah znanosti

postala novodobna zadrega. Holografska epistemologija poudarja prav vero v celovitost in medsebojno dopolnjevanje staroselske in zahodne klasične znanosti. Za razumevanje polnosti njegovega bistva, oblike in namena je potreben vsak žarek holograma. Pravi, da je »staroselsko« sinonim za tisto, kar je trajno. Pri tem ne gre za nostalgično ali romantično podajanje objektivnih podatkov kot tudi ne za zmanjševanje doprinosov modernosti. Gre predvsem za način delovanja, ki nam ponuja starejše načine gledanja na svet in princip izključevanja nadomešča s sinergijo s klasičnimi znanstvenimi pogledi in sedaj že zahtevami kvantnega sveta (Meyer 2013: 94, 96, 98).

Pisateljica, pesnica in akademska raziskovalka Jaimes M. A. Guerrero, ki je severnoameriškega staroselskega porekla po eni in mestiškega po drugi rodovni liniji, s feministične perspektive opiše vpliv kolonizacije in patriarhalnosti na severnoameriške staroselce, predvsem na ženske, in v zvezi s tem govori o »patriarhalnem kolonializmu«. ²¹ Poleg tega poudari, da evrocentrična definicija »plemenskosti« deluje kot mit, ki izkrivlja resnični pomen skupnosti oziroma »komunalnosti« tradicionalno usmerjenih severnoameriških staroselskih družb. Komunalizem pooseblja temelje staroselske narodnosti in temelji na matrilinarni liniji potomstva in sorodstva. Matrilinarnost je bila pred vplivom ameriške kolonizacije in patriarhalnosti na staroselske načine življenja del večine, če ne vseh severnoameriških staroselskih družb. Komunalni oziroma na skupnosti temelječi modeli upravljanja so ženskam zagotavljali spoštovanje in avtoriteto. Spolni egalitarizem je bil del načinov življenja mnogih staroselskih družb (Guerrero 2003: 63).

Družbeni vidiki panstaroselskega gibanja *Two Spirit* ('dvodušja')

Moja etnografska raziskava temelji tako na sodelovanju z ljudstvom Nez Perce (Nimipuu – *the people* ali 'ljudje') kot tudi s posamezniki v okviru širšega severnoameriškega panstaroselskega mnogoterega družbenospolnega diskurza. Časovno je omejena na obdobje 12 mesecev (november 2018–november 2019), utemeljena pa je predvsem na klasični antropološki metodi opazovanja z udeležbo (na različnih družbeno-kulturnih prireditvah *Two Spirit*, srečanjih in plesih *Powwow*) in uporabi tehnike polstrukturiranih intervjujev ter sodobnejših metod antropološkega raziskovanja, kot je digitalna etnografija (*Facebook*, *Messenger*, avdio-video pogovori). V etnografski raziskavi se osredotočam predvsem na raziskovanje vlog in poslanstva oseb v sodobnem panstaroselskem mnogoterem družbenospolnem diskurzu oziroma gibanju *Two Spirit*. Podrobneje

opredeljujem tudi vpetost oziroma vloge oseb *Two Spirit* in gibanja v sodobnem dekolonizacijskem in emancipacijskem diskurzu severnoameriških staroselcev.

Udeleženci_ke(+), ki so privolili_e v raziskavo, se identificirajo tako v okviru družbenospolnih identifikacij, spolov, spolnosti in vlog v panstaroselskem diskurzu *Two Spirit* kot tudi v okviru različnih mnogoterih družbenospolnih identifikacij v zahodnem diskurzu LGBTQIA+. Udeleženci_ke(+) prihajajo iz različnih staroselskih skupnosti. Stike z udeleženci_kami(+) sem navezala predvsem prek *Facebooka*, različnih organizacij *Two Spirit* in kulturnih prireditev, kot je npr. *BAAITS*²² *Two Spirit Powwow*, ki je bila v San Franciscu februarja 2019.

Naj povem, da občutljivost teme o severnoameriški tradiciji mnogoterosti družbenospolnih identifikacij in vlog še dodatno oteži in zaplete že tako zapleten dostop do terena oziroma udeležencev raziskave. Moja izkušnja kaže, da je večina udeležencev v raziskavi sodelovanje odklonila zaradi močnega dekolonizacijskega diskurza tako v različnih staroselskih skupnostih kot tudi v panstaroselskem gibanju *Two Spirit*. Prvič se tako staroselske skupnosti kot tudi večina staroselskih akademskih raziskovalcev_k(+) *Two Spirit* zavzema za vzpostavitev lastne baze znanja in staroselske epistemologije, kar pomeni, da so relativno zaprti za sodelovanje z nestaroselskimi raziskovalci. Zahodni raziskovalci_ke(+) so zanje nekakšno poosebljenje simbola kolonizacije, ki po mnenju večine še vedno traja. Paradoks je ravno v tem, da se panstaroselsko gibanje *Two Spirit* in panstaroselsko gibanje na splošno v »bolj« tradicionalnem okolju (npr. v rezervatih) lahko razumeta kot zahodni oziroma »belski« način razmišljanja in delovanja, ki daje prednost posamezniku_icam(+) pred skupnostjo, kar ni skladno s »temeljno« staroselsko tradicijo. Veliko staroselcev_k(+) v gibanju za dekolonizacijo ne razmišlja tako radikalno in poudarja pomen obujanja lastne kulturne tradicije v prehajanju in sodelovanju med obema kultura – zahodno in staroselsko.

Druge težave v zvezi z dostopnostjo se deloma navezujejo na nezaupanje in morda strah pred izpostavljanjem in stigmatizacijo tako v staroselski kot tudi širši družbeni skupnosti. Pogosto so osebe v mnogoterem družbenospolnem diskurzu stigmatizirane na več ravneh. Diskriminaciji na podlagi družbenospolne identifikacije in spolne usmerjenosti lahko v ameriški družbi pripišemo še diskriminacijo na podlagi staroselske pripadnosti.

Tretja zelo močna sestavina je krščanstvo. Ne glede na dejstvo, da večina staroselskih religij predstavlja prehajanje med staroselskimi ontološkimi principi in duhovnostjo ter krščansko religiozno doktrino, je večina staroselcev_k v zvezi s spolom in spolnostjo prevzela zahodno heteronormativno in dimorfno spolno matrico. Veliko staroselcev_k kljub veliki želji po dekolonizaciji paradoksalno, vsaj kar

21 Njegova dekonstrukcija zahteva razumevanje kolonialne zgodovine ZDA. Zapuščina patriarhalnega kolonializma je prinesla prevladujoče etnocentrične vidike manjvrednosti nebelih ali nezahodnih »ras« in na splošno žensk v nasprotju z domnevno večvrednostjo anglikanskih evro-ameriških moških (Guerrero 2003: 65).

22 Kratica pomeni *Bay Area American Indian Two-Spirits*.

BAAITS *Two Spirit Powwow*, San Francisco (foto: Arjana Savarin, 2. 2. 2019).

zadeva odnos do tradicije mnogoterosti spolov, reproducira prav te iste kolonizacijske elemente (kot npr. strogo krščansko moralo, ki se navezuje na neodobravanje spolno-identitetne različnosti, ideologijo o spolnem dimorfizmu, patriarhalnost in heteroseksualno spolno matrico). V večini skupnosti, ne pa v vseh, tako hkrati, vsaj kar zadeva odnos do mnogoterih družbenospolnih identifikacij in vlog, potekata dekolonizacija in reprodukcija kolonizacijskih vzorcev. Staroselci ke velikokrat uporabijo krščansko religijo in moralo kot razlago za zavračanje mnogoterosti družbenospolnih identifikacij. Pri nekaterih sta opazna tudi dvom ali strah pred tem, da bi gibanje *Two Spirit* negativno vplivalo na mladino, tako da bi ta javno izpostavljanje specifičnih potreb, identifikacij in vlog posameznika ice(+) (manjšine) postavljala pred potrebe, vloge in identifikacijo s skupnostjo, pri čemer izražajo predsodke o »nemoralnosti« in »nenaravnosti« mnogoterih družbenospolnih identifikacij.

Sodobne družbene vloge in poslanstvo oseb *Two Spirit*

Ker etnografska raziskava še traja, v članku osvetljujem le določene vidike sodobnega staroselskega mnogoterega družbenospolnega diskurza. Predstavljam predvsem razumevanje tega, kako osebe v sodobnem panstaroselskem mnogoterem družbenospolnem diskurzu razumejo svoje družbene vloge in poslanstvo, ter razlike med staroselskim in zahodnim spolnim diskurzom.

Odgovori udeležencev na vprašanje, kako osebe v sodobnem panstaroselskem mnogoterem družbenospolnem diskurzu in skupnosti razumejo svoje vloge in poslanstvo, so skladni in si podobni. Prav vsi udeleženci ke(+) so v povezavi s svojo družbeno vlogo *Two Spirit* poudarili pomen odnosa, pripadnosti in doprinosa k skupnosti. Kot skupnosti sta mišljeni tako skupnost *Two Spirit* kot tudi staroselska skupnost, ki jih pripadajo. Prav odgovornost in dosledno

izvajanje vloge *Two Spirit* v svoji staroselski skupnosti in skupnosti *Two Spirit* sta jedro njihove družbenospolne identifikacije. Vsi so tudi zelo aktivno vpeti e(+) v sam dekolonizacijski diskurz oziroma kulturnoohranitveni proces, ki obsega najrazličnejše vidike, kot so npr. izobraževanje in prenos znanja na mlajše generacije, umetnost, obrt, literarno izražanje, zdravstvena preventiva ter spolni, politični, zemljiški in okoljevarstveni aktivizem itd. Seveda se vloge *Two Spirit* v različnih staroselskih skupnostih razlikujejo, kar je odvisno tudi od različnih kulturnih ozadij. Aodhàn Crawford (staroselskega Čeroki oziroma Aniyunwiya in evro-ameriškega porekla, 31 let) se hkrati opredeljuje kot *nudale asgaya*²³ in kot *Two Spirit*. Aodhàn se včasih težko identificira z vlogo *nudale asgaya*, ker se ne udeležuje tradicionalnih čerokijskih plesov *stomp*, saj jih v Idaho ne prirejajo.

Zato se moja ideja o odgovornostih kot Two Spirit povsem razlikuje od nekoga, ki je Two Spirit in se mesečno udeležuje plesov stomp, saj morajo slednji izpolnjevati svojo odgovornost v skupnosti. Tako je moja odgovornost v lokalni skupnosti ta, da poučujem umetnost.

Aodhàn razloži, da lahko v skladu s svojo vlogo *Two Spirit* opravlja tako tradicionalno moška kot tudi ženska opravila, kar ponazori na primeru slikanja: »Geometrične poslikave so bile delo žensk, medtem ko so bile poslikave zgodbo delo moških, in jaz imam sposobnost, da počnem in poučujem oboje« (Crawford 2019).

Citlaxochitl (stroselskega porekla Nanu in P'urepecha, 27 let) se opredeljuje kot *Two Spirit* in transseksualna ženska. Ko jo vprašam, kako razume svojo vlogo kot *Two Spirit*, pove: »Kot *Two Spirit* oseba ne morem imeti otrok, zato mislim, da je moja vloga izobraževanje in pomoč materam pri vzgoji otrok« (Citlaxochitl 2019).

23 V jeziku Čeroki *nudale asgaya* pomeni *different spirited men* oziroma 'človek različnih duhovnih razsežnosti' (Crawford 2019).

TSM001 (pseudonim; staroselskega Šošoni in Choctaw in evro-ameriškega porekla, 30 let) svojo spolno identiteto opiše kot biseksualno in *Two Spirit*. Ko ga povprašam o njegovi vlogi in poslanstvu v okviru identifikacije *Two Spirit*, odgovori: »Kulturni strokovnjak«. TSM001 pravi, da mu je kot *Two Spirit* in biseksualnemu moškemu dovoljeno opravljati tako moške kot tudi ženske obrede in početi stvari tako z moškimi kot ženskami. »Povedal sem jim, kdo sem – pol moški in pol ženska, zaradi tega se ne identificiram ne kot moški in ne kot ženska, sem oboje hkrati.« Razloži, da je to pri njegovem ljudstvu zelo »star« način biti *Two Spirit* (TSM001 2019).

Frank Manriquez (staroselskega Tongva, Ajachmem in Rarámuri in evro-ameriškega porekla, 66 let), ki svojo spolno identiteto opredeljuje kot fluidno, pravi: »Včasih se počutim kot lezbijka, včasih ne, včasih se počutim kot ..., veš, odvisno od situacije.« Na vprašanje o svoji vlogi *Two Spirit* odgovori: »Služenje skupnosti tako v smislu ožje kot širše skupnosti.« Služenje skupnosti ji pomeni predvsem poučevanje in dajanje; kot pravi: »Moje splošno mišljenje je, da je naše staroselsko poslanstvo skrb za Zemljo« (Manriquez 2019).

John Sneezy (staroselskega porekla Apač San Carlos, 42 let) o svoji spolni identiteti pravi: »Moja spolna identiteta je Apač San Carlos in sem gej.« O svoji vlogi *Two Spirit* pa pove:

Nihče me ne kliče gej ali kaj podobnega, vedno me naslavljajo z osebnim imenom, vedno sem bil nekdo, ki je skrbel za ljudi. Skrbel sem za svojo babico, dedka in sedaj skrbelim za dva najboljša otroka, ki sem jih kadarkoli poznal, in to sta moja nečaka. Sem eden od tradicionalnih ljudi, šivam, pečem, kuham, skrbelim za otroke in naredim veliko stvari za svoje ljudi v rezervatu, ker sem tudi medicinska sestra. (Sneezy 2019)

V okviru načinov življenja v rezervatih, ki jih nekateri staroselci *_ke(+)*, s katerimi sem se pogovarjala, razumejo kot »bolj« tradicionalne, se gibanje *Two Spirit* in na splošno panstaroselsko gibanje lahko razumeta kot zahodni »belški« prevladujoči način življenja. Philip Stevens, antropolog in pripadnik ljudstva Apači San Carlos, mi je zaupal: »Mislim, da je ena od velikih skrbi in pritožb v zvezi s *Two Spirit* ta, da prvič niso obravnavani kot *Two Spirit*, saj niso nujno priznani v teh terminoloških okvirih, pogosto so v skupnosti opredeljeni kot 'geji' ali homoseksualci.« Philip pravi, da se *Two Spirit* ali gejevske posameznike, kot jih sam imenuje, v rezervatu lahko razume kot simbol kolonizacijskih sil; do določene mere bolj zastopajo »belce«. Geji v rezervatu raje slišijo, da jih naslavljajo po imenu. Philip pravi: »Če bi poskušal [za svoje gejevske sorodnike] uporabiti ta termin [*Two Spirit*], bi to lahko dojeli kot namerno ustvarjanje razlik med njimi – v nasprotju s tistim, kar lahko opredelimo kot njihov klan« (Stevens 2019).

Navedene razlike med panstaroselskim in »bolj« tradicio-

Aodhán Crawford, *Seven Arrows Powwow*, Boise (foto: Arjana Savarin, 20. 4. 2019).

nalnim vidikom pogled na vloge in poslanstvo *Two Spirit* v rezervatih še dodatno zapletejo. Paradoks je v tem, da se v panstaroselskem mnogoterem družbenospolnem diskurzu zavzemajo predvsem za dekolonizacijo ter jasno vzpostavljajo razlike med zahodno in staroselskimi kulturami. Dekolonizacijo lahko v panstaroselskem diskurzu nekateri krogi dojemajo celo »militantno«, kar pomeni dobredno očiščenje staroselske kulture zahodnih kulturnih elementov, pri čemer spolni diskurz ni nobena izjema.

Seveda se poraja vprašanje o tem, kaj sploh pomeni »bolj« ali »manj« tradicionalno in zakaj nekateri severnoameriški staroselci *_ke(+)* panstaroselski diskurz razumejo v okvirih zahodne kulturne tradicije. Prilaganje in ponovno izumljanje staroselskih tradicij v skladu z družbenimi spremembami zelo dobro ponazori Frey (2017: 218) na že omenjenem primeru zdravilskega kolesa, ko pravi, da se vsaka izmed različnih naper kolesa med svojim potovanjem elastično prilagaja spreminjajočim se vetrovom. Prilagodljive napere pa so zasidrane v neomajnem in vztrajnem pestu (središču) kolesa, ki predstavlja trajne staroselske nauke in znanje (*miyp*). Tako se staroselska tradicija (tradicionalizem) ohranja in je zasidrana v samem središču kolesa oziroma naukih (ogrodju, skeletu) kulture in se na podlagi družbenih sprememb (kot npr. prisilna asimilacija, prilaščanje staroselskih zemljišč, bolezn, krščanstvo, spolni dimorfizem itd.) izraža z vedno spreminjajočimi se kulturnimi elementi (npr. z ornamentami, različnimi plesnimi stili, s prilagodljivimi načini preživetja, z različ-

nimi pripovednimi stili in tehnikami, z družbenospolnimi identifikacijami in vlogami *Two Spirit* ipd.). Tudi sodobno panstaroselsko gibanje *Two Spirit* tako ohranja kontinuiteto s preteklimi tradicijami raznoterosti družbenospolnih identifikacij in vlog; seveda prožno in s prilagajanjem glede na trenutni družbeni kontekst.

Mišljenja o vlogi in pomenu panstaroselskega družbenega gibanja so med staroselci_kami(+) različna. Tisti_e(+), ki ideji o panstaroselskem povezovanju/gibanju niso preveč naklonjeni, za to navajajo razloge, kot so pretirano mešanje in posploševanje različnih kulturnih elementov, ki so del različnih staroselskih kultur (npr. ceremonije in plesi *powwow*), javno izpostavljanje določenih kulturnih vsebin in »nastopaštvo« posameznikov_ic(+), ki skupnosti ne postavljajo na prvo mesto (npr. »*Wanna be Indian*« / »*Želim biti Indijanec*«) ipd. Po drugi strani pa velika večina staroselcev_k(+), s katerimi sem prišla v stik, prav v medkulturnem oziroma panstaroselskem povezovanju vidi prednost in moč, saj se v različnih staroselskih skupnostih uspešneje izpostavljajo in rešujejo skupna družbenopolitična in kulturna vprašanja. Nekateri staroselci_ke(+) tako tudi panstaroselsko gibanje *Two Spirit* dojemajo kot pretirano posploševanje in mešanje različnih kulturnih tradicij (medstaroselskih in zahodnih) ter nastopaštvo (izpostavljanje manjšine pred skupnostjo). Kljub temu pa večina oseb *Two Spirit* in drugih staroselcev_k(+), s katerimi sodelujem, v medkulturnem povezovanju v panstaroselskem gibanju (*Two Spirit*) vidi moč boja za dekolonizacijo in uspešnejše naslavljanje različnih političnih in družbenih problemov, ki so skupni večini severnoameriških staroselskih ljudstev. Panstaroselsko gibanje (*Two Spirit*) tako na medkulturni ravni prispeva k ohranjanju, reinterpretaciji in učenju staroselskih kulturnih tradicij v duhu družbenih sprememb, vendar to tradicionalnim temeljem ne odvzame bistva, ki je zasidrano v staroselskih načinih obstoja in razumevanja sveta.

Prav na to, kako osebe v panstaroselskem mnogoterem diskurzu razumejo temeljne razlike med panstaroselskim diskurzom *Two Spirit* in zahodnim diskurzom LGBTQIA+, se navezuje moje naslednje raziskovalno vprašanje.

Frank Manriquez mi je o razlikah med dvema gibanjema povedala naslednje:

Ja, gibanji se razlikujeta, kar je malce težko razložiti, saj je to podobno vprašanje o tem, kako se staroselci razlikujejo od nestaroselcev. Pogosto, ne pa tudi vedno, sta v LGBTQ diskurzu še vedno zelo zastopana patriarhalnost in kolonizacija, medtem ko sta v svetu Two Spirit veliko manj dejavna. Resnično mislim, da LGBTQ in spolno neopredeljeni posamezniki vidijo in občutijo svet skozi spolnost (sexual world), medtem ko identifikacija Two Spirit ljudem avtomatsko ne dodeljuje spolne podobe (sexual image); ravno tukaj je razlika, ki je zame osebno zelo pomembna, ker sem popolnejše človeško bitje kot

to. Ne želim, da me moj družbeni spol zaznamuje; sem precej androgena, vendar to avtomatično še ne opredeljuje moje spolnosti. (Manriquez 2019)

Tako kot Frank Manriquez tudi TSM001 poudarja, da v skupnosti *Two Spirit* ne gre nujno za spolnost, spolno usmerjenost ali družbeni spol, ampak prej za prenašanje oziroma izvajanje kulturne tradicije. TSM011 pove: »*Pri gibanju Two Spirit gre bolj za izvajanje kulturnih tradicij, vem pa, da gre v skupnosti LGBTQ bolj za to, da si geje*« (TSM001 2019).

Aodhàn Crawford mi je na vprašanje o razlikah med diskurzom LGBTQIA+ in staroselskim diskurzom *Two Spirit* odgovoril: »*Odgovornost.*« Pri tem je poudaril, da vsak na zadevo gleda nekoliko drugače, vendar se bo sam držal načel svojega učitelja Clydea M. Halla:

Če opravljaš delo, si upravičen do naziva, če dela ne opravljaš, do naziva nisi upravičen. So tudi staroselci_ke(+), ki se ne identificirajo kot Two Spirit, ampak se identificirajo kot LGBTQ. Veš, to je v redu. Ker ne želijo opravljati dela, ki je predvideno za Two Spirit, se v skladu s tem ne želijo niti identificirati in jim tudi ni treba. Treba je opraviti veliko dela in veliko tega zadeva skupnost. (Crawford 2019)

Aodhàn je v intervjuju odprl še en zelo zanimiv vidik, in to so posvojitve. Zaupal mi je, da je nekdo v »pleme« lahko tudi posvojen, kar je bila praksa tudi v preteklosti, vendar je pri tem poudaril, da se posvojitve ne dogajajo vsak dan. »*Če je nekdo posvojen v pleme, bi rekel, da je zanje vloga Two Spirit odprta, če seveda opravljajo delo*« (Crawford 2019). Navedeni vidik posvojitve nekoliko zrahlja enega od temeljnih pogojev verodostojnosti sklicevanja in opredeljevanja v okviru družbenih vlog in identifikacij *Two Spirit*, in sicer tistega, ki govori o nujnosti staroselske linije sorodstva oziroma krvnega porekla.

Udeleženci_ke(+) raziskave so torej kot temeljno razliko med panstaroselskim mnogoterim in zahodnim spolnim diskurzom LGBTQIA+ poudarili predvsem dejstvo, da pri vlogah in identifikacijah *Two Spirit* ne gre toliko za same oblike družbenospolnih identifikacij, družbenih spolov in spolnih usmerjenosti, ampak prej za to, kako posameznik_ca(+) deluje in odgovorno prakticira svoje družbene vloge v odnosu do svoje staroselske in skupnosti *Two Spirit*. Poudarili so tudi, da se gibanje *Two Spirit* neposredno navezuje na staroselske in panstaroselske kulturne tradicije in je na njih utemeljeno. Ne moramo pa nikakor povsem izključiti pomena družbenih vidikov spola, družbenospolnih identifikacij in spolne usmerjenosti, že zato ne, ker staroselci_ke(+) vsakodnevno prehajajo med staroselsko_kimi kulturno_imi realnostjo_mi in zahodno kulturno realnostjo, ki je zelo »seksualizirana«. Poleg tega je mnogoterost družbenospolnih identifikacij, spolov in spolnih usmerjenosti pomemben identifikacijski element tudi v severnoameriškem panstaroselskem mnogoterem družbenospolnem diskurzu ali gibanju *Two Spirit*.

Sklep

Z veliko mero gotovosti lahko trdim, da je panstaroselski mnogoteri družbenospolni diskurz izredno kompleksen in večdimenzionalen družbeno-kulturni pojav, kar je povezano predvsem z različnostjo samih staroselskih kultur in presečiščnim prehajanjem med zahodnimi in staroselskimi kulturnimi diskurzi. Kompleksnost se kaže tudi v različnih pogledih na severnoameriško panstaroselsko gibanje *Two Spirit*, ki ga nekateri staroselci_ke(+) dojemajo kot »zahodni« način delovanja, saj po njihovem mnenju vključuje preveč posplošitev in javnega izpostavljanja (nastopštva) staroselskih kulturnih tradicij. Spet drugi_e(+) vidijo v panstaroselskem povezovanju pomembno sredstvo boja za dekolonizacijo, revitalizacijo in ohranjanje staroselskih kulturnih tradicij (npr. mnogoterosti družbenospolnih identifikacij, spolov in vlog). Večdimenzionalnost sodobnega severnoameriškega mnogoterega spolnega diskurza se kaže tudi v številčnosti in različnosti mnogoterih družbenospolnih identifikacij, družbenih spolov, oblik spolnosti in družbenospolnih vlog, ki ga opredeljujejo. Razlikujejo se tudi pogledi na rabo terminologije in kvalifikacijske okvire oziroma na to, kdo se lahko opredeljuje kot *Two Spirit*.

Staroselci_kami (+), ki se opredeljujejo v sodobnem mnogoterem družbenospolnem diskurzu, imajo različna mnenja o rabi terminov. Panstaroselski izraz *Two Spirit* je krovni termin, ki vključuje množstvo različnih staroselskih družbenospolnih identifikacij, družbenih spolov, oblik spolnosti in predvsem družbenih vlog, utemeljenih na sodobni tradicionalni reinterpretaciji preteklosti. Termin »sodobna tradicionalnost« uporabljam za lažjo časovno kontekstualizacijo. Poleg tega želim opozoriti na dejstvo, da so temelji sodobnega panstaroselskega diskurza *Two Spirit* v svojem bistvu še vedno tradicionalni. V življenju severnoameriških staroselcev_k(+) so spremembe nekaj povsem običajnega in del ciklične vzročne povezanosti vsega, kar v materialnem in duhovnem svetu biva in obstoji. Zelo na mestu je Freyev termin »empatična prilagodljivost«, ki ponazarja, da se je večina staroselskih družb uspela dokaj uspešno in fleksibilno prilagajati različnim obdobjem korenitih družbenih sprememb in pritiskov (npr. asimilacijske politike, bolezni, etnocid, pokristjanjevanje, odvzem zemljišč itd.), ne da bi pri tem izgubile bistvo, ogrodje in jedro svoje kulture tradicije (temeljni nauki o življenju).

Načelo empatične prilagodljivosti lahko navežemo tudi na vsebino sodobnega panstaroselskega diskurza *Two Spirit*. Nekateri staroselci_ke(+) se v diskurzu *Two Spirit* opredeljujejo z LGBTQIA+ identifikacijami in terminologijo. Diskurz *Two Spirit* tako vključuje tudi nekatere elemente zahodnega diskurza LGBTQIA+, kar je povsem logično, saj severnoameriški staroselci živijo v nenehnem srečevanju z zahodno kulturo. Čeprav diskurz *Two Spirit* vključuje nekatere vidike diskurza LGBTQIA+, ti niso jedro identifikacije *Two Spirit*, ki temelji predvsem na starosel-

ski (sodobni) kulturni tradiciji in odnosu do izpolnjevanja (družbenospolnih) vlog in odgovornosti do staroselske skupnosti in skupnosti *Two Spirit*. V diskurzu *Two Spirit* torej ne gre samo za identifikacijo v revitaliziranih tradicionalnih družbenospolnih okvirih, ki se do določene mere prekrivajo z zahodnim diskurzom LGBTQIA+, ampak predvsem za izpolnjevanje družbenih vlog in odgovornosti, ki jih ta identifikacija predpisuje. Pomembno je torej izpolnjevanje družbenih vlog *Two Spirit* v odnosu do staroselske skupnosti in gibanja *Two Spirit*. Na podlagi pridobljenih etnografskih podatkov in obstoječe literature lahko sklenem, da sta temeljna klasifikacijska okvira identifikacije *Two Spirit* severnoameriško staroselsko poreklo (ne pa nujno tudi članstvo v katerem izmed zvezno priznanih staroselskih ljudstev) in osebna identifikacija z mnogoterimi družbenospolnimi identifikacijami, spoli, spolnostjo in vlogami, ki nastopajo v diskurzu *Two Spirit*. Klasifikacijski okviri so do določene mere tudi prožni, saj so osebe lahko v staroselsko skupnost posvojene in se prav tako lahko opredeljujejo kot *Two Spirit*. Pri tem pa morajo zavestno izpolnjevati svoje družbene vloge in odgovornosti. Po drugi strani nekateri predstavniki *Two Spirit* menijo, da klasifikacijski okviri identifikacije *Two Spirit* presegajo severnoameriški staroselski družbeno-kulturni diskurz in da jih lahko razširimo na katerokoli staroselsko poreklo v svetu. Prisilna asimilacija ter prevzemanje krščanskih verskih elementov in zahodne ideologije spola sta v veliki meri prispevali k zavračanju posameznikov_c(+) z mnogoterimi spolnimi identifikacijami. Opažam, da je v rezervatih morda več predsodkov do neposrednega izpostavljanja tradicije mnogoterosti družbenospolnih identifikacij, spolov in vlog. To je pogojeno predvsem z dejstvom, da staroselski načini življenja v ospredje postavljajo skupnost (skupno dobro) in ne posameznika. Čeprav starešine tradicije mnogoterosti spolov ne obešajo na veliki zvon, dobro vedo, za kaj gre. V urbanih naseljih sem naletela na nasprotno situacijo. Po eni strani je več prostora za odprt dialog in izpostavljanje pomembnosti obujanja tradicije mnogoterosti spolov, po drugi strani pa velika večina urbane mladine slabo pozna tradicionalne zgodbe in mite, ki se navezujejo na pretekle mnogotere spolne tradicije. Za to je delno odgovoren kulturni vakuum, ki je zaradi množičnega preseljevanja staroselcev v mesta v 50. letih 20. stoletja nastal kot posledica »Indijanskega« preselitvenega zakona.²⁴

²⁴ Leta 1948 je William Brophy postal novi komisar Urada za »indijanske« zadeve (Bureau of Indian Affairs, BIA) in uvedel politiko preseljevanja staroselcev v mesta, kjer so bile zaposlitvene možnosti boljše kot v rezervatih (Boxer 2009: b. n. s.). Indijanski preselitveni zakon (Indian Relocation Act, 1956) je bil del ukinitvene (terminacijske) politike (1953–1969) zvezne vlade ZDA, ki se je nanašala na severnoameriške staroselce. Staroselska ljudstva, ki jih je zajela ukinitvena politika, so morala svoja zemljišča in lastnino razdeliti članom skupnosti in razpustiti svoje vlade, izgubila pa so tudi pravico do zveznih ugodnosti in storitev (Spletni vir 3). Program Indijan-

Sklenem lahko, da je sodobni panstaroselski mnogoteri spolni diskurz povezujoča mreža specifičnih mnogoterih družbenospolnih identifikacij, družbenih spolov in vlog, ki so utemeljene na revitalizaciji in prilagajanju staroselskih kulturnih tradicij sodobnemu družbenemu diskurzu. V tem smislu ostaja, kljub reinterpretaciji pretekle tradicije severnoameriškega mnogoterega spolnega diskurza, sodobni panstaroselski diskurz *Two Spirit* v svojem jedru tradicionalen in predstavlja kontinuiteto s preteklostjo. Panstaroselski mnogoteri spolni diskurz nastopa kot mreža oziroma komunikacijska povezava. Ta omogoča sodelovanje oseb, ki se identificirajo v okviru mnogoterega spolnega diskurza in hkrati živijo v različnih staroselskih kulturnih okoljih. Temeljni poslanstvi gibanja sta osebam v mnogoterem spolnem diskurzu ponovno zagotoviti častno mesto v staroselskih skupnostih in dekolonizacija oziroma kulturna in politična revitalizacija staroselskih načinov življenja.

Zahvala

Etnografsko raziskavo o mnogoterosti spolov pri severnoameriških staroselcih izvajam med gostovanjem na Oddelku za sociologijo in antropologijo Univerze v Idahu (ZDA) v sklopu doktorskega študija na Oddelku za etnologijo in kulturno antropologijo Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani. Gostovanje na Univerzi v Idahu mi je v akademskem letu 2018/19 omogočila podpora Fulbrightovega študentskega programa za tuje študente.

Literatura

BOXER, Andrew: Native Americans and the Federal Government: Andrew Boxer Traces the Origins of a Historical Issue Still as Controversial and Relevant Today as in Past Centuries. *History Today* 64 (9), <https://www.historytoday.com/archive/native-americans-and-federal-government>, 8. 5. 2019.

CALLENDER, Charles in Lee M. Kochens: The North American Berdache. *Current Anthropology* 24 (4), 1983, 443–470.

DRISKILL, Qwo-Li: Introduction. V: Qwo-Li Driskill, Chris Finley, Brian Joseph Gilley in Scott Lauria Morgensen idr. (ur.), *Queer Indigenous Studies: Critical Interventions in Theory, Politics and Literature*. Arizona: The University of Arizona Press, 2011, 1–28.

FREY, Rodney: *Carry Forth the Stories: An Ethnographer's Journey into Native Oral Tradition*. Pullman: Washington State University Press, 2017.

GARROUTTE, Eva Marie: Defining "Radical Indigenism" and Creating an American Indian Scholarship. V: Stephen Pfohl, Aimee Van Wagenen, Patricia Arend, Abigail Brooks in Denise Leckenby (ur.), *Culture, Power, and History: Studies in Critical Sociology*. Boston: Brill Academic Publishers, 2005, 169–198.

skega preselitvenega zakona se je postopoma širil in do leta 1960 je, v primerjavi z osmimi odstotki leta 1940, že približno 30 odstotkov severnoameriških staroselcev živel v mestih (Boxer 2009: b. n. s.).

HOLBRAAD, Martin in Axel Morten Pedersen: *The Ontological Turn: An Anthropological Exposition*. Cambridge: Cambridge University Press, 2017.

JACOBS, Sue-Ellen, Wesley Thomas in Sabine Lang: Introduction. V: Sue-Ellen Jacobs, Wesley Thomas in Sabine Lang (ur.), *Two-Spirit People: Native American Gender Identity, Sexuality and Spirituality*. Illinois: Board of Trustees of the University of Illinois, 1997, 1–18.

JAIMES GUERRERO, M. A.: "Patriarchal Colonialism" and Indigenism: Implications for Native Feminist Spirituality and Native Womanism. *Hypatia* 18 (2), 58–69.

KESSLER, J. Suzzane in Wendy Mckenna: *Gender: An Ethnomethodological Approach*. Chicago: University of Chicago Press, 1978.

LANG, Sabine: Lezbijke, moški-ženske in dvojna duša: Homoseksualnost in družbeni spol v prvotnih ameriških kulturah. *Delta* 4 (3–4), 1998, 183–213.

MEYER, Manulani Aluli. Holographic Epistemology: Native Common Sense. *China Media Research* 9 (2), 2013, 94–101.

MURŠIČ, Rajko: Etnografsko bivažoje in bistvo antropološke vednosti: O mnogoterosti intelektualne ontološke mode in banalnosti vsakdanje resničnosti. *Glasnik SED* 57 (3–4), 2017, 27–32.

OUELLETTE, Robert-Falcon: Pan-Indigenous Anthropology: Differing Needs. *Altérités* 7 (2), 2010, 95–118.

ROSCOE, Will: *The Zuni Man-Woman*. New Mexico: University of New Mexico Press, 1991.

ROSCOE, Will: *Changing Ones: Third and Fourth Genders in Native North America*. New York: St. Martin's Press, 1998.

ROSCOE, Will: Sexual and Gender Diversity in Native America and the Pacific Islands. V: Megan E. Springate (ur.), *LGBTQ America: A Theme Study of Lesbian, Gay, Bisexual, Transgender and Queer History*. Washington DC: National Park Foundation, 2016, 91–101.

KENNY, Maurice: Tinselled Bucks: A Historical Study in Indian Homosexuality. V: Will Roscoe (ur.), *Living the Spirit: A Gay American Indian Anthology*. New York: St. Martin's Press, 1988, 15–31.

TELBAN, Borut: Ontološki obrat v antropologiji deset let po izbruhu. *Glasnik SED* 57 (3–4), 2017, 7–11.

THOMPSON, Mark: *Gay Soul: Interviews and Photographs by Mark Thompson*. New York: Harper Collins Publishers, 1994.

WILLIAMS, Walter L.: *The Spirit and the Flesh: Sexual Diversity in American Indian Culture*. Boston: Beacon Press, 1992.

ZORN, Jelka: Homoseksualnost: (De)konstrukcija spola in seksualnosti – antropološka in feministična perspektiva. *Delta* 5 (1–2), 1999, 117–131.

Ustni viri

CITLAXOCHITL, intervju, Moscow, 16. 3. 2019.

CRAWFORD, Aodhàn, intervju, Moscow, 21. 2. 2019.

FREY, Rodney, intervju, Moscow, 8. 4. 2019.

MANRIQUEZ, Frank L., intervju, Moscow, 18. 2. 2019.

TSM001 (pseudonim), intervju, Moscow, 3. 3. 2019.

SNEEZY, John, intervju, Moscow, 18. 2. 2019.

STEVENS, Philip, intervju, Moscow, 30. 4. 2019.

Spletni viri

Spletni vir 1: BRAYBOY, Duane: Two Spirits, One Heart, Five Genders for European Settlers the Original Peoples Way of Life Was Perplexing, Including the Two Spirits Tradition. *Indian Country Today*, 8. 9. 2017; https://newsmaven.io/indiancountrytoday/archive/two-spirits-one-heart-five-genders-9UH_xnb-fVEWQHWkjNn0rQQ/, 15. 3. 2019.

Spletni vir 2: ENOS, Tony: 8 Things You Should Know About Two Spirit People: Two Spirit Has Been Present for Countless Generations that Predate LGBTQ Terminology. *Indian Country Today*, 28. 3. 2017; <https://newsmaven.io/indiancountryto->

<day/archive/8-things-you-should-know-about-two-spirit-people-294cNolj-EGwJFOWEnbbZw/>, 15. 3. 2019.

Spletni vir 3: Ethnogeriatrics 1953 to 1969: Policy of Termination and Relocation; https://geriatrics.stanford.edu/ethnomed/american_indian/learning_activities/learning_1/termination_relocation.html, 8. 5. 2019.

Spletni vir 4: National Congress of American Indians: Tribal Governance; <http://www.ncai.org/policy-issues/tribal-governance>, 1. 7. 2019.

Spletni vir 5: The United States Department of Justice: About Native Americans, 17. 6. 2014; <https://www.justice.gov/otj/about-native-americans#otj28>, 3. 7. 2019.

Spletni vir 7: Oklahoma Historical Society: Pan-Indian movements; <https://www.okhistory.org/publications/enc/entry.php?entry=PA010>, 30. 9. 2019.

Roles and mission of the contemporary multiple genders discourse among North American indigenous peoples

The article shows the complexities, performativity and understandings of the modern North American Pan-Indigenous Two Spirit or multiple genders movement. The research is based on ongoing ethnographic field work in Idaho, USA. The Pan-Indigenous multiple genders discourse is extremely complex and a multidimensional sociocultural phenomenon. This is primarily connected with the diversity of Indigenous cultures themselves and the transition between Western and Indigenous cultural discourses. The multidimensionality of the Two Spirit discourse is also reflected in the multiplicity and diversity of gender identifications and social roles that define it. Moreover, there are differing views regarding the usage of identification terminology and qualification frameworks (who can identify as Two Spirit). The author emphasises that, although the contemporary Pan-Indigenous Two Spirit discourse is a matter of awakening and reinventing certain cultural elements of the “past”, its foundations are still traditional. The Two Spirit discourse includes some aspects of LGBTQIA+ identifications and terminology, however, they do, however, not represent the core of the Two Spirit identification. The core of the Two Spirit identification is based primarily on Indigenous cultural traditions and attitudes toward fulfilling social gender roles and responsibilities within the Indigenous and Two Spirit communities. As the main differentiations in juxtaposition to the Western LGBTQIA+ movement Two Spirit persons highlighted their obligations to the community service and the fact that the Western LGBTQIA+ movement is more about gender and sexual identifications. The article also initiates a discussion about the more inclusive approaches to epistemology which included the Western and Indigenous perspectives of knowledge in equal measure. The basic mission of the Two Spirit movement is to once again provide an honourable place for Two Spirit people within Indigenous communities and cultural preservation of Indigenous ways of life.

MIGRANTI IN DOSTOP DO INFORMACIJ: Vloga novih tehnologij v procesu integracije v Podonavju in širše

Izvirni znanstveni članek | 1.01
Datum prejema: 1. 8. 2019

Izveček: Dostop do informacij je prvi pogoj tako za integracijo migrantov kot tudi za zagotovitev izboljšane delovanja javnih institucij v tem procesu. Glede na pomanjkanje raziskav o tej tematici se članek osredotoča na pomen dostopa do informacij in pri tem na vlogo novih informacijsko-komunikacijskih tehnologij (IKT). Z analizo informacijskih storitev za migrante v Podonavju in tudi drugje po Evropi predstavi konceptualne, izvedbene in politične izzive snovanja tovrstnih storitev na nacionalni in transnacionalni ravni.

Ključne besede: migranti, dostop do informacij, IKT, Podonavje, integracija

Abstract: Enabling migrants' access to information is not only important in terms of achieving migrant integration, but is also crucial for improved responses of public institutions to this issue. In view of a lack of research on the topic, the article focuses on the importance of access to information and on the role of information and communication technologies in accessing it. Through an analysis of information services for migrants in the Danube region as well as across Europe, the text presents the main conceptual, implementation and political challenges of designing such services at national and transnational levels.

Keywords: migrants, access to information, ICT, Danube region, integration

Uvod

Dostop do informacij je bil v številnih mednarodnih dokumentih, med drugim tudi v Splošni deklaraciji človekovih pravic (Spletni vir 1), prepoznan kot temeljna človekova pravica. Kot tako sta ga prepoznali tudi Organizacija Združenih narodov za izobraževanje, znanost in kulturo (UNESCO) (Spletni vir 2) in Organizacija za varnost in sodelovanje v Evropi (OVSE) (Spletni vir 3); brez informacij namreč le težko uveljavljamo druge pravice in si zagotavljamo človeka vredno življenje. V tem smislu so še zlasti ogrožene različne ranljive skupine, katerih dostop do ključnih informacij o zdravstvenem varstvu, izobraževanju, zaposlitvi in številnih drugih vidikih vsakodnevnega življenja je še otežen. Med njimi so tudi migranti, ki se zaradi jezikovnih preprek, slabega poznavanja delovanja zdravstva, izobraževanja in zaposlovanja, pomanjkanja socialnih mrež in diskriminacije pogosto težko vključujejo v novo okolje. Čeprav so te težave prisotne že več desetletij, so se šele s povečanjem prihoda beguncev in prisilcev za azil v Evropo v zadnjih letih uspele prebiti v delokrog državnih institucij in oblikovalcev politik.

Glede na vedno večje zavedanje o pomenu dostopa do uporabnih, zanesljivih in uporabniku prijaznih informacij se tako med oblikovalci politik kot med raziskovalci pojavlja zavedanje o pomenu informacijsko-komunikacijskih tehnologij (IKT). Ker nekatere raziskave kažejo, da je uporaba tovrstnih tehnologij med migranti enaka ali celo večja kot med lokalnim prebivalstvom, je smiselno razmišljati, kako bi nove tehnologije pripomogle k strukturalni in-

tegraciji migrantov (npr. pri zaposlitvi, izobraževanju) kot tudi v vsakdanjem življenju (Codagnone in Kluzer 2011). Pri tem je treba bolje raziskati in opredeliti vlogo države. Po mnenju raziskovalcev iz Migration Policy Institute, enega glavnih možganskih trustov pri upravljanju z migracijami, je namreč nujno javne storitve, ki jih nudijo državni organi, organizirati na način, da bodo IKT pri njihovem izvajanju produktivno uporabljene (Benton idr. 2015), tako izboljšane storitve pa bodo koristile tako migrantom kot tudi javnim uslužbencem, ki te storitve izvajajo.

Vprašanji dostopanja migrantov do informacij in vloge države v tem procesu sta zlasti pomembni za države ob Donavi, ki jih trenutna političnoekonomska regionalizacija Evropske unije (EU) uvršča v t. i. podonavsko regijo.¹ V večjem delu regije je namreč upravljanje z migracijami in integracijo novo področje javnih politik in zato mnoge tematike niso niti prepoznane, kaj šele naslovljene. Regija je od leta 1950 izkusila številne prelomne zgodovinske dogodke in procese: gradnjo in razpad socialističnih režimov, vojne, razpad Jugoslavije in Češkoslovaške ter prehod iz socialističnih v kapitalistična gospodarstva. V zadnjih desetletjih so se nekatere države priključile EU, medtem ko so druge v različnih fazah pristopnih pogajanj,

¹ Podonavska strategija je ena izmed makroregionalnih strategij Evropske unije, katere namen je poglobljanje sodelovanja med državami in drugimi akterji v Podonavju (Nemčija, Avstrija, Češka, Slovaška, Madžarska, Slovenija, Romunija, Bolgarija, Hrvaška, Srbija, Bosna in Hercegovina, Črna gora, Moldavija in Ukrajina) z namenom krepitev trajnostnega razvoja in konkurenčnosti tega dela Evrope.

* Sanja Cukut Krilić, dr. socioloških znanosti, znanstvena sodelavka, ZRC SAZU, Družbenomedicinski inštitut, Novi trg 2, 1000 Ljubljana; sanja.cukut@zrc-sazu.si.

** Martina Bofulin, dr. znanosti s področja etničnih študij, znanstvena sodelavka, ZRC SAZU, Inštitut za slovensko izseljenstvo in migracije, Novi trg 2, 1000 Ljubljana; martina.bofulin@zrc-sazu.si.

kar pomembno vpliva na migracijske tokove v države regije, iz njih in med njimi. Demografske in ekonomske neenakosti so povzročile medregijska migracijska gibanja v smeri gospodarsko močnejših držav, medtem ko po padcu železne zavese povečane migracije v regijo zaznavamo tudi iz oddaljenih azijskih in afriških držav. Posledično so vzorci migracijskih gibanj med državami zelo različni in jih lahko označimo tako za heterogene kot tudi soodvisne (Melegh 2012; Fassmann idr. 2014; Savić in Dakić 2016). V tem smislu lahko tudi zadnje priselitve in gibanja beguncev razumemo kot nadaljevanje in diverzifikacijo zgodovinskih migracijskih gibanj (npr. priselitve beguncev med vojnamo po razpadu Jugoslavije, selitve »gastarbajterjev« v Avstrijo in Nemčijo, medrepubliške selitve v nekdanji Jugoslaviji itn.), ne pa kot popolno novost. Kljub temu so prav begunci in prosilci za azil poleg moralne panike in nadaljnega učvrščevanja meja povzročili vznik številnih novih ukrepov in iniciativ, ki imajo potencial izboljšati celotno področje integracije, in to tudi za prevladujoče in že prej prisotne migrante v regiji (npr. iz Bosne in Hercegovine in Srbije v Slovenijo, Avstrijo in Nemčijo; iz Romunije v Nemčijo; iz Slovenije v Avstrijo in Nemčijo itd.).

V pričujočem besedilu se tako ukvarjava z dostopom do informacij za migrante v Podonavju, še zlasti v povezavi s sodobnimi IKT, in se osredotočava na izkušnje mednarodnega projekta DRIM, ki naslavlja prav pomen dostopa do informacij za migrante.² Iniciativa je sicer nastala med »begunsko krizo«, vendar je bila že v izhodišču širše zasnovana, cilja namreč na izboljšanje mehanizmov in informacijske infrastrukture za vse nove prebivalce regije in ne zgolj za begunce ali prosilce za azil. Podatke za članek sva s pomočjo metode fokusne skupine³ pridobivali predvsem na delavnicah z deležniki, pa tudi na številnih drugih formalnih in neformalnih posvetovanjih z deležniki in migranti ter iz analiz stanja, narejenih ob projektnih aktivnostih; dostopne so na spletnem naslovu projekta. Avtorici želiva v članku na podlagi migracijskih študij in antropološke in sociološke literature o migracijah kot tudi bolj politološko zasnovanih analiz politik in javnih storitev pokazati, da so ukrepi, namenjeni dostopu do informacij za migrante, v Podonavju le delna rešitev. Zanje so značilne težave tako konceptualne (komu so informacijski viri namenjeni, kaj

in kako sporočajo) in izvedbene (pomanjkanje sodelovanja v institucijah, med resorji in javnimi službami in nevladnim sektorjem) kot politične narave (ignoriranje potreb in pomanjkanje politične podpore dolgotrajnemu vzdrževanju sodobnih informacijskih virov). Besedilo je glede na sorodne informacijske rešitve zunaj podonavske regije kritično do obstoječih rešitev v regiji in osvetljuje najnovejši premik proti ekonomizaciji informacijskih virov za migrante, za katero se zdi, da jo podpira tudi EU.

V članku najprej predstaviva obstoječe raziskave in dokumente o dostopu do informacij in uporabi IKT v integracijskih mehanizmih predvsem v EU pa tudi širše. Sledi pregled izsledkov fokusnih skupin o značilnostih obveščanja migrantov s strani državnih organov v osmih državah Podonavja ter pomanjkljivosti obstoječe informacijske infrastrukture za migrante. V naslednjem poglavju sva nekatera najbolj izpostavljena vprašanja analizirali s pomočjo izkušenj sorodnih mehanizmov zunaj Podonavja ali nekaterih raziskovalnih izsledkov o tej temi. V zaključnem poglavju povzemava glavne ugotovitve in argumente.

V članku besedo »migrant« uporabljava za vse ljudi, ki so se v določeno državo priselili ali tam prebivajo in niso postali njeni državljani. Termin vključuje tako delovne migrante, begunce, prosilce za azil, visoko usposobljene migrante, tuje študente, napotene delavce, mobilne posameznike in druge pravno-administrativne kategorije, katerih bivanje urejajo različni zakoni in pravni predpisi. Uporaba termina »migrant« v tem članku ne vsebuje nikakršne sodbe o tem, v kakšni meri je posameznik upravičen do kategorij, ki med drugim določajo stopnjo zaščite in dostop do javnih storitev. Pridružujeva se kritičnemu preverjanju upravičenosti trde ločnice med »begunci« in »ekonomskimi migranti« (glej na primer Crawley in Skleparis 2018) ali »migranti iz držav zunaj EU« na eni ter »mobilnimi posamezniki, ki so državljani držav članic EU« na drugi strani (glej Lafleur in Mescoli 2018).

Vloga javnih institucij držav naselitev pri obveščanju migrantov in uporaba sodobnih komunikacijskih tehnologij

Informacije so ključne v celotnem procesu migracij, tako v obdobju pred izselitvijo in med selitvijo kot v obdobju priselitve, uporaba IKT pa je dostop do informacij korenito spremenila, celo tako, da sedaj praktično vsako raziskovanje migracij vključuje tudi uporabo IKT v različnih procesih, ta vidik pa se je vzpostavil tudi kot raziskovalna topika sama po sebi (glej Mattelart 2009; Collin idr. 2015).

Sicer maloštevilne raziskave razkrivajo, da se migranti pri dostopu do informacij soočajo s številnimi težavami. Kot je pokazala študija nevladne organizacije Internews, je beguncem dostop do informacij onemogočen že v samem postopku za pridobitev azila, prosilci za azil pa imajo težave tudi s pridobitvijo informacij o družinskih članih, nadaljnjih postopkih in pravicah, ki jih imajo v teh postopkih

2 Projekt DRIM (Danube Region Information Platform for Economic Integration of Migrants) je projekt, ki sta ga financirala Danube Transnational Programme – Interreg Podonavja in Agencija za raziskovalno dejavnost (ARRS) ter naslavlja neenak dostop do informacij v Podonavju. Cilj projekta je bil izboljšanje tovrstnega dostopa za migrante in mobilne posameznike v regiji s spletnim orodjem Kompas Podonavja in z izobraževanji, delavnicami in s strategijami, namenjenimi deležnikom.

3 Fokusne skupine so v posameznih državah vključevale deležnike, ki se z migracijami ukvarjajo na lokalni, regionalni in nacionalni ravni. Naslovile so njihove izkušnje in mnenja o dostopanju migrantov do informacij ter identificirale ključne izzive za izboljšanje tovrstnega dostopa.

(Spletni vir 4). Pozneje se te težave nadaljujejo predvsem pri iskanju zaposlitve in zagotavljanju pravic delavcev ter pri dostopu do zdravstvenega in izobraževalnega sistema. Študija projekta IMPACIM: The Impact of Restrictions and Entitlements on the Integration of Family Migrants (Spletni vir 5) je celo pokazala, da novi prebivalci zaradi jezikovnih ovir niso seznanjeni niti z možnostmi učenja lokalnega jezika, kar še dodatno upočasnjuje vključevanje v družbo in dostop do drugih storitev v kraju naselitve. V tem smislu Mednarodna organizacija za migracije (IOM) (Spletni vir 6) navaja dobre prakse, ki migrantom zagotavljajo pravico do informacij – predvsem tiskane, spletne in druge oblike zbirk informacij v različnih jezikih o zaposlovanju, dolžnostih in pravicah ter dostopu do drugih osnovnih storitev, kot so nastanitev, zdravstvena in socialna zaščita. Pri tem poziva k tesnejšemu sodelovanju z migrantskimi organizacijami in s predstavniki telesi kot tudi s civilnodružbenimi iniciativami in z mediji.

Po mnenju Migration Policy Institute je naloga države, predvsem pa javne uprave, da odgovori na potrebe vse bolj raznolikih uporabnikov in postane bolj občutljiva za različne potrebe različnih skupin prebivalstva. Del tega pristopa je tudi spoznanje, da če naj bodo IKT v procesu integracije migrantov instrumentalne, potem potrebujejo podporo držav. Vse državne in javne institucije naj zasnujejo takšno uporabo IKT, ki na eni strani produktivno izkorišča že obstoječo visoko stopnjo uporabe IKT med migranti, na drugi strani pa naj bo pozorna na ranljive skupine pri dostopu do IKT (Benton idr. 2015).

Evropska unija z integracijo kot specifičnim modelom vključevanja⁴ postavlja dostop do informacij in uporabo IKT med migranti kot pomemben vidik integracijskih politik. V Akcijskem planu za integracijo državljanov tretjih držav (Spletni vir 8) Evropska komisija poudarja nujnost »inovativne uporabe tehnologij, družbenih medijev in interneta v vseh fazah integracije, vključno z obdobjem pred izselitvijo.« Deklaracija o e-vključevanju, leta 2006 sklenjena v Rigi (Spletni vir 9), prav tako omenja migrante kot prioriteto pri vključevanju v informacijsko družbo držav naselitev.

S tem namenom je Evropska komisija naročila popis stanja uporabe IKT kot integracijskega orodja za vključevanje migrantov. Prvi pregled digitalnih iniciativ, namenjenih podpori migrantov v EU, je izšel že leta 2008. V njem avtorji (Kluzer idr. 2008) ugotavljajo, da je stopnja uporabe IKT pri migrantih vsaj enaka kot pri preostalih prebivalcih EU, da so številne iniciative namenjene pre-

moščanju težav pri dostopu migrantov do IKT oziroma do storitev v državah naselitve ter da sicer obstajajo zametki državnih e-storitev, namenjenih migrantom, vendar v zelo omejenem številu. Avtorji prav tako ugotavljajo, da so kar 70 odstotkov digitalnih iniciativ, zajetih v njihovo raziskavo, financirale ali države ali EU, zato ocenjujejo, da je javno financiranje ključno ne samo za nastanek tovrstnih iniciativ, temveč tudi za njihov nadaljnji obstoj. Po mnenju nekaterih avtorjev nove tehnologije prinašajo tudi nove oblike demokracije in vladanja ter lažje uveljavljanje človekovih pravic (Kozachenko 2013).

Poznejšo študijo (Codagnone in Kluzer 2011) odlikuje bolj problemski pristop, ki ugotavlja, da nacionalne države digitalne vključenosti migrantov in manjšin v sprejetih strategijah, akcijskih načrtih ali uredbah ne poudarjajo kot prioritete. Kljub temu so na lokalni ravni opaženi določeni poskusi lokalnih vlad, da bi z uporabo IKT izboljšali dostop do informacij in s tem olajšali proces vključevanja. To zaradi močnega ideološkega in političnega nasprotovanja migracijam avtorji študije interpretirajo kot omejenost nacionalnih držav pri pripravi in implementaciji integracijskih ukrepov, medtem ko je ta pritisk na določenih lokalnih območjih manjši oziroma so lokalne vlade pod močnim pritiskom državljanov, da poiščejo in vzpostavijo ukrepe za boljše sobivanje in kohezijo lokalnih skupnosti.

Glede na ugotovitve avtorja (Codagnone in Kluzer 2011) poudarjata tri pomembne vidike uporabe IKT v procesu integracije, za katere bi bilo smiselno, da jih naslavlja tako lokalne kot nacionalne vlade. Prvič, iniciative IKT morajo podpirati dostop do informacij na način, da migranti pridobijo jasne, transparentne in razumljive informacije o svojih pravicah in dolžnostih, pravilih pridobitve dovoljenja za prebivanje, delovanju trga dela, sodelovanju s centri za socialno delo, postopkih vključevanja otrok v izobraževalni proces in dostopu do sistema zdravstvene varnosti in njegovi uporabi. Drugič, IKT so lahko v pomoč pri učenju in usvajanju jezika države naselitve, vendar pa mora biti ta močno podprt z ustreznim pedagoškim programom in s sredstvi, ki omogočajo kakovostno izpeljavo programa. Tretjič, IKT bi bile lahko produktivno izkoriščene v poglavljanju medkulturnega dialoga in seznanjanju s civilno participacijo v družbi. Avtorja na koncu še zapišeta, da prav enakopraven in transparenten dostop do pravic in storitev držav naselitve sporoča pomembnost vladavine prava in demokracije, v tem procesu pa bi lahko IKT odigrale pomembno vlogo.

Ker pa v zadnjem desetletju v večini evropskih držav opažamo vse večjo raznolikost migrantskih skupin in se etničnost ne kaže več kot poglavitni princip konstrukcije skupin, saj so te tudi notranje vse bolj raznolike (t. i. superraznolikost, glej Vertovec 2007), je za oblikovalce politik vse večji izziv definirati ciljne skupine in zanje odgovarjajoče politike. Vse več je pozivov k uveljavljanju načel integracije migrantov v splošno oblikovanje politik

⁴ Integracija je po definiciji IOM (Spletni vir 7) proces, s pomočjo katerega so migranti sprejeti v družbo države naselitve kot posamezniki in kot del skupine. Ta proces naj bi bil dvosmeren in naj bi upošteval pravice in obveznosti tako migrantov kot držav naselitve, predvsem pri dostopu do storitev in trga dela kot tudi spoštovanju temeljnih vrednot, ki migrante in družbe naselitve povezuje na poti k skupnemu cilju.

na vseh ravneh (t. i. *mainstreaming* integracijskih politik) in ponovno preverjanje smiselnosti politik, ki ciljajo zgolj na različne skupine migrantov (Scholten idr. 2017). V zvezi z dostopom do informacij in IKT se je treba vprašati, ali je smiselno oblikovati z IKT podprte informacijske vire, ki so namenjeni zgolj migrantom oziroma celo posamičnim skupinam migrantske populacije. Po mnenju nekaterih (Codagnone in Kluzer 2011) lahko namreč takšne iniciative učvrščujejo mnenje, da so migranti homogena in »šibka« skupina, ki potrebuje dodatno pomoč. Bolj smiselno je oblikovati iniciative, ki upoštevajo ranljivost različnih skupin prebivalcev, ne le migrantov (npr. slabovidnih, ljudi z motnjo koncentracije, s slabšim bralnim razumevanjem itd.).

Kljub nekaterim zagovornikom takšnega pristopa predvsem v državah Zahodne in Severne Evrope pa v državah, kjer sta upravljanje z migracijami in uvedba različnih integracijskih politik v začetni fazi (npr. v Podonavju), razmišljanje in pobude o dostopu migrantov do informacij še niso zelo razviti, ne v smislu posebnih informacijskih iniciativ za migrante ne v oblikovanju vključevalnih načel v politike na različnih ravneh in za različne sektorje (t. i. *mainstreaming*). V nadaljevanju zato najprej sledi pregled informacijskih storitev za migrante, ki jih nudijo državne institucije v Podonavju, ter nekaterih poglobitnih pomanjkljivosti informacijskih virov v regiji, poudarjenih v projektu DRIM. Omenjeno je lahko podlaga za premislek o najpomembnejših konceptualnih in organizacijskih vidikih zasnove in vzdrževanja informacijskih virov v Podonavju in širše.

Sodobne informacijske storitve za migrante v Podonavju

Zaradi povečanega števila prihodov prosilcev za azil v Evropo leta 2015 so tudi v državah Podonavja različni akterji, vključno z državnimi institucijami, uvideli, da je treba izboljšati mehanizme integracije in sprejema migrantov. Čeprav se je kot *raison d'être* za te ukrepe največkrat omenjala številčna in nenadna prisotnost beguncev in prosilcev za azil, pa so nevladne organizacije in raziskovalne institucije dobile priložnost za reševanje težav, ki so v tem prostoru obstajale že dolgo pred prihodom beguncev, vendar pa jih državni organi kot take niso prepoznali (primer obravnave migrantov v zdravstvenem sistemu pred letom 2015 glej Lipovec Čebren 2009; Bofulin in Bešter 2010).

V teh okoliščinah se je v devetih državah zgornjega Podonavja vzpostavilo sodelovanje zelo raznolikih institucij (raziskovalnih in nevladnih organizacij, lokalnih samouprav, ministrstev in državnih sektorskih agencij), ki so s projektom DRIM v regiji poskušale izboljšati dostop migrantov do informacij. Delovni načrt je zajemal številna posvetovanja s t. i. deležniki, predvsem z javnimi institucijami in migranti, in to v obliki delavnic, pilotnih aktivnosti, usposabljanj in okroglih miz o potrebah in možnih rešitvah, podprtih s sodobnimi tehnologijami, ter z izboljšavami na

lokalni, nacionalni in transnacionalni ravni. Hkrati so partnerji zaradi številnih, že v pripravljalnem obdobju identificiranih pomanjkljivostih informacijske infrastrukture za migrante zasnovali spletno informacijsko platformo Kompas Podonavja (Spletni vir 10), ki deluje transnacionalno in pokriva osem v projekt vključenih držav, prav tako pa je večjezična; v vsaki državi ponuja informacije v lokalnem, angleškem in še treh jezikih tam bivajočih migrantov. Nabor informacij je zelo širok, institucije, vključene v pripravo platforme, so izhajale iz razumevanja integracije kot kompleksnega procesa, ki poleg zaposlitve in administrativnih vidikov prebivanja vključuje tudi vse druge vidike vsakdanjega življenja, kot so izobraževanje, zdravstvene storitve, storitve socialnega varstva, učenje jezika itd. (Spletni vir 10, Spletni vir 11).

Najpomembnejši uvid v značilnosti obstoječe informacijske infrastrukture za migrante v regiji pa so omogočile nacionalne delavnice z odločevalci v osmih državah, ki so z metodologijo fokusnih skupin identificirale obstoječe težave in razumevanje odločevalcev o primernih rešitvah ter možnih nadaljnjih korakih, zlasti v povezavi z IKT. Kljub veliki raznolikosti upravne organizacije držav kot tudi integracijskih politik so delavnice postavile v ospredje nekatere skupne izzive organiziranosti sodobnih informacijskih storitev za migrante v Podonavju. Odločevalci so opozorili na težave pri zbiranju, koordinaciji, posredovanju in posodabljanju informacij za migrante tako med različnimi resorji v državnih strukturah kot tudi med državami. Komunikacija med resorji je pogosto šibka, informacije se podvajajo ali pa sploh niso posredovane, težavno je zagotavljanje finančnih virov za posodabljanje informacijskih virov, s tem pa je ogrožena tudi njihova trajnost. Poudarjena je bila tudi poglobitna vloga javnih institucij, ki pa morajo sodelovati z drugimi pomembnimi deležniki pri vključevanju, predvsem z nevladnimi organizacijami in s predstavniki civilne sfere. V tem oziru je ključno izobraževanje predstavnikov javnih institucij za delo z migranti in medkulturno komuniciranje, ki bi tudi ranljivim skupinam omogočilo enakovreden dostop do informacij in storitev. Odločevalci v vseh osmih državah so poudarili pomembnost dostopa do informacij tudi v jezikih številčnih migrantskih in drugih posebej ranljivih skupin, kar pa je ponovno povezano s težavami finančnih in drugih virov za vzdrževanje tovrstnih informacijskih zbirk (Spletni vir 12).

Kljub skupnim izzivom pa imajo države, ki so bile vključene v projekt DRIM, pri dostopu do informacij za migrante tudi številne posebnosti. V Nemčiji in Avstriji, ki sta že od 60. let 20. stoletja ciljni državi tako za medregijske kot tudi druge mednarodne migracije, je informacijska infrastruktura bolj razvita. Zaradi decentralizirane upravne strukture se informacije posredujejo tako na ravni države kot tudi na lokalni in deželni ravni. Vendar pa se prav zaradi množice informacijskih virov ljudje v novem okolju pogosto ne znajdejo; ni jasno, katera institucija je za kaj

odgovorna, zato se migranti lahko počutijo kot v »informacijski džungli«. Odločevalci rešitev vidijo v bolj personaliziranem pristopu, ki upošteva individualne značilnosti in potrebe migrantov ter v katerem je delo svetovalcev dopolnjeno s spletnimi informacijskimi viri in tiskanimi brošurami. Kot dobre primere omenjajo Sprejemni center mesta Stuttgart, ki je vstopna točka za različne storitve, ali pa Münchenski skupni integracijski načrt, v katerem pri pripravi posameznikovega integracijskega načrta sodelujejo različne institucije. Pomembno je tudi gojiti »kulturo dobrodošlice«; v avstrijskem Gradcu je prvi korak razdelitev »paketa dobrodošlice«, ki ga dobi vsak novi prebivalec mesta in vsebuje številne informacije v različnih jezikih kot tudi brezplačne vstopnice za muzeje in mestni javni prevoz (Spletni vir 12).

V Sloveniji, Slovaški in Češki se je v zadnjih desetletjih razvila osnovna informacijska struktura, ki jo vzdržuje bodisi določeni del državne uprave (npr. v Sloveniji Ministrstvo za notranje zadeve vzdržuje spletni informacijski portal Tujci.si, Zavod RS za zaposlovanje pa s 1. septembrom 2019 ponovno odprto Info točko za tujce) bodisi medvladni sektor (npr. IOM in njen Informacijski center na Slovaškem, nevladna organizacija Integracijski center Praga in aplikacija Prager na Češkem). Kljub temu je prenos informacij med lokalno in državno ravno ter med sektorji državne uprave šibek, številne ključne informacije so pogosto samo v lokalnih jezikih, državni uradniki pa nimajo veččin medkulturnega komuniciranja. Delavnice so tudi razkrile, da je pomembno tesnejše sodelovanje z delodajalci, kršitve delovne in drugih zakonodaj na delovnem mestu so namreč pogoste, pri tem pa je ključno sodelovanje institucij, ki se ukvarjajo z zaposlovanjem, predvsem uradov za zaposlovanje. Nekatere dobre prakse v preteklosti (npr. Info točka za tujce Zavoda za zaposlovanje Republike Slovenije) žal niso bile prepoznane kot nujne za izboljšanje dostopa do informacij in njihovega nadaljnega delovanja država ni kontinuirano podpirala, zaradi česar je sedaj informacijska struktura bistveno okrnjena, številne v tem projektu zbrane izkušnje, znanja in veščine pa izgubljene (Spletni vir 12).

Nekatere države, kot na primer Hrvaška ali Srbija, se zaradi relativno maloštevilnih priselitev ter večjega izseljevanja do nedavnih priselitev beguncev niso razumele kot države priseljevanja. Storitve za migrante, kar velja tudi za dostop do informacij, so zato razmeroma omejene. Kljub temu je predvsem Hrvaška v zadnjih nekaj letih pomembno izboljšala dostop do informacij. Čeprav ni osrednjega telesa, ki bi koordiniral njihovo razširjanje, temveč je ta v pristojnosti posameznih institucij, so nedavno za migrante vzpostavili tri spletne portale z informacijami o delovni zakonodaji in drugih pravicah (www.migracije.hr), vodič po integracijskih ukrepih (Vodič skozi integracijo) in pa EURES portal za Hrvaško, ki ponuja informacije za delovno mobilnost državljanov EU. Dostop do informacij je

največji izziv na ravni lokalnih skupnosti, kjer se s priselitvami pogosto srečujejo prvič. Problematična je tudi koordinacija izmenjave informacij med državno in lokalno ravno, zlasti težaven pa je dostop do informacij o zdravstvenem in izobraževalnem sistemu.

S številnimi izzivi se spopadajo tudi v Srbiji, kjer se informacijska infrastruktura žal ne razvija tako hitro. Osrednji za migrante pristojni telesi v Srbiji sta Oddelek za tujce Ministrstva za notranje zadeve Republike Srbije in Zavod za zaposlovanje Republike Srbije. Informacije na spletu so več kot pičle, večino informacij je mogoče pridobiti na lokaciji omenjenih uradov, in še to le v srbskem jeziku in cirilčni pisavi, kar je za večino migrantov težko berljivo. Odločevalci, vključeni v delavnico na Madžarskem, so poudarili pasivnost madžarskih javnih institucij pri podajanju informacij migrantom. Ti le stežka pridejo do informacij, ki bi bile namenjene specifično njim oziroma v jezikih, ki jih razumejo, večina vseh informacijskih virov je v madžarščini, le izjemoma tudi v angleščini. Izjemi sta madžarski EURES in aplikacija Info Aid, namenjena beguncem in prosilcem za azil. Migranti so tako pri iskanju informacij prepuščeni migrantskim posrednikom, svojim socialnim mrežam in delodajalcem, informacij pri javnih institucijah povečini niti ne iščejo, zato se v javnosti in med oblikovalci politik ustvarja vtis, da aktivna vloga institucij pri posredovanju informacij niti ni potrebna (Spletni vir 12).

Kar se tiče infrastruktur, ki migrantom omogočajo dostop do informacij, je Podonavje izjemno raznolika regija. Žal kljub povečanemu naporu v zadnjih letih na splošno ne izkazuje robustne organizacije informacijskih služb in storitev za migrante. Glede na značilnosti migracijskih tokov v regiji bi bilo na tem območju smiselno razmišljati tudi o transnacionalnem povezovanju držav, čemur sta bili namenjeni delavnica z različnimi predstavniki nacionalnih odločevalcev (Spletni vir 13) in zaključna konferenca projekta v Zagrebu (Spletni vir 14). Omenjena dogodka sta razkrila, da večina deležnikov razmišlja o težavah in morebitnih rešitvah predvsem, če ne zgolj, v nacionalnih okvirih. Omenjene so bile naslednje izjeme: sodelovanje v sklopu mrež EURES⁵ in EURAXES,⁶ ki ju odlikujejo učinkovita metodologija, dobra povezanost med lokalnimi uredniki, delujočimi v sklopu nacionalnih zavodov za zaposlovanje, in bilateralne pogodbe med posameznimi zavodi za zaposlovanje (npr. slovenskim in bosanskim

5 EURES je mreža 28 držav EU in Švice, Lihtenštajna, Islandije in Norveške, ki spodbuja prost pretok delavcev na skupnem trgu EU. Sodeluje z javnimi zavodi za zaposlovanje, zasebnimi agencijami za zaposlovanje, delodajalci in s sindikati. Uporabnikom posreduje tako informacije v zvezi z zaposlovanjem v vseh državah EU kot tudi druge informacije, povezane z delovnopravno zakonodajo (Spletni vir 15).

6 EURAXES (Spletni vir 16) združuje več kot 500 centrov v 40 evropskih državah. Raziskovalcem pri selitvi v novo državo ponuja personalizirano podporo pri nastanitvi, urejanju dovoljenj za prebivanje, učenju tujega jezika, izobraževanju otrok itd.

oziroma slovenskim in srbskim pri zaposlovanju tujcev ali bosanskim in nemškimi in srbskim in nemškimi pri zaposlovanju medicinskih sester). Dozdeva se, da si je sodelovanje na nadnacionalni ravni v tem trenutku mogoče zamisliti samo med istovrstnimi institucijami, ki jih pri tem vodijo predvsem zelo pragmatični cilji potreb trga dela (zagotavljanje deficitarnih kadrov v državah naselitve) ali pa ohranjanje pravnega reda (kršitve lokalne zakonodaje v državah naselitve ali zaščita pravic delavcev s stališča izvirne države).

Med projektne aktivnosti projekta DRIM so bila umeščena tudi različna seznanjanja s t. i. dobrimi praksami zunaj regije Podonavje in dialog z najnovejšimi uvidi tako teoretične kot praktične narave pri upravljanju z migracijami, integracijo in IKT (Spletni vir 17). Glede na to v nadaljevanju sledi razmislek o najpogostejše postavljenih vprašanjih o že navedenih izsledkih delavnic.

Konceptualne, izvedbene in politične dileme snovanja informacijskih storitev za migrante

Med najpogostejše zastavljenimi vprašanji snovalcem spletne informacijske platforme Kompas Podonavja je bilo brez dvoma vprašanje o ciljni skupini informacijske storitve oziroma kateri skupini migrantov je namenjena. Ta vprašanja razkrivajo potrebo po nenehnem »kategorialnem fetišizmu« (Crawley in Skleparis 2018) razvrščanja priseljenih ali odseljenih ljudi v podskupine, ki naj ne bi samo razkrivale obsega njihovih pravic v državah naselitve, temveč tudi njihovo legitimnost bivanja v državi naselitve in celo njihove domnevno radikalno drugačne potrebe. Ekonomski migrant, begunec, prosilec za azil, visoko kvalificirani migrant, tuji študent, delovni migrant, napoteni delavec itd. so kategorije, ki v administrativnem pomenu določajo različne statuse »tujih državljanov« in njihovih pravic. Posledično sicer vplivajo tudi na številna druga področja njihovih življenj, ne določajo pa totalnosti njihovih vsakdanjih izkušenj in praks. Povedano drugače, ne glede na dejstvo, da omenjene kategorije ljudi nimajo enakega dostopa do trga dela ali pravic iz zdravstvenega zavarovanja, so številne njihove potrebe lahko enake – učenje jezika države naselitve in pridobivanje različnih kvalifikacij, informacije o zdravstvenem sistemu, ponudnikih namestitve in številne druge storitve, zato je premislek o skupnih informacijskih storitvah smiseln.

To vprašanje je morda najbolj zanimivo za evropske državljanke, ki so se priselili v drugo evropsko državo in so, ker so ostali v Evropski uniji, definirani kot mobilni evropski državljan in ne migranti. Njim so namenjene tudi storitve široko razpredene in že omenjene mreže EURES, ki informacije o zaposlitvi in delovnih mestih ponuja v vseh državah EU (Spletni vir 15). Kljub možnosti dostopa do omenjenih storitev pa so določene skupine »mobilnih evropskih državljanov« še posebej ranljive zato, ker kot državljan EU v nekaterih državah niso deležne niti infor-

macijskih niti drugih storitev, npr. brezplačnih tečajev lokalnega jezika za državljane tretjih držav (Collett 2013). Omenjeni manko storitev so pri zaposlovanju npr. državljanov Romunije in Bolgarije poudarili tudi deležniki iz Slovenije. S tega stališča na konceptualni ravni niti ne preseneča, da politologa Jean-Michel Lafleur in Elsa Mescoli (2018) za državljane držav EU, ki bivajo v drugi državi članici, zaradi določene prekarnosti njihovega statusa raje kot izraz »mobilni državljan države članice EU« uporabljata izraz »EU migranti«. Ker se nekatere potrebe administrativno razločenih skupin priseljenih prekrivajo, bi bilo smiselno razmisliti o dopolnitvi mreže, kot je EURES, ki že uspešno deluje in ima tudi natančno izdelano metodologijo zbiranja in posodabljanja informacij.

Deležniki so ob uporabi besede »migrant« kot zbirne kategorije za vse ljudi, ki so mobilni in imajo izkušnjo priselitve ali odselitve, pogosto izražali tudi nelagodje. To je bilo najočitnejše prav v predstavljanju projektne aktivnosti in spletne platforme v Podonavju. V Bosni in Hercegovini so lokalni deležniki npr. izrazili zaskrbljenost, da bodo javnosti razumele, kot da je Kompas Podonavja namenjen prosilcem za azil in beguncem, medtem ko so platformo sami želeli ponuditi zlasti svojim državljanom – potencialnim migrantom v države zgornjega Podonavja. Zato smo ustvarjalci platforme navedli, da je platforma namenjena »osebam, ki iščejo delo v tujini« oziroma »osebam, ki želijo v tujini odpreti podjetje«. Na Madžarskem so se zaradi močnega protimigrantskega razpoloženja v predstavitvi projektne rezultate in platforme prav tako izogibali uporabi besede migrant, ki se prevladujoče povezuje z domnevno »neupravičenimi/nelegitimnimi ekonomskimi migranti«, zato so uporabljali termin »mobilni posamezniki«. Tovrstne zagate ponovno potrjujejo močne politične in ideološke konotacije termina »migrant«, ki lahko vplivajo na zainteresiranost državnih institucij za oblikovanje informacijskih platform, prav tako pa tudi na druge značilnosti informacijskih virov (obseg informacij, način podajanja informacij idr.).

Na delavnicah so deležniki posebej poudarili potrebo po zagotavljanju informacij v jezikih migrantskih skupin, saj so jezikovne ovire pogosto tako velike, da uporabniki brez znanja lokalnih jezikov in/ali angleškega jezika lahko živijo v razmerah, ki bi jih lahko označili za »informacijsko blokado«. Po mnenju raziskovalcev Migration Policy Institute (Benton idr. 2015) sta tolmačenje in prevajanje ključna in prva koraka, ki omogočata ljudem z omejenim znanjem lokalnega jezika enakopraven dostop do storitev. Vendar pa so po eni strani prevajalske storitve povezane s precejšnjimi stroški, po drugi strani pa politično občutljive – mnogi odločevalci naj bi se namreč bali, da bi uvajanje teh storitev povzročilo zamero pri lokalnem prebivalstvu zaradi porabe proračunskih sredstev kot tudi zavrlo hitro usvojitve in učenje jezika okolja (Benton idr. 2015). Tovrstnih (nepreverjenih) mnenj med udeleženci delavnic

Podonavju ni bilo, prav nasprotno, na vseh delavnicah so za izboljšanje dostopa do informacij izražali nujnost prevajalskih storitev.

Pri izbiri jezikov, v katerih so dostopne informacije na Kompas Podonavja, so sodelujoče organizacije ubrale različne strategije. Izbira albanskega jezika v Sloveniji je gotovo odvisna ne le od številčne prisotnosti te skupine, temveč tudi od v javnem govoru in med deležniki vedno večje potrebe po specifičnih vsebinah za to skupino prebivalstva. Na Češkem in Slovaškem izbira vietnamščine, v Sloveniji in Avstriji izbira bosanskega jezika in v Avstriji izbira turščine pa odražajo zgodovinsko prisotnost teh skupin v omenjenih državah. Izbira srbskega jezika na Slovaškem odraža pomen vsebin za nekatere »nove« skupine migrantov. Zanimiv primer je Srbija, kjer so projekt partnerji sprva želeli izbrati izključno jezike nedavno prispelih skupin beguncev oziroma prosilcev za azil, ki so jih prepoznali kot glavne skupine migrantov v Srbiji. Dokaj številčna skupnost Kitajcev, ki so v Srbijo začeli prihajati sredi 90. let prejšnjega stoletja, ni bila prepoznana kot enako pomembna skupina migrantov. Po posredovanju mnenja zunanjih ocenjevalcev projekta pa sta bili poleg arabskega jezika nazadnje izbrani tudi kitajščina in ruščina, glede na statistične podatke najštevilčnejši skupini migrantov v Srbiji. Izbira jezikov, v katere so vsebine prevedene, je tako vedno povedna, saj nobena izbira ne predstavlja »nevtralnega« pristopa; če se odločimo za jezik najštevilčnejših skupin, lahko zanemarimo potrebe posebej ranljivih skupin, medtem ko izbira jezikov maloštevilnih migrantov v delu javnosti vedno postavi pod vprašaj upravičenost finančnih in organizacijskih virov, potrebnih za zagotavljanje prevodov v te jezike.

Ne glede na jasno izkazano potrebo po tem, da so informacijske storitve v jezikih, ki jih govorijo migranti, je treba to premisliti v skladu z na začetku navedeno mislijo, da morda ni vedno smiselno ustvarjati posebnih informacijskih virov za migrante, temveč bi jih bilo bolje oblikovati tako, da bi bili primerni tudi za ljudi z omejenim znanjem lokalnih jezikov in za druge ranljive skupine (npr. z motnjami koncentracije, slabše izobraženimi itd.). Tako razmišljajo tudi oblikovalci uradnega spletnega informacijskega portala vlade Združenega kraljestva GOV.UK, ki sledijo načelu, da so vsebine na portalu oblikovane za vsakogar, ki živi v Združenem kraljestvu, tja prihaja kot turist, poslovnež ali študent. Čeprav je vsebina portala le v angleškem jeziku, pa je ogromno pozornosti namenjeno razumljivosti in preprostosti besedil. Sledeč pravilom »preproste angleščine« (angl. *simple English*), menijo, da »ni nobenega opravičila za obstoj zapletenih besedil, ki omejujejo njihovo razumevanje in dostop do informacij« (Spletni vir 18). Temu pristopu v skladu z že omenjenim »*mainstreamingom*« integracijskih politik sledi vse več administrativnih teles po svetu, predvsem v državah z zelo

raznolikim in multikulturnim prebivalstvom (npr. v Kanadi s portalom Éducaloi, Spletni vir 19).

Vprašanje ciljnih skupin informacijskih storitev, vključno z uporabljenimi jeziki in obsegom vsebin, pa je neločljivo povezano z vzdrževanjem in dolgotrajnim financiranjem različnih informacijskih platform in storitev. Obseg financiranja informacijskih storitev, zlasti tistih, ki uporabljajo najsodobnejše pristope IKT, je lahko izziv za državne organe, zato so za številne informacijske storitve, kot je pokazal njihov pregled v Podonavju, uporabljene le spletne platforme, ki ne uporabljajo naprednejših interaktivnih tehnologij ali tehnologij t. i. umetne inteligence in strojnega učenja. Izjema je pilotni projekt v avstrijskem Gradcu, kjer je mestna občina začela uporabljati pogovorni bot, to je računalniški program, ki uporabnikom omogoča komuniciranje z izvajalci občinskih storitev po spletu ali spletnih orodjih, npr. socialnih omrežjih.

V razmerah, v katerih države vse več svojih pristojnosti upravljanja z migracijami prelagajo na pleča civilne sfere in nevladnih organizacij kot tudi zasebnih ekonomskih akterjev (Borrelli idr. 2019), so zaradi velike potrebe migrantov po informacijah številne informacijske storitve vzklile s pomočjo evropskega financiranja. Zanj sta značilna omejenost trajanja in zadovoljevanje vsakokrat novih programskih ciljev financiranj. Intervencije v informacijsko strukturo tako lahko finančna sredstva pridobijo le, če so inovativne in zagonske, nato naj bi njihovo financiranje prevzele nacionalne strukture. Ta prehod žal še zdaleč ni samodejen, zaradi česar so dokazano prenehale delovati uspešne storitve (npr. leta 2015 Info točka za tujce slovenskega Zavoda za zaposlovanje, ki se je s 1. septembrom 2019 ponovno vzpostavila), pred tovrstnim izzivom pa je tudi Kompas Podonavja. Kot opozarja raziskovalka Migration Policy Institute, politologinja Meghan Benton (Spletni vir 20), je na spletu vse več t. i. »digitalnih smeti« z informacijskimi storitvami predvsem za begunce, kjer so informacije netočne in zastarele, povezave ne delujejo ali pa imajo tehnične težave.

V teh razmerah se kot uspešnejše kažejo rešitve, ki so se usmerile na lokalno raven in informacije posredujejo v sodelovanju z lokalnimi administrativnimi enotami, za katere je že bilo ugotovljeno, da so pogosto bolj motivirane za izboljšanje dostopa do informacij za migrante. Med najbolj inovativnimi informacijskimi storitvami je treba omeniti mobilno spletno aplikacijo Mobilearn, ki so jo razvili na Švedskem (Joshi idr. 2018), in nemško spletno mobilno aplikacijo Integreat (Spletni vir 21). Obe spletni storitvi združujeta ključne lokalne informacije za nove prebivalce, storitve prodajata lokalnim upravam na Švedskem in v Nemčiji, te pa jih nato brezplačno posredujejo uporabnikom.

Pomembno je, da ju poleg tehnološke inovativnosti družijo tudi način financiranja; tako Mobilearn kot Integreat sta zasebni neprofitni iniciativi. Temeljita na poslovnemu

modelu, ki se financira s finančnimi prispevki lokalnih akterjev (torej »članarino«), predvsem občin, pa tudi iz nacionalnih in evropskih javnih programov ter zasebnega kapitala. Tudi izjemno odmevna nemška spletna aplikacija Bureaucrazy (Spletni vir 22), ki je nastala kot iniciativa beguncev, naj bi sledila zgoraj omenjenim poslovnim modelom. Spletna aplikacija, ki je še v razvoju, ne bo dajala zgolj informacij, temveč bo s pomočjo sodobnih tehnologij omogočala prevajanje obrazcev za upravne postopke ter pomagala pri njihovem izpolnjevanju. Pričakujemo lahko, da bodo ustvarjalci sledili zgornjim zgledom in storitve ne bodo prodajali končnim uporabnikom (tj. migrantom), temveč različnim državnim telesom, odgovornim za upravne postopke.

Zdi se, da je prehod na zasebne oziroma nedržavne iniciative pri informiranju migrantov s pomočjo IKT ne samo naraščajoči trend, temveč vse bolj tudi uradna usmeritev EU in politik upravljanja z migracijami. EU je namreč že leta 2017 v sklopu programa Obzorje 2020 razpisala financiranje na temo »Naslavljanje izzivov integracije migrantov preko IKT rešitev« (Spletni vir 23). V pozivu za financiranje ne poudarja IKT kot podpore samo migrantom pri dostopu do storitev in informacij, temveč tudi državnim in javnim ustanovam pri analizi uporabnikov. Pomembno je, da poziv predvideva pilotne inovativne rešitve, ki bodo temeljile na izvedljivem poslovnem modelu (Spletni vir 23). Iz tega lahko razberemo, da se Evropska komisija oddaljuje od modela kontinuiranega javnega financiranja informacijskih rešitev za migrante ter nove odgovore na vprašanje zagotavljanja trajnosti informacijskih platform za migrante postavlja na prosti trg in odpira zasebnim pobudam, kar je usklajeno z naraščajočimi procesi privatizacije tako pri zagotavljanju socialnovarstvenih, zdravstvenih in drugih storitev kot pri upravljanju z migracijami.

Gre torej za samo še en vidik »zunanjega izvajanja storitev (outsourcing)« (Borrelli 2019), ki naj bi bil na eni strani bolj uglašen s potrebami uporabnikov, na drugi pa naj bi temeljil na tržnih zakonitostih, kar naj bi v največji meri razrešilo vprašanje ohranjanja informacijskih storitev. O uspešnosti takšnega pristopa je še prezgodaj soditi, čeprav se zdi, da so zgoraj omenjene mobilne aplikacije učinkovito zastavile tako poslovni model kot tudi način sodelovanja z glavnimi deležniki pri upravljanju z migracijami. Smiselno bi bilo razmisliti tudi o posledicah takšnega pristopa, v katerem se po mnenju raziskovalcev (Borrelli 2019) odgovornost razprši med številne akterje z visoko stopnjo avtonomnosti in ki ni nujno uglašen in usklajen. To vprašanje se še zlasti nanaša na območje Podonavja, kjer se tako akterji kot tudi sistem še vzpostavljajo, zato je v tem trenutku še zlasti občutljivo na zdrse in napake, ki jih bodo brez dvoma najbolj občutili novi prebivalci držav ob Donavi.

Sklep

Informacijsko-komunikacijske tehnologije so zlasti v zadnjem desetletju odločilno spremenile načine, na katere migranti dostopajo do relevantnih informacij, javne institucije držav naselitev pa so državam dale nova orodja za vključevanje migrantov. Kljub velikemu potencialu teh orodij in podpori EU kot tudi nekaterih nacionalnih struktur za njihovo implementacijo pa preseneča, da o potrebah tako migrantov kot javnih institucij pri dostopu do informacij vemo sorazmerno malo, še manj pa vemo o značilnostih obstoječih informacijskih virov za migrante v Evropi.

V članku se zato osredotočava na značilnosti informacijskih virov in težave, ki se v podonavski regiji pojavljajo pri njihovi zasnovi in vzdrževanju. Podonavska regija je po upravljanju z migracijami sicer zelo raznolika, vendar pa se na različnih področjih sooča z nemajhnimi težavami vključevanja migrantov, vključno z dostopom do informacij. Pregled po državah, vključenih v projekt DRIM, tako razkriva, da je od leta 2015 ter povečanega prihoda beguncev in prosilcev v regijo z nastankom novih informacijskih orodij, po večini spletnih, prišlo do določenih premikov, vendar pa bi glede dostopa do informacij težko govorili o celoviti strategiji. Prej bi lahko govorili o delnih rešitvah, ki jih vzpostavijo določene institucije ali državna telesa in pokrivajo le določene informacije, le redko pa medresorsko ali medinstitucionalno sodelujejo. Kot so razkrile delavnice z deležniki, tovrsten prenos informacij povzroča različne težave: preveč informacij ali njihovo podvajanje oziroma »informacijsko džunglo«, manko informacij, zastarele informacije ali informacijske labirinte, kjer se uporabniki pri pridobivanju določenih informacij vrtijo v krogu.

Tako delavnice kot tudi druge aktivnosti projekta DRIM so razkrile še več težav. Prva je nepripravljenost nacionalnih akterjev, da bi delovali tudi transnacionalno, druga pa pomanjkanje politične podpore integracijskim ukrepom v nekaterih podonavskih državah. Do transnacionalnega sodelovanja tako prihaja v zelo omejenem obsegu, bodisi zaradi programov EU (mreži EURES ali EURAXES) ali pa doseganja konkretnih, večinoma kratkoročnih ciljev (npr. že omenjeni sporazumi o zaposlovanju med različnimi državami v regiji). Manko politične podpore se kaže kot nezmožnost dolgoročnega in stabilnega financiranja migrantom namenjenih informacijskih virov. Ti namreč v veliki meri slonijo na projektne in *ad hoc* financiranju, ki po prenehanju povzroči, da informacijski vir ugasne ali životari, zaradi česar je na spletu vse več t. i. »digitalnih smeti«.

Med projektnimi aktivnostmi so se številna razpravljana zgoštila okoli vprašanja, komu je določeni informacijski vir namenjen. Po najinem mnenju to razkriva določene konceptualne in ideološke prvine razumevanja termina »migrant« in nasploh migrantske izkušnje. Gre namreč bolj za »kategorialni fetišizem« in potrebo po razvrščanju in hierarhizaciji skupin migrantov, kot pa za resnično že-

ljo približati se potrebam uporabnikov. To potrjujejo tudi številne politične zagate odločevalcev pri predstavljanju in promociji informacijske platforme Kompas Podonavja med javnimi institucijami, kjer so se pogosto iskala alternativna poimenovanja za termin »migrant«, ki bi jih kot sprejemljiva prevzele različne javnosti.

Na vseh posvetovanjih z deležniki je uporaba jezikov, ki jih govorijo migranti, na informacijskih orodjih dosegla široko soglasje, ki priča o tem, da so deležniki in izvajalci storitev seznanjeni s težavami, s katerimi se soočajo njihovi uporabniki. Vendar pa se težave lahko pojavijo pri izbiri jezikov, saj ta nikoli ni nevtralna, temveč izraža določeno politično stališče, hkrati pa iz finančnih ali organizacijskih razlogov največkrat ni izvedljiva. Žal je premalo premisleka namenjenega kakovosti besedil in njihovi razumljivosti, kar bi brez dvoma pomagalo tudi drugim ranljivim skupinam. V zvezi s tem bi lahko omenili tudi premislek o smiselnosti snovanja določenih informacijskih virov za vse prebivalce, vendar s posebnim poudarkom na razumljivosti in dostopnosti besedil, kar že prakticirajo nekatere spletne informacijske platforme zunaj Podonavja.

V primerjavi z omenjenimi evropskimi informacijskimi platformami za migrante, ki se trenutno kažejo kot najuspešnejše, se upravljanje z migracijami kot tudi z informacijskimi viri v Podonavju precej manj povezuje z lokalno ravno upravljanja. To je morda deloma tudi vzrok za težave dolgoročnega ohranjanja informacijskih virov (izjemi sta Nemčija in Avstrija, ki sta tudi upravno-administrativno manj centralizirani). Prav tako so informacijski viri manj tehnološko napredni, nove tehnologije so namreč povezane tako z večjimi finančnimi investicijami kot tudi večjim tveganjem vzdrževanja, česar nestabilno financiranje v povezavi s političnim (ne)sprejemanjem migracij v večini držav Podonavja ne dopušča.

Glede na povedano lahko skleneva, da so prihodi beguncev in prosilcev za azil sicer na določenih področjih izboljšali upravljanje z migracijami in poudarili nekatere dolgo spregledane težave migrantov, vendar pa so dosedanja ukrepi preskromni, da bi resnično izboljšali zmožnost vključevanja v družbe podonavske regije. Dostop do informacij kot ključni vidik integracijskih ukrepov, še zlasti za nedavno priseljene, zelo povedno razkriva tako konceptualne kot organizacijske in predvsem politične ovire do celovitega pristopa k integraciji, ki bi temeljil tako na z dokazi podprtih potrebah uporabnikov kot tudi na jasnih, transnacionalno in lokalno usklajenih strategijah držav in njihovih javnih institucij.

Literatura

- BENTON, Meghan, Helen McCarthy in Elizabeth Collett: *Into the Mainstream: Rethinking Public Services for Diverse and Mobile Populations*. Bruselj: Migration Policy Institute, 2015.
- BOFULIN, Martina in Romana Bešter: Enako zdravstvo za vse? Imigranti v slovenskem zdravstvenem sistemu. V: Mojca

Medvešek in Romana Bešter (ur.), *Državljeni tretjih držav ali tretjerazredni državljani?: Integracija državljanov tretjih držav v Sloveniji*. Ljubljana: Inštitut za narodnostna vprašanja, 2010, 70–311.

BORRELLI, Lisa Marie, Rebecca Mavin in Giorgia Trasciani: A Forest with Many Trees – Mapping Migration Governance and the Dispersion of Authority in Europe. V: Armağan Teke Lloyd (ur.), *Exclusion and Inclusion in International Migration: Power, Resistance and Identity*. London: Transnational Press London, 2019, 29–50.

CODAGNONE, Cristiano in Stefano Kluzer: *ICT for the Social and Economic Integration of Migrants into Europe*. Seville: Institute for Prospective Technological Studies, 2011.

COLLETT, Elizabeth: *The Integration Needs of Mobile EU Citizens: Impediments and Opportunities*. Bruselj: Migration Policy Institute Europe, 2013.

COLLIN, Simon, Thierry Karsenti in Olivier Callone: Migrants' Use of Technologies: An Overview of Research Objects in the Field. *Journal of Technologies and Human Usability* 10 (3–4), 2015, 15–29.

CRAWLEY, Heaven in Dimitris Skleparis: Refugees, Migrants, Neither, Both: Categorical Fetishism and the Politics of Bounding in Europe's 'Migration crisis'. *Journal of Ethnic and Migration Studies* 44 (1), 2018, 48–64.

FASSMANN, Heinz idr.: Longer-Term Demographic Dynamics in South-East Europe: Convergent, Divergent and Delayed Development Paths. *Central and Eastern European Migration Review* 3 (2), 2014, 150–172.

JOSHI, Somya idr.: Labour Market and Society Through the Digital Platform Mobilearn. V: Taco Brandsen, Bram Verschuere in Trui Steen (ur.), *Co-Production and Co-Creation: Engaging Citizens in Public Services*. New York: Routledge, 2018, 128–130.

LAFLEUR, Michel in Mescoli Elsa: Creating Undocumented EU Migrants through Welfare: A Conceptualization of Underserving and Precarious Citizenship. *Sociology* 52 (3), 2018, 480–496.

LIPOVEC ČEBRON, Uršula: Od kulture nezaupanja do selektivnega sočutja: Prosilci in prosilke za mednarodno zaščito v slovenskem zdravstvenem sistemu. *Časopis za kritiko znanosti* 37 (235–236), 2009, 190–203.

KLUZER, Stefano, Alexandra Hache in Cristiano Codagnone: *Overview of Digital Support Initiatives for/by Immigrants and Ethnic Minorities in the EU27*. Luksemburg: Office for Official Publications of the European Communities, 2008.

KOZACHENKO, Ivan: *Horizon Scanning Report: ICT and Migration*. Working Papers of the Communities&Culture Network+, 2013; <http://eprints.whiterose.ac.uk/114761/1/ICT-and-Migration-Kozachenko.pdf>, 23. 7. 2019.

MATTELART, Tristan: Les Diasporas à l'Heure des Technologies de l'Information et de la Communication: Petit État des Savoirs. *TIC & Société* 3 (1–2), 2009, 11–57.

MELEGH, Attila: Net Migration and Historical Development in South-Eastern Europe since 1950. *Hungarian Historical Review* 1 (3–4), 2012, 415–453.

SAVIĆ, Mirko in Dakić Stojanka: Demographics, Migration and

Brain Drain in the Danube Region. *Economic Themes* 54 (4), 2017, 469–483.

SCHOLTEN, Peter, Elizabeth Collett in Milica Petrović: Mainstreaming Migrant Integration? A Critical Analysis of a New Trend in Integration Governance. *International Review of Administrative Sciences* 83 (2), 2017, 283–302.

VERTOVEC, Steven: Super-diversity and its Implications. *Ethnic and Racial Studies* 30 (6), 2007, 1024–1054.

Spletni viri

Spletni vir 1: Splošna deklaracija o človekovih pravicah; http://www.mzz.gov.si/fileadmin/pageuploads/Zunanja_politika/Clovekove_pravice/Zbornik/SPLOSNA_DEKLARACIJA_O_CLOVEKOVIH_PRAVICAH.pdf, 30. 7. 2019.

Spletni vir 2: UNESCO. Proclamation of 28 September as the “International day for the Universal Access to information”, 2015; <http://www.unesco.org/new/en/unesco/events/prizes-and-celebrations/celebrations/international-days/world-press-freedom-day/previous-celebrations/worldpressfreedom-day200900000/dakar-declaration/>, 23. 4. 2019.

Spletni vir 3: Access to information and new technologies; <https://www.osce.org/fom/88299?download=true>, 11. 3. 2019.

Spletni vir 4: Lost in translation. The Misinformed Journey of Migrants Across Italy; https://www.internews.org/sites/default/files/Internews_Lost_In_Translation_Publication_2017-05-23.pdf, 15. 5. 2019.

Spletni vir 5: IMPACIM: Immigrants and access to public service. Evidence briefing; http://www.compas.ox.ac.uk/media/PB-2013-OS-IMPACIM_ESRC_Evidence.pdf, 16. 5. 2019.

Spletni vir 6: IOM: Improving Access to Labour Market Information for Migrants and Employers; https://publications.iom.int/system/files/pdf/improving_access_lmi_for_migrants_employers.pdf, 16. 5. 2019.

Spletni vir 7: IOM and Migrant Integration; <https://www.iom.int/files/live/sites/iom/files/What-We-Do/docs/IOM-DMM-Factsheet-LHD-Migrant-Integration.pdf>, 12. 9. 2019.

Spletni vir 8: Action Plan on the integration of third country nationals; https://ec.europa.eu/home-affairs/what-we-do/policies/legal-migration/integration/action-plan-integration-third-country-nationals_en, 12. 6. 2019.

Spletni vir 9: Ministerial Declaration »ICT for an inclusive society«; https://ec.europa.eu/information_society/activities/ict_psp/documents/declaration_riga.pdf, 12. 6. 2019.

Spletni vir 10: Danube Compass; <http://danubecompass.org>, 14. 5. 2019.

Spletni vir 11: Project DRIM; <http://www.interreg-danube.eu/approved-projects/drim>, 14. 5. 2019.

Spletni vir 12: DRIM: O 5.2a National workshops; <http://www.interreg-danube.eu/approved-projects/drim>, 12. 6. 2019.

Spletni vir 13: DRIM Output 5. 2b Transnational workshop; <http://www.interreg-danube.eu/approved-projects/drim/outputs>, 1. 9. 2019.

Spletni vir 14: DRIM Final Conference; <http://www.interreg-danube.eu/news-and-events/project-news/3990>, 13. 8. 2019.

Spletni vir 15: About EURES; <https://www.youtube.com/user/EURESjob>, 10. 5. 2019.

Spletni vir 16: About EURAXESS; <https://euraxess.ec.europa.eu/useful-information/about-euraxess>, 10. 5. 2019.

Spletni vir 17: Conference »Information Matters«; <http://www.interreg-danube.eu/approved-projects/drim/section/conference-information-matters>, 13. 8. 2019.

Spletni vir 18: GOV.UK. Content design: planning, writing and managing content; <https://www.gov.uk/guidance/content-design/writing-for-gov-uk>, 12. 5. 2019.

Spletni vir 19: Éducaloi; <https://www.educaloi.qc.ca/en>, 12. 5. 2019.

Spletni vir 20: Digital Litter: The Downside of Using Technology to Help Refugees; <https://www.migrationpolicy.org/article/digital-litter-downside-using-technology-help-refugees>, 13. 8. 2019.

Spletni vir 21: Integreat; <https://integreat-app.de/en/concept/>, 13. 8. 2019.

Spletni vir 22: BureauCrazy; <https://www.bureaucrazy.de>, 12. 6. 2019.

Spletni vir 23: Addressing the challenge of migrant integration through ICT enabled solutions; <https://ec.europa.eu/info/funding-tenders/opportunities/portal/screen/opportunities/topic-details/dt-migration-06-2018-2019>, 15. 4. 2019.

Migrants and Access to Information: The Role of New Technologies in the Process of Integration in the Danube Region and Beyond

The right to reliable, useful and easy-to-understand information has recently been enshrined by international organisations such as the UNESCO and OSCE as one of fundamental human rights. This holds no less true for migrants, for whom due to various barriers, such as discrimination in the new countries, language issues and the lack of knowledge on various aspects of everyday life, access to information is further impaired. Although migrants' access to information has been a relevant issue for several decades, the topic has come to the agenda of public institutions and policy makers only in the last years with increased arrivals of refugees and asylum-seekers to Europe. Enabling access to information is thus not only important in terms of achieving increased migrant integration and social inclusion, but is also being discussed in terms of improving the functioning of public institutions and leading to better governance outcomes. In this respect, the article presents examples from one of the European regions that has been largely affected by recent refugee movements into the EU – namely the Danube region that has also been historically embedded in intra- and inter- mutually connected regional migration movements. Presenting the plethora of ICT and other information services for migrants in the Danube region as well as selected examples of digital initiatives across Europe in terms of conceptual (definition of the target group), implementation (lack of coordination among stakeholders) and political (lack of a political will to make such initiatives sustainable, anti-migrant sentiment) challenges related to the design and sustainability of such information sources, the authors argue for the need to improve collection, coordination, provision and updating of information within policy sectors at national as well as transnational levels.

POSTKOLONIALNA PROTISLOVJA Med gotovostjo in resnico

Izveček: Pričujoči članek je postkolonialna antropološka študija kulturnih centrov Sedem sonc, sedem lun (Sete sóis sete luas ali SSSL), ustanovljenih leta 2016 v petih manjših krajih na Zelenortskih otokih. Avtor se v svoji analizi ne sprašuje toliko o namenu programa SSSL kot o relacijah moči, ki se izoblikujejo v vsakdanjih praksah kulturnih centrov. Pri tem se osredotoča tako na vizije domačinov, predvsem tistih, ki so v kulturnih centrih zaposleni, kot na vizijo direktorja programa SSSL, ki ne prihaja z Zelenortskih otokov.

Ključne besede: kulturni centri, postkolonializem, razvoj, Zelenortski otoki, Afrika, avtentičnost

Abstract: This article is a postcolonial anthropological study of the cultural centres Seven Suns, Seven Moons (Sete sóis sete luas or SSSL), which were established in 2016 in smaller towns in Cape Verde. In his analysis, the author does not question the purpose of the SSSL programme as much as he does the power relations formed in the everyday practices of cultural centres. He focuses on the visions of the locals, especially those who are employed in cultural centres, as well as on the vision of the SSSL programme director, who does not come from Cape Verde.

Keywords: cultural centres, postcolonialism, development, Cape Verde, Africa, authenticity

Uvod

V članku¹ na podlagi pogovorov z domačini z Zelenortskih otokov in z direktorjem Festivala Sedem sonc, sedem lun (SSSL)² obravnavam delovanje kulturnih centrov, ki so bili v okviru omenjenega festivala ustanovljeni leta 2016. Ustanovitev petih tovrstnih kulturnih centrov na petih otokih umeščam v postkolonialni okvir in v naracijo o kulturnem razvoju teh krajev. Njihov nastanek je s finančno pomočjo za namen kulturnega razvoja v državi in zagotovitve novih delovnih mest v kulturi omogočila Evropska unija.

V članku na podlagi sledenja pogajanjem med domačimi in tujimi akterji prikazujem v takšnih diskurzih oblikovana protislovja. Postkolonija je namreč nabita s protislovji, zato se domačini nagibajo k temu, da »mobilizirajo ne le eno, ampak več 'identitet', ki so v nenehnem gibanju in ki jih je zato treba vedno znova določiti s 'pogajanjem' oziroma z 'barantanjem'« (Mbembe 2007: 212). Na podlagi opravljene etnografije³ v dveh kulturnih centrih na

dveh otokih razmišljam o možnostih za konstruktivnejšo postkolonialno politiko, ki bi lahko predstavljala premik »od gotovosti k resnici«, o katerem je pisal sociolog Ulrich Beck (2003). Pri tem pa upoštevam tudi strategijo »spreminjanja vmesnega polja« (angl. *the shifting middle ground*),⁴ ki jo je prav tako za interpretacijo svojih raziskav na Zelenortskih otokih uporabljala antropologinja Elizabeth Pilar Challinor (2008). Po njenih besedah omenjena strategija označuje specifični družbeni prostor sodelovanja, kjer se »strategije odpora prepletajo s strategijami produktivnega sodelovanja« (2008: 17).

Najprej na kratko predstavljam Festival SSSL, nato pa koncept programa SSSL in kulturne centre oziroma kraje, kjer sem raziskoval, in svoje najpomembnejše sogovornike. V nadaljevanju v središče analize postavljam delovanje kulturnih centrov SSSL glede na poglede, mnenja in vizije domačinov, predvsem tistih, ki v centrih sodelujejo, in jih primerjam z vizijo direktorja festivala Marca Abbondanze. V sklepu razmišljam o možnostih razvoja kulturnih centrov SSSL.

Kulturni centri SSSL na Zelenortskih otokih

Kulturni centri SSSL so del mednarodnega Festivala SSSL, ki povezuje mediteranski in luzofonski (portugalsko govoreči) svet. Konceptualno temelji na večkrajevnem izvajanju festivalskih prireditev in kulturni izmenjavi med kraji oziroma državami, kjer poteka festival, torej na mo-

1 Pričujoči članek je sinteza ugotovitev iz diplomskega dela (Senčar Mrdaković 2018), ki sem ga napisal pod mentorstvom Mihe Kozoroga. Nekatere ideje sem razvil in jih zapisal v bolj zgoščeni, jedrnatih obliki.

2 V izvirniku v portugalščini Festival Sete Sóis Sete Luas.

3 Na otokih Fogo in Brava sem med 25. januarjem in 14. februarjem 2018 raziskoval po metodi opazovanja z udeležbo. Bival sem v kulturnih centrih in v enem od njih sodeloval tudi pri organizaciji dejavnosti, kar mi je omogočalo neposreden dostop do informatorjev in olajšalo navezavo prijateljskih stikov s tam zaposlenimi domačini. Z vsakdanjimi neformalnimi pogovori in s polstrukturiranimi intervjuji sem pridobil dovolj gradiva za zadovoljivo interpretacijo kulturnih centrov.

4 Med prvimi avtorji, ki so razvili ta koncept, sta gotovo Beth A. Conklin in Laura R. Graham (1995). Oblikovali sta ga v svoji študiji o Indijancih amazonskega pragozda v Braziliji.

* Marko Senčar Mrdaković, univ. dipl. etnologije in kulturne antropologije ter nemcistike, magistrski študent, Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta, Oddelek za etnologijo in kulturno antropologijo in Oddelek za germanistiko z nederlandistiko in skandinavistiko, Aškerčeva 2, 1000 Ljubljana; markosencarmrda@gmail.com.

bilnosti umetnikov. Ob njegovem nastanku leta 1993 so idejni vodje kulturno izmenjavo omejili zgolj na Italijo in Portugalsko, postopoma pa so med letoma 1993 in 2013 priključili nove države: Grčijo (1993), Španijo (1997), Zelenortske otoke (1998), Francijo in Maroko (obe 2005), Izrael (2006), Hrvaško (2008), Brazilijo (2009), Romunijo (2012), Slovenijo in Tunizijo (obe 2013). Mednarodni festival tako vključuje več kot 30 mest iz 13 naštetih držav. Njegovo načelo je dajanje prednosti perifernim območjem pred velikimi mesti (prim. Kozorog 2011). Na Zelenortskih otokih se je festival leta 1998 začel na otoku Santo Antão; to naj bi bil sploh prvi na otoku organizirani mednarodni festival. Direktor Festivala SSSL pove, da so domačini festival navdušeno sprejeli. Takrat je o državi tudi javno spregovoril: »*Ima dostojanstvo, kaže željo po iskanju glasbe in ti ljudje se počutijo bolj povezani z Evropo, zlasti s Portugalsko. Kulturni ukrepi so lahko zelo pomembni za prihodnost Zelenortskih otokov*« (Broadhead 2016: 50). Do ustanovitve kulturnih centrov SSSL na Zelenortskih otokih je bil Festival SSSL predvsem glasbeni festival. Pozneje so vključili še likovne umetnike, kuharje, plesalce itn. Za lažjo mobilnost umetnikov je bilo ustanovljenih osem kulturnih centrov, po eden v Franciji, Italiji in na Portugalskem, preostalih pet pa na Zelenortskih otokih. Sam se osredotočam na dva, in sicer na otokih Fogo in Brava.

Kulturni center SSSL São Filipe se nahaja v središču istoimenskega mesta na vulkanskem otoku Fogo (v portugalsčini 'ogenj'). Mesto ima približno 20.000 prebivalcev, medtem ko na otoku prebiva nekaj več kot 35.000 prebivalcev. Kulturni center SSSL Nova Sintra, kjer sem prav tako bival, se nahaja na sosednjem otoku Brava, ki leži najgloblje proti Atlantskemu oceanu na skrajnem jugozahodu države. Nova Sintra šteje približno 1.500 prebivalcev, medtem ko jih je na celotnem otoku nekaj več kot 5.000. Zanimivo je, da je to edini med Zelenortskimi otoki, kjer število prebivalcev v zadnjih desetletjih postopoma upada. Karikirano bi ga lahko označil kot periferijo na periferiji. Če otok Fogo primerjam z otokom Brava, je na prvem, predvsem zaradi boljših prometnih povezav, turistična dejavnost izrazitejša. Fogo ima namreč delujoče letališče, medtem ko ga Brava nima. Na obeh otokih sem se vsak dan pogovarjal z domačini, predvsem s Carlosom, z Roso in Zéjem, ki so takrat skrbeli za delovanje kulturnih centrov. Kulturna centra je za nekaj dni obiskal tudi Marco, direktor Festivala SSSL, ki prihaja iz Italije. To so bili moji ključni sogovorniki, ki jih v nadaljevanju tudi na kratko predstavim.

Okoli 40 let star Carlos se je rodil na Zelenortskih otokih. Dela v Kulturnem centru SSSL São Filipe na otoku Fogo in hkrati opravlja pisarniško delo na občini. Nekaj let je v Italiji živel v samostanu, zdaj ima v kraju São Filipe svojo družino in želi tam tudi ostati. V kulturnem centru pri organizaciji prireditev pomaga vse od njegove ustanovitve leta 2016. Direktorja Marca je spoznal leta 2014 v São Filipu, takrat je poučeval glasbo v občinskem kulturnem

centru. Od novembra 2017 v Glasbeni šoli SSSL poučuje klavir in kitaro in je obenem tudi idejni vodja in pianist glasbene skupine Orchestra Popular 7Sóis do Fogo, ki je nastala novembra leta 2012 v okviru Festivala SSSL.

Vse od odprtja Kulturnega centra SSSL Nova Sintra na otoku Brava sta za organizacijo prireditev in njegovo delovanje skrbel domačina Rosa in Zé, ki sta tudi par. Oba sta rojena na otoku, stara okoli trideset let in visoko izobražena. Rosa je v glavnem mestu Praia diplomirala iz biologije, Zé pa v mestu Mindelo iz zgodovine. Na vprašanje, kaj jima pomeni kulturni center, je Rosa odgovorila: »*Vse [smeh], ker zdaj tukaj zaslužim. Ko sem končala študij, nisem našla službe na svojem področju in zdaj delam tukaj in to je dober projekt. SSSL je dober festival.*« Oba sta člana glasbene skupine Brava7Luas Band, ki je prav tako nastala v okviru Festivala SSSL. Rosa je pevka, Zé pa kitarist. Povedala sta mi, da sta s svojim zaslužkom v kulturnem centru zadovoljna, toda kljub temu se želita izseliti v ZDA ali Evropo.⁵

Marco je direktor Festivala SSSL vse od njegove ustanovitve. Je italijanski državljani, star okoli 40 let, prihaja iz toskanskega mesta Pontedera, kjer je Kulturni center SSSL Pontedera, ki je hkrati sedež festivala. Zelenortske otoke za nekaj dni obišče približno štirikrat letno. Da obišče vse kraje, ki povezujejo Festival SSSL, v enem letu opravi med 100 in 200 letov. Med obiski teh krajev je njegov urnik, ki vključuje nagovore na festivalih in srečanja s predstavniki občin, z ambasadorji, umetniki, kulturniki, zaposlenimi v kulturnih centrih itn., natančno določen. Na svoja potovanja pogosto povabi tudi ljudi, ki opravljajo pomembnejše funkcije v kulturi v krajih, ki so del Festivala SSSL. Na prireditvah se vselej fotografira s pomembnejšimi gosti in fotografije objavlja na spletu.

Mobilnost umetnikov

V okviru Festivala SSSL je za kulturno povezovanje med državami ključna mobilnost umetnikov. Dejstvo, da je bila večina kulturnih centrov ustanovljena na Zelenortskih otokih, govori o posebni vlogi te države. Tako se na mednarodni ravni izkazujejo določene neenakosti. V kulturnih centrih na Zelenortskih otokih gostijo različne tuje umetnike (slikarje, glasbenike, kuharje, cirkuške akrobate, plesalce itn.), ki tam izvajajo razne dejavnosti, medtem ko na festivalih v drugih državah z Zelenortskih otokov gostijo le glasbenike. Festival SSSL je za te glasbenike vozovnica v Evropo, ali drugače, vstopnica za »globalni oder«. Idejni vodje vsako leto izvedejo tekmovanje, na katerem izberejo najboljšo glasbeno skupino, ki za nagrado nastopa v evropskih krajih. Nastopanje glasbenikov v tujini ima za

5 Z Roso sem ostal v stiku tudi po svojem obisku otoka; trenutno poučuje v osnovni šoli in v okviru Festivala SSSL sodeluje samo še kot pevka v Brava7Luas Band. Delo v kulturnem centru je prevzel bobnar iste glasbene skupine.

domačine velik simbolni pomen, kot lahko razberemo iz besed predsednika⁶ otoka Brava, ki sem ga spoznal v kulturnem centru:

SSSL prinaša mojemu otoku stvari, ki jih občina ne more, kot na primer glede skupine Brava7Luas Band. Zdaj se celotna Brava zaveda, da imamo glasbeno skupino, ki lahko nastopa in je nastopala na drugih otokih in tudi na Portugalskem in v Španiji. To se je zgodilo prvič. To leto [2018] bo skupina še v dveh ali treh državah v Evropi. To je stvar, ki je zame kot predsednika neizvedljiva. Ne bi je mogel omogočiti brez SSSL na Bravi.

Domači glasbeniki festival sprejemajo prav tako zelo pozitivno. Zac, basist glasbene skupine Brava7Luas Band, je navdušeno povedal:

Festival mi je všeč, ker nam prinaša novo dinamiko v glasbi in nove glasbene skupine iz drugih držav, ki jih prej še nismo videli. Zdaj so ljudje že navajeni poslušati to glasbo. Komaj čakam, da bodo spet nove aktivnosti, da pridejo umetniki, da spoznam nove ljudi, sklenem nova prijateljstva, ki jih nikoli ne bom pozabil. To so velikokrat izjemni in uspešni glasbeniki.

Poudariti moram, da kulturni centri SSSL na Zelenortskih otokih delujejo »skupnosttvorno« (prim. Kozorog 2009: 31) predvsem na glasbenem področju. Kulturni centri glasbenikom omogočajo skupne vaje in hkrati prostor za druženje. Poleg tega jih Festival SSSL motivira z omogočanjem igranja v Evropi in na drugih otokih. Po drugi strani pa moram omeniti, da me je predsednik otoka Brava med najinim pogovorom o kulturnem centru pogosto opominjal tudi na bolj temeljne vsakdanje težave na otoku, npr. na nezadostno oskrbo s pitno vodo, slabe prometne povezave in pomanjkanje zdravstvene oskrbe. Zato je treba biti pozoren tudi na »nevarnost prikrivanja realnih razmer, ko festival ustvarja videz, da se neki kraj spreminja v središčnega, čeprav se za to kuliso še nadalje marginalizira« (Kozorog 2013: 9).

V evropskih državah se umetnike za obisk izbranih krajev, kjer poteka festival, izbira nekoliko drugače. Po Marcovih besedah:

Zagotovo gre za umetnike, ki so reprezentativni in dobro poznani v svojem domačem kraju, ki imajo bogat ustvarjalni opus in uporabljajo zanimive tehnike, na primer grafično ali fotografsko. Gre za umetnike, ki v ospredje postavljajo kakovost in so sicer znani v svojem kraju, niso pa znani zunaj. Obenem gre za umetnike, ki se zanimajo za kulturne projekte, zato vedno iščemo ustvarjalce, ki kažejo interes za vključenost v naš projekt ...

⁶ Poleg predsednika države ima vsak otok še svojega predsednika (in tudi podpredsednika), ki pravzaprav, v primerjavi z našim okoljem, opravlja funkcijo župana.

Prav tako glasbeniki z Zelenortskih otokov v tujini nastopajo v precej drugačnih razmerah kot tuji umetniki med rezidenčnim bivanjem na Zelenortskih otokih. Glasbeniki z otoka Brava so imeli leta 2018 v okviru festivala v treh evropskih državah v desetih dneh 12 koncertov. Takrat so med drugim nastopali tudi v Piranu in se po koncertu že ob treh zjutraj odpravili na pot v Italijo. Nasprotno pa za glasbenike in preostale umetnike, ki pridejo na Zelenortske otoke, organizatorji pripravijo turistični aranžma in bivanje v kulturnih centrih. V času festivala, ki na Zelenortskih otokih traja nekaj dni jeseni, gostijo evropske slikarje, glasbenike, kuharje, plesalce itn. V kulturnem centru vsako leto organizirajo približno pet razstav gostujočih umetnikov. Ob vsaki razstavi v kulturnem centru gostujoči umetnik na otoku okvirno biva teden dni, zanj je načrtovanih tudi več dejavnosti: od delavnic v šolah do srečanja s predstavniki občine in izletov po najpomembnejših krajih otoka z namenom spoznavanja lokalnega bogastva (glej tudi Broadhead 2016: 45). Medtem ko lahko funkcijo glasbe označimo kot »skupnosttvorno«, za druge umetnosti to ne velja, zato sta Rosa in Zé predlagala Marcu:

Z njim sva se pogovarjala o razstavi domačega umetnika. Tukaj namreč razstavljajo samo tuji mednarodni umetniki, ampak treba je izboljšati lokalno vključenost [...]. Ker imamo prijatelje z izjemnimi talenti in mislim, da jim je treba dati priložnost [...]. Pogovarjali smo se z Marcom in se je strinjal.

V tem specifičnem primeru lahko prepoznamo pogajanja med domačini in konceptom Festivala SSSL. Po mojem mnenju je za razvoj kulturnega centra nadvse pomembno, da ga domačini sprejmejo kot nekaj svojega, kot prostor, kjer imajo možnost kakršnegakoli umetniškega ustvarjanja, izražanja svojih idej in lastnega vključevanja v njegov razvoj. Za zdaj pa se o tej možnosti šele pogajajo. Idejni vodje so namreč zasnovali neuravnoteženo mrežo, ki jim omogoča, da lahko uresničujejo svoje želje, vizije in predstave.

Selitve domačinov in stanje v državi

Vzroki, zaradi katerih se nekateri domačini želijo izseliti z otokov, so različni, pri tem pa je gotovo pogosta spodbuda ekonomski vidik. Tako mi je pripovedoval basist glasbene skupine Brava7Luas Band:

Ekonomsko stanje zame v tem trenutku ni ugodno. Nikoli nisem sanjal, da bi šel stran, ampak včasih mislim, da bi to lahko bila rešitev. Včasih smo prisiljeni, da gremo zaradi ekonomske situacije. Nimamo možnosti, da bi postali uspešni. Ne govorim samo o glasbi. Ni veliko možnosti in upanja za poklic glasbenika, tako kakor jih Rosa in Zé nimata na svojem področju, čeprav sta končala univerzo. Zé je bil brez službe približno osem let. Ko končaš univerzo [na drugem otoku], prideš nazaj iskat službo in ni zagotovila, da jo boš dobil, ker pridejo osebe z drugih otokov, ki ti jo vzamejo. Mislim, da je to na-

Kulturni center SSSL São Filipe (foto: Marko Senčar Mrdaković, 28. 1. 2018).

robe, ker bi morala biti mesta za osebe s tega otoka. Na primer Rosa nima niti upanja, da bi našla službo tukaj. Če bi imel dobro službo in dobro ekonomsko stanje, mi ne bi bilo treba oditi. Imam svoje sanje in otroke in ta služba mi ne pomaga veliko. Prisiljeni smo v emigracijo ...

Stavba na fotografiji je Kulturni center SSSL São Filipe, mural pa delo italijanskega umetnika Zeda, ki je nastal leta 2016, kmalu po ustanovitvi kulturnega centra. Prikazuje Zelenortčana, ki dela in živi na Portugalskem, s papirnati letali pa pošilja denar svoji družini. Povezava med državama ni naključna, saj je Zelenortske otoke od konca 15. stoletja vse do njihove neodvisnosti leta 1975 kolonizirala oziroma upravljala Portugalska. Na otoke so uvažali sužnje z afriške celine, pri čemer so bili otoki tako rekoč portugalski »satelit« za njihovo nadaljnjo pot v Južno Ameriko, zato je bilo le malo storjenega za razvoj njihovega gospodarstva in infrastrukture (Challinor 2008: 38). Domačini so se z otokov začeli izseljevati že konec 18. stoletja, in to večinoma s kitolovskimi ladjami v Ameriko, bolj množično pa v drugi polovici 20. stoletja, predvsem na Portugalsko. Zanimivo je, da je Zed na fasadi Kulturnega centra SSSL Nova Sintra prav tako upodobil izseljevanje z otoka. Naslikal je domačine, ki jahajo kite in sledijo svojemu cilju, Ameriki. Danes živi na otokih skupaj nekaj več kot pol milijona prebivalcev, kar je manj, kot šteje njihova diaspora v tujini. Zato veliko prebivalcev Zelenortskih otokov prejema nakazila svojih sorodnikov ali prijateljev, ki živijo v tujini, čeprav se v zadnjih letih stanje v državi izboljšuje. Je edina država v Afriki, ki si ji je uspelo izpogajati poseben status z Evropsko unijo (Baker 2009: 136), kar ji je od leta 2007 prineslo pomemben napredek, ki vključuje tudi »politični dialog na najvišji ravni« (Delegation of the European Union 2014: 3). Združeni narodi so leta 2008 Zelenortske otoke prekvalificirali iz države v razvoju v državo s srednje velikim dohodkom (Challinor 2008: 13).

Po eni strani je namen projekta SSSL »omogočanje novih delovnih mest na otokih«, po drugi pa postkolonialni motiv pričujočih muralov ne meri na emancipacijo in gotovo ne lajša skupinske identifikacije prebivalcev Zelenortskih otokov. Prej utrjuje njihov manjvrednostni kompleks in jih opominja na njihovo bolečino zaradi izseljevanja in ločenega življenja. Čeprav se stanje v državi v zadnjih letih izboljšuje, pričujoči postkolonialni motiv poustvarja pripovedi o izseljevanju prebivalstva in odvisnosti otokov od »Zahoda«. Izbrani motiv muralov lahko razumemo tudi kot posledico vključevanja zgolj tujih in ne vključevanja domačih likovnih umetnikov v vsebine kulturnih centrov na Zelenortskih otokih.

Hegemonija oblike in »avtentičnost«

Vsi kulturni centri vključujejo enake dejavnosti: likovno umetnost, glasbo in kulinariko. Imajo tudi prostore, namenjene prenočevanju gostujočih umetnikov. Gre torej za »univerzalni globalni model« (Grosfoguel 2010: 66). Kot je opozarjal že antropolog Richard Wilk (1995), nastaja v svetovnem družbenem sistemu nova vrsta hegemonije, ki se bolj kot v obliki kaže v vsebini. Oblika je enaka, vsebina pa sprejema »eksotiko« in »posebnosti«. Moj namen je približati zorni kot in obravnavati, kako prihaja do pogajanj in različnih praks v diskurzu med obliko in vsebino. Zato se osredotočam na dogajanje v kulturnih centrih na vsakdanji ravni in na predstave, ki jih imajo o njih tuji in domači akterji.

Carlos, ki je zaposlen v kulturnem centru na otoku Fogo, mi je pripovedoval:

SSSL je dober projekt in center je neki odgovor, ni pa stoddotna rešitev. Je odgovor, kaj manjka tukaj tako lokalnim prebivalcem kot tudi turistom. To je center, kjer lahko najdeš domačo hrano, jedi iz domače kuhinje, lahko poslušas domačo glasbo. Je edini prostor na otoku, ni drugega, kjer bi obstajal odnos med kulturami, med domačimi in tujimi glasbeniki ali kuharji. Je prostor, kjer se vzpostavlja odnos, kar je filozofija festivala.

Ponudbi lokalnih izdelkov pripisuje pomemben pomen, obiskovalci namreč želijo doživeti »avtentičnost«, hkrati pa opozarja na težnjo domačinov, ki si želijo spoznavanja drugih kultur in stika z njimi. Med mojim bivanjem na otoku Fogo je Carlos začel pogovore z novima kandidatom za vodenje restavracije v Kulturnem centru SSSL São Filipe. Ona je iz Brazilije, on pa domačin z otoka. Temu primerno sta v ponudbo želela vključiti tudi brazilske jedi. Carlos se je strinjal, da ponudba jedi drugih kultur poleg lokalne kuhinje podpira filozofijo programa SSSL, šlo naj bi za »vzpostavljanje odnosa med kulturami«. Po drugi strani pa je bil Marco do ponudbe tujih jedi bolj zadržan, na prvo mesto je postavil lokalne izdelke: »Mislim, da bi to moral biti prostor, ki ponuja raznolikost zelenortske ku-

hinje, ki ščiti lokalne recepte, torej prostor, kjer lahko turist dobi kavo s Foga, kozji sir ...» O novih kandidatih pa:

Osredotočata se na kuhinjo z Zelenortskih otokov in možnost priložiti tudi jedilni list s specialitetami iz Brazilije. Prevladujoča bi bila zelenortska kuhinja, ampak imeli bi tudi ponudbo, namenjeno predvsem lokalni javnosti. Lahko bi rekli tako: turist, ki pride od drugod, ima interes, da bi jedel nekaj od tukaj, toda tukajšnja javnost ima interes jesti nekaj od zunaj. To je torej ta dvojna ...

V tem specifičnem primeru Carlos svoje mnenje utemeljuje na lastnem razumevanju filozofije programa SSSL, ki po njegovem mnenju temelji na medkulturnosti, torej pri tem poudarja »univerzalno« načelo, medtem ko Marco spodbuja »kontekstualno« oziroma »relativno« načelo,⁷ ki pa seveda spada v »univerzalni globalni model« Festivala SSSL. Marco torej meri predvsem na oblikovanje turističnega paketa zelenortskih kulturnih prvin (npr. kombinacija domače glasbe, kulinarike itn.), zanj je kulturni center »prostor, kjer je mogoče uresničevati in posnemati moč tukajšnje kulture«; pripisuje mu torej performativni pomen, s katerim domačini vzpostavljajo lastno identiteto neposredno pred občinstvom. Prav zato nas antropolog Davydd Greenwood (1977: 137) opozarja, da je

kultura v bistvu nekaj, v kar ljudje verjamejo implicitno. S tem ko postane del turističnega paketa, postane eksplicitna in plačan dosežek, zato vanjo ni več mogoče verjeti tako kot prej. Tako komodizacija kulture dejansko oropa ljudi samih pomenov, na podlagi katerih organizirajo svoje življenje.

Poudariti moram, da kljub komodizaciji kulture pomeni ne izginjajo, temveč jih domačini prek »spreminjanja vmesnega polja« v različnih kontekstih pogosto preoblikujejo. V tem polju se reinterpretirajo tudi tradicije zelenortskih kulturnih prvin, in kot pravi Challinor (2008: 13), je razprava, kaj sestavlja avtentične zelenortske tradicije, silno sporna, pogosto generacijska in spreminjajoča. Pravi, da biti prebivalec Zelenortskih otokov pomeni gledati navzven v svet in hkrati navznoter v domovino, zato Zelenortčani svojo državo pogosto opisujejo kot »ne ravno Afrika« in »ne ravno Evropa« (Challinor 2008: 14). Medtem ko antropolog Timothy Sieber v svoji študiji o kulturni identiteti Zelenortčanov meni, da

če je treba korenine ali vire iz časov pred neodvisnostjo, tako v glasbi kot tudi v kulturi, opredeliti za sodobno izgradnjo države, jih je treba iskati v zgodovini odpora kolonizatorju ali v zgodnjem afriškem blagu in prežitkih, ki so bili preneseni na arhipelag. (Sieber 2005: 124)

⁷ Za razpravo med univerzalnimi in kontekstualnimi oziroma relativnimi načeli glej Beck (2003), in sicer poglavje 'Kako je mogoča interkulturalna kritika?'.

Navajam še en zanimiv primer iz razprave o poimenovanju nove restavracije v kulturnem centru. Kandidata sta jo želela poimenovati Espaço 24, tako kot kulinarčno stojnico, ki sta jo že imela na otoku; to ime domačini z otoka Fogo že poznajo. Marco meni, da bi morali vsi prostori v kulturnem centru SSSL in vsi proizvodi, nastali v sklopu Festivala SSSL, vsebovati vsaj del imena Sete Sóis Sete Luas (npr. Restavracija SSSL, Butik SSSL, Orkestra Popular 7Sóis do Fogo, Brava 7Luas Band, vsi lokalni izdelki v Butiku SSSL), medtem ko Carlos temu ugovarja: »Predvsem zato, ker je to seveda prostor, ki mora biti poimenovan SSSL, saj ga financira Evropa, ampak to bi moral biti kraj, ki bi bil 'naš'. Ime je pomembno, ker tukaj v São Filipe Sedem sonc, sedem lun še ni nekaj našega. Morali bi imeti nekaj svojega v imenu.« Ko sem Marca povprašal o pogajanju za ime nove restavracije, o tem ni želel govoriti: »Morda bomo zamenjali, ne bo to Restavracija SSSL, ampak Espaço 24. Ampak, Marko, ne vem za tvojo diplomsko nalogo, to je stvar, o kateri se še pogovarjamo ...«

Pozneje sem izvedel, da so v kulturnem centru odprli restavracijo z imenom Espaço 24 in da ta uspešno deluje. Zanimivo je, da lahko v tem primeru prepoznamo obratno sliko kot pri pogajanju o ponudbi jedi v kulturnem centru. Carlos namreč spodbuja »kontekstualno« oziroma »relativno« načelo, s tem ko pravi, da »bi morali imeti nekaj svojega v imenu«, medtem ko Marco želi, da vsi produkti Festivala SSSL vsebujejo vsaj del imena SSSL, in se s tem nagiba k »univerzalnemu« načelu. V primeru, ko se ne govori o vsebini, temveč o obliki, koncept Festivala SSSL v okviru svojega »univerzalnega globalnega modela« podpira univerzalno načelo. To lahko po eni strani razumemo kot marketinško potezo, po drugi pa kot težnjo po uniformiranju.

Predstavljeni konflikt o ponudbi jedi in poimenovanju priča o tem, da domačini drugje zasnovane organizacijske oblike in vsebine oziroma »univerzalnega globalnega modela« ne sprejmejo brez pomislekov, ampak želijo aktivno sodelovati, torej ju preoblikovati, preobračati in ju prilagoditi svojemu kulturnemu okolju. Trenutno stanje v kulturnih centrih SSSL pa lahko najbolje ponazorim s pojmom »zombifikacija«.

Postkolonija in »zombifikacija«

Ne smemo pozabiti, da v ozadju pogajanj tiči vzpostavljjanje postkolonialnega razmerja: velik del sredstev za izvedbo projektov⁸ v kulturnih centrih na otokih priteka iz

⁸ V obdobju 36 mesecev (od 1. januarja 2016 do 31. decembra 2018) je bil pripravljen program za izvedbo dveh evropskih projektov na Zelenortskih otokih. Namen prvega projekta z naslovom *Ustvarjanje, proizvodnja in upravljanje kulturnih dobrin in storitev na Zelenortskih otokih* je bil »vključitev najbolj prikrajšanih oddelkov za upravljanje z dobrinami in s kulturnimi storitvami zelenortske družbe; razvoj izobraževalnih programov; razvoj partnerstev z lokalnimi občinami; vzpostavitev pomembnih povezav s civilno

sklada Evropske unije, idejni vodje festival pa s sredstvi določajo program, s katerim lahko uresničujejo svoje želje, vizije in predstave, za katere ni nujno, da so usklajene z domačini. Pri tem je treba poudariti temeljni namen postkolonializma, ki je bil »spodbijati strukturno kontinuiteto neenakih razmerij moči med zahodnim in nezahodnim svetom« (Challinor 2008: 23). Pojem torej vsebuje emancipacijsko geslo,⁹ toda v praksi se pogosto kaže drugače, saj so avtorji postkolonialne teorije (npr. Jeffs 2007) ob ugotavljanju nadaljevanja odvisnosti nekdanje kolonizirane države zahtevali več neodvisnosti in odpravljanje pomanjkanja. Sinologinja Jana S. Rošker, ki se ukvarja z medkulturnimi raziskavami in s postkolonialnimi študijami, opozarja, da je »določena država lahko hkrati postkolonialna (v smislu formalne neodvisnosti) in neokolonialna (v smislu še naprej obstoječe ekonomske in kulturne odvisnosti)« (2009: 41). Razglasitev konca kolonializma torej še ne pomeni odprave neenakosti, ki jo je povzročil. Zelenortske otoki so potemtakem tako postkolonialna kot tudi neokolonialna država, saj so v veliki meri ekonomsko in kulturno odvisni od t. i. akterjev »svetovne družbe«, še posebej od Evropske unije. Prepričan sem, da pride neokolonializem na Zelenortskih otokih toliko bolj do izraza zaradi njihove »odročnosti« oziroma oddaljenosti od celin in »ranljivosti«, zato je treba razmišljati, kako prebivalci oblikujejo svojo identiteto in razmišljajo o podobi svoje kolektivne kulture glede na akterje »svetovne družbe«, s katerimi si delijo isti prostor (npr. kulturne centre), in na tiste »druge«, od katerih so prostorsko precej oddaljeni. Oboji si delijo isti prostor, toda Marco Zelenortske otoke za nekaj dni obišče le nekajkrat letno. Domačinka Rosa, ki je zaposlena v Kulturnem centru SSSL Nova Sintra, mi je na duhovit in jedrnat način predstavila problem tega postkolonialnega razmerja: »Ti razumeš Slovenijo bolje kot jaz. Ti živiš tam. Poznaš težave, ampak ko grem jaz tja za en, dva, tri dneve, neverjetno, vse je super. Ne morem videti težav v Sloveniji. Tako nekako je [smeh]«. Poveljstvo se torej vzpostavlja na daljavo. To pa Mbembe (2007: 218) opredeli takole:

V postkoloniji poveljstvo nepretrgano proizvaja določeno podobo samega sebe in sveta: domišljjsko predstavo, ki jo ponuja kot temeljno nesporno »re-

družbo; ustvarjanje trajne kulturne vzgoje za mlajše generacije« (Delegacija Evropske unije 2014: 33). Namen drugega projekta z naslovom *Zelenortska kulturna raznolikost kot instrument za razvoj trajnostnega turizma na bolj obrobni otokih v okviru projekta SSSL* je bil »ohranjati kulturno dediščino (glasbeno in umetniško) kot dejavnik diverzifikacije in razvoja kulturnega turizma« (Spletni vir 1). Med pričakovanimi rezultati pa so predvideli »ustvarjanje novih turističnih tokov na bolj obrobni otokih Zelenortskih otokov, ki jih ustvarja kakovostna kulturna ponudba« (Spletni vir 1).

⁹ Po mojem mnenju velja podobno za pojem »univerzalni globalni model«, ki naj bi spodbujal globalno demokracijo, v resnici pa pogosto vodi v odvisnost in neenak kulturni, ekonomski in politični položaj.

snico« in ki jo mora vcepiti svojim »tarčam«, da bi jih navadilo na red in pokorščino. Poveljstvo hoče biti samo po sebi »svetovni red« (ali, bolj preprosto, fetiš).

Idejni vodje Festivala SSSL svojim »tarčam« (lokalnim akterjem v kulturnih centrih) vcepljajo »temeljno nesporno resnico«, tj. določeno gotovost o redu stvari, ki ga odražata uniformiranje in komodifikacija kulturnih oblik. Veliko nam pove dejstvo, na katerega me je opozoril Carlos, da čeprav so v kulturnih centrih zaposleni le domačini, še zmeraj »veliko domačinov vidi kulturni center kot nekaj, kar je od 'belcev', od Evropejcev, vsaj zaenkrat. Toda obstaja tudi del prebivalstva, ki ga vidi kot nekaj, kar je od tukaj, obenem pa so prepričani, da nekaj še manjka. Ker je center predvsem zaprt, ni odprt«. O percepciji kulturnega centra z vidika domačinov mi je pripovedoval podpredsednik otoka Fogo, s katerim sem se srečal na občini:

Projekta se ne spodbuja za širše množice. Ljudje ne čutijo SSSL-ja skozi celo leto, vse mesece, vse dni, ampak ga čutijo samo v tednih in mesecih, ko imajo dejavnosti, na primer festival in podobno. Če vprašaš kogarkoli tukaj, kaj dela SSSL ta trenutek v São Filipe, ne boš dobil odgovora. Želim povedati, da ne začutiš njihove prisotnosti vse dni, tedne, mesece, ampak samo priložnostno.

(Ne)delovanje kulturnih centrov lahko najnazorneje interpretiram na podlagi postkolonialnega razmerja in zombifikacije, kakor ju je opredelil Achille Mbembe (2007: 212):

Sicer pa, kako naj bi označili postkolonialno razmerje, če ne kot odnos tesne bližine: kot prijateljsko napetost med poveljstvom in njegovimi »tarčami«. Iz te logike domačnosti pa ne izhajajo nujno upor, prilagoditev, pasivna drža, odklonitev, biti predmet polastitve ali navzkrižje med javnim in »podtalnim« delovanjem, kakor bi pričakovali, ampak vzajemna »zombifikacija« vladajočih in tistih, ki naj bi jim vladali. Tako vladajoči in vladani drug drugega »razorožijo« in se blokirajo v vzajemnem dajanju potuše, v pajdaštvu, v vzajemnem prizanašanju, torej v ne-moči.

V primeru kulturnih centrov SSSL lahko govorimo o vzajemni »zombifikaciji«, ker oboji, domačini in idejni vodje Festivala SSSL, z določenega vidika ostajajo nedejavni pri iskanju skupnega jezika in prihodnosti kulturnih centrov. Domačini se z njihovo zasnovo niso zadovoljili, zato skušajo razviti oblike in vsebine, ki bi jim omogočile, da na kulturni center gledajo kot na nekaj lastnega, kot na prostor, kjer imajo možnost ustvarjanja in razvijanja svojih lastnih zamisli. Kot sem že omenil, pa se o tej možnosti zaenkrat šele pogajajo, zato v trenutnem stanju »zombifikacije« prevzemajo pomembno vlogo za osmišljanje svojih pomenov in sveta svoje domišljjske predstave o tem, kako naj bi kulturni center in vsebine v njem izgle-

dali v prihodnosti. V nadaljevanju pa kot primer, ki vodi k odčaranju omenjene »zombifikacije«, predstavljam prakso, ki so jo domačini v Kulturnem centru SSSL São Filipe izvedli prostovoljno in neodvisno od idejnih vodij Festivala SSSL.

Pelas Palavras

Prireditve Pelas Palavras (Z besedami) je bila leta 2017 v razponu nekaj mesecev na programu vsako soboto. Carlos pripoveduje:

Prireditve Fogo Pelas Palavras smo organizirali aprila prejšnje leto: jaz, Virginio, ki je sodeloval v centru SSSL, in »veliki profesor«, domačin, oseba, ki pozna veliko zgodb s Foga. Njegovo ime je Fausto do Rosario. Bila je glasba s Foga, jedi s Foga, zgodbe o ljudstvih s Foga. Vse skupaj. Na primer on govori pet minut, nato odigramo dve pesmi in v tem času občinstvo govori o tem, kar je govoril on, in znova glasba. Pokuša se jedi in pripoveduje se zgodbe o njihovem izvoru. Nato sledi glasba, ki govori tudi o kakšni jedi.

Carlos pravi, da je bilo vsakič veliko obiskovalcev in da je bila prireditve velikega pomena tako za starejše kot mlajše generacije. Namenjena je bila predvsem domačinom, turisti se je praviloma niso udeleževali, saj se je pripovedovalo v kreolskem narečju. Pelas Palavras predstavlja zanimanje za lastno preteklost in njeno poustvarjanje ter krepitev skupne identitete, neodvisne od turističnih ciljev. Po eni strani ga obravnavam kot kritiko doslej ustaljenih praks v omenjenih kulturnih centrih, po drugi strani pa je iz tega primera razvidna tudi določena odprtost idejnih vodij Festivala SSSL, saj so imeli posluš za interes domačinov, ki ni bil nujno popolnoma usklajen z njihovim lastnim konceptom. Prepoznamo lahko določeno pot, ki vodi k zmanjševanju strukturne in moralne vzvišenosti idejnih vodij in hkratnemu spodbujanju »interkulturenega pogovora z drugimi resnicami, resnicami drugih« (Beck 2003: 110). Na tem mestu gre torej za korak »od gotovosti k resnici« (2003: 118).

Idejni vodje Festivala SSSL na Zelenortskih otokih predstavljajo kot gotovost, ki pojasnjuje, na kakšen način razvijati kulturno-umetniške dejavnosti. Na prireditvi Pelas Palavras pa so domačini na podlagi samostojne pobude pripovedovali o lastni kulturni dediščini in si ob tem izmenjevali različne predstave in mnenja, s čimer so dokazali, da »neposedovanje gotovosti pritegne ljudi za druge ljudi in njihove resnice«; torej »samo-premislje, samo-delovanje, ne pa posedovanje odpirata možnosti in oblikujeta prostore« (Beck 2003: 112).

Sklep

Idejni vodje Festivala SSSL pri vključevanju domačinov niso povsem uspešni. Pri vodenju se na kakovost, vednost, tradicijo in trajnostni razvoj osredotočajo po merilih, ki jih sami določijo. Tako lahko prepoznamo določeno »nevarnost, ki spodbuja ponovno uveljavljanje moči in socialnega nadzora ne le posameznikov in skupin, ampak tudi posameznih organov znanja« (Kothari 2004: 142). Obenem pa mnogi domačini razvijajo strategije odpora in se ne identificirajo povsem s SSSL, kar sem pokazal pri obravnavi Carlosove kritike, ki meni, da ne bi smeli vseh prostorov v kulturnem centru poimenovati SSSL. Kot sem že omenil, je domačinom omenjena pobuda deloma uspela, saj se restavracija Kulturnega centra SSSL São Filipe sedaj imenuje Espaço 24. To je primer, v katerem se »strategije odpora prepletajo s strategijami produktivnega sodelovanja«. Za razvoj kulturnih centrov je torej nujna odprtost idejnih vodij programa SSSL.

Poleg tega domačini v določeni meri nasprotujejo tisti zamisli Festivala SSSL, ki meri na razvoj »avtentične kulture«, torej na oblikovanje turističnega paketa zelenortskih kulturnih prvin. Carlos namreč meni, da je filozofija Festivala SSSL medkulturna izmenjava in da zelenortska kultura ni statična, ker takšna seveda nikoli ni bila. Tako kultura kot tudi resnica sta v neprestanem nastajanju. Problem gotovosti pa je, da posreduje enoznačna sporočila, s katerimi nastajajo protislovja, ki ostajajo zaprta do »drugih resnic«. Zaradi tovrstnih protislovij domačini v kulturnih centrih raje ne sodelujejo, saj se ne ustvarjajo prave razmere, ki bi spodbujale »razvijanje, gibanje in rast kot načela samozavesti« (Friedman 1994: 91). Na podlagi empiričnih primerov sem pokazal, da se morata za odčaranje vzajemne »zombifikacije« spreminjati tako oblika kot tudi vsebina kulturnih centrov SSSL. Domačini, ki ju želijo prilagoditi svojemu kulturnemu okolju, so kritični do »univerzalnega globalnega modela«. Gre za hkratnost dveh gibanj; idejni vodje Festivala SSSL imajo izdelana specifična prepričanja in mnenja, toda pomembno je, da se ta hkrati spreminjajo na podlagi pogajanj z domačini, ki imajo prav tako svoje vizije. Upoštevati pa je treba, da so relacije vzajemnega prilagajanja vkovane v nestabilen, neenak politični prostor, saj sta razvoj in prihodnost kulturnih centrov odvisna predvsem od zadovoljitve idealiziranih zahodnih pričakovanj o »avtentičnosti«. Če njihova dejanja ne uspejo odgovoriti na pričakovanja, obstaja nevarnost, da se zmanjša moč mednarodne pomoči (prim. Conklin in Graham 1995: 704).

Carlos je dogodek Pelas Palavras opisal kot pozitivno iniciativo. Naj še enkrat poudarim, da so domačini prireditve organizirali prostovoljno in na lastno pobudo. Tako sem prišel do preprostega sklepa, da bi bilo treba domačinom, ki so zaposleni v kulturnih centrih, vsaj določen del finančnih sredstev evropskih projektov dovoliti nameniti za

razvoj tistih vsebin, ki bi si jih želeli sami, neodvisno od idejnih vodij Festivala SSSL. Le tako bi prišli do drugih, njim pomembnejših vsebin.

V prihodnosti bo morala biti postkolonialna politika v kulturnih centrih SSSL na Zelenortskih otokih bolj odprta do drugih resnic in dejansko spodbujati več neodvisnosti in nove zaposlitvene možnosti za domačine v njihovem domačem okolju. Kulturni centri SSSL so vmesna polja, kjer nastajajo konflikti in spori, na njihovi podlagi pa je treba slediti tistim vsebinam, ki so plod koraka »od gotovosti k resnici«.

Literatura

BAKER, Bruce: Cape Verde: Marketing Good Governance. *Africa Spectrum* 44 (2), 2009, 135–147.

BECK, Ulrich: *Kaj je globalizacija?: Zmote globalizma – odgovori na globalizacijo*. Ljubljana: Krtina, 2003.

BROADHEAD, Virginia: *Un viaggio nella cultura luso-mediterranea sull'onda del Festival Sete Sóis Sete Luas*. Diplomsko delo. Benetke: Università Ca' Foscari, 2016.

CHALLINOR, Elizabeth Pilar: *Bargaining in the Development Market-place: Insights from Cape Verde*. Berlin: Lit, 2008.

CONKLIN, Beth A. in Laura R. Graham: The Shifting Middle Ground: Amazonian Indians and Eco-Politics. *American Anthropologist* 97 (4), 1995, 695–710.

DELEGATION of the European Union: *Relation Between the European Union and the Republic of Cabo Verde*. Praia: European Union, 2014.

FRIEDMAN, Jonathan: *Cultural Identity and Global Process*. London idr.: Sage, 1994.

GREENWOOD, Davyd J.: Culture by the Pound: An Anthropological Perspective on Tourism as Cultural Commoditization. V: Valene L. Smith (ur.), *Host and Guests: The Anthropology of Tourism*. Oxford: Basil Blackwell, 1977, 129–138.

GROSGOUEL, Ramón: The Eipstemic Decolonial Turn: Beyond Political-Economy Paradigms. V: Walter D. Mignolo in Arturo Escobar (ur.), *Globalization and the Decolonial Option*. New York: Routledge, 2010, 65–77.

JEFFS, Nikolai (ur.): *Zbornik postkolonialnih študij*. Ljubljana: Krtina, 2007.

KOTHARI, Uma: Power Knowledge and Social Control in Participatory Development. V: Bill Cooke in Uma Kothari (ur.), *Participation: The New tyranny?* London: Zed Books, 2004, 139–152.

KOZOROG, Miha: *Antropologija turistične destinacije v nastajanju: Prostor, festivali in lokalna identiteta na Tolminskem*. Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete, 2009.

KOZOROG, Miha: Festivalizacija Slovenije in festivalska produkcija lokalnosti. *Glasnik SED* 51 (3–4), 2011, 61–68.

KOZOROG, Miha: *Festivalski kraji: Koncepti, politike in upanje na periferiji*. Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete, 2013.

MBEMBE, Achille: Provizorične opombe k postkoloniji: Estetika vulgarnosti. V: Nikolai Jeffs (ur.), *Zbornik postkolonialnih študij*. Ljubljana: Krtina, 2007, 209–248.

ROŠKER, Jana S.: Etična problematika medkulturnih raziskav in postkolonialne študije. *Glasnik SED* 49 (1–2), 2009, 38–44.

SENČAR MRDAKOVIĆ, Marko: *Kulturni centri Sedem sonc, sedem lun na Zelenortskih otokih: Analiza pogajanj v postkolonialnem razmerju*. Diplomsko delo. Ljubljana: Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta, 2018.

SIEBER, Timothy: Popular Music and Cultural Identity in the Cape Verdean Post-Colonial Diaspora. *Etnográfica* 9 (1), 2005, 123–148.

WILK, Richard: Learning to be Local in Belize: Global Systems of Common Difference. V: David Miller (ur.), *Worlds Apart: Modernity through the Prism of the Local*. London in New York: Routledge, 1995, 110–133.

Spletni viri:

Spletni vir 1: Cape Verdean Cultural Diversity as an Instrument for the Development of Sustainable Tourism in the Most Peripheral Islands Under The SSSL Project; <http://www.festival7sois.eu/a-diversidade-cultural-caboverdiana-como-instrumento-do-desenvolvimento-do-turismo-sustentavel-nas-ilhas-mais-perifericas-no-ambito-do-projeto-sssl/>, 31. 5. 2018.

Postcolonial Contradictions: Between Certainty and Truth

The SSSL programme with its cultural centres promotes progressive politics in the periphery country of Cape Verde. The article includes an analysis of their activities and negotiations, proving that a “shifting middle ground” (Challnor 2008), i.e. a social space that on the one hand empowers the locals by acknowledging their resistance practices and on the other hand creates new practises of co-operation between locals and external actors, is necessary for the development of the programme. The main focus of the research are exactly the *negotiations* between the locals who are employed in the cultural centres, municipal authorities and conceptual leaders of the SSSL programme with their different visions, understandings, proposals and conflicts.

Observations indicate that the SSSL cultural association has found itself in a tight spot in Cape Verde. Therefore, the locals do not see the SSSL programme as a closed system of places and actors – as it is to some extent seen by some of the leaders – but as an opportunity (at least at the local level) for the integration of local inhabitants regardless of their *official* involvement with the programme. The SSSL programme is presented as the certainty that explains what Cape Verdean culture is (e.g. a combination of music, cuisine etc.) and what it lacks (e.g. development of cultural and art activities). For this reason, the author provides an example of good practice in the conclusion to criticise some established practices in the SSSL cultural centres. The *Pelas Palavras (With Words)* event took place in the São Filipe SSSL cultural centre and was organised by the local inhabitants voluntarily, at their own initiative.

Both locals and the SSSL programme leaders are in a way remaining passive when it comes to finding a common language and the future of the cultural centres. They need each other and are well aware of their inequality, however, they do not question the inequalities but rather take part in them either passively or not at all. Accordingly, it would be necessary to find meaningful topics that would make the islanders cooperate, create and endeavour to develop the centre. This would primarily take into consideration the wishes of the locals instead of conceptualising the programme on the culture attributed to them by the SSSL programme leaders. Therefore, it is of vital importance for the SSSL leaders on Cape Verde not to carry out activities based on their own perception of truth and certainty but rather to talk to the islanders, listen to their opinions on cultural centres' activities and begin questioning the programme.

RAZISKOVANJE TEMAČNEGA TURIZMA

Metodološki pristopi in raziskovalne perspektive

Pregledni znanstveni članek | 1.02
Datum prejema: 1. 7. 2019

Izveček: Temačni turizem razumemo kot potovanje h krajem, povezanim s smrtjo, trpljenjem in navidezno mračnostjo. Raziskovanje odnosa do smrti, mrtvih in spomina v turističnem kontekstu je tudi predmet tega prispevka. Želela sva identificirati teme, ki so v zvezi s temačnim turizmom obravnavane v najvišje razvrščenih znanstvenih člankih na mednarodni ravni in v Sloveniji. Do rezultatov sva prišla s sistematičnim pregledom in metaanalizo virov iz bibliografskih baz Web of Science in COBISS med letoma 2007 in 2018. Najpogostejše teme, ki jih obravnavajo znanstveni članki, so izkušnje obiskovalcev, dediščina, smrt, spomin, komemoracija in motivi obiskovalcev; uporabljena je pretežno kvalitativna metodologija.

Ključne besede: temačni turizem, smrt, dediščina, metodologija, družboslovje, humanistika

Abstract: Dark tourism is an act of travel to places associated with death, suffering and the seemingly macabre. Related research work, as a subject of this paper, involves exploring the relationship to death, the dead and memory in the context of tourism. The aim was to identify the topics that are discussed in high-ranking academic papers on the international level and in Slovenia. The results were obtained using a systematic review and a meta-analysis of literature from the Web of Science and COBISS bibliographic databases published between 2007 and 2018. The most common topics discussed in scientific papers are visitor experience, heritage, death, memory, commemoration and visitor motives; qualitative methodology dominates in these papers.

Keywords: dark tourism, death, heritage, methodology, social sciences, humanities

Uvod

Dvajseto stoletje je bilo stoletje vojn in nasilja, ki so v družbi pustili še danes vidne sledi. Slovensko poselitveno območje je bilo interesno področje takratnih velikih sil, med drugim Avstro-Ogrske, Kraljevine Italije in nacistične Nemčije, in tu so ostaline/posledice vojaških spopadov v (naravnem in urbanem) prostoru vidne še danes. Te danes privabljajo šolske skupine, ki v sklopu učnih programov tako spoznavajo zgodovino in dediščino prostora; prav tako so mnoge ostaline zanimive tudi za druge skupine prebivalstva, vključno z domačimi in tujimi turisti. Z vidika kulturne dediščine te ostaline nekdanjih konfliktov obravnavamo kot memorialno dediščino (Spletni vir 1), medtem ko s turističnega zornega kota te obiske razumemo kot poseben tip turizma, t. i. 'temačni turizem' (ang. *dark tourism*).¹

Besedo turizem po navadi povezujemo s prostim časom, sprostitvijo in z zabavo, obstaja pa tudi drugačna vrsta turizma, ki v svojem bistvu nasprotuje vnaprej ustvarjenim idejam, ki jih imajo ljudje o tej dejavnosti (Selmi, Tur in Dornier 2012). Definicija Svetovne turistične organizacije (Spletni vir 2) turizem opredeljuje kot »dejavnost oseb,

ki z namenom preživljanja prostega časa, v poslovne in druge namene, ki niso povezani z opravljanjem plačanega dela v obiskanem kraju, potujejo in bivajo v krajih zunaj svojega običajnega okolja največ eno zaporedno leto«.

Pri temačnem turizmu gre za potovanje v kraje, povezane s smrtjo, trpljenjem in z navidezno mračnostjo (Stone 2006) iz različnih razlogov, med katerimi prevladujejo radovednost, želja po učenju in razumevanju, rekreacija in romanje (Chang 2014). Sem prištevamo tudi obiskovanje krajev, kjer so se zgodile tragedije ali odmevne smrti, ki še vedno vplivajo na naša življenja (Tarlow 2005: 48). Morda navidezno nasprotje (turizem na eni in mesto/a, kjer je prišlo do posamičnega ali množičnih primerov smrti, na drugi strani) je lepo opisal eden izmed anketirancev, ko ga je Maarja Nomme (Spletni vir 3) vprašal, kaj je zanj temačni turizem: »Gre za obiskovanje krajev, ki so pravzaprav mučni, saj je turistična izkušnja, ki naj bi bila zabavna in sproščujoča, pretvorjena v izkušnjo, ki od obiskovalca zahteva razmislek o življenju in smrti.« Smotnost obravnave s turističnega zornega kota upravičujejo tudi nekateri empirični podatki: število obiskovalcev največjega nacističnega koncentracijskega taborišča Auschwitz-Birkenau (Poljska), ki je uvrščeno tudi na Unescov seznam svetovne dediščine, je v letih 2016, 2017 in 2018 preseгло dva milijona (Spletni vir 4), obisk jedrskega reaktorja v ukrajinskem Černobilu pa je od leta 2002 (dve

¹ Temačni turizem je najpogosteje uporabljen izraz v slovenskem jeziku.

* Metod Šuligoj, dr. družboslovnih znanosti – managementa, izredni profesor, Univerza na Primorskem, Fakulteta za turistične študije – Turistica, Obala 11a, 6320 Portorož/Portorose; metod.suligoj@fts.upr.si.

** Kristina De Luca, dipl. mediatorica v turizmu, Univerza na Primorskem, Fakulteta za turistične študije – Turistica, Obala 11a, 6320 Portorož/Portorose; kristina_deluca@hotmail.com.

leti po odprtju) do leta 2015 poskočil z 870 na 30.000 obiskovalcev letno in se zadnja tri leta giblje okrog te številke (Spletni vir 5). Slovenski primeri memorialne dediščine takih stopenj rasti ne dosegajo, a so, npr. Kobariški muzej ali Partizanska bolnica Franja, med bolj prepoznavnimi v državi. Vsekakor zaradi že omenjene preteklosti Slovenija danes obiskovalcem (turistom) ponuja mnogo različnih primerov memorialne dediščine, povezanih s fašizmom, s prvo in z drugo svetovno vojno ter s poboji iz druge polovice 40. let prejšnjega stoletja (Šuligoj 2017a). Pomembni koraki k množičnemu obiskovanju te dediščine z memorialnimi in s patriotskimi nameni (tudi v turističnem kontekstu) so se tu zgodili po koncu velike vojne (glej Klabjan 2010; Kavrečič 2017; Šuligoj 2016a: 448), kar je praktično v istem času kot na ozemlju nekdanje Zahodne fronte (Winter 2009b, 2011). Treba pa je poudariti, da se je sicer ta oblika turizma začela razvijati veliko prej (glej Šuligoj 2016b: 260; Kužnik in Vele 2017b: 100).

Glede na navedena izhodišča je namen pričujočega prispevka,² ki se v bistvu naslanja na človekovo smrt in trpljenje, ugotoviti obseg in tematike, ki so v zvezi s temačnim turizmom obravnavane v najvišje razvrščenih znanstvenih člankih na mednarodni ravni ter ločeno v slovenskem merilu. Prvi cilj je torej identificirati raziskovalne teme, njihovo pogostost in pri tem uporabljene znanstvene metode. V tem smislu se prvo raziskovalno vprašanje glasi: katere teme, povezane s temačnim turizmom, se globalno najpogosteje obravnavajo? Skladno s ciljem navajava še drugo raziskovalno vprašanje: kateri metodološki pristopi se uporabljajo pri raziskovanju temačnega turizma?

Drugi cilj je praktično enak prvemu, le da se ta osredinja zgolj na slovenski raziskovalni prostor. To je prostor, v katerem delujejo zaposleni v slovenskih raziskovalnih inštitucijah (ne zgolj javnih), katerih znanstvene objave so evidentirane v bazi COBISS (*Co-operative Online Bibliographic System and Services*).³ Tretje raziskovalno vprašanje se tako glasi: katere teme, povezane s temačnim turizmom, se v Sloveniji najpogosteje obravnavajo in kateri metodološki pristopi so pri tem najpogosteje uporabljeni? To raziskovalno vprašanje se v slovenskem družboslovju in humanistiki postavlja prvič, čeprav potreba po znanstvenem raziskovanju izhaja že iz razhajanj v slovenski družbi, ki izhajajo iz konfliktov v 20. stoletju ter z njimi povezano disonantno dediščino (glej Hrobat Virloget 2017); odnos domicilnega prebivalstva in tudi obiskovalcev do tovrstnega turizma ni dovolj raziskana

tema (Kidron 2013; Stone in Sharpley 2008). Tudi izbrani hrvaški akademiki/profesorji/raziskovalci so se v posebnem poročilu, povezanem s simboli, z znaki in drugimi obeležji totalitarnih režimov in gibanj 20. stoletja, ki povzročajo razprtije v hrvaški družbi, kar v sedmih od 13 priporočil (neposredno ali posredno) zavzeli za spodbujanje znanstvenega raziskovanja (Spletni vir 6). Če zanemarimo hrvaške specifične, so v tem pogledu ta priporočila relevantna tudi za raziskovalce zunaj Hrvaške, posebej v postsocialističnih državah. Različen »tok zgodovine«, vloga v konfliktu (agresor – žrtev, zmagovalec – poraženec) in kulturne specifične so dovolj dober razlog za raziskovanje tudi na ravni narodov, držav ali regij (tudi čezmejnih). Na ta način se na tej ravni zapolnijo vrzeli v družboslovju in humanistiki, kar je pravzaprav izhodiščna usmeritev tudi tega prispevka; ugotovitve znanstvenih raziskav (tudi tistih, ki se s pomočjo metaanalize naslanjajo na / povzemajo druge raziskave in tako kreirajo novo znanje) pripomorejo tudi k boljšemu razumevanju preteklosti in današnjih odzivov nanjo; to bi moralo pozitivno vplivati na blaženje/reševanje nesoglasij v družbi. Sistematični pregled preteklih raziskav je prav gotovo tudi dobro izhodišče/osnova (in spodbuda) za nadaljnje raziskovalno delo, v katerem je turizem zgolj ena od perspektiv.

Za pričujoči prispevek sva sistematično pregledala vire in izvedla metaanalizo, raziskovalno metodo, namenjeno združevanju rezultatov večjega števila med seboj neodvisnih študij, ki se ukvarjajo s proučevanjem podobnega raziskovalnega problema, pri čemer sva delala tudi po principih, značilnih za analizo vsebine. V analizo so vključeni znanstveni članki iz baze *Web of Science* (WoS), ki omogoča dostop do multidisciplinarnih bibliografskih baz podatkov z indeksi citiranosti, ki od leta 1970 vključujejo podatke iz okrog 10.000 najbolj prestižnih in vplivnih znanstvenih revij na svetu (Spletni vir 7). Poleg tega sva za potrebe tretjega raziskovalnega vprašanja v analizo vključila tudi znanstvene objave (članke) iz baze COBISS, glavne bibliografske baze v Sloveniji. Pri analizi sva upoštevala znanstvene članke od leta 2007 do vključno leta 2018. Izbrana časovna omejitev zoži iskalne rezultate na najaktualnejše in hkrati priskrbi dovolj obširen izbor literature za dober vpogled v tematiko.

Temačni turizem in njegove pojavne oblike

Turizem kot človeška aktivnost ima tudi na območju današnje Slovenije dolgo tradicijo, čeznjo so potovali številni popotniki (glej Kavrečič 2011, 2015; Studen 2006). V tem kontekstu lahko obravnavamo tudi novi zagon, ki ga je v Posočju po letu 1918 zaznamoval prav temačni turizem in s tem povezana fašizem in italijanski patriotizem na novih italijanskih ozemljih (Kavrečič 2017; Šuligoj 2016a: 448). Ne samo velika vojna, ampak v splošnem vsi vojaški konflikti kot tudi mnogi kruti totalitarni režimi so s svojimi posledicami omogočili oblikovanje številnih spominskih

2 Povod za članek je bil zaključni projekt Kristine De Luca (2018), ki je nastal kot zaključek študija na programu Mediacija v turizmu (Univerza na Primorskem, FTŠ – Turistica). Avtorja sva tam obdelano snov najprej selekcionirala, nato dopolnila z dodatnimi teoretičnimi opredelitvami, razširila časovni okvir analize mednarodnih raziskav ter dodala analizo produkcije slovenskih raziskovalcev.

3 Vneseni so tudi tuji avtorji, ki objavljajo skupaj z zaposlenimi v Sloveniji.

praks in tudi s tem povezana potovanja po vseh naseljenih celinah. Ne glede na to, da ima ta oblika turizma očitno globoke korenine v izročilu človeške civilizacije, temačni turizem kot turistični produkt pozornost raziskovalcev privablja šele od konca 20. stoletja (Seaton 2018). V tem času pa se raziskovalci še niso zedinili o njegovem točnem poimenovanju niti označbi. Fenomen je bil med drugim sprva označen kot 'črna točka' (ang. *black spot*) (Rojek 1994), pozneje kot 'tanaturizem' (ang. *thanatourism*) (Seaton 1996), 'turizem grozodejstev' (ang. *atrocitiy tourism*) (Beech 2000; Tunbridge in Ashworth 1996), 'morbidni turizem' (ang. *morbid tourism*) (Blom 2000) in 'temačni turizem' (ang. *dark tourism*) (Foley in Lennon 1996, 1997); tudi temačnega turizma, ki se je kot pojem še najbolj uveljavil, različni avtorji niso definirali povsem enako (prim. Ashworth 2008: 234; Preece in Price 2005: 192; Stone 2006: 146; Tarlow 2005: 48).⁴ Vsako poimenovanje je njegov avtor pospremil z lastno definicijo, ki naj bi ta novi predmet akademskega proučevanja kar najbolj natančno in nazorno opisala, sledile pa so jim še druge. Chris Rojek (1994) je t. i. turizem črnih točk opisal kot trženje območij, na katerih so se znane osebnosti ali večje število ljudi srečali z nenadno in nasilno smrtjo; Malcolm Foley in John Lennon (1996: 198) sta to vrsto turizma opredelila kot »pojav, ki zajema predstavitev in porabo (obiskovalcev) resničnih in uprizorjenih krajev smrti in tragedij«; Anthony Seaton (1996: 15) je t. i. tanaturizem definiral kot »potovanje, katerega motiv je delno ali v celoti želja po dejanskem ali simbolnem srečanju s smrtjo, predvsem, vendar ne izključno, z nasilno smrtjo«; John Beech (2000) je t. i. turizem grozodejstev razumel kot vrsto turizma, ki vodi posameznika k obisku prizorišč holokavsta; Thomas Blom (2000: 26) je t. i. morbidni turizem opredelil kot »potovanje k znamenitostim, ki so osredotočene na nesreče in nenadno nasilno smrt«; Peter Tarlow (2005: 48) je trdil, da je temačni turizem »obiskovanje krajev, kjer so se zgodile tragedije ali omembe vredne smrti, ki še vedno vplivajo na naša življenja«; Dirk Gibson (2006: 47) je postavil enostavno definicijo – »turizem, ki vključuje lokacije, povezane s smrtjo in hudim trpljenjem«; splošno najbolj sprejeta pa je definicija Phillipa Stona (2006: 146), ki pravi, da gre za »potovanje h krajem, povezanim s smrtjo, trpljenjem in z navidezno mračnostjo«.

Če zgolj za orientacijo pogledamo dejansko ponudbo temačnega turizma, opazimo precejšnjo raznolikost, ta pa je vidna tudi pri zapletenejših znanstvenih obravnavah te tematike. Glede na tematiko, motive obiskovalcev in pojavnost je mogoče definirati več različnih vrst tovrstnega turizma (glej tudi Kužnik in Veble 2017a). Ana Paula Fonseca idr. (2016) trdijo, da splošna akademska klasifikacija temačnega turizma temelji na njegovi privlačnosti in motivih za obisk ter obsega:

- turizem vojne in bojišč (rekreativno obiskovanje vojnih prizorišč z namenom turističnega ogleda in zgodovinskega izobraževanja),
- turizem katastrof (obiskovanje krajev, kjer so se pred kratkim zgodile naravne ali kakšne drugačne katastrofe, z namenom ogleda posledic nesreče),
- zaporniški turizem (obiskovanje zaporov s temačno preteklostjo za namen izobraževanja ali zabave),
- pokopališki turizem (obiskovanje pokopališč v želji po ogledu kipov ali drugega okrasja na grobovih znanih ali neimenovanih ljudi ter izobraževanju o njihovem pomenu ali pomenu pokopališča samega),
- turizem duhov (trženje duhov, bodisi za spiritualne, poučno-zgodovinske ali zabaviščne namene),
- turizem holokavsta (obiskovanje krajev, kjer so se odvijali krvavi zgodovinski dogodki, predvsem množični poboji, ki obiskovalce opominjajo na napaake, storjene v preteklosti).

Anthony Seaton (1996), ki temačni turizem definira kot potovanje z motivom dejanskega ali simbolnega srečanja s smrtjo, predlaga razvrstitev dejavnosti temačnega turizma v pet kategorij:

- potovanje z namenom prisostvovanja javnim usmrtitvam,
- potovanje na prizorišča smrti posameznikov ali množic po tem, ko so se te že zgodile,
- potovanje k spomenikom ali krajem poslednjega počitka,
- potovanje z namenom ogleda dokazov o smrti ali njenih simboličnih predstavitev na sicer s smrtjo nepovezanih mestih,
- potovanje na kraje ali prireditve ponovnega uprizarjanja oziroma simulacije smrti.

Amanda Kendle (Spletni vir 8) pa predlaga naslednji način delitve temačnega turizma, ki je v veliki meri tudi odsev današnjega časa, zaznamovanega z vojnami, revščino in brezupom ter s podnebnimi spremembami:

- 'turizem žalovanja' (ang. *grief tourism*) zajema obiskovanje prizorišč tragičnih dogodkov, običajno povezanih z vojno, npr. obiskovanje koncentracijskih taborišč, bojnih prizorišč, pokopališč, krajev tragičnih dogodkov ali zločinov;
- 'turizem katastrof' (ang. *disaster tourism*) zajema obiskovanje krajev velikih naravnih katastrof, kar lahko ovira ponovno vzpostavljanje normalnega življenja v prizadetih skupnostih, po drugi strani pa ponuja možnost priliva denarja;
- 'turizem revščine' (ang. *poverty tourism*) zajema obiskovanje prizorišč velike revščine, s čimer se

4 Več o tem v Šuligoj (2016b) ter Kužnik in Veble (2017a).

lahko pomaga revnim, ki imajo od obiska turistov finančno korist;⁵

- 'samomorilni turizem' (ang. *suicide tourism*) se pojavlja v dveh oblikah. Prva vključuje ljudi, ki potujejo na določeno destinacijo z namenom samomora, pogosto s skokom z znamenitega mejnika. Druga oblika upošteva razne zakone, povezane z evtanazijo v različnih državah, npr. v Belgiji, Nizozemski in Švici;
- 'turizem sodnega dne' (ang. *doomsday tourism*) izhaja iz mišljenja, da je treba pohiteti in obiskati določene zaradi okoljskih problemov in globalnega segrevanja ogrožene kraje (glej tudi Lemelin idr. 2010).⁶

Kot lahko vidimo, je temačni turizem področje z veliko protislovji, predvsem pa odsev kriznih oziroma težkih in neprijetnih trenutkov v času, ko je najhuje že mimo. Pri temačnem turizmu se zaradi neprimernosti in izkoriščanja (etični vidik) hitro srečamo s problemi in konflikti. Razvijanje turistične ponudbe na podlagi smrti in trpljenja drugih se lahko razume kot naslajanje nad človeško nesrečo in vrsta razvedrila (Rolfes 2010). To je še zlasti sporno pri sodobnem temačnem turizmu, povezanem z revščino, s posledicami naravnih katastrof in z drugimi primeri smrti in trpljenja; Senija Causevic in Paul Lynch (2011) to v kritiki temačnega turizma opišeta na primeru Bosne in Hercegovine. V primeru podnebnih sprememb pa turisti ne poskrbijo zgolj za pritek denarja na ogrožena območja, ampak s svojim obiskom krajšajo življenjsko dobo destinacije in s tem zmanjšujejo zaslužek, ki bi ga od turizma imele lokalna pa tudi širša skupnost in druge institucije (Lemelin idr. 2010).

Protislovje se kaže tudi v znanstvenem pomenu, kritikam so namreč podvržene tudi našete tipologije. Gregory Ashworth in Ramí Isaac (2015) ter Tazim Jamal in Linda Lelo (2010) ugotavljajo, da nekatere tipologije zgrešijo bistvo in da »temnost«, ki naj bi izražala jasno povezavo s trpljenjem in smrtjo, sploh ni jasna (logična); že same definicije temačnega turizma kot tudi tanato turizma se navezujejo na smrt in trpljenje, čemur pa tipologije ne sledijo dosledno. Kot problematičen tip tako pri Ani Pauli Fonseca idr. (2016) izpostavlja »turizem duhov«, pri Lei Kužnik in Nini Veble (2017a) pa »paranormalni turizem« in »poučno-zabavni turizem«; tudi tipov, povezanih z nekdanjimi totalitarnimi režimi, ne moremo kar neposredno povezati (zgolj) s smrtjo in trpljenjem. Kakorkoli, s turističnim vodenjem in turizmom na splošno v nekem kraju se danes na obiskovalce prenašajo elementi kolektivne identitete domačinov, utemeljene na preteklosti in spo-

minu nanjo (Bajc 2006). Ti se identificirajo s spominom na kolektivno zgodovino, kar Eviatar Zerubavel (2012) opredeljuje kot »kolektivni spomin«. Ta fenomen v bistvu razume kot skupek spominov na dogodke, osebe, kraje ali obdobja, ki si jih člani neke skupnosti, s katero se ti identificirajo, delijo kot skupina.⁷ Občutek pripadnosti in identifikacija s prostorom, z lokalno zgodovino in s kolektivnim spominom sta močno povezana s kulturno dediščino določenega teritorija (Kravanja 2018; Urošević 2013: 85). Ta identiteta se oblikuje na podlagi skupne preteklosti, ki se je vsi spominjajo, in s stalnim procesom rekonstrukcije te skupne zgodbe. Obisk »temnih« krajev je eno od sredstev za opredeljevanje ali potrjevanje kolektivnih identitet (Light 2017), kar velja tudi za dogodke, ki se odvijajo na teh krajih (Kennell, Šuligoj in Lesjak 2018). Paul Fallon in Peter Robinson (2017) ugotavljata, da se z močno, soustvarjeno izkušnjo, kot je obiskovanje »temnih« krajev, lahko potrjuje družinska identiteta. Med družinskimi člani, ki obiščejo kraj trpljenja in smrti, se oblikuje tesnejša vez, potomci pa se soočijo s spomini svojih prednikov in na sedanost pogledajo skozi njihove oči. Dogodki večjih razsežnosti, kot so vojne, narodne katastrofe in pokoli, pa so del tragičnih obdobij, ki sooblikujejo zgodovino nekega naroda, njegovo dediščino in kolektivni spomin; Auschwitz-Birkenau je bil prvotno ohranjen kot spomin za žrtve in njihove sorodnike, vendar je presegel zgolj pomen spomenika in se razvil v univerzalni simbol holokavsta (White in Frew 2013). V tem pogledu je spominski vidik, kot tudi ostali, ki jih povezujemo z obravnavanimi pojavnimi oblikami (tipi), očitno primeren za obravnavo tudi v kontekstu temačnega turizma.

Smrt in temačni turizem

Na tem mestu bi lahko predstavila številne vidike smrti, a sva se osredotočila le na tiste, ki so pomembni za obravnavano temo. S tem ostajava pri zastavljenih ciljnih in namenih. V tem smislu ugotavljava, da sta bila smrt in mrtvo telo v preteklosti izvzeta iz zahodnega akademskega sveta, a se to stanje spreminja na način, da to ni le biološko ali medicinsko vprašanje, ampak predmet preučevanja v različnih kontekstih, npr. kulturnem, medijskem in turističnem (Stone in Sharpley 2008; Young in Light 2016: 61), kar je razvidno iz naraščajočega števila relevantne literature/virov (Mellor 1992). Kljub temu pa smrt ostaja skrita, tako da je sekvestrirana oziroma ločena od javnega prostora – tako v fizičnem kot idejnem pomenu. Phillip Mellor (1992) trdi, da je smrt eden redkih univerzalnih parametrov, po katerih je zgrajeno tako individualno kot družbeno življenje, vendar se je v zgodovini sociologija ukvarjala skoraj izključno z življenjem na račun zapostavljanja smrti in njene družbene vloge. Da se kljub močni in potencialno

5 Paradoksalno je, da če bi na ta način izboljšali oziroma odpravili njihovo revščino, tovrstnega turizma na tem območju ne bi bilo več. Ta oblika je sicer lahko zelo (etično) sporna.

6 To je samo po sebi nelogično, saj prav povečan obisk na destinaciji ustvarja okoljski pritisk nanjo.

7 Več o tem v Nora (1989); to je primerljivo tudi s Halbwachsovimi (1992) trditvami.

moteči prisotnosti smrti v zasebnem življenju sodobnih ljudi sekvestracija smrti ne bi še naprej odražala v odsotnosti premišljevanja o umrljivosti, bi bilo treba v sociološko proučevanje družbe vključiti tako življenje kot smrt.

Sestavine, povezane s smrtjo, je Robert Kastenbaum leta 1977 (v Spletni vir 9) opredelil kot sistem smrti, ki je »medosebna, sociokulturna in simbolična mreža, prek katere je posameznik povezan s smrtjo/smrtnostjo, družba pa tu nastopa kot mediator«. Kastenbaumov (2007) sistem smrti ima pet sestavin: posameznike (prihajajo v stik s smrtjo), kraje (kjer se srečujemo s smrtjo), čas (obletnice, termini dogodkov in ritualov), objekte/obeležja in simbole/jezik. V tem smislu Tony Walter (2009) trdi, da obstaja več vrst odnosov z mrtvimi in komunikacije z njimi. Zelo razširjena oblika je posredovanje med živimi in mrtvimi z molitvijo v svetiščih, to pa so tudi kraji, kjer se živeči odprejo vodstvu mrtvih. Ljudje poseben odnos z mrtvimi razvijajo tudi skozi skrb zanje z molitvijo in rituali, vključevanjem mrtvih v vsakodnevne pogovore ali obiskovanjem in urejanjem grobov – tako svojcev kot preminulih znanih osebnosti, s katerimi se čutijo povezani in jim tako želijo izraziti spoštovanje. Omeniti je treba še pokopališča, ki so neposredno povezana s smrtjo in z mrtvimi ter so kraji osebne žalosti, žalovanja, spomina in spominjanja (Young in Light 2016). Glavni motivi za obisk so spominjanje, razumevanje in povezava – tako z mrtvimi kot z njihovo kruto usodo. Po drugi strani pa lahko »prisotnost« mrtvih in smrti v obiskovalcih vzbuja travmatične spomine, strah, grozo in depresijo, zato se mnogi takim krajem raje izognejo (Zheng idr. 2016). Smrt kot temeljni element temačnega turizma je pomembna za razumevanje in relevantnost multidisciplinarnih znanstvenih obravnave te oblike turizma.

Temačni turizem je področje akademskega preučevanja, kjer se raziskovanje dediščine sreča s tematiko smrti (Roberts in Stone 2014). Smrt, ki jo obeležujejo prizorišča temačnega turizma, ni običajna naravna smrt, ki prav tako zaznamuje sodobne zahodne družbe in ljudi, občutljive na nasilno smrt (Walter 2009). Zato Tony Walter pravi, da človeka tako kot novice o katastrofi tudi prizorišča temačnega turizma soočijo s smrtjo in z umrljivostjo, vendar ne z njegovo lastno – razen v primeru, ko trpeče identificira kot prednike svoje družbene skupine ali pa je izjemno občutljiv. Tako medijske novice kot temačni turizem prikazujejo človeško trpljenje in umrljivost v nekakšnem približku njune grozljivosti, vendar to najbrž ni smrt, ki jo bo izkusil tudi sam. Temačni turizem nas torej v bistvu ne sooči s človeškim trpljenjem in z umrljivostjo, ampak le z njunimi določenimi oblikami.

Craig Young in Duncan Light (2016) ugotavljata, da pokopališča in druga prizorišča temačnega turizma še niso izgubila svojega »alternativnega« oziroma marginalnega slovesa, ob nenehnem spreminjanju družbe pa tudi ta postajajo vedno bolj vsakdanja. To se dogaja s koriščenjem tovrstnih krajev za priložne aktivnosti, preučevanje ar-

hitekture ali dediščine kot tudi s temačnim turizmom, ki ljudem te kraje približa, s tem pa tudi smrt. Če torej predpostavljamo, da sta smrt kot taka in trpljenje temelj memorialne dediščine in zato tudi temačnega turizma, potem je prav, da poudarimo še alternativno pojmovanje tovrstnega turizma. Zelo primerno poimenovanje je tanato turizem, beseda *tanato* namreč izvira iz grške besede *thánatos*, kar pomeni 'smrt', z dodatkom turizem pa opredeljujemo potovanja v kraje, povezane s smrtjo, tragedijami, z umori, nesrečami in različnimi naravnimi katastrofami (Korstanje in Ivanov 2012: 57). V tem smislu sta relevantni definiciji tanato turizma Anthonyja Seatona (1996: 240) ter Grahama Danna in Anthonyja Seatona (2001: 24), ki pa se po vsebini bistveno ne razlikujeta od navedb Maximiliana Korstanja in Stanislava Ivanova; termin tanato turizem v strokovni in znanstveni sferi ne dosega prepoznavnosti izraza temačni turizem, ki sam po sebi smrti ne poudarja tako izrazito. Pravzaprav obiskovalci »temačnih krajev spomina« tako izkazujejo empatijo do žrtev (Kidron 2013: 178; Miles 2002; Robb 2009: 56), pri tem pa se ne spominjajo zgolj žrtev konfliktov, ampak tudi preživelih (Winter 2009a). Posameznikom ponujajo priložnost, da s soočanjem s smrtjo drugih razmislijo o smrti – tako svoji kot tuji. Čeprav imajo smrt, umrljivost in trpljenje negativno konotacijo, pa kraji temačnega turizma globoko kontemplacijo omogočajo v okolju, ki ne vzbuja trenutno prežeče groze ali strahu, ampak dopušča razumevanje in sprejemanje (Young in Light 2016). Tony Walter (2009) nadaljnje ugotavlja, da so bila srečanja z mrtvimi in v temnejših odtenkih tovrstnega turizma (po Stonu 2006) zavedanje o nekaterih nenavadnih smrtih v človeški zgodovini na voljo v različnih oblikah in po različnih medijih.

Metodološki pristopi in raziskovalne perspektive

V tem poglavju predstavljamo rezultate analize in ugotovitve, ki iz nje izhajajo. Sinteza rezultatov omogoča dober vpogled v vsebino člankov, zajetih v analizo, in v teme, ki se v njih najpogosteje pojavljajo.

Analiza znanstvenih objav iz baze WoS

V bazi WoS je bilo pod iskano ključno besedo *dark tourism* na dan 4. februarja 2019 340 zadetkov. Med izbiranjem ustreznih člankov za analizo sva najprej izločila vire, ki po obliki in vsebini niso znanstveni članki (znanstvene monografije, poglavja v znanstvenih monografijah, povzetki, zborniki, recenzije ipd.). Izločila sva tudi literaturo, ki ni napisana v angleškem, nemškem, italijanskem, hrvaškem ali slovenskem jeziku (ker so razumljivi avtorjema) ali pa do nje nisva mogla dostopati. Tako sva prišla do 199 člankov, objavljenih v visoko razvrščenih znanstvenih revijah z visokimi znanstvenimi standardi, z mednarodnimi uredniškimi odbori in recenzenti ter uspešnimi znanstveniki na mednarodni ravni. To pomeni, da sva zajela teme, ki so bile ob objavi relevantne in aktualne ter na visoki kakovosti.

stni ravni (za izločena dela tega ne moreva vedno trditi). V zajetih člankih sva identificirala uporabljeno metodologijo raziskovanja in glavne teme, ki jih posamezni članek obravnava. Tako sva izluščila 20 najpogostejših tem, ki se pojavljajo v več kot petih člankih, in jih razvrstila po pogostnosti (glej Tabela 1). Treba je poudariti, da posamezni članki lahko zajemajo več tem.

Tema	Število člankov
Izkušnja obiskovalcev, turistična izkušnja	52
Dediščina	47
Smrt	44
Spomin, spominjanje, komemoracija	42
Motivi obiskovalcev	31
Muzeji	30
Vojna	29
Zapori	18
Turistične in kolektivne zgodbe	17
Avtentičnost	16
Čustva in občutki obiskovalcev	16
Oglaševanje in branding destinacije/de-diščine/spomina	16
Interpretacija	14
Zgodovina	14
Upravljanje destinacije	13
Holokavst	11
Obnovitev in razvoj kraja/destinacije	11
Katastrofa	10
Etika	9
Konflikt	9

Tabela 1: Najpogostejše teme znanstvenih člankov

S temami iz Tabele 1 sva se tako že navezala na prvo raziskovalno vprašanje, katere s temačnim turizmom povezane teme se globalno najpogosteje obravnavajo. Z analizo sva ugotovila, da so ena najpogostejših tem, obravnavanih v zajetih znanstvenih člankih, motivi turistov za obisk destinacije temačnega turizma (glej tudi Bigley idr. 2010). Z motivi pa so povezana pričakovanja, ki jih imajo obi-

skovalci do teh destinacij, in posledično njihova turistična izkušnja ter želja po ponovnem obisku (Chang 2014; Kang idr. 2012; Powell, Kennell in Barton 2018). Ugotovila sva še, da so glede na dognanja avtorjev analiziranih člankov najpogostejši motivi radovednost in želja izvedeti več o dogodku, ki je kraj zaznamoval, osebna izkušnja oziroma povezava obiskovalca s prizoriščem smrti ali trpljenja in pa občutek, ki ga tak kraj ponudi (Beech 2000), v nekaterih primerih tudi dejansko ali simbolno srečanje s smrtjo (Seaton 1996). Poleg samih motivov za obisk destinacij temačnega turizma so se v nekaj člankih avtorji dotaknili tudi razlogov ljudi za zanimanje (in v nekaterih primerih celo navdušenje) za temačni turizem kot tak ter za njegove »temne« značilnosti, ki so nekemu kraju dale pridih mračnosti in ga uvrstile med privlačnosti temačnega turizma (Biran idr. 2014; Stone in Sharpley 2008). Pri tem ne preseneča, da je prav iskanje novih doživetij oziroma izkušenj najbolj izpostavljena (pogosta) tema; sodobni turizem je namreč v praksi zelo orientiran v to smer, kar potrjujejo tudi znanstvene raziskave (glej npr. Cohen idr. 2014; Lepp in Gibson 2008).

Z analizo sva ugotovila, da se med članki o temačnem turizmu smrt kot taka pojavlja v 44 člankih, kar predstavlja 22 odstotkov med vsemi zajetimi. Smrt in umrljivost se pogosto pojavljata v sklopu tanatologije in tanaturizma (Light 2017; Stone 2011, 2012; Stone in Sharpley 2008). Smrt je bila največkrat omenjena v povezavi z naravno katastrofo, s konfliktom, z vojno in genocidom, predvsem holokavstom med drugo svetovno vojno (Miller, Gonzalez in Hutter 2017; Selmi, Tur in Dornier 2012). Razumljivo je, da se v tako velikem številu preučujejo dogodki oziroma obdobja v človeški zgodovini, ki so globoko zaznamovala življenje na osebni, družbeni, nacionalni in kolektivni ravni. Kljub temu da je bila smrt vedno naravni del življenja, večina ljudi z njo ni sprijaznjena, predvsem v primeru krute, nasilne smrti. Kot sva ugotovila v prvem (teoretičnem) delu te raziskave, ponudba temačnega turizma največkrat sloni na nenadni in nasilni smrti (Rojek 1993), dejanskem ali simbolnem srečanju s smrtjo, predvsem, vendar ne izključno, z nasilno smrtjo (Seaton 1996), ter na nesrečah in nenadni nasilni smrti (Blom 2000).

V analiziranih člankih prevladujejo osredinjenost na razloge, ki človeka privedejo do obiska »temne« destinacije (Isaac in Çakmak 2014; Kidron 2013), proces obnove kraja ali destinacije po katastrofi in razvoj turistične ponudbe (Bechtel 2016; Causevic in Lynch 2011; Miller, Gonzalez in Hutter 2017) ter omejitve, dileme in problemi temačnega turizma – etični, etnični, družbeni, upravljavski, okoljski idr. (npr. Carr 2010, Reynolds 2016, Seraphin 2017). Glede na to, da je ta zvrst turizma tesno povezana z bolečimi dogodki, kot so katastrofe, konflikti in vojne, ter s tem z osebnim, narodnim in s kolektivnim spominom, je v analiziranih znanstvenih člankih več avtorjev poudarilo pomembnost avtentičnosti v temačnem turizmu in ustre-

znost zgodb, ki se pripovedujejo in prodajajo – tako njihove vsebine kot načina pripovedovanja teh zgodb javnosti (obiskovalcem) (Podoshen in Hunt 2011; Reynolds 2016; Schäfer 2016). Občutljiva tema je predvsem dediščina polpretekle zgodovine; na določenih območjih je zaradi nezedinjenosti zgodb vpletenih strani še vedno pereč problem (Mansfeld in Korman 2015; Wight 2009; Wight in Lennon 2007). Veliko znanstvenih člankov (Farmaki in Antoniou 2017; Frew 2012; Isaac in Budryte-Ausiejene 2015) je vsaj na kratko omenilo občutje bolečine na teh krajih zaradi težke dediščine, ki sta jo povzročila smrt in trpljenje (kot posledici katastrof, uničenj, nasilja ipd.). Vendar vse omenjeno ne preprečuje razvoja turizma (Causevic in Lynch 2011; Miller, Gonzalez in Hutter 2017).

Pred koncem podpoglavja želiva prikazati še rezultate in s tem odgovor na drugo raziskovalno vprašanje, kateri metodološki pristopi se uporabljajo pri raziskovanju tematičnega turizma. Tabela 2 jasno kaže na prevlado kvalitativne metodologije, značilne predvsem za humanistične znanosti, deloma tudi za družboslovne. Zgolj štiri odstotke vseh analiziranih raziskav je bilo izvedenih s kombiniranimi metodološkimi pristopi, čeprav bi bilo zaradi zahtevnosti teme pričakovati tudi uporabo bolj celovitejših, bolj poglobljenih, družbeno in geografsko razpršenih ter metodološko kompleksnejših pristopov z vključeno kvalitativno in kvantitativno metodologijo. Smiselnost tega pričakovanja potrjuje zaznani sodobni raziskovalni trend, saj so bili vsi članki z mešano metodologijo objavljeni leta 2015 ali pozneje. Te ugotovitve so skladne tudi s trditvami Ajde Pretnar (2019: 13), da »s prepletanjem različnih metodoloških pristopov in tehnik lahko pojave sočasno spremljamo in opazujemo z več zornih kotov ter tako pridobimo raznoliko ter hkrati poglobljeno in široko znanje«; to se ujema tudi z ugotovitvami nekaterih drugih avtorjev (npr. Ivanova, Creswell in Stick 2006; Johnson in Onwuegbuzie 2004; Johnson, Onwuegbuzie in Turner 2007).⁸

Pristop	Število člankov	Primeri raziskovalnih metod in tehnik
Kvalitativni	155	Analiza primera; pregled literature; opazovanje; fotoanaliza; vizualna analiza; semantična analiza; analiza intervjujev (tudi skupinskih); tematska analiza; ikonološka analiza; primerjalna analiza; etnografska analiza; avtografija; deskriptivna analiza; teoretična razprava; diskurzivna analiza; avtobiografska refleksija; hermenevtska analiza; kategorizacija; netnografija; funkcionalna analiza; meta-analiza; analiza literarnega opusa.
Kvantitativni	36	χ^2 test; korelacija (Pearson's r); ANOVA; eksplorativna in konfirmatorna factorska analiza; klusterska analiza; analiza glavnih komponent; regresijska analiza; t-test; križno tabeliranje; modeliranje strukturnih enačb; deskriptivna empirična analiza.
Mešani	8	Semantična analiza in kvantitativna analiza vsebine; polstrukturirani intervju, opazovanje in empirična analiza; polstrukturirani intervju, opazovanje, netnografija, empirična analiza.

Tabela 2: Raziskovalni pristopi

Analiza znanstvenih objav iz baze COBISS

Poleg analize znanstvenih del iz najvišje razvrščenih revij sva želela preveriti še pogostost obravnavane teme v slovenski bibliografiji. Za izbrano obdobje sva zaznala 22 vpisov v bazo COBISS, a je natančnejši pregled pokazal, da jih samo deset lahko obravnavava kot znanstveni članek; pri tem je treba poudariti, da se eden od teh – Kravanja (2018) – zgolj posredno ukvarja s tematičnim turizmom. Naj poudariva še, da je iskanje temeljilo na isti ključni besedi kot iskanje v tujih bazah, le da sva tu uporabila tudi slovensko različico – tematični turizem. Analizirala sva članke slovenskih avtorjev (tudi v soavtorstvu s tujimi) v

⁸ Kljub temu je treba dodati, da izbrani raziskovalni pristopi vedno izhajajo iz namena, ciljev in raziskovalnih vprašanj/hipotez, kar pomeni, da uporaba mešane metodologije ni vedno potrebna in ne more biti cilj raziskovanja (razen za metodologe).

angleškem⁹ in slovenskem jeziku, pri čemer je znan prevladujoč delež tistih v tujem jeziku. Skrčeni seznam dokazuje, da so znanstvene članke na to temo domači avtorji začeli objavljati relativno pozno, saj prvi datira šele v leto 2015. V vsebinskem smislu je večina analiziranih člankov (vsaj pet od njih) posegala na področje dediščine, zelo prisotna je tudi obravnava oziroma naslanjanje na zgodovinska dejstva, medtem ko so objave o »temačnih dogodkih« ali drugi turistični ponudbi na neki destinaciji pravzaprav v manjšini.

Temačni turizem je v Sloveniji tema, s katero se očitno ukvarjajo predvsem raziskovalci humanističnih znanosti, kar se odraža v tem, da je praktično za vsa dela značilen kvalitativni metodološki pristop. Obravnavane teme so zelo heterogene in jih je pri tako majhnem številu znanstvenih člankov težko razvrstiti v skupine: turistične destinacije, zgodovinska obeležja, ljudska verovanja, pokopališča in grobovi, smrtnost, čarovništvo in čarovniški turizem, paranormalni turizem, prihodek iz turizma, turistični ponudniki, interpretacija, turistični produkt, tanaturizem, komemoracija, kolektivni spomin, upravljanje dediščine, dediščinska politika, velika vojna, soška fronta, Unesco, temačne zgodbe. Tu je treba poudariti še omejitve, ki izhaja iz ključne besede za iskanje. Že primeri Šuligojevih (2016b, 2017b; Kennel, Šuligoj in Lesjak 2018) člankov kažejo, da do popolne evidence znanstvenih del ne moremo priti samo z uporabljenimi ključnimi besedami, a če bi uporabili širši spekter, bi izgubili mednarodno primerljivost rezultatov. To hkrati pomeni, da so enake tudi omejitve raziskave na obeh ravneh, tako na mednarodni kot nacionalni (slovenski).

V povezavi s tretjim raziskovalnim vprašanjem ugotavljava, da slovenska praksa močno odstopa od mednarodne. Slovenske humanistične in družboslovne znanosti pri tej temi tudi v časovnem smislu močno zaostajajo za stanjem/dogajanjem drugje; zgolj trije raziskovalci (samostojno ali v soavtorstvu) se tej temi posvečajo v več znanstvenih besedilih – Lea Kužnik, Tanja Osterman Renault in Metod Šuligoj.¹⁰ Spre gledanost teme pri družboslovcih (tudi v humanistiki niso posebej prodorni) je zaskrbljujoča, saj je turistična dejavnost v slovenskem prostoru (tudi v znanosti) pomembna, nekatere turistične atrakcije pa zelo prepoznavne in obiskane, npr. ostanki soške fronte v Poso-

čju, nekateri spomeniki iz druge svetovne vojne, veliko je prireditev s tovrstno vsebino (tudi na državni ravni), mnoge imajo množično udeležbo, tema in z njo povezani dogodki so zanimivi za medije in politike (politizacija) ipd. Na drugi strani pa, kot je navedeno v uvodnem poglavju, preteklost in z njo povezan spomin precej obremenjujeta slovensko družbo. Raziskovalci bi morali prispevati svojo delež k reševanju s tem povezanih zagat.

Sklep

Temačni turizem je v slovenskem raziskovalnem prostoru obrobna tema, ki se ji posveča le malo domačih raziskovalcev. Obravnava »temačne preteklosti« v zgodovino pisju ali etnologiji v smislu ohranjanja spomina je pogostejša kot pa obravnava tovrstnega turizma v družboslovju. V tem pogledu je pričujoča raziskava lahko spodbuda, da tudi domači raziskovalci več truda vložijo v raziskovanje tega področja, saj dinamična zgodovina, ostaline preteklosti in sodobni turistični trendi to prav gotovo omogočajo. Sodobni globalni turistični tokovi in trendi so usmerjeni v iskanje nove izkušnje, novega znanja ipd., kar bi veljalo izkoristiti na vseh ravneh, vključno z akademsko; prepletanje aplikativnega raziskovanja z oblikovanjem sodobnih turističnih produktov bi imelo sinergijske učinke. Na ta način bi lahko tudi druge kraje spomina in ne le tiste, povezane z zares mednarodno prepoznavno soško fronto, predstavili na spoštljiv/dostojanstven, a še vedno tujcem zanimiv način, in to ne zgolj kot turistično pristočasno aktivnost.

Skladno z namenom sva v raziskavi kompleksno analizirala znanstvene objave v 11-letnem obdobju. Ugotovila sva, da so na vrhu seznama 20 najpogostejših tem, povezanih s temačnim turizmom, naslednje: izkušnja obiskovalcev, turistična izkušnja, dediščina, smrt, spomin, spominjanje, komemoracija in motivi obiskovalcev. Ugotovila sva tudi, da ni enotne terminologije v angleškem jeziku – npr. *dark tourism*, *thanatourism*, *morbid tourism*, *fatal attractions*, *sombre tourism*, *fright tourism*, *atrocitiy tourism*, *grief tourism*, *trauma tourism*, *tourism of memory* ali *memorable tourism* – medtem ko se je v Sloveniji uveljavil izraz temačni turizem. Glavna omejitev pričujoče raziskave je, da sva upoštevala le pojem 'temačni turizem' in njegov najpogosteje uporabljeni angleški izraz *dark tourism*. V nadaljnjih raziskavah bo torej to terminološko pestrost pri izdelavi tovrstnih analiz v družboslovju in humanistiki treba upoštevati. Predvsem v družboslovju (tudi slovenskem) z robustnejšimi kvantitativnimi metodami in s posploševanjem obstaja precej prostora za raziskovanje temačnega turizma kot nadgradnje oziroma razširitve vedenja, ki smo ga pridobili pretežno s kvalitativnimi raziskovalnimi pristopi. Komplementarna uporaba enih in drugih pristopov znotraj enotnih kompleksnejših raziskav pa bi bila v vsakem primeru izjemno dobrodošla. Kot kažejo podatki, gre trend raziskovanja temačnega turizma v tej smeri; temu bi bilo smiselno slediti tudi v slovenski znanosti.

9 Člankov v nekem drugem jeziku niti nisva zaznala.

10 Informacijska sistema SICRIS in COBISS pokažeta, da je Lea Kužnik od leta 2015 objavila dva izvira in en pregledni znanstveni članek, en kratki znanstveni članek, dva znanstvena prispevka na konferenci ter en samostojni znanstveni sestavek v monografiji; Tanja Osterman Renault je objavila dva samostojna znanstvena sestavka v monografiji in en znanstveni prispevek na konferenci, medtem ko je Metod Šuligoj objavil tri izvirne znanstvene članke, en samostojni znanstveni sestavek v monografiji in dva prispevka na znanstveni konferenci. Vsi naštetih avtorji so na temo temačnega turizma objavljali samostojno ali v soavtorstvu. Drugih parametrov, npr. citiranosti objav v revijah iz baze WoS-a, nisva preverjala.

Literatura

- ASHWORTH, Gregory: The Memorialization of Violence and Tragedy: Human Trauma as Heritage. V: Brian Graham in Peter Howard (ur.), *The Ashgate Research Companion to Heritage and Identity*. Aldershot: Ashgate Publishing, 2008, 231–344.
- ASHWORTH, Gregory, in Rami K. Isaac: Have we Illuminated the Dark? Shifting Perspectives on »dark« tourism. *Tourism Recreation Research* 40 (3), 2015, 316–325.
- BAJC, Vida: Collective Memory and Tourism: Globalizing Transmission through Localized Experience. *Journeys* 7 (2), 2006, 1–14.
- BECHTEL, Delphine: Remembrance Tourism in Former Multicultural Galicia: The Revival of the Polish-Ukrainian Borderlands. *Tourism and Hospitality Research* 16 (3), 2016, 206–222.
- BEECH, John: The Enigma of Holocaust Sites as Tourist Attractions – the Case of Buchenwald. *Managing Leisure* 5 (1), 2000, 29–41.
- BIGLEY, James D., Choong-Ki Lee, Jinhyung Chon in Yooshik Yoon: Motivations for War-related Tourism: A Case of DMZ Visitors in Korea. *Tourism Geographies* 12 (3), 2010, 371–394.
- BIRAN, Avital, Wei Liu, Gang Li in Victoria Eichhorn: Consuming Post-Disaster Destinations: The Case of Sichuan, China. *Annals of Tourism Research* 47 (July 2014), 2014, 1–17.
- BLOM, Thomas: Morbid Tourism – a Postmodern Market Niche with an Example from Althorp. *Norsk Geografisk Tidsskrift – Norwegian Journal of Geography* 54 (1), 2000, 29–36.
- CARR, Gilly: Shining a Light on Dark Tourism: German Bunkers in the British Channel Islands. *Public Archaeology* 9 (2), 2010, 64–84.
- CAUSEVIC, Senija, in Paul Lynch: Phoenix Tourism: Post-Conflict Role. *Annals of Tourism Research* 38 (3), 2011, 780–800.
- CHANG, Te-Yi: Dark Tourism: The Effects of Motivation and Environmental Attitudes on the Benefits of Experience. *Revista Internacional de Sociologia* 72 (Extra 2), 2014, 69–86.
- COHEN, Scott A., Girish Prayag in Miguel Moital: Consumer Behaviour in Tourism: Concepts, Influences and Opportunities. *Current Issues in Tourism* 17 (10), 2014, 872–909.
- DANN, Graham M. S., in A. V. Seaton: Slavery, Contested Heritage and Thanatourism. *International Journal of Hospitality & Tourism Administration* 2 (3–4), 2001, 1–29.
- FALLON, Paul, in Peter Robinson: »Lest We Forget«: A Veteran and Son Share a »Warfare Tourism« Experience. *Journal of Heritage Tourism* 12 (1), 2017, 21–35.
- FARMAKI, Anna, in Katerina Antoniou: Politicising Dark Tourism Sites: Evidence from Cyprus. *Worldwide Hospitality and Tourism Themes* 9 (2), 2017, 175–186.
- FOLEY, Malcolm, in J. John Lennon: JFK and Dark Tourism: A Fascination with Assassination. *International Journal of Heritage Studies* 2 (4), 1996, 198–211.
- FOLEY, Malcolm, in J. John Lennon: Dark Tourism: A Ethical Dilemma. V: Malcolm Foley, J. John Lennon in Gillian Maxwell (ur.), *Hospitality, Tourism and Leisure Management: Issues in Strategy and Culture*. London: Cassell, 1997, 153–164.
- FONSECA, Ana Paula, Claudia Seabra in Carla Silva: Dark Tourism: Concepts, Typologies and Sites. *Journal of Tourism Research & Hospitality* (2), 2016, 1–6.
- FREW, Elspeth A.: Interpretation of a Sensitive Heritage Site: The Port Arthur Memorial Garden, Tasmania. *International Journal of Heritage Studies* 18 (1), 2012, 33–48.
- GIBSON, Dirk C: The Relationship between Serial Murder and the American Tourism Industry. *Journal of Travel & Tourism Marketing* 20 (1), 2006, 45–60.
- HALBWACHS, Maurice: *On Collective Memory*. Chicago: University of Chicago Press, 1992.
- HROBAT VIRLOGET, Katja. O molku v etnografiji: Od skrivnosti do travme in neskladnih spominov. *Traditiones* 46 (1/2), 2017, 83–100.
- ISAAC, Rami Khalil in Erdiņ Çakmak: Understanding Visitor's Motivation at Sites of Death and Disaster: The Case of Former Transit Camp Westerbork, the Netherlands. *Current Issues in Tourism* 17 (2), 2014, 164–179.
- ISAAC, Rami K. in Laurencija Budryte-Ausiejene: Interpreting the Emotions of Visitors: A Study of Visitor Comment Books at the Grūtas Park Museum, Lithuania. *Scandinavian Journal of Hospitality and Tourism* 15 (4), 2015, 400–424.
- IVANKOVA, Nataliya V., John W. Creswell in Sheldon L. Stick: Using Mixed-Methods Sequential Explanatory Design: From Theory to Practice. *Field Methods* 18 (1), 2006, 3–20.
- JAMAL, Tazim, in Linda Lelo: Exploring the Conceptual and Analytical Framing of Dark Tourism: From Darkness to Intentionality. V: Richard Sharpley in Philip R. Stone (ur.), *Tourist Experience: Contemporary Perspectives*. London: Routledge, 2010, 29–42.
- JOHNSON, R. Burke, in Anthony J. Onwuegbuzie: Mixed Methods Research: A Research Paradigm Whose Time has Come. *Educational Researcher* 33 (7), 2004, 14–26.
- JOHNSON, R. Burke, Anthony J. Onwuegbuzie in Lisa A. Turner: Toward a Definition of Mixed Methods Research. *Journal of Mixed Methods Research* 1 (2), 2007, 112–133.
- KANG, Eun-Jung, Noel Scott, Timothy Jeongyeol Lee in Roy Ballantyne: Benefits of Visiting a »Dark Tourism« Site: The Case of the Jeju April 3rd Peace Park, Korea. *Tourism Management* 33 (2), 2012, 257–265.
- KASTENBAUM, Robert J.: *Death, Society, and the Human Experience*. Boston, MA: Allyn & Bacon, 2007.
- KAVREČIČ, Petra: Pričevalci preteklosti, avanturisti in drugi popotniki na Krasu in v Istri pred modernim turizmom. *Acta Histriae* 19 (4), 2011, 683–702.
- KAVREČIČ, Petra: *Turizem v avstrijskem primorju: Zdravilišča, kopaljšča in kraške jame (1819–1914)*. Koper: Založba Univerze na Primorskem, 2015.
- KAVREČIČ, Petra: »Sacro Pellegrinaggio«: Visits to World War I Memorials on the Soča/Isonzo Front in the Interwar Period. *Etnološka tribina* 47 (40), 2017, 141–160.
- KENNEL, James, Metod Šuligoj in Miha Lesjak: Dark Events: Commemoration and Collective Memory in the Former Yugoslavia. *Event Management* 22, 2018, 945–963.

- KIDRON, Carol A.: Being there Together: Dark Family Tourism and the Emotive Experience of Co-Presence in the Holocaust past. *Annals of Tourism Research* 41 (April 2013), 2013, 175–194.
- KLABJAN, Borut: Nation and Commemoration in the Adriatic: The Commemoration of the Italian Unknown Soldier in a Multi-national Area. *Acta Histriae* 18 (3), 2010, 399–424.
- KORSTANJE, Maximiliano Emanuel, in Stanislav Hristov Ivanov: Tourism as a Form of New Psychological Resilience: The Inception of Dark Tourism. *CULTUR – Revista de Cultura e Turismo* 6 (4), 2012, 56–71.
- KRAVANJA, Boštjan: Dediščina soške fronte kot izhodišče za razmislek o sodobnih pristopih k dediščinski politiki. *Etnolog* 28, 2018, 105–122.
- KUŽNIK, Lea, in Nina Veble: Dediščina z območja občin Brežice in Krško kot osnova za razvoj temnega turizma. *Etnolog* 27, 2017a, 143–160.
- KUŽNIK, Lea, in Nina Veble: Memento Mori – identifikacija temačnih zgodb pokopališč v občinah Brežice in Krško kot podlaga za razvoj temnega turizma. *Glasnik SED* 57 (3/4), 2017b, 99–109.
- LEMELIN, Harvey, Jackie Dawson, Emma J. Stewart, Pat Maher & Michael Lueck: Last-chance Tourism: The Boom, Doom, and Gloom of Visiting Vanishing Destinations. *Current Issues in Tourism* 13 (5), 2010, 477–493.
- LEPP, Andrew, in Heather Gibson: Sensation Seeking and Tourism: Tourist Role, Perception of Risk and Destination Choice. *Tourism Management* 29 (4), 2008, 740–750.
- LIGHT, Duncan: Progress in Dark Tourism and Thanatourism Research: An Uneasy Relationship with Heritage Tourism. *Tourism Management* 61 (August 2017), 2017, 275–301.
- MANSFELD, Yoel, in Tally Korman: Between War and Peace: Conflict Heritage Tourism along Three Israeli Border Areas. *Tourism Geographies* 17 (3), 2015, 437–460.
- MELLOR, Philip A.: Death in High Modernity: The Contemporary Presence and Absence of Death. *The Sociological Review* 40 (1), 1992, 11–30.
- MILES, Stephen Thomas: Auschwitz: Museum Interpretation and Darker Tourism. *Annals of Tourism Research* 29 (4), 2002, 1175–1178.
- MILLER, DeMond Shondell, Christopher Gonzalez in Mark Hutter: Phoenix Tourism within Dark Tourism: Rebirth, Rebuilding and Rebranding of Tourist Destinations Following Disasters. *Worldwide Hospitality and Tourism Themes* 9 (2), 2017, 196–215.
- NORA, Pierre: Between Memory and History: Les Lieux de Mémoire. *Representations* 26, 1989, 7–24.
- PODOSHEN, Jeffrey S., in James M. Hunt: Equity Restoration, the Holocaust and Tourism of Sacred Sites. *Tourism Management* 32 (6), 2011, 1332–1342.
- POWELL, Raymond, James Kennell in Christopher Barton: Dark cities: A Dark Tourism Index for Europe's Tourism Cities, Based on the Analysis of DMO Websites. *International Journal of Tourism Cities* 4 (1), 2018, 4–21.
- PREECE, Tanaya, in Garry Price: Motivations of Participants in Dark Tourism: A Case Study of Port Arthur, Tasmania. V: Chris Ryan, Stephen Page in Michelle Aicken (ur.), *Taking Tourism to the Limits: Issues, Concepts and Managerial Perspectives*. Oxford: Elsevier, 2005, 191–197.
- PRETNAR, Ajda: Računska antropologija: Razvoj področja in metodološki izziv. *Glasnik SED* 59 (1), 2019, 7–16.
- REYNOLDS, Daniel: Consumers or Witnesses? Holocaust Tourists and the Problem of Authenticity. *Journal of Consumer Culture* 16 (2), 2016, 334–353.
- ROBB, Erika M.: Violence and Recreation: Vacationing in the Realm of Dark Tourism. *Anthropology and Humanism* 34 (1), 2009, 51–60.
- ROBERTS, Catherine, in Philip Stone: Dark Tourism and Dark Heritage: Emergent Themes, Issues and Consequences. V: Ian Convery, Gerard Corsane in Peter Davis (ur.), *Displaced Heritage: Responses to Disaster, Trauma and Loss*. Woodbridge, Suffolk: The Boydell Press, 2014, 9–18.
- ROJEK, Chris: *Ways of Escape*. Lanham: Rowman & Littlefield Publishers, 1994.
- ROLFES, Manfred: Poverty Tourism: Theoretical Reflections and Empirical Findings Regarding an Extraordinary Form of Tourism. *GeoJournal* 75 (5), 2010, 421–442.
- SCHÄFER, Stefanie: From Geisha Girls to the Atomic Bomb Dome: Dark Tourism and the Formation of Hiroshima Memory. *Tourist Studies* 16 (4), 2016, 351–366.
- SEATON, Anthony: Guided by the Dark: From Thanatopsis to Thanatourism. *International Journal of Heritage Studies* 2 (4), 1996, 234–244.
- SEATON, Tony: Encountering Engineered and Orchestrated Remembrance: A Situational Model of Dark Tourism and Its History. V: Philip R. Stone, Rudi Hartmann, Tony Seaton, Richard Sharpley in Leanne White (ur.), *The Palgrave Handbook of Dark Tourism Studies*. London: Palgrave Macmillan, 2018, 9–31.
- SELMI, Nouredine, Camille Tur in Raphaël Dornier: To what Extent May Sites of Death Be Tourism Destinations? The Cases of Hiroshima in Japan and Struthof in France. *Asian Business & Management* 11 (3), 2012, 311–328.
- SERAPHIN, Hugues: Terrorism and Tourism in France: The Limitations of Dark tourism. *Worldwide Hospitality and Tourism Themes* 9 (2), 2017, 187–195.
- STONE, Philip R.: A Dark Tourism Spectrum: Towards a Typology of Death and Macabre Related Tourist Sites, Attractions and Exhibitions. *Turizam* 54 (2), 2006, 145–160.
- STONE, Philip R.: Dark Tourism and the Cadaveric Carnival: Mediating Life and Death Narratives at Gunter von Hagens' Body Worlds. *Current Issues in Tourism* 14 (7), 2011, 685–701.
- STONE, Philip R.: Dark Tourism and Significant Other Death: Towards a Model of Mortality Mediation. *Annals of Tourism Research* 39 (3), 2012, 1565–1587.
- STONE, Philip R., in Richard Sharpley: Consuming Dark Tourism: A Thanatological Perspective. *Annals of Tourism Research* 35 (2), 2008, 574–595.

STUDEN, Andrej: Vpliv železnice na potovalno kulturo ter začetke turizma v 19. stoletju. *Prispevki za novejšo zgodovino (Kresalov zbornik)* 46 (1), 2006, 51–64.

ŠULIGOJ, Metod: Impact of the Great War on the Conditions for the Development of the Hospitality Industry in Gorizia/Görz/Gorica and its Surroundings. *Historický časopis* 64 (3), 2016a, 431–449.

ŠULIGOJ, Metod: Memories of War and Warfare Tourism in Croatia. *Annales, Series Historia et Sociologia* 26 (2), 2016b, 259–270.

ŠULIGOJ, Metod: Bright and Dark Sides of Dark Tourism in Slovenia. V: *Book of Proceedings of Fourth Congress of Geographers of Bosnia and Herzegovina, Sarajevo, 17.–19. 11. 2016*. Sarajevo: Geografsko društvo u Federaciji Bosne i Hercegovine, 2017a, 799–809.

ŠULIGOJ, Metod: Warfare Tourism: An Opportunity for Croatia? *Economic Research – Ekonomska istraživanja* 30 (1), 2017b, 439–452.

TARLOW, Peter: Dark Tourism: The Appealing »Dark« Side of Tourism and More. V: Marina Novelli (ur.), *Niche Tourism: Contemporary Issues, Trends and Cases*. Amsterdam: Elsevier, 2005, 47–58.

TUNBRIDGE, John E., in Gregory J. Ashworth: *Dissonant Heritage: The Management of the Past as a Resource in Conflict*. Chichester: John Wiley & Sons, 1996.

UROŠEVIĆ, Nataša: Pula as a Multicultural and Intercultural City – Croatian Candidates for the European Capital of Culture 2020. V: Eva-Nicoleta Burdusel idr. (ur.), *Cultural Encounters the Mosaic of Urban Identities. Seventh Interdisciplinary Conference of the University Network of the European Capitals of Culture*. Marseille: University Network of the European Capitals of Culture, 2013, 82–96.

WALTER, Tony: Dark Tourism: Mediating between the Dead and the Living. V: Richard Sharpley in Philip R. Stone (ur.), *The Darker Side of Travel: The Theory and Practice of Dark Tourism*. Bristol: Channel View Publications, 2009, 39–55.

WHITE, Leanne, in Elspeth Frew: *Dark Tourism and Place Identity: Managing and Interpreting Dark Places*. London: Routledge, 2013.

WIGHT, Craig: Contested National Tragedies: An Ethical Dimension. V: Richard Sharpley in Philip R. Stone (ur.), *The Darker Side of Travel: The Theory and Practice of Dark Tourism*. Bristol: Channel View Publications, 2009, 129–144.

WIGHT, Craig, in J. John Lennon: Selective Interpretation and Eclectic Human Heritage in Lithuania. *Tourism Management* 28 (2), 2007, 519–529.

WINTER, Caroline: The Shrine of Remembrance Melbourne: A Short Study of Visitors' Experiences. *International Journal of Tourism Research* 11 (6), 2009a, 553–565.

WINTER, Caroline: Tourism, Social Memory and the Great War. *Annals of Tourism Research* 36 (4), 2009b, 607–626.

WINTER, Caroline: Battlefield Visitor Motivations: Explorations in the Great War Town of Ieper, Belgium. *International Journal of Tourism Research* 13 (2), 2011, 164–176.

YOUNG, Craig, in Duncan Light: Interrogating Spaces of and for the Dead as »Alternative Space«: Cemeteries, Corpses and Sites of Dark Tourism. *International Review of Social Research* 6 (2), 2016, 61–72.

ZERUBAVEL, Eviatar: *Time Maps: Collective Memory and the Social Shape of the Past*. Chicago: University of Chicago Press, 2012.

ZHENG, Chunhui, Jie Zhang, Lili Qian, Claudia Jurowski, Honglei Zhang in Bingjin Yan: The Inner Struggle of Visiting »Dark Tourism« Sites: Examining the Relationship between Perceived Constraints and Motivations. *Current Issues in Tourism* 21 (15), 2016, 1710–1727.

Spletni viri

Spletni vir 1: BENEDIK KREITMAYER, Katja, Ksenija Kováčec Naglič, Zvezdana Koželj, Magda Miklavčič Pintarič, Jelka Pirkovič, Franc J. Zakrajšek in Gojko Zupan: Navodila za pripravo predloga za vpis v register nepremične kulturne dediščine, 14. 10. 2014; http://www.mk.gov.si/fileadmin/mk.gov.si/pageuploads/Ministrstvo/Razvidi/RKD_Nepremicna/RKD_opis_navodila_09.pdf, 2. 5. 2019.

Spletni vir 2: Commission of the European Communities – Eurostat, Organisation for Economic Co-operation and Development, World Tourism Organization in United Nations Statistics Division: Tourism Satellite Account: Recommended Methodological Framework, 2001; https://unstats.un.org/unsd/publication/SeriesF/SeriesF_80e.pdf, 3. 1. 2019.

Spletni vir 3: NOMME, Maarja: Dark Tourism, b. n. 1; https://www.ttu.ee/public/k/Kuressaare-kolledz/Kolledz/Summer_school/Dark_Tourism_Survey_Results_Aalborg.pdf, 7. 1. 2019.

Spletni vir 4: Memorial and Museum Auschwitz-Birkenau; <http://auschwitz.org/en/>, 17. 3. 2019.

Spletni vir 5: Chernobyl, 2019; <http://wikitravel.org/en/Chernobyl>, 17. 3. 2019.

Spletni vir 6: Government of the Republic of Croatia: Recommendations adopted by the council for dealing with the consequences of undemocratic regimes, 2018; <https://vlada.gov.hr/recommendations-adopted-by-the-council-for-dealing-with-the-consequences-of-undemocratic-regimes/23539>, 23. 8. 2019.

Spletni vir 7: COBISS, 2018; <https://www.cobiss.si/>, 24. 12. 2018.

Spletni vir 8: KENDLE, Amanda: Dark Tourism: A Fine Line Between Curiosity and Exploitation, 24. 1. 2008; <http://www.vagabondish.com/dark-tourism-travel-tours/>, 5. 4. 2019.

Spletni vir 9: DOKA, Kenneth J.: Death System. Encyclopedia of death and dying, b. n. 1; <http://www.deathreference.com/De-Em/Death-System.html>, 10. 7. 2018.

Researching Dark Tourism Methodological Approaches and Research Perspectives

Dark tourism, as tourism involving travel to sites associated with human suffering, death and tragedy, is a marginal topic in the Slovenian research area and only a handful of domestic researchers have focused on it, at the international level, however, it is undoubtedly a more attractive research topic. Treating the “dark past” within historiography or ethnology in terms of preserving memory is more common than addressing this type of tourism in the social sciences. This also includes exploring the relationship to death, the dead and memory. Hence, contemporary global tourism flows and trends are focused on finding new experiences, new knowledge, etc., which should be discussed (and linked with dark tourism) at all levels, including the academic.

The purpose was to identify the scope of dark tourism topics that are discussed in high-ranking academic papers on the international level and separately in Slovenia. The results were obtained using a systematic review and a meta-analysis of papers from the Web of Science (WoS) and COBISS bibliographic databases for a period of eleven years. It was found that the following topics are at the top of the list of the 20 most common topics: visitor experience, tourist experience, heritage, death, memory, remembrance, commemoration and visitor motives. As previously pointed out, in Slovenian social sciences and humanities, such topics are rarely discussed in the context of tourism. Slovenian scholars, using qualitative approaches, highlight mainly heritage and historical perspectives. In addition, it was found that there is no uniform terminology in English – e.g. dark tourism, thanatourism, morbid tourism, fatal attractions, sombre tourism, fright tourism, atrocity tourism, grief tourism, trauma tourism, memory tourism or memorable tourism are used – while in Slovenia the term “temačni turizem” came to be used consistently. The main limitation of this research is that only the key word “temačni turizem” and its most commonly used English counterpart dark tourism have been taken into account. Therefore, further research will need to consider this terminological diversity when making such analyses. Especially in the social sciences (including Slovenian) with a more robust quantitative methodology and possibility of generalisation, there is considerable space for exploring dark tourism as an upgrade or extension of the knowledge gained mainly through qualitative approaches. However, a complementary use of both approaches within a single, more complex research project would in any case be extremely welcome.

»MEDANC PODKLANC JE FIGO ZAGLEDAL, JE MISLIL, DA JE ŽGANČ«

Oblike, vsebina in funkcija medkrajevnega zbadanja na Slovenskem

Izvirni znanstveni članek | 1.01
Datum prejema: 18. 7. 2019

Izveček: Navada zbadanja med sosednjimi vasi je bila na Slovenskem, kakor tudi drugod, močno prisotna. Pri krajevnem zbadanju gre navadno za zbadanje zaradi navad, značilnosti in vedenja prebivalcev sosednje vasi, mesta, pokrajine ali države. Njegov namen je provokacija, norčevanje iz duhovnih, socialnih pomanjkljivosti, ločevanje od drugih in krepitev lastne samozavesti. Zbadanje prebivalcev različnih krajev je mogoče zaslediti v več oblikah (kratkih, dolgih, proznih, ritmiziranih). V članku avtorica pokaže, da se zbadljivke (pre)pogosto obravnavajo kot del otroške folklore. Čeprav nekatere krajevne zbadljivke res sodijo v otroško ustvarjalnost, so njihovi avtorji in nosilci večkrat odrasli.

Ključne besede: slovstvena folklor, humor, zbadljivke, medkrajevno zbadanje, identitete, govorniki

Abstract: The habit of teasing – not only between neighbouring nations, but also between neighbouring villages – was a common occurrence on the present-day territory of Slovenia, which is reflected in a multitude of forms. Local jeers normally mocked various habits, characteristics and behaviour of the residents of a neighbouring village, city, region or country. The purpose of such teasing was provocation, mockery of one's spiritual, social incapability, separating from others and strengthening self-esteem. Mocking at the expense of different groups can be found in multiple forms (long, short, prose forms, rhythmical forms). In this article, the author seeks to show that although jeers are mainly considered to be part of children's folklore, their creators and tellers are also adults, which is a commonly neglected perspective.

Keywords: folklore, humour, jeers, local mocking, identity, tellers

Uvod

Posmeh in zasmeh vsebujejo različni žanri, kot so anekdota, parodija, satira, šaljive zgodbe, šale, zbadljivke.¹ Tarča posmeha so lahko različne skupine ljudi; pogosto se zasmehuje osebe z motnjami v duševnem in telesnem razvoju ter invalide. Tarča zbadljivk so pripadniki določenih poklicev, kot npr. policisti in duhovniki, pa tudi pripadniki drugih etnij in manjšin ali lokalnih skupnosti. Zbadanje je pogosto osredotočeno na (domnevne) psihofizične lastnosti: barvo kože pri temnopoltih, podjetnost in preračunljivost pri Judih, fizično podobo in navade pri Romih in Sintih. S tem se vzpostavljajo in ohranjajo predsodki, ki vodijo do stereotipov (Fischer 2007: 1080–1086).

V članku se posvečam 'krajevni zbadanju' (nem. *Ortsneckerei*), s katerim se po navadi zbadava navade, značilnosti in vedenje prebivalcev sosednje vasi, mesta, pokrajine ali države. Ustvarijo se šaljive zgodbe, šale, zbadljiva ime-

na, vzdevki ali zbadljivke, torej različne oblike slovstvene folklor, katerih funkcija je zbadanje, norčevanje. Namen takšnega zbadanja je večinoma provokacija, norčevanje iz duhovnih, socialnih in družbenih pomanjkljivosti prebivalcev določenih vasi, krajev ali mest (Fischer 2007: 1082). Namen prispevka je pregled različnih oblik slovstvene folklor, ki se uporabljajo oziroma so se uporabljale za zbadanje prebivalcev različnih krajev v slovenskem prostoru. Hkrati z analizo gradiva iz različnih virov (arhivskih, tiskanih, spletnih) predstavljam raznolikost inspiracij in tematik, iz katerih so ljudje ustvarjali zbadljivke, in pokažem, kdo so bili nosilci, ustvarjalci in govorniki krajevno obarvanih zbadljivk. Čeprav se zbadljivke največkrat prištevajo k otroški folklori in nekatere med njimi res sodijo v otroško ustvarjalnost, so (bili) njihovi avtorji in nosilci večkrat odrasli, kar pa je v slovenski folkloristiki pogosto zanemarjeno dejstvo.

Medsosedsko zbadanje

Navada zbadanja med sosednjimi vasi in kraji je bila na Slovenskem, kakor tudi drugod, močno prisotna. Šaljive zgodbe in šale o prebivalcih različnih mest segajo že v antiko, ko so bili tarča posmeha mesto Abdera in njegov

¹ Odnosi med prebivalci različnih krajev kakor tudi odnosi na meji, kot se kažejo v slovstveni folklori, so bili del mojega doktorata z naslovom *Ustno izročilo in kolektivni spomin v zgornjem Obsootelju* (Šrimpf Vendramin 2015), kjer sem to tematiko, med drugim tudi zbadljivke, obravnavala na podlagi na terenu pridobljenega gradiva. Pričujoči članek je nadaljevanje omenjene raziskave in se v večji meri osredotoča na kratke oblike slovstvene folklor ter analizo gradiva z območja celotne Slovenije.

* Katarina Šrimpf Vendramin, dr. etnologije, asistentka z doktoratom, ZRC SAZU, Inštitut za slovensko narodopisje, Novi trg 2, 1000 Ljubljana; katarina.srimpf@zrc-sazu.si.

prebivalci.² Nekaj stoletij pozneje so bile zbadljivke na račun različnih krajev zabeležene tudi širom Evrope (Davies 1998: 11–12). Germanist Hugo Moser v knjigi *Schwäbischer Volkshumor* piše, da so posmehljiva imena oziroma zbadljivke za različne kraje v Nemčiji poznali že v srednjem veku (Moser 1950: 399). Najverjetneje so takrat zbadljivke poznali že tudi v slovenskem prostoru, vidnejši odziv na te navade je veliko pozneje, leta 1844, v *Kmetijskih in rokodelskih novicah* podal duhovnik, narodopisec in narodni buditelj Matija Majar – Ziljski:

Še nekaj me pri serci tišči. – Že naš pesnik Vodnik je pisal in grajal: da blizo v vsaki vasi imajo kake posebne navade, in da zato jedan iz drugega norce delajo. – To je prav nekrščansko, to je prav gerdo! Vsi ljudje smo otroci božji, vsi smo si bratje, da bi se po keršansko ljubili, pa ne, da bi se vzajemno zasmehovali, zasramovali, žalili in jedan druigege za norca imeli. Jaz zavoljo tega to rečem, ker še današen dan v časi kak neotesan, neizobražen Slovenec svoje brate Slovence obrekuje in zaničuje, samo zato ker niso vsi ravno v tistim koti doma, kjer on; še učeni – prosim, ne zamerite! jaz hudo ne mislim, sam Bog ve! – še učeni se kedaj zapozabijo – jedan zaničuje Slovence, kranjske, drugi Goriške, tretji Koroške, šterti Štajerske. Pa smo si vender vsi bratje Slovenci. To zame-tovanje in zaničevanje hodi med nami, kakor gerda černa hudoba, in moti nam bistro pamet, Kazi nam naše sicer dobro slovensko serce. (Majar 1844: 176)

Zbadanje je torej že zelo stara navada, prisotna v malodane vsaki skupnosti. Razlago za prisotnost in pogostost krajev-nega oziroma sosedskega zbadanja lahko najdemo v teoriji norveškega socialnega antropologa Fredrika Bartha, ki pravi, da so meje, socialne in teritorialne, tiste, ki ohranjajo skupine. Pripadnost lastni skupini se ohranja s stalnim do-ločanjem meja v socialnih odnosih z drugimi, z nenehnim določanjem lastnih vrednot ter s splošnim poudarjanjem drugačnosti pripadnikov drugih skupin, v našem primeru sosedov oziroma prebivalcev sosednjih vasi, krajev in mest (Barth 1969: 15–16). Zbadanje ali šaljenje na račun sosedov lahko torej razumemo kot sredstvo za ločevanje skupnosti in ohranjanje skupinske identitete, identitete se namreč gra-dijo v odnosu do »drugih«, z opazovanjem drugih in nji-hove drugačnosti. In zakaj so ravno sosedi pogosta tarča? Uporaba istega jezika, podobne šege in navade ter vredno-te, kot jih imajo »drugi«, lahko povzročijo izgubo občutka lastnega prostora in identitete, je ugotavljal britanski soci-olog Anthony Giddens. Šale, šaljive zgodbe in zbadljivke so lahko orodje za ublažitev te izgube (Giddens 2005: 183; Vucetic 2004: 8). Ob označevanju »njih, drugih«, tudi z

različnimi humornimi oblikami, se specificirajo podobne značilnosti in lastnosti, pomembneje pa je to, da se določijo (pogosto negativne) socialne lastnosti, ki jih imajo »oni«, »mi« pa ne. S tem lokalne skupnosti, etnične skupine, nardo-di in tudi druge skupine definirajo svoj edinstveni značaj in s tem tudi lastno identiteto (Gundelach 2000: 114; Jenkins 2011: 3; Gingrich 2004). Zbadljivke in druge oblike etnič-nega humorja, kot ga je definiral sociolog in raziskovalec humorja Christie Davies (1982), torej vsebujejo in izražajo, s tem pa tudi razširjajo in popularizirajo določene stereoti-pe, identitetne predstave, konkretizirajo pa tudi dane druž-bene odnose med skupinami (Vucetic 2004: 11).

Bistvo krajevnih zbadljivk je že leta 1931 povzel učitelj in zapisovalec kočevarske folklore Wilhelm Tschinkel. Če-prav je imel v mislih krajevno zbadanje med Kočevarji, bi lahko rekli, da je to, kar je zapisal, veljalo povsod.

Tudi v malem jezikovnem otoku Kočevske hudič posmeha straši vsepovsod in komaj kakšnemu kraju ostaja prihranjeno zbadanje sosedov. Drug drugemu pripisujejo butalske anekdote, si dajejo posmehljive vzdevke in kujejo zbadljive verze. In ko si ljudstvo kaj takega izmisli, potuje to iz kraja v kraj, od ust do ust in ob vsaki primerni ali neprimerni priložnosti se daje pod nos prebivalcem zadevnega kraja. Saj se že otroci na poti v šolo kosajo s takšnim zbadanjem, a norčave anekdote postanejo še dosti pogostejše v go-stilni ob vinskih kozarcih, kar seveda povzroči silo-vite besedne dvoboje. Takšni prepiri se zelo pogosto končajo s pravim pretepom. (Tschinkel 2004: 185)

Že samo to nam pove, da je bilo medsosedsko zbadanje resda tudi del otroškega sveta, vendar pa nam prav funkcija, ki jo imajo zbadljivke na račun prebivalcev določenih krajev, da misliti, da prevladujoči govorniki in ustvarjalci niso bili otroci, ampak odrasli. V nadaljevanju zato poskušam osvetliti in pokazati, kako lahko tematike, obravnava-ne v medsosedskih zbadljivkah, pokažejo na morebitnega avtorja, najprej pa predstavim oblike, v katerih se pojavlja zbadanje prebivalcev vasi, krajev in mest.

Oblike zbadljivk

V slovenskem prostoru so se z znanstveno analizo vseh pojavnih in vsebinskih oblik zbadljivk ukvarjali redki, medtem ko je v nemško govorečem prostoru kar nekaj raz-ličnih znanstvenih člankov in knjižnih izdaj zbirk posve-čenih izključno krajevnim zbadljivkam (npr. Moser 1950; Depenau 2001, 2003). Obstaja celo nekaj spletnih strani, namenjenih brskanju po krajih in zbadljivkah na njihov račun (glej Spletni vir 1; Spletni vir 2).³

2 Na račun prebivalcev Abdere so se pripovedovale šale in šaljive zgodbe. Šale, katerih bistvo se je spletalo okoli neumnosti Abderitov, so izšle tudi v zbirkah šal z naslovom *Philogelos*, kar bi lahko prevedli kot 'šaljivec'. Knjiga velja za najstarejšo zbirko šal, nastala pa naj bi ok. 5. stoletja (Marciniak 2014: 265–266).

3 Na Inštitutu za spodnjefrankovski dialekt (Unterfränkisches Dialekt-institut) Univerze Würzburg je bil poseben projekt namenjen zbiranju krajevnih zbadljivk. Rezultat projekta sta knjiga in spletna baza s 500 enotami (Fritz-Scheuplein idr. 2012; Spletni vir 3). V sloven-skem prostoru takšne celovite znanstvene obravnave zbadljivk na splošno, kaj šele krajevnih zbadljivk, do zdaj še ni.

Pri nas takšnih baz nimamo, prav tako nimamo publikacije, ki bi v bila v celoti posvečena krajevnim zbadljivkam, imamo pa kar nekaj zapisanega gradiva, objavljenega v različnih delih (npr. Möderndorfer 1946; Rešek 1990; Primc 1997; Ovsec 1997a; Tschinkel 2004; Podbersič 2007; Sirk 2009). Toliko, kot je zapisovalcev gradiva, pa je tudi poimenovanj zanj, kot npr. opravlјivke, porogljivke, posmehljivke, šaljivke, zabavljice, zbadljivke, nagajivke. Ne samo da obstaja množica poimenovanj folklornih oblik, ki jim je skupno zbadanje, ena od vodilnih slovenskih folkloristk Marija Stanonik se v najbolj poglobljenem članku na to temo sprašuje, ali so zbadljivke sploh samostojen žanr ali je bolje govoriti o vidiku zbadanja, ki se pojavlja v različnih žanrih (Stanonik 2008: 123–124). Kljub njenemu zaključku, da različnih oblik zbadanja ne moremo razumeti kot samostojnega žanra, pa primeri iz raziskav drugih folklornih oblik govorijo drugače. Tako je folkloristka Saša Babič na primeru ugank ugotavljala, da se te pojavljajo v različnih oblikah (prave uganke, šaljiva vprašanja oziroma šale), skupna sta jim zastavljanje vprašanja in ugibanje, razlikujeta pa se kontekst in funkcija njihovega zastavljanja (Babič 2014, 2015: 84–88); kljub temu uganko razume kot samostojen žanr. Sicer ni nič nenavadnega, da lahko nekatere oblike slovstvene folklore obravnavamo v okviru različnih žanrov, zato lahko kot samostojen žanr razumemo tudi raznolike oblike zbadljivk.⁴ Analiza gradiva je namreč pokazala, da imajo funkcijo medkrajevnega ali midsosedskega zbadanja različne oblike slovstvene folklore, tudi takšne, ki se sicer obravnavajo kot samostojen folkloristični žanr (npr. šaljive pesmi, šaljive zgodbe, šale), pri katerih funkcija zbadanja ni nujno v ospredju.

Kot sem že omenila, se zbadljivke lahko pojavijo v več različnih oblikah. Po dolžini so lahko daljše ali krajše, po jezikovni plati pa so v prozni ali ritmizirani obliki (Moser 1950: 399). Kljub temu da se zbadljivke po obliki in dolžini močno razlikujejo, pa je vsem skupna funkcija uporabe, to je zbadanje, smešenje, zasmehovanje, lahko tudi žaljenje ali zmerjanje. Kadar torej v kontekstu zbadanja govorimo o različnih folklornih oblikah, lahko govorimo o zbadljivkah, ki so skupno ime za vse oblike zbadanj. Zbadljivke so torej daljši in krajši folklorni obrazci, katerih najpogostejši namen je zbadanje ali smešenje, lahko pa so razumljene tudi kot zmerjanje ali žalitev oziroma so temu celo namenjene.

OBLIKA / DOLŽINA	PROZNE OBLIKE	RITMIZIRANE OBLIKE
DALJŠE OBLIKE	šaljive zgodbe	šaljive pesmi
↕	šale	kratke šaljive pesmi
KRAJŠE OBLIKE	kratke neritmizirane paremiološke enote in vzdevki	kratke ritmizirane paremiološke enote in vzdevki

Preglednica različnih oblik, katerih funkcija so zbadanje, smešenje in tudi žaljenje prebivalcev določenih krajev.

Najdaljše oblike zbadljivk na račun krajanov določenih vasi, krajev ali mest so šaljive zgodbe. V preteklosti so bile najbolj znane zgodbe o Ribničanih, Veržejcih, Marburžanih, Lemberžanih, danes pa so jih nadomestile zgodbe o Butalcih Frana Milčinskega.⁵ Danes najbolj znan primer šaljive zgodbe je zgodba o Lemberžanih z naslovom *Kako so cerkev razširili*.⁶ Zasledimo jo lahko tudi v povezavi z drugimi slovenskimi kraji, npr. s Šebreljami (Ivančič Kutin 2013a: 12; Hvala 2018: 389–390). Lemberška zgodba pa gre tako:

Na hribu nad Lembergom je stala in še stoji podružnica sv. Pankracija. Lemberžanom je bila postala cerkva prenizka in preozka in sklenili so jo povekšati.

Kako so to izvršili, pripovedujejo tako:

Po zidu, precej visoko nad zemljo, potegnili so z žerinom črto in vestno do črte krog cerkve navozili vse polno gnoja. Hoteli so ji namreč pognojiti, da bi bolj hitro kvišku zrasla.

Čez nekoli dnij, ko se je gnoj sesedel, bila je, naravno, črta visoko nad gnojem.

»Glejte,« rekli so Lemberžani, »za koliko je cerkev hitro višja zrasla, ko smo ji dobro pognojili.«

Zdaj hitro posnažijo gnoj in se pripravijo na drugo delo, ker, kakor sem že rekel, cerkev ni bila samo prenizka, ampak tudi preozka. Treba jo je torej bilo še raztegniti. Tudi to so zvršili, in sicer tako, kakor so jedino Lemberžani znali.

Krog cerkve pogrnili so svoje suknje, in sicer tako na široko, za kolikor so mislil, da jim bo treba zid premakniti. »Kajti,« so rekli, »kadar bomo zid toli-

⁵ Analiza zgodb pisatelja Frana Milčinskega je pokazala, da te niso povsem avtorske. Fran Milčinski je za del zgodb uporabil ljudsko predlogo, ki jo je transformiral in prilagodil glede na svoj ustvarjalni in estetski čut (glej Šrimpf Vendramin 2013, 2014).

⁶ Zgodba spada v pravljčni tip ATU 1326 Moving the Church (Uther 2004: 128–129). Najstarejša verzija je zapisana v zbirki Hansa Satchsa iz leta 1550 (Ude-Koeller 1993: 1380–1381).

⁴ Žanr v tem primeru razumem kot analitično orodje, ki združuje različne oblike, sicer obravnavane v posameznih folklorističnih žanrskih sklopih. Lahko bi rekli, da v tem primeru zbadljivke obravnavam kot nadžanr, ki združuje različne folklorne oblike s skupno funkcijo.

ko naprej premaknili, da bode suknje pokrili, bo cerkev zadosti široka.« Potem so šli vsi v cerkev in so se uprli s pleči v zid tiščeči ga na vse strani.

Med tem časom, ko so se Lemberžani v cerkvi potili, šel je nekdo tam mimo in jim je neopažen vse suknje pobral ter zbežal ž njimi v bližnjo goščo.

Ker so Lemberžani potem prišli iz cerkve in niso nobene suknje več našli, so bili jako veseli, da se jim je posrečilo cerkev toliko raztegniti, da so se vse suknje pod zid skrile. (Gorski 1890: 159)

Med krajše prozne oblike zbadanj spadajo šale. Te se pojavljajo tako v krajših kot nekoliko daljših oblikah, v obliki ugank oziroma šaljivih vprašanj ali v obliki krajših pripovedi s šaljivo, zbadljivo noto. Vsem pa je skupna poanta,⁷ šaljivi moment, ki je bistvo šale in jo, kot v naslednjih primerih, tudi opredeljuje:

Gorenjec je povabil Kraševca na kafe. Zavrel je vodo, pole je privezal zrno kafeta na nit in to je tunkal v vodo.

Drugi bot je povabil Kraševca na kafe Gorenjca. Zavrel je vodo, jo nalil v šalice, pole je ravno tako privezal kafetovo zrno na nit s tem plesal po robu od šalice.

»Ma,« je rekel Gorenjec, »kaj ne boš pomočil kafeta v krop?«

»Ne, ne,« je rekel Kraševca, »je bilo zadnji bot pri tebi premočno, nisem mogel spati celo noč!« (Kocjan in Hadalin 1993: 191)

Kako se stopnjuje beseda škrt? Medvode, Kranj, Jenenice. (Spletni vir 4)

Druga oblika, v kateri se pojavljajo zbadljivke, so različne ritmizirane forme. Med takšnimi oblikami zbadanj so najdaljša oblika šaljive pesmi. V zbirki *Slovenske narodne pesmi* so zbrane v zadnjem poglavju med šaljivimi in zabavljivimi, v poglavju pa so podskupine, v katerih so zbrane pesmi, ki se šaljijo na račun različnih krajev. Tako so v posebne (pod)skupine nanizane pesmi npr. o Kameščancih, Kamniku, Reziji in drugih krajih (Štrekelj 1980). Največ jih je zbranih na račun Kamnika, ki je tudi največkrat omenjeno mesto v šaljivih pesmih (Vrabič 2012: 520–521). Različne variante pesmi smešijo meščane in mestne simbole, kot so mestni sodnik, mestna hiša in mestno obzidje (Klobčar 2016: 17–19), kakor je razvidno iz odlomka te pesmi:

Pisana Loka, črn je Kranj,
Z močnikom Kamnik je ves ocmokan,
Beži Ljubljana, Gradec se skrij,
Dunaj tud' Kamniku gliha nič ni.

Kamniško mesto šance 'ma h'de,
Za štuke imajo stare metle;
Cvinger ringmauer s trnjem grade,
Zato da berači po plac ne lete.

Sovražnika bati se v Kamniku ni,
En purger prav lačen na vahti stoji;
Po placu špancerata purgarja dva,
Iz repe pa ure imata oba. (SNP 8558; Štrekelj 1980: 690–693)⁸

Med šaljivimi pesmimi pa je mogoče najti tudi nekoliko krajše pesmi, ki bi jih lahko poimenovali tudi zbadljivke – to je po obsegu kratka forma slovstvene folklorne, pogosto z rimo ali vsaj v ritmizirani obliki in je podobna krajši pesmi, lahko pa je skrajšana samo na par besed.

Bejšte dekleta,
Svinjani gredo,
Kofajno pijo,
Pa po svinjah smrdjo! (SNP 8569; Štrekelj 1980: 697)

Zagorski fantički
So hujši kot psički:
Zajca vjemo,
Kosmatga požro! (SNP 8570; Štrekelj 1980: 697)

Še krajši primeri zbadljivk so »Goričanec babo tira do Petanec« (Rešek 1990: 56) ali »Čaruci kapuci prodaj Boga za an žakelj šona« (Sirk 2009: 138).

Med najkrajše oblike zbadljivk lahko umestimo tudi nekatere ritmizirane in neritmizirane paremiološke enote, kot npr. »iz Tržiča še veter ni dober«, »na Tinjanu se pove dvakrat« (Arhivski vir 1) ali »si fin ko čički šoln« (Matičetov 2019: 105).

Najkrajša oblika so kratke zbadljivke, lahko bi jim rekli tudi vzdevki, v obliki ene ali dveh besed. Nekatere med krajevnimi kratkimi zbadljivkami se pojavljajo samostojno, kot jih je npr. za različne kraje v knjigi *Verovanje, uvere in običaji Slovencev* zbral Vinko Möderndorfer, zbiralec narodopisnega gradiva in etnograf. Kot piše, je (bila) za Tolmince zbadljivka »tolminska uš«, v Ribnici »župca«, v Mostah »kuzlino maslo«, v Sinji Gorici »ščurek«. Prebivalce Borovnice in Velike Poljane pri Ortneku so zbadali s »coklarji«, Ložane s »kožarji«, Velikolaščane s »pasarji«, Sodražičane s »pesoglavci«, prebivalce Polja pri Ljubljani s »krompirjenci«, Semičane s »šokci« itd. (Möderndorfer 1946: 284–288). Nekatere krajše zbadljivke se pojavljajo tudi kot del daljših ritmiziranih oblik, kot sta npr. »Kranjac globanjac«, ki je začetek daljše zbadljivke: »Kranjac globanjac⁹ gre na božjo pot. Pol pa šinfa vseposot« (Šrampf Vendramin 2015: 194) ali »Humarji kadumarji«,¹⁰ ki se lahko nadaljuje »po naši cesti hodijo, volovske dreke berejo« (Sirk 2009: 139).

7 Poanta je del vica, ki razkrije neskladje v zgodbi, to je tudi del, ki sproži smeh. Kakršnakoli spoznanja že prinese poanta, morajo ta biti nenadna. Poanta je v šali vedno na koncu, kajti nenadno in presenetljivo razodetje ustreznega neskladja označuje tudi konec šale. Šala brez poante ni šala (Šrampf Vendramin 2015: 93; Oring 2010: 82–83, 85).

8 Pesem sicer obsega 22 kitic, ki smešijo prebivalce Kamnika.

9 Globanja je staro ime za užitno gobo s temno- ali svetlorjavim klobukom, ki jo danes načeloma poznamo pod imenom jurček (SSKJ 2014).

10 Kadumar je narečno poimenovanje za kumarico.

Govorci in ustvarjalci zbadljivk

Zbadljivke so na Slovenskem zbirali in analizirali predvsem ob raziskovanju otroške folklorne (glej Merhar 1956: 108; Knific 2006: 38; Stanonik 1999: 94, 2006: 259), vendar zbadljivke niso (bile) izključna domena otrok. Nekatere zbadljivke, ki se navezujejo na medsosedsko zbadanje, so (bile) res del otroške folklorne, a so bili njihovi avtorji in govorniki večkrat odrasli (Terseglav 1990: XIV). Ob podrobnejši analizi vsebin zbadljivk to potrjujejo tako teme, ki se pojavljajo v zbadljivkah in so predstavljene v nadaljevanju, kakor tudi komentarji sogovornikov, kot npr.: »*Te zbadljivke so govorili odrasli, medtem ko so otroci samo ponavljali.*« Že zbadljivke, ki imajo za tarčo zbadanje človeških lastnosti, pa naj bo to v smislu zvitosti, ponižnosti, neumnosti prebivalcev, ali zbadljivke, ki nakazujejo na kakšno drugo osebnostno lastnost krajanov, kot npr. v zbadljivkah »meščani, hudobni psi, lažnivci, jokci« (Tschinkel 2004: 187–188), kažejo na to, da njihovi ustvarjalci niso bili otroci, ampak odrasli. Otrokom so bile bližje enostavne zbadljivke, ki so izvirale iz stvarnega sveta, ki so ga poznali, in ne takšne, ki se dotikajo zapletenega sveta medosebnih odnosov in človeških lastnosti.

V nasprotju z lingvističnimi in s klasičnimi folklorističnimi raziskavami, ki se večinoma osredotočajo na tekst, teksturo in kontekst, poskušajo raziskave humorja iti nekoliko dlje in s pomočjo psiholoških teorij analizirati človekovo nezavedno in psihične procese (potrebe in strahove), ki se kažejo v folklori oziroma v humorju (glej Apte 1985; Davies 1998; Oring 2010). Tak pristop nam lahko občasno pomaga iz besedila razbrati (kadar nam kontekst ni znan), ali gre za otroško ali odraslo ustvarjalnost.

Tematika zbadljivke, ki vsekakor spada v svet odraslih ali vsaj najstnikov, je spolnost. Kot je ugotavljal ameriški kulturni kritik in folklorist Gershon Legman, je humor s seksualno vsebino najbolj razširjena oblika humorja, tako sedaj kakor tudi v preteklosti. Ta je pogosto agresiven, vulgaren, prostaški in nizkoten (Legman 2007: 9–10; Gruner 2017: 109). Zbadanje z zbadljivkami s seksualno vsebino je zato pogosto na robu dovoljenega. Namen takšne zbadljivke ni samo rahlo zbesti naslovnik, ampak ga izzvati, tudi užaliti. Za ta namen se torej uporablja tematiko spolnosti, ki je tabu in zato neprimerna ali žaljiva že sama po sebi, kar še dodatno okrepi namen takšne zbadljivke, torej prizadeti tistega, ki mu je namenjena, v našem primeru prebivalca neke vasi, kraja ali mesta, kot npr. v naslednjih primerih:

Voger, Voger, jajca na klin, žlico na polico pa hajd na vogrsko prasio. (Rešek 1990: 61)

Čiče braće ima črne hlače, jaja malo, kurca nič. (Arhivski vir 1)

Čička se je vsela na storo,¹¹ Čič pa je gledal curo.
(Arhivski vir 1)

Tematika spolnosti se sicer v manjši meri pojavlja tudi v otroškem humorju oziroma v humorju najstnikov. Če je mogoče fekalni humor, o katerem pišem v nadaljevanju, zaslediti že v vrtcu in se pogostost pojavljanja zmanjšuje z odraščanjem, pa se pogostost pojavljanja seksualnih tem povečuje s starostjo otrok in z odraščanjem (Hauser 2005: 192–193).¹² Čeprav večina zbadljivk, v nasprotju s šalami, za otroke ali mladostnike nima velike sporočilnosti, pa se seksualna tematika kljub temu pojavlja. Vendar pa je glede na vsebino zbadljivk veliko verjetneje, da so največ teh zbadljivk ustvarili in pripovedovali odrasli.

Glede na analizirano gradivo bi lahko rekli, da je edina tema, ki nakazuje, da so zbadljivke, katerih tarča so prebivalci nekega kraja, nastale in ostale kot del otroške folklorne, skatološka.¹³ *Fartlore* oziroma 'fekalna folklor', kot bi termin lahko prevedli, obsega vso folkloro s tematiko fekalij oziroma izločanja. Med otroško folkloro na splošno, tako tudi med zbadljivkami, ki se navezujejo na zbadanje sosednjih mest, je kar nekaj takšnih, ki vsebujejo to tematiko. Zakaj je tako? S pomočjo psihoanalize se lahko skatološki humor razlaga kot del obdobja oziroma faz, skozi katere gredo otroci v obdobju odraščanja.¹⁴ Fekalna folklor jim pomaga pri izražanju psihološkega sramu zaradi užitek, ki jih v tej razvojni fazi občutijo ob izločanju. S tem, ko je socialno nezaželeno vedenje transformirano v dovoljeno, lahko otroci in najstniki s pomočjo folklorne ali igre nezavedno zadovoljijo svojo infantilno privlačnost do lastne analne produkcije, kar jim pomaga tudi pri stabilnem prehodu v odraslost (Blank 2010: 72). Skatološki humor pri otrocih, bodisi v verbalni ali neverbalni obliki, na splošno zagotavlja kanal za zadovoljitev njihove radovednosti o telesu, telesnih funkcijah, pozneje, ob humorju s spolno tematiko, pa tudi o spolnih odnosih (Apte 1985: 96; Blank 2010: 65).

Tako ni nič navadnega, da se skatološke vsebine, še zlasti fekalne, pogosto pojavljajo tudi med daljšimi rimani ali vsaj ritmiziranimi zbadljivkami, kot npr. »Medanc podklanc je figo zagledal, je mislil, da je žganc« (Arhivski vir 1). Med njimi je tudi kakšna kratka zbadljivka, kot je »hlačedrekači« za kraja Poljane in Seč na Kočevskem

11 Stora je narečno poimenovanje za glavni leseni drog voza.

12 Seksualni humor za odraščajoče otroke ni samo informativen, ampak jim pomaga tudi pri zmanjševanju stresa in napetosti zaradi pomanjkanja znanja o spolnosti (Apte 1985: 96).

13 Tako so tabu teme, kot npr. fekalije in druge »umazane« telesne snovi, med najljubšimi temami otroških šal, ki jih pozneje zamenjajo teme o spolnosti (Van der Gest 2016: 127). Pri otrocih sprožijo smeh že ob omembi, smešne so že samo zato, ker vsebujejo tabu besede, besede, ki jih otroci navadno ne smejo izreči ali se nanašajo na neprimerno vedenje (Hauser 2005: 189; Van der Gest 2016: 135).

14 Tri glavne faze odraščanja, ki jih je prvi utemeljil Sigmund Freud, so oralna, analna in falična faza (Apte 1985: 92).

(Tschinkel 2004: 192–193). Poznamo različne variante: od takšnih, ki namigujejo na to, da določeni krajanje ne znajo uporabljati stranišča, kot sta »Bistriška sekula se je v hlače pokekala, Bistriška počakala, na dilco kakala« (Gašperin 2018: 80) ali »Krajnc, Krajnc, stari pok, kravo žene na potok, krava mukne: mek, mek, mek, Krajncu vujde v hlače drek« (Rešek 1990: 57), do takšnih, ki govorijo, kaj krajanje delajo z iztrebki; kot: »Šuvarj', p'dbuvarj', templ pavajo, z drekom mavajo« (Arhivski vir 2), ali v zbadljivkah iz Goriških brd:

Števerjanci usranjci berej drek u cajnci,¹⁵ na piconu¹⁶ jih sušijo, v Gorici jih prodajo.

Vadžerjanci so pijanci, berej drek u cajnci, ko ga posušijo, iz njega pogače naredijo.

Medajci so klocarji, klocarji potocarji, po naši zemlji hodijo, naše dreke berejo, poleti jih sušijo, pozimi jih pojejo. (Sirk 2009: 138–139)

Vsebine zbadljivk

Kot sem z do sedaj predstavljenimi primeri že nakazala, imajo zbadljivke na račun različnih krajev zelo raznoliko vsebino. Že Wilhelm Tschinkel je leta 1931 ob izdaji knjige *Kočevarska folklor zbrane zbadljivke* umestil v samostojno poglavje 'Zbadljivi vzdevki in verzi za Kočevarske vasi'. V njem je zbadljivke razvrstil v deset skupin: zbadljivke, ki se nanašajo na prehrano; imena, ki se nanašajo na posebne lastnosti prebivalcev; zbadljivke, ki izvirajo iz ponesrečenega lova; tiste, ki se nanašajo na dejavnost prebivalcev; zbadljivi vzdevki, ki izvirajo iz butalskega vedenja ali drugih smešnih dogodkov; zbadljivke, povezane z živalmi; takšne, ki so nastale zaradi lege ali posebnosti kraja; zbadljivi vzdevki, ki se nanašajo na narečje; različni drugi vzdevki; in nerazumljivi ali nerazjasnjeni vzdevki (Tschinkel 2004: 185–196).

Marija Stanonik, ki je v članku objavila pregled slovenskih krajevnih stereotipov, kakor je poimenovala zbadljivke, pa te deli na zbadljivke, ki se navezujejo na zemljepisno lego, na zbadljivke z motiviko živali, rastlin, hrane in pijače, zbadljivke z motiviko oblačil, raznih predmetov, človeških lastnosti, motiviko deklet in na sestavljene zbadljivke (Stanonik 2008, 2017: 238–263).¹⁷

Z analizo enobesednih in drugih kratkih oblik zbadljivk sem tudi sama prišla do podobne klasifikacije kot že zgoraj omenjena raziskovalca, a kljub temu nekoliko ožje. Analiza gradiva iz različnih virov, od arhivskih, časopisnih in spletnih do gradiva, zbranega v zbirki *Glasovi* in drugih podobnih

15 Cajnci je narečno poimenovanje za manjšo košaro.

16 Picon je narečno poimenovanje za leseno pripravo za sušenje sadja.

17 Na tem mestu je treba poudariti, da je Stanonikova to klasifikacijo izdelala na podlagi analize zelo raznolikega folklornega gradiva, tako tistega s primarno funkcijo zbadanja kakor tudi takšnega, v katerem je zbadanje sekundarnega pomena (npr. razlagalne povedke, poskočnice; glej Stanonik 2017: 252).

zbirkah, je pokazala, da se prebivalce vasi in mest v kratkih zbadljivkah največkrat primerja ali povezuje z živalmi, rastlinami, s hrano, z oblačili, s predmeti in poklici oziroma z obrtmi. Kategorizacijo, ki je plod pričujoče raziskave, kakor tudi katero drugo, je sicer smiselno jemati ohlapno, je pa lahko dober pregled slikovitih primerjav, s katerimi so večinoma odrasli zbadali svoje sosede.

Zbadljivke na temo živali

Zbadljivke ali celo žaljivke, kot so osel, krava, bik, koza itn., so prišle že iz marsikaterih ust.¹⁸ Zato ni nič nenavadnega, da se zbadljivke s tematiko živali, tako domačih kot tudi divjih, dokaj pogosto pojavljajo tudi v medkrajevnem zbadanju.

Na Slovenskem je morda najbolj znana zbadljivka s tematiko živali »žabar«, ki se nanaša na prebivalca Ljubljane. Zbadanje z žabo pa ni omejeno samo na Ljubljancane, ampak se pojavlja tudi drugod po Sloveniji, pogosteje v povezavi z močvirnatimi kraji. Tako se v Prekmurju obkladajo z »Gomiličanci vodijo žabe na lanci.¹⁹ Žaba prdne, pa se lanc raztrgne« (Rešek 1990: 56) ali »Bekovčari troubijo, trij krote roubijo. Mij mo je mleli, oni do je geli« (Rešek 1990: 54). Žaba je sicer tudi najbolj pogosta žival, ki se pojavlja v zbadljivkah.

Med bolj znanimi zbadljivkami je tudi polž oziroma »polžarji«. Tako ima Višnja Gora polža kar za simbol kraja (Zajc-Jarc 1993: 12-13). »Polžarji« so tudi v Motniku. V Višnji Gori sta se namreč stepla dva polža. Eden je pobegnil do Motnika in ker je tam premetaval hiše, so ga na Vranskem najprej priklenili in nato vlekli na Ločico, kjer so ga zaklali (Podbrežnik Vukmir in Kotnik 2009: 290-291).

Že samo kočevarska folklor pozna raznolike zbadljivke, povezane z živalmi, kot npr. »pobijalci kač« (Slovenska vas), »sove« (Draga), »kačji pastirji« (Stara cerkev), »kačice« (Škrilj pri Mozlju), »žrebci« (Kukovo) in »podgane« (Polom) (Tschinkel 2004: 191). Poznamo še zbadljivke, kot so »tolminska uš« (Tolmin), »ščurek« (Sinja Gorica), »lisjak« (Mala Ligojna), »petelin«, »kuzla«, »osel« (Hrib na Vrhniki) (Möderndorfer 1946: 286-287). V Prekmurju se zbadajo z »ečeki«, kar pomeni teleta (Beltinci), z »martinčki« (Martinjak), s »kozarji« (Mala vas), »kovrani« (lačni kot vrani – Filovci) in »bijaljami« oziroma bivoli (Košarovci). Vsaj pri nekaterih zbadljivkah z živalsko tematiko pa se v ozadju nastanka skriva zbadanje človeških lastnosti; tako zbadljivka »cuzeki« oziroma žrebeta za prebivalce Odrancev pravzaprav zbadajo značajsko lastnost. Zbadljivka namreč izvira iz tega, kako so prebivalci oko-

18 Raba poimenovanj naštetih živali kot zbadljivk je razvidna tudi iz gesel v *SSKJ* (2014), kjer je navedeno, da pomeni krava tudi »grobe-ga, nevzgojenega človeka«, osel »omejenega, neumnega človeka«, bik »neumnega, omejenega, zabitega človeka« in koza »neumno, domišljavo žensko«.

19 Lanac je narečno poimenovanje za verigo.

liških vasi videli in dojeli Odrančane, ko so peš, v koloni, eden za drugim hodili v cerkev v Beltince. Okoliškim prebivalcem se je zdelo, da so Odrančani videti kot mlada žrebeta, ki so še neločljiva od mame oziroma v tem primeru med seboj, oziroma so jih videli, kako so kot žrebeta tekli v cerkev in domov (Rešek 1990: 63-66; Spletni vir 5).

Zbadljivke na temo rastlin

Primerjava krajanov z rastlinami je druga skupina zbadljivk. To skupino bi sicer lahko povezali z zbadljivkami na temo hrane, veliko je namreč zbadljivk s tematiko poljščin, sadja ozoroma užitnih rastlin, kot npr. »krompirjevci« za prebivalce Polja pri Ljubljani in »kolerabca« za Vrhničane (Möderndorfer 1946: 286). Sem spada še nekoliko daljša zbadljivka »Višnjavci so bobarji, so z boba cerkev naredili, potle so gospuæda zapodili« (Sirk 2009: 138). Za vasi Dane, Podcerkev in Nadlesk v Loški dolini so sosedi navdih za zbadljivko našli v sadju. Prebivalce omenjenih vasi so zbadali z »malinarji« zato, ker je bilo tam dosti malin, ki so jih tamkajšnji prebivalci nabirali in nato prodajali v Trst in še kam (Ožbolt 2004: 291). V Kačjem potoku pa so dobili vzdevek »stiskalci borovnic«, ki skriva nejevoljo ali tudi nevoščljivost prebivalcev sosednjih vasi:

Med vasmi Mozelj, Rajndol, Kačji Potok, Suhi Potok in Kočarji se na nekem griču razprostira gozd »Štaudah«, v katerem še posebno dobro uspevajo borovnice. Glavnina borovnic zaradi ugodne lege pripada prebivalcem Kačjega Potoka. Samo oni nosijo borovnice na trg v mesto Kočevje in v okoliške kraje. Iz jeze zaradi tega jih sosede kličejo »Stiskalci borovnic«. (Tschinkel 2004: 189)

Obstajajo tudi zbadljivke, ki so nastale v povezavi z drevesi ali grmovjem, tudi s sadnim drevjem, kot pri zbadljivkah »na gabru pelcani« za prebivalce Metave in Sv. Barbare pri Vurbergu ali »pelcani na jelši« za prebivalce od Metave do Melja, ali pa kot pri zbadljivki »čeremož«, ki se drži prebivalcev Luč pri Žalcu, vir navdiha pa je češnji podobno drevo, verjetno višnja (Möderndorfer 1946: 286).

Zbadljivke na temo hrane

Z zgornjo skupino zbadljivk so tesno povezane zbadljivke s tematiko hrane, ki se prepletajo z zbadljivkami s tematiko poljščin, sadja in užitnih rastlin. Omenjam še nekaj zbadljivk, ki omenjajo različne jedi.

V Ribnici je zbadljivka »župca«, ker so z njo goljufali občinskega pastirja (Möderndorfer 1946: 286). Žirovničane so zbadali s »kašarji« (Stanonik 2017: 247–248). Kaša in močnik sta jedi, ki se med zbadljivkami kar nekajkrat pojavita, kot npr. v zbadljivki »tolkači močnika«, ki je veljala za kraj Kleč, ali v daljši zbadljivki: »Z moko zmešana kaša, pa ena na gobec, pa gremo, pa gremo, pa gremo v Kočevsko Reko« (Tschinkel 2004: 193–194).

V kar nekaj zbadljivkah zasledimo klobase oziroma mesne izdelke, kot npr.: »Križ kraž, kam krevljaš? V Dolenjo vas po pet klobas. Če jih poješ, domov ne smeš, če jih prodaš, domov ne znaš« (Gašperin 2007: 58) ali »Če greš v Št. Peter poješ pijat²⁰ jeter, če greš v Novo vas poješ en pjat klobas, če greš v Padno pa jih poješ eno pijadno,²¹ če greš v m'rišce poješ eno pišce« (Arhivski vir 1). V Gornji Brigi na Kočevskem pa so dobili vzdevek »kolesca klobase«.

V Gornji Brigi so nekoč koscem na zelo strm breg nesli južino v košari, v kateri je bila tudi debela klobasa. Med južino se je košara prevrnila, klobasa je padla ven in se kotalila dlje in dlje vse do vasi, kjer je pri nekem skednju prebila desko. (Tschinkel 2004: 190).

»Nadlieško maslo je krave paslo, je djalo be, ne bouš me, ne!« ali na kratko kar »maslarji« je zbadljivka za Nadles pri Ložu (Ožbolt 2004: 287; Möderndorfer 1946: 287), del šaljive pesmi, zapisane v Štreklevi zbirki, pa poje »Maruševčanci sami so maslari, kaj imaju, se za maslo daju« (SNP 8542; Štrekelj 1980: 686).

Tako kot v preostalih skupinah lahko takrat, kadar poznamo izvor, opazamo sekundarna sporočila zbadljivk. Tako na splošno pomanjkanje, ki so ga seveda prej zaznali odrasli kot otroci, kažeta zbadljivki »Banja Loka za kruhom joka« ali »Nova Sela so kruha vesela« (Primc 1997: 311). Na pomanjkanje pa namiguje tudi zbadljivka, kot je »otrobožerci« za kraj Smuke ali Kumrovo vas, kjer so jih zbadali z »Otroke na grbi, krompir v juhi« (Tschinkel 2004: 193, 196).

Zbadljivke na temo oblačil

Tudi različni oblačilni kosi so postali navdih za zbadljivke, kot npr. hlače v zbadljivkah »Purger iz Motnika, ima hlače iz hodnika;²² iz popirja klabuk, pa veter potegne, pa gresta puk! puk!« (Arhivski vir 3) ali »Cander iz Ljubljane, ima hlače spelane« (Arhivski vir 4). Tu so še zbadljivke za Borovničane in prebivalce Velike Poljane pri Ortneku, in sicer »coklarji«, za prebivalce Šmartnega Podsmreke pa »kučmarji« (Möderndorfer 1946: 287).

Vsem znana je zbadljivka za Ljubljančane, in sicer »ljubljske srajce«. O nastanku te znane zbadljivke, ki je še danes močno prisotna in v uporabi, predvsem kot negodovanje nad politiki in uradniki ter Ljubljančani na splošno, je etnolog Damjan Ovsec zapisal tako:

Izraz »ljubljske srajce« so konec 19. stoletja ponovno »vpeljali« ljubljanski Nemci. Kako je prišlo do tega? Ljubljanski Nemci so bili skoraj vsi po vrsti včlanjeni v svoje telovadno društvo, ki se je imenovalo Turnverein. Zato so jih slovenski Lju-

20 P(i)jat je narečno poimenovanje za krožnik.

21 Pijadna je narečno poimenovanje za pladenj ali skledo.

22 Hodnik je poimenovanje za grobo tkano platno.

bljančani imenovali »turnarji«. Tako Nemci kot Slovenci so radi zlasti ob nedeljah hodili na Šmarno goro, znamenito izletniško točko pri Ljubljani. Nekoč so Slovenci spet prišli na Šmarno goro. Dan je bil topel in vsem je bilo vroče. // Zato so pregretri Nemci slekli premočene srajce in jih razobesili naokrog po vejah in plotovih, da bi se na vejah posušile. Slovenci so jih seveda začeli takoj zbadati in jih zmerjati z »ljubljskimi srajcami«. Bilo je veliko smeha, kasneje v dolini pa so zgodbo vsi po vrsti na široko razkladali. Tako se je nemških turnarjev prijel vzdevek ljubljanske srajce. Izraz se je hitro prenesel še na preostale Nemce, ki so bili manj športnega duha. (Ovsec 1997b: 12–13)

Kot piše Ovsec, se je zbadljivka pozneje prenesla na vse Ljubljance, v določenem obdobju pa niti ni bila več razumljena kot taka. S to in z oznako »frakarji« so se Ljubljanci, ker je pomenila večvrednost oziroma meščanstvo, celo ponašali (Ovsec 1997b: 13).

Zbadljivke na temo obrti in opravil

Nastanek zbadljivk so navdahnile tudi različne obrti, ki so jih opravljali prebivalci raznih krajev. »Meklarji« je zbadljivka za kraj Kuštanovci, kjer so delali metle, Bratonci pa poznajo zbadljivko »žlicari«, v kraju so namreč med prvimi v okolici izdelovali in krivili lesene žlice (Rešek 1990: 63, 65; Spletni vir 6). Lonci in lončarstvo so botrovali zbadljivki »lončarje« za Polance, zbadali so jih: »Polančarje samo so lončarje, v druge lonce tujlijo pa žabe gūjlijo« (Rešek 1990: 59). Tukaj sta še zbadljivki »strgači smole« (Grčarice, Rdeči Kamen) ali »krtačniki«, vzdevek, ki bi si ga naj v Kačjem Potoku naredili kar sami:

Od davnih časov so tu izdelovali domač loden in prave ovčje volne. Volno so krtačili in nato predli. Delavci iz Kačjega Potoka so bili kmalu iskani po vsej deželi in klicali so jih celo slovenski sosede iz Kočevskih Poljan in okolice. Delavci so sami sebe klicali krtačniki in tudi drugi so jih imenovali tako. (Tschinkel 2004: 189)

V vasi Pečarovci so nekoč vsi pridelovali lan in tkali laneno platno, zato se jih je prijela zbadljivka »zgrebaši«, kar bi se dalo prevesti kot pridelovalci lanu oziroma tkalci platna (Rešek 1990: 65; Spletni vir 7).

Zbadljivke na temo različnih predmetov

V zbadljivkah pa se pojavljajo tudi različni drugi predmeti, ki niso povezani z obrtni. V nekaterih zbadljivkah in šaljevih pesmih se določenim krajem tako pripisujejo aduti oziroma različni predmeti, kot npr. v zbadljivkah iz Prekmurja:

»Idemo v Dolič po piskrič, / v Selo po melo, / v Odrance po žgance, / v Krog po drog, / v Hotizo po mizo, / v Kipšince po klince.« (Rešek 1990: 55)

»Idemo v Trnje po vrnje, / v Gomolice po vilice, / v

Odrance po žgance, / pod Lipo pa po pipo.« (Rešek 1990: 61)

S svedrom povezana zbadljivka »Vsak po svoje, Bohinj pa s svedram« oziroma na kratko »svedraši« se drži Bohinjcev, ker so za stavo kravo odrli s svedrom (Cvetek 1993: 314). Beseda sekirca je jezila Tuhinjce iz bližine Kamnika, fouč, nož krivček, pa je jezil Dobrepoljčane (Möderndorfer 1946: 287).

Druge tematike, ki se pojavljajo v zbadljivkah

Na tem mestu je smiselno omeniti še druge vire navdiha za zbadljivke, kot npr. narečje, človeške lastnosti, lego kraja, kakšne posebne dogodke ali pa besedne igre. Tako je bila za vas Cvišlerji zbadljivka »volčji strelci«, ker so nekoč namesto volka ustrelili psa (Tschinkel 2004: 188), »uhač«, tudi »Koprivsko uho«, je zbadljivka za Koprivce in se navezuje na oslova ušesa, znane so namreč prigode o oslu, v Koprivi privezanem na cerkveni zvon (Matičeto 2019: 100–102). Rakičani (pri Pivki) so »lopatarji«, najverjetneje zaradi ledinskega imena »na Lopati« (Šabec 2017: 128), za Jelovčane so govorili »Jelóvčan je vrag ud človika«, znana je bila tudi zbadljivka »Čič hudič, nima nič« (Podberšič 2007: 167); in še bi se našli takšni in drugačni primeri.

Ne samo da so imeli krajani določenih krajev svoje vzdevke, ki so postale zbadljivke, imena določenih krajev so lahko postala zbadljivka za posamezno osebo. Tako je npr. v preteklosti oznaka Lemberžan veljala za osebo, ki ni šolana, nima velike družbene veljave in dela neumnosti, bedarije ali pa je butasta, neumna. Stavek »Si kot Lemberžan!« je bil v širši okolici Lemberga med odraslimi splošno znan izraz neodobravanja (Šrampf Vendramin 2015: 177). Zanimiv je tudi primer zbadljivke Rezijan, s katero so na Trnovski planoti zmerjali brusače, ki so hodili okoli:

Posebej starejši ljudje vedo povedati, da je Rëzijan pomenilo neurejenega, zanemarjenega človeka, tako so verjetno dojemali Rezijane, ki so bili zaradi narave svojega dela in daljše odsotnosti od doma pogosto umazani, utrujeni in lačni. // Rezijan je bila zmerljivka, primerljiva s ciganom. (Kolenc 2015: 31–32)

Opozorila bi še na en vidik, kajti še zlasti v zbadljivkah, ki niso v obliki vzdevkov, zasledimo, da so v posamezno zbadljivko oziroma kratko zbadljivo pesem lahko vključene tudi različne tematike in ne samo ena, kot npr. v zbadljivki »Filofčarje tujlijo, žabe se njim mijljo. Žaba dene: reg, reg, reg, Filofčaron v čobe drek« (Rešek 1990: 56), v kateri se prepletata skatološka in živalska tematika.

Sklep

Krajevno zbadanje ni (bilo) nekaj eksotičnega, redkega, ampak del vsakdana, del identitetnih procesov, del ločevanja ene skupnosti od druge. Pri krajevnem zbadanju gre navadno za zbadanje navad, značilnosti in vedenja prebivalcev sosednje vasi, mesta, pokrajine ali države. Namen

takšnega zbadanja je provokacija, norčevanje iz duhovnih, socialnih pomanjkljivosti, ločevanje od drugih in krepitev lastne samozavesti. Zbadljivke, katerih namen je zbadanje prebivalcev sosednjih vasi, krajev, mest ali držav, lahko razumemo tudi kot obliko etničnega oziroma regionalnega humorja, katerega namen sta ločevanje in pozicioniranje »nas« in »drugih«, torej kot del identitetnih procesov (Šrampf Vendramin 2015: 195–197; Vucetic 2004).

Še zlasti pri krajevnem zbadanju lahko v tematikah in sporočilih, ki se pojavljajo v zbadljivkah, sklepamo, da te niso bile del otroškega sveta, ampak v največji meri del sveta odraslih. Takšnih in drugačnih primerjav, ki so bile vir navdiha za zbadanje v vseh oblikah (kratkih, dolgih, proznih, ritmiziranih), je kar nekaj, kakšna tudi s tematiko, ki v tem članku ni omenjena. Vsekakor pa je iz zbadljivk, še zlasti tistih, za katere vemo, kaj je botrovalo njihovu nastanku, razvidno, da so ljudje vir navdiha zanje pogosto našli v vsakdanjem življenju, stvarnem svetu okolice, v človeških lastnostih in medosebnih odnosih. Tako so pogoste zbadljivke, ki se navezujejo na hrano in rastline, oblačilne kose, predmete in obrti ali dejavnosti, ki so jih opravljali prebivalci zbadanega kraja.

V zbadljivkah se pojavljajo tudi teme, ki sicer v družbi zbujajo odpor. Humor je namreč sredstvo, ki omogoča, da se nekatere tabu teme, kot so skatološke in seksualne teme, pa tudi družbeno nesprejemljive želje tako otrok in mladostnikov kot tudi odraslih, povedo in razrešijo brez sankcij. Tako pri odraslih kot pri otrocih pa je humor sredstvo, ki omogoča preizkušanje in prestopanje družbenih norm brez resnejših posledic in kazni. Funkcija šaljenja in zbadanja je torej tudi v tem, da tabuizirane želje in nagnjenja kanalizirata na sprejemljiv način (Hauser 2005: 187; Vucetic 2004: 11–13).

Krajevno oziroma sosedsko zbadanje lahko torej razlagamo z identitetnimi procesi, kajti nenehno definiranje meja v socialnih odnosih z drugimi, določanje lastnih vrednot in poudarjanje drugačnosti sosedov ohranja pripadnost lastni skupini (Barth 1969: 15–16). Med segmenti določanja meja in poudarjanja razlik so med drugim tudi zbadljivke. Kaj vse je (bilo) v medsosedskih odnosih v slovenskem prostoru razumljeno kot drugačno in zato primerno za tarčo zasmehovanja, pa je predstavljeno v pričujočem članku.

Zahvala

Besedilo je nastalo v okviru raziskovalnega programa *Etnološke in folkloristične raziskave kulturnih prostorov in praks* (P6-0088 (B)), ki ga sofinancira Javna agencija za raziskovalno dejavnost Republike Slovenije iz državnega proračuna.

Literatura

APTE, Mahadev L.: *Humor and Laughter: An Anthropological Approach*. Ithaca, London: Cornell University Press, 1985.

BABIČ, Saša: Uganka v časovnem prerezu. V: Alenka Žagar (ur.), *Recepcija slovenske književnosti*. Simpozij Obdobja 33. Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete, 2014, 23–29.

BABIČ, Saša: *Beseda ni konj: Estetska struktura slovenskih folklornih obrazcev*. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU, 2015.

BARTH, Fredrik: Introduction. V: Fredrik Barth (ur.), *Ethnic Groups and Boundaries: The Social Organization of Cultural Difference*. Boston: Little, Brown and Company, 1969, 9–38.

BLANK, Trevor J.: Cheeky Behavior: The Meaning and Function of 'Fartlore' in Childhood and Adolescence. *Children's Folklore Review* 32, 2010, 61–85.

DAVIES, Christie: Ethnic Jokes, Moral Values and Social Boundaries. *The British Journal of Sociology* 33 (3), 1982, 383–403.

DAVIES, Christie: *Jokes and their Relation to Society*. Berlin, New York: Mouton de Gruyter, 1998.

DEPENAU, David: *Die Necknamen in Stadt und Landkreis Karlsruhe: Von Dohlenaze, Holzlumpe und Milchsäule*. Heidelberg, Ubstadt Weiher, Basel: Verlag Regionalkultur, 2001.

DEPENAU, David: *Die Ortsnecknamen in Stadt und Landkreis Rastatt und im Stadtkreis Baden-Baden: Von Gelfessler, Käschdeigel und Schdaffelschnatzer*. Heidelberg, Ubstadt Weiher, Basel: Verlag Regionalkultur, 2003.

FISCHER, Helmut: Spott. V: Rolf Wilhelm Brednich (ur.), *Enzyklopädie des Märchens: Handwörterbuch zur historischen und vergleichenden Erzählforschung*, Zvezek 12. Berlin, New York: W. de Gruyter, 2007, 1080–1086.

FRITZ-SCHEUPLEIN, Monika, Almut König in Sabine Krämer-Neubert: *Dreidörfer Narrn stehn auf drei Sparrn: Ortsnecknamen in Unterfranken*. Würzburg: Königshausen & Neumann, 2012.

GIDDENS, Anthony: *Modernity and Self-identity: Self and society in the Late Modern Age*. Stanford: Stanford University Press, 2005.

GINGRICH, Andre: Conceptualising Identities: Anthropological Alternatives to Essentialising Difference and Moralizing about Othering. V: Gerd Baumann in Andre Gingrich (ur.), *Grammars of Identity / Alterity: A Structural Approach*. New York: Berghahn Books, 2004, 3–17.

GRUNER, Charles R.: *The Game of Humor: A Comprehensive Theory of Why we Laugh*. New York: Routledge, 2017.

GUNDELACH, Peter: Joking Relationships and National Identity in Scandinavia. *Acta Sociologica* 43 (2), 2000, 113–122

HAUSER, Stefan: *Wie Kinder Witze erzählen: Eine linguistische Studie zum Erwerb narrativer Fähigkeiten*. Bern: P. Lang, 2005.

JENKINS, Richard: *Being Danish: Paradoxes of Identity in Everyday Life*. Copenhagen: Museum Tusulanum Press, 2011.

KLOBČAR, Marija: *Na poti v Kamnik*. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU, 2016.

KOLENC, Petra: »V Reziji« na Trnovski planoti. *Izvestje Raziskovalne postaje ZRC SAZU v Novi Gorici* 12, 2015, 30–33.

LEGMAN, Gershon: *Rationale of the Dirty Joke: An Analysis of Sexual Humor*. New York: Simon and Schuster, 2007.

- MARCINIAK, Perzemyslaw: Philogelos. V: Salvatore Attardo (ur.), *Encyclopedia of Humor Studies*. Los Angeles: SAGE Publications, 2014, 265–266.
- MERHAR, Boris: Ljudska pesem. V: Lino Legiša in Alfonz Gspan (ur.), *Zgodovina slovenskega slovstva*. Ljubljana: Slovenska matica, 1956, 31–114.
- MOSER, Hugo: *Schwäbischer Volkshumor*. Stuttgart: W. Kohlhammer Verlag, 1950.
- ORING, Elliott: *Jokes and their Relations*. New Brunswick, London: Transaction Publishers, 2010.
- STANONIK, Marija: *Slovenska slovstvena folklor*. Zbirka Klasje. Ljubljana: DZS, 1999.
- STANONIK, Marija: *Procesualnost slovstvene folklor*: Slovenska nesnovna kulturna dediščina. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU, 2006.
- STANONIK, Marija: Name-calling in Slovenia: »We« and the »Others«. *Etnolingvistyka* 20, 2008, 123–148.
- STANONIK, Marija: *Etnolingvistika po slovensko*. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU, 2017.
- ŠRIMPF VENDRAMIN, Katarina: Anekdote o Lamberžanih in vpliv ljudskega izročila na Butalce Frana Milčinskega. *Studia mythologica Slavica* 16, 2013, 233–246.
- ŠRIMPF VENDRAMIN, Katarina: Butalci in süha roba Frana Milčinskega med slovensko pripovedno tradicijo in avtorstvom. V: Alenka Žbogar (ur.), *Recepcija slovenske književnosti*. Simpozij Obdobja 33. Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete, 2014, 463–470.
- ŠRIMPF VENDRAMIN, Katarina: *Ustno izročilo in kulturni spomin v zgornjem Obsotelju*. Doktorska disertacija. Nova Gorica: Univerza v Novi Gorici, Fakulteta za podiplomski študij, 2015.
- TERSEGLAV, Marko: Reškova zbirka šaljivih pesmic. V: Dušan Rešek (ur.), *Strijc so strino: Šaljive in erotične ljudske pesmi iz Prekmurja*. Murska Sobota: Pomurska založba, 1990, IX–XVIII.
- UDE-KOELLER, Susanne: Kirche verschieben (AaTh 1326). V: Hermann Bausinger, *Enzyklopädie des Märchens: Handwörterbuch zur historischen und vergleichenden Erzählforschung*. Zvezek 7. Berlin, New York: W. de Gruyter, 1993, 1380–1381.
- UTHER, Hans-Jörg: *The Types of International Folktales: A Classification and Bibliography, Based on the System of Antti Aarne and Stith Thompson; part II*. FFC 285. Helsinki: Suomalainen Tiedeakatemia = Academia Scientiarum Fennica, 2004.
- VAN DER GEST, Sijaak: Scatological Children's Humour, Notes from the Netherlands and Anywhere. *Etnofoor* 28 (1), 2016, 127–140.
- VRABIČ, Jerneja: Kraji zapisov in mesta v izbranih slovenskih ljudskih pesmih. *Slavistična revija* 60 (3), 2012, 517–525, 528–535.
- VUCETIC, Srdjan: Identity is a Joking Matter: Intergroup Humor in Bosnia. *Spaces of identity* 4 (1), 2004, 7–34; <https://soi.journals.yorku.ca/index.php/soi/article/view/8011/7167>, 4. 7. 2019.
- Viri
- CVETEK, Marija: *Naš voča so včas zapodval: Bohinjske pravljojce*. Ljubljana: Kmečki glas, 1993.
- GAŠPERIN, Roman: *Enci benci na kamenci 3: Slovensko otroško izročilo*. Ljubljana: Mladinska knjiga, 2007.
- GAŠPERIN, Roman: *Enci benci na kamenci 4: Slovensko otroško izročilo*. Ljubljana: Mladinska knjiga, 2018.
- GORSKI, Rok D.: Smešnice o Lemberžanih. *Brus* 20, 1890, 159.
- HVALA, Nataša: *Divje babe na žlikrofih: Foklorne in spominske pripovedi s hribov, planot, iz grap in kotlin od Porezna do Javornika in od Vojskega do Zavrata*. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU, 2018.
- KNIFIC, Bojan: Izštevanke in zbadljivke. *Folkloristik* 5, 2006, 38–42.
- KOCJAN, Danila, Jelka Hadalin: *Beži zlodej, baba gre: Kraške štorije*. Ljubljana: Kmečki glas, 1993.
- MAJAR, Matija: Nekaj od Slovincov. *Kmetijske in rokodelske novice* 2 (44), 1844, 175–176.
- MATIČETOV, Milko: *Bedenice: Kraški šopek Milka Matičetovega iz Koprive*. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU, 2019.
- MÖDERNDORFER, Vinko: *Verovanja, uvere in običaji Slovencev: (narodopisno gradivo). Knj. 5. Borba za pridobivanje vsakdanjega kruha*. Celje: Tiskarna Družbe sv. Mohorja, 1946.
- OVSEC, J. Damjan: »Če boš rekel A, te bom na gobec do Ž.« Ljudske zbadljivke. *Gea* 7 (7), 1997a, 78–79.
- OVSEC, J. Damjan: Splošno o srajci, posebej še o »ljudskih srajcih«. *Gea* 7 (5), 1997b, 12–13.
- OŽBOLT, Milena: *Andrejeva stopinja*. Ljubljana: Kmečki glas, 2004.
- PODBERSIČ, Renato: *Čičke prekvantice z Goca: Folklorne obrazci z Golca v Slovenski Čičariji*. Koper: Libris, 2007.
- PODBREŽNIK VUKMIR, Breda in Irena Kotnik: *Čuden prečudež: Folklorne in druge pripovedi iz Kamnika in okolice*. Celje: Celjska Mohorjeva družba, 2009.
- PRIMC, Jože: *Okameneli mož*. Ljubljana: Kmečki glas, 1997.
- REŠEK, Dušan: *Strijc so strino: Šaljive in erotične ljudske pesmi iz Prekmurja*. Murska Sobota: Pomurska založba, 1990.
- SIRK, Darinka: *Ivánov venec: Briške šege in navade*. Dobrovo: samozaložba, 2009.
- SSKJ: Slovar slovenskega knjižnega jezika, druga, dopolnjena in deloma prenovljena izdaja: Spletna izdaja 2014. Ljubljana: Založba ZRC, Znanstvenoraziskovalni center SAZU, 2014, <https://fran.si/133/sskj2-slovar-slovenskega-knjiznega-jezika-2/>, 21. 8. 2019.
- ŠABEC, Drago: Vzdevki vaščanov na Pivki. *Glasnik SED* 57 (1/2), 2017, 128–130.
- ŠTREKELJ, Karel: *Slovenske narodne pesmi*. Ljubljana: Cankarjeva založba, 1980.
- TSCHINKEL, Wilhelm: *Kočevarska folklor: V šegah, navadah, pravljicah, povedkah, legendah in drugih folklornih izročilih*. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU, 2004.

ZAJC-JARC, Mihaela: *Duhan iz Višnje Gore*. Ljubljana: Kmečki glas, 1993.

Arhivski viri

Arhivski vir 1: Arhiv folklornega gradiva ISN, Inštitut za slovensko narodopisje ZRC SAZU, Zbirka Marije Stanonik. Ljubljana: ZRC SAZU.

Arhivski vir 2: ŠZ 6/217. Arhiv folklornega gradiva ISN, Inštitut za slovensko narodopisje ZRC SAZU, Štrekljeva zbirka. Ljubljana: ZRC SAZU.

Arhivski vir 3: ŠZ 3/124, 1. Arhiv folklornega gradiva ISN, Inštitut za slovensko narodopisje ZRC SAZU, Štrekljeva zbirka. Ljubljana: ZRC SAZU.

Arhivski vir 4: ŠZ 3/124, 2. Arhiv folklornega gradiva ISN, Inštitut za slovensko narodopisje ZRC SAZU, Štrekljeva zbirka. Ljubljana: ZRC SAZU.

Spletni viri

Spletni vir 1: Ortnecksnamen; <http://www.ortsnecknamen.de>, 16. 7. 2019.

Spletni vir 2: Liste von Ortsspottnamen; https://regiowiki.at/wiki/Liste_von_Ortsspottnamen, 16. 7. 2019.

Spletni vir 3: Datenbank der Ortsneckenamen in Unterfranken; <http://udi.germanistik.uni-wuerzburg.de/wp/projekte/ortsneckenamen-in-unterfranken/>, 16. 7. 2019.

Spletni vir 4: Spletna stran Forum.Over.Net, Najbolj znani vici o korošcih, primorcih, štajercih ...; <https://med.over.net/forum5/viewtopic.php?f=151&t=5287531>, 15. 11. 2015.

Spletni vir 5: RUBIN, Simon: Zakaj so Odrančani »cuzeki«?, 1. 4. 2014; <https://sobotainfo.com/novica/lokalno/zakaj-so-odrančani-cuzeki/52335>, 25. 7. 2019.

Spletni vir 6: RUBIN, Simon: Prebivalcem katere vasi so govorili »žlicarji«?, 4. 7. 2014; <https://sobotainfo.com/novica/lokalno/prebivalcem-katere-vasi-so-govorili-zlicarji/69461>, 2. 7. 2019.

Spletni vir 7: RUBIN, Simon: Prebivalci katere vasi so »zgrebasi«?, 29. 8. 2014; <https://sobotainfo.com/novica/lokalno/prebivalci-katere-vasi-so-zgrebasi/80867>, 2. 7. 2019.

“Medanc Podklanc Saw a Turd and Thought It Was Mush” Forms, Content and Function of Local Taunting in Slovenian Lands

Local mocking and taunting was strongly present in Slovenian Lands. It was not something exotic, rare, but part of everyday life, a part of identity processes, a part of separating one community from another. It usually involved taunting the inhabitants of a neighbouring village, town, province or state about their habits, characteristics and behaviour. The purpose of such jeers was provocation, making fun of spiritual and social flaws, self-separation from others, and strengthening self-confidence. Mockery at the expense of residents of different places can therefore be found in several forms (short, long, prose, rhythmic). People usually found the inspiration for local jeers and word plays in everyday life and activities, as well as in the real world that surrounded them. Therefore, most jeers were related to food and plants, clothing, objects and crafts or activities performed by the residents of the mocked place. An analysis of the emerging topics or inspirations for jeers reveals that local jeers were not primarily part of the children's world, but largely part of the adult world.

The explanation for the mockery and teasing aimed at the inhabitants of neighbouring villages, towns, cities or countries can also be interpreted in the context of identity processes, because constantly defining boundaries in social relations with others, as well as defining one's own values and emphasising the neighbours' differences maintains belonging to one's own group. One segment of delineating and highlighting differences are jeers. The article presents what was understood as different in Slovenian neighbourhood relations and therefore as a fitting target of ridicule.

NADIA MOLEK: Biti Slovenec v Argentini: Kompleksnost identifikacijskih procesov argentinskih Slovencev.

Založba ZRC, ZRC SAZU (zbirka Migracije), Ljubljana 2019, 196 str.

V knjigi predstavljena raziskava je predelana diplomska naloga, v kateri je avtorica Nadia Molek raziskovala vprašanja identitete Slovencev v Argentini. Kot potomka priseljencev, ki so v Argentino prišli v obdobju med obema svetovnim vojnima, je del otroštva v 80. letih 20. stoletja preživela v Sloveniji. Po vrnitvi v Argentino se je med svojim odrasčanjem pri tamkajšnjih slovenskih priseljencih soočala z različnimi razhajajočimi se koncepti v dojetju slovenstva; motivacija za obravnavo izbrane teme torej izvira iz avtoričine osebne izkušnje.

V argentinski antropološki strokovni literaturi skoraj ni raziskav, ki bi se posvečale slovenskim ali slovanskim priseljencem. Številne, ki so nastale v Sloveniji, pa se v glavnem osredotočajo na ekonomske migrante iz obdobja med obema svetovnim vojnima in politične migrante, ki so v Argentino odšli po drugi svetovni vojni. Raziskava Nadie Molek to vrzel zapolnjuje tako, da v raziskavo primerjalno vključi tudi izseljevanje pred prvo svetovno vojno.

V uvodnem poglavju avtorica predstavi hipoteze, namen raziskave in metodološke pristope, sledi pregled temeljnih pojmov s splošnim, a kritičnim pregledom teorij, ki se ukvarjajo z mehanizmi oblikovanja, izražanja in doživljanja etnične identitete v različnih družbenih kontekstih, predvsem v manjšinskih skupnostih. Ob tem avtorica presoja primernost posameznih modelov za obravnavo Slovencev v Argentini.

Avtorica na podlagi gradiva, ki ga je na terenu zbrala z lastnim opazovanjem dejavnosti in organizacijskega ustroja slovenskih skupnosti in s številnimi intervjuji s pripadniki vseh skupin migrantov, raznih interesnih in generacijskih skupin in posameznikov ter s podporo drugih virov ugotavlja, da so oblike zavedanja slovenstva lahko zelo različne, predvsem pa so močno povezane z obdobjem priselitve. Ključni razlog za to sta zelo kompleksna argentinski in hkrati slovenski zgodovinsko-politični kontekst, v katerem (ali zaradi katerega) so se Slovenci selili v Argentino. Analiza zajema tri glavne priseljske tokove Slovencev v Argentino.

Prvi slovenski izseljenci so v Argentino odšli ob koncu 19. stoletja; zanje je značilno, da niso (organizirano) gojili slovenske identitete. Svoje korenine so začeli iskati in slovenstvo ponovno odkrivati šele po osamosvojitvi leta 1992. Avtorica oba procesa opiše kot vzpostavitev slovenske identitete, predstavniki te skupine pa jo opisujejo kot »prebujenje«. Za podoben proces gre med ekonomskimi in političnimi migranti, ki so v Argentino odhajali v obdobju med obema svetovnim vojnima. Vzrok za »pozabo« so bile razmere v Argentini – država je tedaj potrebovala argentinske državljane, torej Argentinec ne glede na izvor, za-

to je bilo poudarjanje druge narodne pripadnosti nezaželeno, celo nevarno. Zakrivanje distinktivnih lastnosti, kot je jezik, je olajšalo integracijo v novo okolje. Raba slovenščine je bila torej omejena na komunikacijo med sorodniki in znanci.

Prav nasprotno pa velja za politične begunce, ki so po drugi svetovni vojni v Argentino odšli s t. i. tretjim selitvenim tokom. Zanje je bila nacionalna, torej slovenska identiteta med najpomembnejšimi vrednotami, zato so jo skrbno negovali in v sobotnih slovenskih šolah, s sodelovanjem v gledaliških predstavah idr. kulturnih aktivnostih skupnostih prenašali na svoje potomce, še zlasti rigorozno v jezikovnem in verskem pogledu, pa tudi na drugih področjih slovenske kulture. Tako so slovenska hrana (potica), simboli (Triglav, slovenska zastava) in slovenska glasba (zborovsko petje ljudskih pesmi, zabave s t. i. slovensko narodnozabavno glasbo) zanje močni etnično-identifikacijski atributi. Povojni priseljenci so torej ustvarili skupnost, ki je v primerjavi s prejšnjima dvema med seboj veliko bolj povezana in organizirana. Pripadniki te slovenske skupnosti vzdržujejo stike s Slovenijo, v Argentini se srečujejo pri verskih obredih in ob praznikih, družijo se ob kulturnih dejavnostih, dogodkih in prireditvah, zaželeno so poroke med pripadniki slovenskega rodu. Avtorica analizira tudi razmišljanja mladih in zanje ugotavlja, da se nekateri že odklikajo od tradicionalnih vzorcev slovenstva, kar se kaže npr. v vse večjem številu mešanih zakonov, drugačnih oblikah zabave (rokovska glasba) ipd. Raziskovalka opaža, da je skupnost do omenjenih sprememb med mladimi vse bolj prizanesljiva, saj se zaveda, da bi jo sicer mladi lahko zapustili.

* Barbara Ivančič Kutin, dr. literarnih ved, znanstvena sodelavka, ZRC SAZU, Inštitut za slovensko narodopisje, Novi trg 2, 1000 Ljubljana; b.ivancic@zrc-sazu.si.

Avtorica navaja tudi načine, kako se pripadniki posameznih migracijskih tokov samoopredeljujejo v razmerju do pripadnikov drugih dveh skupin. V tem kontekstu je prelomno leto 1945: tisti, ki so prišli v Argentino pred tem letom, se imenujejo »stari« Slovenci, povojni priseljenci pa »novi« Slovenci. To razmejevanje ni zgolj točka na kronološki osi, pač pa izraža tudi raz-

like v družbenem ustroju in ideološki pripadnosti. Navzkrižna stališča povzročajo vzajemno in strogo razmejevanje med nami (»mi«) in njimi (»oni«) ter ustvarjajo ločene skupine. Je pa med izjavami, ki jih navaja avtorica, zaznati tudi željo po preseganju teh opredelitev. Znanstvena monografija Nadie Molek, ki je podprta s številnimi citati in razmišljanji intervjuvancev (kar je še zlas-

ti dragoceno), prinaša nova spoznanja o različnosti dojemanja slovenstva med slovenskimi migranti v Argentini, zato je bogat vir informacij ne le za antropologe, ki se posvečajo vprašanjem nacionalne identitete v manjšinskih kulturah, pač pa tudi za širok spekter raziskovalcev, ki se ukvarjajo s Slovenci zunaj meja t. i. matične države, z njihovo zgodovino in kulturo.

ANJA MLAKAR: Skrivnostni tujec in demonski sovražnik: Drugi in drugost v slovenski slovstveni folklori.

Založba ZRC, ZRC SAZU (Studia mythologica Slavica – Supplementa), Ljubljana 2019, 239 str.

Vsakič znova sem na podlagi prikazov v medijih pa tudi v vsakdanjih pogovorih, ko je bilo govora o temi tujcev, ki se k nam priseljujejo ali pa prečkajo slovensko ozemlje, začutila nekaj, kar je bilo globlje od izrečene retorike sumničavosti, nezaupanja in včasih čistega sovraštva. [...] Čutila sem, da se v takih trenutkih premakne nekaj globoko v nas. Nekaj prvinskega. (str. 7)

S to mislijo nas avtorica Anja Mlakar uvede v svoje delo, v katerem predstavi rezultate svojega raziskovanja in razmišljanja o Drugih in drugosti v slovenski slovstveni folklori. Tematika avtorica predstavi strukturirano, od same konceptualizacije drugosti prek dosedanjih raziskav identitete in drugosti v folkloristiki, zgodovinskih Drugih, folklore in kolektivnega spomina ter razmišljanj o možnih razlogih za neskladja med zgodovinsko resničnostjo in folkloro do večnih Drugih in Drugih med nami. Tematika aktualnih Drugih, torej Drugih med nami, zaradi trenutnih družbenih razmer bralca še zlasti nagovori k razmišljanju o Drugih in drugosti ter o njegovem lastnem in družbenem odnosu do problematike. Tako lahko zapišem, da je knjiga izšla v pravem trenutku in je odlično izhodišče za iskanje odgovorov na vprašanja, ki se nam porajajo ob aktualnemu dogajanju v našem vsakdanu. Knjiga je preoblikovana doktorska disertacija in ima poleg predgovora, uvoda in zaključka sedem tematskih sklopov ali poglavij. V uvodu avtorica predstavi termina »Drugi« in »drugost«, nakaže pa tudi na obe kategoriji Drugih, ki ju obrav-

nava v nadaljnjih poglavjih: tako opredeli Druge, s katerimi so se prebivalci slovenskih pokrajin srečevali v preteklosti in so se ohranili zgolj v kolektivnem spominu (v slovenski slovstveni folklori so med njimi največji pečat pustili Turki, Francozi in Huni, na katere se avtorica tudi osredotoča), in Druge, s katerimi smo v vsakdanjem stiku (tu so najpomembnejši Romi, Judje in aktualni Drugi – priseljenci). Knjigo nadaljuje poglavje o konceptualizaciji drugosti, v katerem se avtorica osredotoči na izvor samega procesa drugačenja, na potrebe, ki jih razume kot tiste, ki pripeljejo do drugačenja in konstrukcije Drugega, na same definicije Drugega ipd. V drugem poglavju avtorica bralcu predstavi tudi dosedanje raziskave identitete in drugosti v folkloristiki, nato pa v tretjem poglavju preide na konkretne primere drugosti v slovenski folkloristiki. Tam sprva nameni pozornost Drugim, s katerimi so Slovenci prišli v stik v zgodovini, za potrebe raziskave pa te zoži na tiste zgodovinske Druge, ki se v slovenski folklori pojavljajo največkrat – Turke, Francoze in Hune. V tem poglavju poudarek namenja predvsem »razmerju med folkloro in zgodovinsko re-

* Tisa Kučan Lah, študentka 2. letnika, Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta, Oddelek za etnologijo in kulturno antropologijo, Zavetiška 5, 1000 Ljubljana; tisa.kucan@gmail.com.

sničnostjo z namenom ločevanja med elementi in motivi, ki so splošno folklorni, in tistimi, ki se skladajo z zgodovinsko resničnostjo» (str. 48).

V podpoglavja, v katerih je pozornost namenjena posameznim skupinam Drugih, so vključene tudi povedke, ki jih je avtorica, če so objavljene v celoti, navedla v obliki iz vira, saj je s tem želela čim pristneje prikazati jezik pripovedovalca.

Med zgodovinskimi Drugimi se avtorica temeljiteje posveti Turkom, ki so na Slovenskem pustili pečat v času svojih vpadov. Njihova podoba v slovenski slovstveni folklori se »sklada s podobo demoniziranega barbarskega sovražnika« (str. 55). V pripovedkah se poleg njihove krutosti in barbarstva pojavljajo tudi religijske dihotomije ter etnične podobnosti/različnosti in jezikovne drugačnosti. Tem značilnostim Turkov v slovenski slovstveni folklori se avtorica podrobneje posveti v odlomkih o ustanovitvi novih naselij po napadu Turkov, zamenljivosti različnih vrst drugosti v folklori in o pomenu tega za folkloro o Turkih. Piše tudi o njihovem odnosu do fizičnega prostora, zadnji dve podpoglavji tega sklopa pa namenja nadnaravnemu v folklori o Turkih in liku junaka, ki je premagal Turke (npr. Peter Klepec).

Zaradi okupacije slovenskega ozemlja v času Ilirskih provinc so za slovensko folkloro postali pomembni tudi Francozi. Slovstveno folkloro o Francozih je avtorica skrčila na manjše kategorije, utemeljene na podlagi podobnih vsebinskih motivov. Kot zadnje iz te skupine v nekoliko krajšem poglavju predstavi še Hune, ki so v slovenski

folklori prav tako pustili močan pečat, čeprav je po njihovem odhodu z ozemlja današnje Slovenije to območje prečkalo še kar nekaj, kot pravi avtorica, barbarskih plemen.

O razmerju med folkloristiko, zgodovino in kolektivnim spominom avtorica razmišlja še v dveh krajših poglavjih, nato pa v šestem poglavju preide na že prej omenjeni drugi sklop Drugih, ki jih imenuje Večni Drugi. V to kategorijo uvršča etnične skupnosti, s katerimi so imeli Slovenci dolgotrajnejši stik, osredotoči pa se na Rome in Jude. Sama pravi, da je prve izbrala zaradi njihovega velikega vpliva na slovensko slovstveno folkloro, druge pa zato, ker so imeli velik vpliv na folkloro drugih narodov, s katerimi smo imeli pogostejše stike.

Romi, ki na območju današnje Slovenije bivajo že več kot 600 let, so v slovenski folkloristiki precej opazni, spremljajo jih mnogi stereotipi, njihova podoba pa je izrazito mistična in ambivalentna. Avtorica v tem poglavju predstavi zgodovino Romov, njihov položaj v Sloveniji, folkloristične raziskave in slovstveno folkloro o Romih; tej nameni več podpoglavij.

Čeprav je slovenska folkloro o Judih zelo skromna, se tradicionalne predstave o njih prenašajo skozi stoletja in so pri večinski skupnosti aktualne še danes. Tudi tukaj nas avtorica popelje skozi podpoglavja o zgodovini Judov na Slovenskem, seznaneni nas s problematiko njihovega raziskovanja ter predstavi Jude kot Druge v folklornih predstavah in slovstveni folklori o Judih.

Kot zadnjim se v nekoliko krajšem sedmem poglavju avtorica posveti še

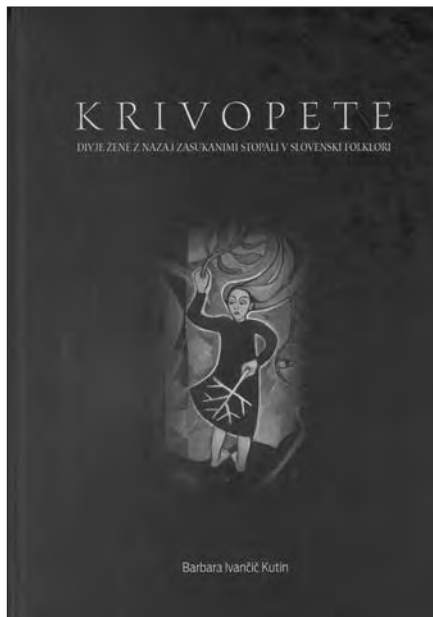
aktualnim Drugim – priseljencem v sodobni Sloveniji in njihovi etnični drugačnosti, »saj je kulturna raznolikost sestavni del današnje družbe in folkloristi svojo pozornost obračajo na medkulturne in medetnične stike ter na vlogo, ki jo ima folkloro v procesih, ki se nanašajo na identiteto« (str. 197). V tem delu knjige se – sodobne pripovedke še niso sistematično zbrane – opira predvsem na še neobjavljene vire. Predstavi predsodke do prišlekov, ki jih npr. prepoznamo v pripovedkah o kontaminaciji hrane v lokalih v lasti tujcev. Te pripovedke izražajo negativni odnos do prišlekov in dvom v stikih z drugačnostjo v slovenskem okolju, zaradi svoje aktualnosti pa lahko močno vplivajo na življenje obravnavanih in odnos družbe do njih. Avtorica na koncu poglavja opomni, da je ta tematika še precej neraziskana in zato primerna za nadaljnjo obravnavo in dopolnitev.

V zaključku Anja Mlakar smiselno povzame svoje ugotovitve in opažanja. Ugotavlja, da se pri mehanizmih drugačenja odražajo predvsem Drugim pripisane negativne lastnosti in dejstvo, »da vsaka doba ustvari svojega lastnega Drugega« (str. 211).

Knjiga je vsekakor strokovno podkrepjena in obogatena z mnogimi ugotovitvami in citati domačih in tujih antropologov, folkloristov, etnologov ipd., obenem pa je napisana dovolj pregledno in jezikovno dostopno, da je zelo zanimiva za širše občinstvo in navsezadnje tudi za študente, ki bi se želeli poglobiti v sodobno in preteklo razumevanje drugosti in Drugih.

BARBARA IVANČIČ KUTIN: Krivopete. Divje žene z nazaj zasukanimi nogami.

Založba ZRC, ZRC SAZU (zbirka Studia mythologica Slavica – Supplementa), Ljubljana 2018, 174 str.

Do nedavnega je le malokdo vedel, kaj oziroma kdo so krivopete, knjiga Barbare Ivančič Kutin pa ne pojasni le, kaj so, ampak je v celoti posvečena bajčnim bitjem – krivopetam, ki so jih ljudje opisovali kot divje žene z nazaj zasukanimi nogami. Pod tem imenom so poznane le v severozahodnem slovenskem etničnem prostoru, predvsem v Benečiji in Zgornjem Posočju. Vendar pa se knjiga ne omejuje le nanje, sorodna bajeslovna bitja z narobe obrnjenimi nogami ali rokami poznajo tudi drugod po svetu, ljudje pa jim pripisujejo podobne značilnosti in vloge, kot jih imajo krivopete.

Avtorica najprej predstavi krivopete v domačem okolju, v skrajnem severozahodnem slovanskem svetu – v Sloveniji in Italiji. Najprej oriše kulturno-zgodovinske, socialno-demografske in geopolitične okoliščine ozemlja, kjer se pojavljajo; sledi raziskava značilnosti krivopet in njim sorodnih bitij s prav tako zasukanimi nogami, rokami ali drugimi deformacijami spodnjih okončin. Med njimi so npr. koroške

'žalik žene' ali *Seligen Frauen*, kot jih je poimenovalo nemško govoreče prebivalstvo na avstrijskem Koroškem. Tudi te so namreč v nekaterih virih predstavljene z nazaj zasukanimi ali s kozjimi nogami. Podobno velja za češkoške *pirte*, bovske *farce*, ki imajo konjska kopita, kakor tudi za goriške *vesle*, furlanske *anguane* in tirolske *diale*. V knjigi so predstavljena tudi sorodna bajeslovna bitja, ki se pojavljajo v svetovnih izročilih. Med drugim so že v antiki poročali o divjih možeh z nazaj obrnjenimi stopali v Indiji; predstavniki plemena Tinguian na Filipinih npr. pripovedujejo o demonskih duhovih *alan*, ki imajo roke in noge zasukane nazaj. V karibski folklori ima zasukane noge *douen* – duh otroka, ki je umrl pred krstom; v Braziliji preži na ljudi, še posebej na ženske in otroke, kanibalistični nočni škratek *curupira*, ki ima stopala prav tako zasukana nazaj. Primerov, ki jih našteva Barbara Ivančič Kutin, je še veliko; lahko bi rekli, da ji je uspelo predstaviti tovrstna izročila skoraj z vseh koncev sveta.

Sledi poglavje, v katerem avtorica predstavi različne razlage pojavljanja bitij z zasukanimi stopali v folklornem in bajeslovnem izročilu. Navaja teorije raziskovalcev, ki so se doslej ukvarjali s tem vprašanjem, tudi starejše interpretacije; Arthur Crawford Cree je, ker imajo ptiči zasukana kolena, tovrstna bajeslovna bitja povezoval z ornitomorfnimi duhovi. Novejše raziskave te deformacije bajeslovnih bitij povezujejo predvsem s predstavami o drugem svetu onkraj našega sveta, npr. o demonskem svetu, ki so si ga ljudje med drugim predstavljali tudi kot obrnjenega ali obratnega, pa vendar vzporednega našemu svetu. Avtorica omenja tudi razlage, ki tovrstna bajčna bitja povezujejo z deformacijami ljudi, potisnjenimi na družbeno obrobje, in

pa interpretacije, ki poudarjajo njihovo regulativno vlogo obnašanja v naravi. Opozori tudi na preplet in sorodnost krivopet s sredozimkami, predvsem s *pehtró babo* oziroma *pirto*.

V nadaljevanju so krivopete raziskane iz različnih zornih kotov. Najprej so podani kronološki pregled zapisov o krivopetah in spremembe tovrstnega izročila skozi čas. Sledi prikaz vsebinske in motivne raznolikosti izročila o krivopetah, v katerem se odraža značilna ambivalenca tovrstnih bajčnih likov. Pripovedi namreč osvetljujejo njihovo zunanjo podobo, ko pripovedujejo o ugrabljanju, izkoriščanju ljudi in kanibalizmu, pa prikazujejo njihovo grozljivo naravo v odnosu do človeka. Nekateri motivi se navezujejo na človekov strah in posledično krut odnos do krivopet; drugi postavljajo v ospredje znanje in veščine krivopet, ki jih posredujejo človeku, pripovedujejo o krivopetah kot predicah ali lastnicah bogastva. Pogost motiv je tudi zakonska zveza s krivopeto, mednarodno znan motiv, ki se navezuje tudi na druga ženska bajeslovna bitja. Pri tem avtorica ugotavlja, da se motivi sčasoma spreminjajo in prilagajajo, v novejšem času so krivopete prikazane bolj prijazno kot v preteklosti.

V nadaljevanju je študija posvečena povezavi izročila o krivopetah z realnostjo oziroma njihovo umestitvijo v prostor – kulturno krajino, saj tako bivališča krivopet kot druga prizorišča njihovega pojavljanja in delovanja pogosto lahko identificiramo. Ljudje so pripovedovali, da krivopete živijo v jamah, votlinah, hudourniških grapah ter na drugih nevarnih in težko dostopnih mestih. Ponekod njihovo ime privzemajo celo toponimi ali mikrotoponimi, npr. Krivopetkina jama, potok Krivapeta ipd. Posebno poglavje je namenjeno različnemu poimenovanju obravnavanih bitij.

* Monika Kropelj Telban, dr. etnologije, znanstvena svetnica, ZRC SAZU, Inštitut za slovensko narodopisje, Novi trg 2, 1000 Ljubljana; monika@zrc-sazu.si.

Avtorica je evidentirala kar 22 imenskih različic za krivopete oziroma divje žene z nazaj zasukanimi stopali, obenem pa razložila tudi nastanek nekaterih imen, npr. *bradovika* (ker so svetovale, kako naj kmetje zvežejo trto bardoviko) in *skarbababa* (škrba baba).

Do preobrata v razvoju izročila o krivopetah je prišlo v sodobni kulturi, saj so – potem ko so do 80. let minulega stoletja že skoraj izginile iz spomina ljudi – proti koncu 20. stoletja ponovno »oživele«. Pojavljati so se začele v literaturi, poustvarjanju in v komercialne, predvsem turistične in gospodarske

namene, posledično pa tudi v šolstvu; danes so krivopete simbol lokalne identitete. Avtorica razišče tudi pojave sodobnega vključevanja folklornih pripovedi o krivopetah v prostor in izkoriščanje izročila v različne namene.

Študijam sledi obsežno gradivo – kar 148 enot – predvsem folklornih pripovedi in krajših fragmentov pričevanja o krivopetah. Avtorica jih je zbrala iz različnih objav, terenskih in arhivskih virov, dva odlomka pa sta iz literarnih besedil. Lahko bi rekli, da so zbrane skoraj vse zgodbe, ki so se do zdaj o krivopetah in drugih sorodnih bitjih

ohranile v slovenskem etničnem prostoru. Pomemben doprinos knjige Barbare Ivančič Kutin je poleg študij tudi objavljeno gradivo; na enem mestu je zbrala skoraj vse do sedaj ohranjene pripovedi o krivopetah.

Avtorica je raziskavo zasnovala na obsežnem terenskem delu in temeljitem pregledu gradiva, prav tako pa tudi na študiju in analizah sorodnega izročila ter poznavanju naših in tujih raziskav. Publikacija je izšla v zbirki *Studia mythologica Slavica – Supplementa*, ki jo izdaja Inštitut za slovensko narodopisje ZRC SAZU.

BRUNO VOLPI LISJAK: Tuni in Slovenci, povezani skozi stoletja.

Založba Mladika Trst (zbirka Morje), Trst 2018, 175 str.

Kulturno društvo Ribiški muzej tržaškega primorja v Križu pri Trstu je v devetem zvezku zbirke *Morje* izdalo novo knjigo Bruna Volpija Lisjaka, v kateri se avtor z dediščino tunolova pri Slovencih poglobljeno ukvarja kot s po-

sebnostjo našega ribolova. Umešča ga v širši sredozemski prostor, kjer je imel lov na tune skozi stoletja nezanemarljiv gospodarski in kulturni pomen.

Bruno Volpi Lisjak, kleni tržaški Slovenec, dolgoletni pomorščak, kapitan, nato pa menedžer v tržaški ladjedelnici, je eden najboljših poznavalcev slovenskega pomorstva in ribištva. Že desetletja si prizadeva, da bi kulturno izročilo in dediščino povezanosti Slovencev z morjem približal najširši slovenski javnosti, za katero se zdi, da je na to resničnost že pozabila. Njegove raziskave in objave so tako dragocen doprinos k celovitosti poznavanja življenja Slovencev, zlasti njihovega odnosa do morja in sobivanja z njim kot pomembne vrednote. Ni mu vseeno, ko večkrat opaža pomanjkljivo identiteto Slovencev kot pomorskega naroda.

»Tunolov po slovensko« je Bruno Volpi Lisjak v številnih člankih in samostojnih publikacijah že večkrat obravnaval. Prvič v odlični monografiji *Slovensko pomorsko ribištvo skozi stoletja od Trsta do Timave* (Mladika,

Trst 1995), tunolov kot posebnost ribolova slovenskih ribičev na tem območju pa je predstavil tudi na razstavi v Ribiškem muzeju v Križu in v spremnem razstavnem katalogu. Zato me je posebna monografija, posvečena le tej temi, sprva nekoliko začudila. Vendar sem kmalu ugotovila, da je tunolov tu umestil v širši kontekst kot doslej.

Knjigo začenja s predstavitvijo tuna, dragocene ribe, ki lahko pluje s hitrostjo 100 km/h in je že od pradavnine pomembna hrana za človeka. Zanimiva pričevanja o tem segajo že v antiko, ko so tune v Sredozemlju lovili predvsem Feničani, Grki in Rimljani. Tune so konzervirali in z njimi trgovali, kot kakovostna riba so bile pomemben del prehrane prebivalcev Sredozemlja in širše vse do konca 20. stoletja, ko se je z intenzivnim ribolovom tako poseglo v njihovo naravno ravnovesje, da danes, ko se je povpraševanje po njih še povečalo, že postajajo ogrožena vrsta. Ker jate tun že od srede 50. let prejšnjega stoletja ne prihajajo več v Tržaški zaliv, se hitro pozablja na izjemno

* Barbara Sosič, kustosinja za gospodarske načine in promet, Slovenski etnografski muzej, Metelkova ulica 2, 1000 Ljubljana; barbara.sosic@etno-muzej.si.

zanimiv »slovenski« način ribolova. Nedvomno je pomembno o tem več govoriti in ozaveščati širšo skupnost, kako je našim ribičem na obronkih Krasa med Trstom in izlivom reke Timave uspelo v stoletjih razviti spretnosti in veščine, povezane z naravnim okoljem kraškega roba in morjem pod njim, kjer so lovili tune na kar 14 loviščih. V knjigi je zanimivo in zelo nadrobno povzeto, kako so od najstarejših časov pa vse do srede 50. let 20. stoletja v poznem poletju in jeseni s kraškega roba opazovali prihode jat tunov v zaliv, da so jih s posebno tehniko

usmerjanja opazovalcev in s posebnimi ladjami tonerami, z drevaki čupami in z mrežami tratami spretno obkolili in ulovili. Tak način lova je imel nezanimljiv družbeni in gospodarski pomen za ribiške vasi, kot so Nabrežina, Križ, Kontovel in Barkovlje. Na to izjemno in bogato dediščino smo lahko resnično ponosni. V knjigi o tem pričajo številni zbrani arhivski dokumenti, bogata fotografska in slikovna dediščina ter pričevanja posameznikov. Ob boju z naravo in v trudu za obstanek na tem koščku slovenske zemlje so naši ribiči ob tunolovu nemalokrat

doživljali tudi velike krivice in izkoriščanja, celo do te mere, da se danes ribištva naši rojaki ne lotevajo več. Avtor je tematiko tunolova pri Slovencih z namenom, da bi utrdil zavest o slovenski ukoreninjenosti v tem prostoru, v knjigi precej razširil in poglobil, specifično ribiško znanje pa umestil v širši kulturni prostor Sredozemlja, katerega narodi so na različne načine lovili tune. S tem je v zakladnico slovenske in sredozemske ribiške dediščine znova dodal nekaj znanja in vedenja, za kar smo mu lahko resnično hvaležni.

Jerneja Ferlež in Peter Rezman: Maribor paralaksa.

Založba Beletrina, Ljubljana 2019, 404 str.

nastala v sodelovanju etnologinje Jerneje Ferlež in pisatelja (proze, drame, poezije) Petra Rezmána, nekdanjega rudarja. V zbirki desetih kratkih zgodb te pripovedujejo o vsakdanjem življenju predvojnega Maribora, a se ustavijo tudi na poti do sedanje češke prestolnice in potujejo vse do Trsta – v Idriji postanejo v javni hiši, se razgledajo po falski elektrarni, se tihotapijo po graškem semenišču, se skrivnostno razvijajo v dunajskem fotoateljeju, se ljubijo za jaslimi in med drugim tudi splavarijo po Dravi vse do Varaždina. Zbirka kratkih zgodb je v letošnjem letu izšla pri založbi Beletrina. Sodelovanje avtorjev se je začelo na podlagi krajših objav etnografske

fikcije v časniku *Večer*, v katerem je Jerneja Ferlež, na enak način kot v knjigi, k nepoznanim in neimenovanim starim fotografijam Maribora spleta zgodbe, ki so temeljile na arhivskih podatkih, na novicah iz dnevnega časopisja in na drugem etnografskem gradivu. Peter Rezman je njeno sposobnost spletnja literarne pripovedi prepoznal kot izjemno zanimivo in vredno dodatnega razvoja, zato je etnologinjo povabil k sodelovanju. Tako je nastal koncept knjige, v kateri se bralke in bralci v vsaki zgodbi najprej srečamo z vizualno podobo fotografije, nato pa nas besede Jerneje Ferlež (najverjetneje do ***) z osredotočenostjo na določene izstopajoče in zanimive detajle uvedejo v širši kontekst tedanjega prostora in časa. Orientacijsko podkrepljene nas od tam z razvojem zgodbe oskrbi Rezman, ki se včasih od prvotnega konteksta Jerneje Ferlež precej oddalji, spet drugič pa je z njim v neprestanem oziroma vzporednem teku. Nekateri_e »junaki_nje« se pojavljajo v več zgodbah, kar zbirko

Knjiga *Maribor paralaksa*, preplet etnografske fikcije¹ in beletristike, je

¹ Zanimivo je dejstvo, da Mateja Ratej v spremni besedi kratkih zgodb ne umešča med etnografsko fikcijo, ampak jih postavlja na presek med literaturo in zgodovinopis-

jem, kljub temu da je del tandema, Jerneja Ferlež, navsezadnje etnologinja in ne zgodovinarka. Mogoče je predvidevati, da je zgodovinopisje poudarjeno zato, ker je ušesom širšega potencialnega bralstva bolj domače. Piska recenzije te opredelitve sicer nikakor ne spodbija, vendar povsem samovoljno ponuja še dodatno možnost opredelitve žanra »mariborskih paralaks«.

* Nežka Struc, univ. dipl. etnologinja in kulturna antropologinja, doktorska študentka socialne in politične antropologije, Univerza v Ljubljani, Fakulteta za družbene vede, Kardeljeva ploščad 5, 1000 Ljubljana; nezka.s@gmail.com.

sicer rahlo zaokroži, vendar je ne poveže v celoti, saj se zdi, da pri tem nismo priča doslednosti, ampak priložnostni naključnosti.

Avtorja poudarjata, da gre za sodobne zgodbe o preteklosti, ki so v svojem bistvu nepretenciozne, saj si ne domišljata, da je na preteklost mogoče gledati kako drugače kot z današnjimi očmi. Odnos, ki se vzpostavlja med sodobnostjo in preteklostjo, je v tem smislu podoben odnosu med fikcijo in resničnostjo. Preteklost in resničnost sta izmuzljivi in neulovljivi, vendar sta se jima etnologinja in pisatelj s sodobnim mišljenjem (saj drugega ne poznamo) in s fikcijo (labirint kompleksne narave resničnosti je pogosto neprehoden) približala tako zelo, da lahko med stranmi njunih zgodb vonjamo nedeljska kosila, prisluhnemo hoji po mestnih ulicah in občutimo heteronormativne srčne stiske ljudi izginulega časa. Barvito opisujeta vsakdanje življenje ljudi vseh družbenih slojev, skupaj z njihovimi žalostjo, bolečino in srečo, ob čemer se dotakneta vedno aktualnih družbenih problematik družinskih konfliktov patriarhalne narave, bivanjskih stisk, religijskih preprek, detomorov, sprememb političnih režimov ipd.

Pri tem bi nam zapriseženci_ke »klasičnih« etnografij lahko oporekali ter etnografsko fikcijo kot toliko let do sedaj marginalizirali in stigmatizirali kot nerelevantno (Spletni vir 1), čeprav je

v večini primerov širšemu krogu bralcev_k zanimivejša (Robnik 2018: 19). Raziskovalci_ke, ki so se ukvarjali_e s pregledom etnografske fikcije, so ugotovili_e, da tovrstna dela niso dobila pozornosti recenzentskih objav, če pa že, so o njih povečini razpredali kot o klasičnih etnografijah, s čimer so se izognili vprašanju odnosa med fikcijo in etnografijo (Schmidt 1984). Če je jasno podano, da gre za etnografsko fikcijo, z izbiro tovrstnega žanra nismo na izgubi, prej v prednosti. Takšne pripovedi se ravna po doživetih izkušnjah, pridobljenih na podlagi etnografskih raziskav, vendar z njimi niso obremenjene, še več, od njih so celo osvobodene. Ljudi in dialoge med njimi postavljajo v kontekste, ki se sploh niso zgodili, česar si pri pisanju klasičnih etnografij ni mogoče privoščiti (Spletni vir 1). Jerneja Ferlež si je v zgodbah v knjigi *Maribor paralaksa* dovolila nekaj te drznosti in prestopila meje znane etnografske resničnosti, vendar ji, kot je 18. junija 2019 povedala v prispevku za Televizijo Maribor, pisanje ni steklo brez začetnih dvomov.²

V primeru *Maribora paralakse* se je povezovanje literarne umetnosti z znanstveno besedo izkazalo za zelo perspektivno. Knjiga je za zdaj dobro sprejeta, njeno izdajo so opazili v časniku *Večer*, na 3. programu Radia Slovenija (Ars) in Televiziji Maribor, doživela pa je tudi nekaj predstavitev. Zelo dobro obiska-

na je bila predstavitev na Mali tržnici v Mariboru, s fotografijo katere – prazne, posute z odpadlim listjem – se začne tudi ena od kratkih zgodb. Dobra obiskavnost predstavitve knjige priča o tem, da zanimanje za tovrstno literaturo nedvomno obstaja, vendar se pri tem pojavlja vprašanje, ali se bo knjiga uspela prebiti med širši krog bralstva zunaj Maribora. Glede na to, da ni izšla pri lokalni založbi, bi bilo to celo mogoče pričakovati.

Literatura

ROBNIK, Primož: *Etnografska fikcija: Poskus celostne obravnave literarnega žanra in primer: Lačna plima Amitava Ghosha*. Diplomsko delo. Ljubljana: Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta, Oddelek za etnologijo in kulturno antropologijo, 2018.

SCHMIDT, Nancy J.: Ethnographic Fiction: Anthropology's Hidden Literary Style. *Anthropology and Humanism Quarterly* 9 (4), 1984, 11–14.

Viri

Spletni vir 1: MCGRANAHAN, Carole: Genre-bending, or the Love of Ethnographic Fiction. *Savage Minds: Notes and Queries in Anthropology*, 2015; <https://savageminds.org/2015/04/13/genre-bending-or-the-love-of-ethnographic-fiction/>, 2. 9. 2019.

Spletni vir 2: Živa dvorišča, živo mesto. Trajnostno urejanje prostora; <http://dovoljavse.si/praksa/ziva-dvorisca-zivo-mesto/>, 1. 9. 2019.

2 Doktorica etnologije se povezovanja dokumentarističnega in literarnega pristopa pri pisanju besedil ne loteva prvič. Če se sprašujemo o načinih, na katere se znanost lahko prebije iz oklepa institucionalnih okvirov, ki bi bili sami sebi namen, nam Jerneja Ferlež ponuja dober zgled. Ob tem je smiselno omeniti njeno magistrsko raziskavo o mariborskih dvoriščih v mestnem jedru, ki je ne samo pritegnila režiserja Bojana Laboviča, da je po njej posnel dokumentarni film, ampak se je po njej navdihovalo tudi snovanje odmevnega kulturnega projekta Živa dvorišča, katerega pobudnik je društvo Hiša! in ki že nekaj let nastaja v sodelovanju stanovalcev z različnimi organizacijami, javnimi ustanovami, ustvarjalci, obrtniki, trgovinami ipd. (Spletni vir 2).

ŽIVLJENJE S TOVARNO TOKO DOMŽALE

Poglavje iz dediščine tovarne usnjene galanterije

1.04 Strokovni članek

Datum prejema: 11. 9. 2019

Izveček: Prispevek obravnava prvič obsežneje raziskano dediščino domžalske tovarne TOKO Domžale, ki je desetletja krojila življenja tukajšnjih ljudi. Domžalska občina je bila v preteklosti veliko industrijsko središče, katerega pomemben delež je v drugi polovici 20. stoletja nosila tudi priznana usnjegalanterijska tovarna TOKO Domžale, saj je bila med najbolj gospodarsko rastočimi podjetji z največ zaposlenimi delavci. Prispevek vsebinsko prepleta pregled razvoja tovarne, opis nastajanja razstave ter zbrane zgodbe iz tovarniških dni, ki so jih prispevali informatorji za razstavo v Slamnikarskem muzeju.

Ključne besede: Industrijska dediščina, usnjena galanterija, TOKO Domžale, delo v tovarni, Slamnikarski muzej Domžale

Abstract: This article describes the first extensive research into the heritage of the TOKO Domžale factory, which shaped the lives of local people for decades. The municipality of Domžale used to be an important industrial centre with the renowned TOKO Domžale leather goods factory having a significant impact in the second half of the 20th century. It was one of the most economically successful companies with the largest number of employees. The article chronicles the factory's progress and describes the process of organising an exhibition and collecting stories from former factory workers, which were contributed for the exhibition at the Domžale Straw Hat Museum.

Keywords: Industrial heritage, leather goods, TOKO Domžale factory, factory work, Domžale Straw Hat Museum

Uvod

Mineva skoraj 20 let, odkar v Domžalah ni več tovarne TOKO. V Slamnikarskem muzeju v Domžalah smo se odločili, da поблиže predstavimo nekdanj izredno pomembno domžalsko tovarno usnjene galanterije. Razstava z naslovom TOKO Domžale – Tovarna TO(rbic) in KO(včkov), ki je na ogled do konca leta 2019, je zasnovana kot vsebinska dopolnitev razstave o gorenjski industrijski dediščini. Z namenom zbiranja gradiva in izdelkov tovarne TOKO Domžale smo pripravili javno povabilo, na katerega se je odzvalo več posameznikov, društev in drugih javnih organizacij. V dveh letih smo zbrali presenetljivo veliko gradiva – več kot 300 različnih izdelkov, fotografij in zgodb, s katerimi smo sestavili skupni spomin na nekdanjo domžalsko tovarno.

Zakaj tovarna TOKO Domžale?

Pred tremi leti je Slamnikarski muzej, ki deluje pod okriljem Kulturnega doma Franca Bernika Domžale, sodeloval pri projektu gorenjskih muzejev in pripravil skupno razstavo o industrijski dediščini. V skupnem projektu sedmih muzejev smo sodelovali prvič. Domžalska občina je bila v preteklosti veliko industrijsko središče, zato je bila predstavitev domžalske industrijske dediščine v muzejskem projektu zelo pomembna. Skupno razstavo, ki je več kot eno leto potovala od muzeja do muzeja, smo sodelujoči kustosi poimenovali *Naše tovarne, naš ponos*, kar je marsikaterega obiskovalca zbudilo v oči. Komentarji naslova

so bili različni, med njimi tudi taki, da bi bil bolj primeren naslov *Naše tovarne, naše sramote ...* Glavno sporočilo muzejskega projekta je bilo prav nasprotno – predstaviti bogato industrijsko preteklost, ki ni prispevala le h gospodarskemu, temveč tudi k vsesplošnemu razvoju Gorenjske v preteklem stoletju: hitra gospodarska rast, tehnološki napredek, novi izumi in izdelki, ki so omogočili udobnejše življenje, nove zaposlitve ter družbena in socialna varnost, solidarnost, pripadnost itd. Žal pa k uspešni, skoraj popolni zgodbi o slovenski industriji spada tudi slab zaključek. Ob zatonu industrijske dobe, ki se je bolj ali manj začela z osamosvojitvijo Slovenije in izgubo jugoslovanskega trga, vse bolj prepoznavamo izjemen pomen vrhuncev gorenjske industrije za tedanji čas in, kar je pomembno tako za današnji kot prihodnji čas, se zavedamo, da je desetletja trajajoča industrializacija na različne načine zaznamovala sodobni prostor, v katerem živimo (Mugerli idr. 2016: 5). V že omenjenem muzejskem projektu smo sodelujoči kustosi pripravili skupni pregled tovarn na območju Gorenjske po različnih industrijskih panogah. Vsak muzej je dobil priložnost podrobneje predstaviti dve tovarni s svojega območja. V domžalskem Slamnikarskem muzeju smo bili pri izbiri tovarn v zadregi, saj je raziskovalna dejavnost šele v povojih, zgodovinsko in materialno raziskanih je še premalo tem lokalne industrijske dediščine. Odločili smo se, da predstavimo le eno domžalsko tovarno – Univerzale Domžale kot nadaljevalko slamnikarske industrije. Uspešno končan projekt je bil povod za raziskovanje nadaljnjih domžalskih tovarn.

* Katarina Rus Krušelj, univ. dipl. umetnostne zgodovine, kustosinja, Kulturni dom Franca Bernika Domžale, Ljubljanska cesta 61, 1230 Domžale; slamnikarski.muzej@kd-domzale.si.

Začetki nastajanja razstave in prva ljubezenska zgodba

Positiven odziv javnosti na povabilo k zbiranju gradiva o tovarni TOKO je vsekakor presegal naša pričakovanja. Sprva so gospe začele prinašati predvsem torbice in navdušeno pripovedovati, kje in kdaj so jih kupile, zakaj so kupile ravno TOKO-ve ter kako so jih nosile desetletja in jih nosijo še danes. Zagotovo so TOKO-ve torbice sinonim za kakovost, modno eleganco in uporabnost. Nato so se odzvali tudi nekdanji zaposleni v tovarni in postali pomemben dejavnik pri pripravi vsebinskega dela razstave. S pripovedovanjem o delu in življenju v tovarni so dajali neposredne informacije, ki jih v dosegljivi literaturi ni bilo. To so izredno dragocene, nekatere prvič izpovedane zgodbe. Med prvimi zgodbami je bila ljubezenska. Gospa, ki ima danes več kot 80 let, nam je z iskricami v očeh zaupala zgodbo, kako je v tovarni spoznala svojega bodočega moža. Dogajalo se je daljnega leta 1950, ko je kot dekle takoj po končani osnovni šoli prišla delat v tovarno. Na tekočem traku je izdelovala listnice in denarnice, njen bodoči mož pa je kot 18-letnik izdeloval torbe. Dva meseca sta se srečevala na stopnišču, kjer je vzklikala prva ljubezen, kmalu pa sklenila skupno pot. Po desetih letih dela v tovarni sta odšla na samostojno poklicno pot v Ljubljano (V. L. 2017).

Torbice in kovčki pripovedujejo svoje zgodbe

Za razstavo smo s pomočjo javnega povabila v dveh letih zbrali veliko gradiva, ki so ga nam posodili oziroma darovali sodelujoči – največ torbic, kovčkov, denarnic, listnic in drugih usnjenih izdelkov drobne galanterije. Zbrano gradivo smo na razstavi postavili po kronološkem razporedu, tako da je razviden tudi oblikovni razvoj blagovne znamke TOKO, ki je desetletja sledila aktualnim svetovnim modnim trendom. Sodelujoči so prispevali tudi fotografije, dokumente in zgodbe, s katerimi smo dopolnili razstavno pripoved.

Med najstarejšimi predmeti na razstavi je odlično ohranjeni usnjeni kovček iz zapuščine domžalske Tovarne bratov Okršlar, datiran v čas pred drugo svetovno vojno. Kovček izvira še iz obdobja začetkov usnjene galanterijske dejavnosti v Domžalah. V njem sta se ohranila originalna platnena zaščita in »neseser« s priborom za osebno nego, dodana je vizitka z imenom lastnika kovčka. Tudi set kovčkov z originalno vizitko, ki jih je nekdanji direktor tovarne TOKO Stane Rozman v 50. in 60. letih prejšnjega stoletja uporabljal na službenih poteh po Evropi, pripoveduje o dveh pomembnih desetletjih uspešnega prispevka vodstva pri razvoju hitro rastočega podjetja ne le v Domžalah, temveč tudi v nekdanji Jugoslaviji.

Največ smo zbrali ženskih torbic (okrog 40 različnih) – od najstarejših iz povojnega začetka tovarne TOKO, ko še niso bile označene z etiketo, do mlajših in najmlajših iz zadnjega obdobja, ki so se ob koncu delovanja tovarne ku-

povale po ugodnih cenah na razprodajah. Značilnost Tokovih starejših torbic je bilo priloženo ogledalce v notranjem žepu. Med zbranimi torbicami so bile nekatere še v originalni kartonasti embalaži. Največ je bilo kupljenih v tovarniški trgovini in poslovalnici na Ljubljanski cesti v Domžalah, v Ljubljani pa v pasaži nebotičnika in na Wolfovi ulici. Razstavljene torbice so še posebej zanimive zaradi z njimi povezanih zgodb. Med njimi je npr. torbica s povsem ohranjeno vsebino: z glavnikom, ogledalom, vrečicami s kavarniškim sladkorjem iz Cannesa v Franciji, kamor je lastnica spremljala moža na kongres o procesiranju mineralnih surovin, s potrdilom iz letala Adrie Airways in kolonjsko vodo v majhni steklenički, s katero si je natrla sence ob glavobolu in slabosti. Že pokojna uporabnica je pred desetletji nadvse rada potovala, usnjeno torbico pa ji je podaril mož, ki je znal izbirati lepe in kakovostne izdelke (Perdan Očepek 2017). Izredno lepo ohranjena bela poročna torbica je bila leta 1954 kupljena v tovarniški trgovini, nošena pa je bila le ob poroki. Za lastnico iz Domžal je še danes drag spomin (Svoljšak 2018).

Od padca slamninarske industrije do razmaha novih industrijskih panog

Tudi tradicija izdelovanja usnjene galanterije je povezana z domžalsko slamninarsko dediščino. Domžale so konec 19. stoletja v Sloveniji postale eno od središč zgodnje industrializacije, ki je temeljila na eni sami panogi – slamninkarstvu. Na temelju razvoja slovenske slamninarske domače obrti v 18. stoletju so Domžale na prelomu iz 19. v 20. stoletje postale eno pomembnejših evropskih središč slamninkarstva. Slamninarsko industrijo so dejansko postavili Tirolci, ki so tu so dobili osnovno znanje, polizdelke, poceni delovno silo, energetske vire, ugodne prometne povezave, lokalni prispevek pa so dopolnili s podjetniško idejo, sodobno tehnologijo ter z razširitvijo prodaje na nova območja. Vse do prve svetovne vojne so povečevali svoje slamninarske tovarne v Domžalah, uspešne manjše so imeli tudi domači podjetniki. Mednarodno uveljavljena slamninarska industrija je na trg poslala več kot milijon slamninkov in sezonsko zaposlovala okoli tisoč delavcev in delavk. Takrat so Domžale doživele gospodarski napredek, z njim povezane socialne spremembe in prosvetno-kulturni razvoj kot redkokateri slovenski kraj. Žal pa sta prva svetovna vojna in po njej nastanek jugoslovanske države hudo prizadela dotedanji razcvet slamninarske industrije. Podružnice tirolskih podjetij so se znašle v različnih državah, ena za drugo so propadale in v Domžalah opuščale proizvodnjo. Nekatera domača podjetja so v tem času dobro poslovala, vendar se niso uspela kosati s tirolsko trgovsko mrežo. K zatonu slamninarske industrije je prispevala še moda, nošenje pokrival v javnosti ni bilo več obvezno.

Hkrati s propadanjem slamninarskih podjetij so med obema vojnama nastajale tovarne z novimi industrijskimi

panogami, največ kemičnimi in tekstilnimi ter usnjeno-galanterijskimi. Nekatera podjetja so nadaljevala predvojno tradicijo, marsikatero je nastalo v zapuščenih obratih slamnikarskih tovarn, vsa pa so se modernizirala z novo strojno opremo, izboljševanjem energetskega vira, s povečevanjem proizvodnje in števila zaposlenih delavcev. Eno samo panogo, ki je začela industrializacijo kraja, je tako nadaljevala paleta različnih industrijskih panog in obrtnih dejavnosti (Roškar 2015; Rus Krušelj 2016).

Začetki usnjeno-galanterijske proizvodnje

Podjetje Nemca Franca Zorna, ustanovljeno leta 1923 v Ljubljani, je leta 1937 kupilo nekdanjo največjo domžalsko Ladstätterjevo slamnikarsko tovarno in jo spremenilo v obrat usnjene galanterije. Naslednje leto se je ljubljanski obrat preselil v Domžale in proizvodnjo drobnega galanterijskega blaga razširil tudi na izdelovanje kovčkov. V sezoni, ko so izdelovali šolske torbe, se je število zaposlenih tudi podvojilo. Leta 1939 je Zornovo podjetje s 85 zaposlenimi izdelovalo kovčke, torbice, aktovke, nahrbtnike in druge drobne izdelke.

Iz Zornove tovarne so leta 1939 izstopili trije bratje Okršlar in odprli samostojne obrtne delavnice drobne usnjene galanterije. Brata Anton in Vinko Okršlar sta v pritličju nekdanje slamnikarske tovarne Mellitzer, Kleinlercher uredila proizvodnjo drobne galanterije z do 50 zaposlenimi, starejši brat Matevž pa je svoj obrat odprl v Ljubljani. Leta 1942 sta brata Okršlar zgradila nov tovarniški objekt na južnem delu Domžal. Leta 1945 je bilo tu zaposlenih že 121 delavcev, izdelovali so usnjene kovčke, aktovke, ženske torbice in denarnice (SI ZAL LJU 88; Stiplovšek 1993; Stražar 1999).

Nastanek nove državne tovarne

Novo obdobje v industrijskem razvoju usnjene galanterije v Domžalah se je začelo s povojno združitvijo Zornovega in Okršlarjevega obrata v Obrat 1 in 2. Prvi je bil v nekdanji Zornovi tovarni v središču mesta, drugi pa na južnem delu mesta, kjer je prej delovala novozgrajena tovarna bratov Okršlar. Ustanovljena je bila nova državna tovarna, ki je dobila ime Tovarna kovčkov in usnjenih izdelkov Domžale, TOKO Domžale. Na republiški ravni je delovala pod okriljem Glavne direkcije usnjarske industrije Ljudske Republike Slovenije (LRS) kot sestavni del Ministrstva za industrijo in rudarstvo LRS. Leta 1947 je bilo pod njeno neposredno upravo 16 podjetij: tovarne usnja v Slovenj Gradcu, Sv. Lenartu v Slovenskih goricah, Šmartnem pri Litiji, Rečici pri Savinji, Ljutomeru, Ljubljani (Indus), Kranju (Standard), Trziču (Runo), Domžalah (K. Pollak in A. Pollak); tovarne čevljev Peko Tržič, Industrija obutve Ljubljana, Čevljarna Žiri, Trio Tržič, Ivan Prešeren Kranj in TOKO Domžale. Največje in proizvodno najpomembnejše so bile sicer tovarne usnja v Šoštanj, Slovenskih Konjicah, Kamniku in na Vrhniki ter Usnjarski tehnikum

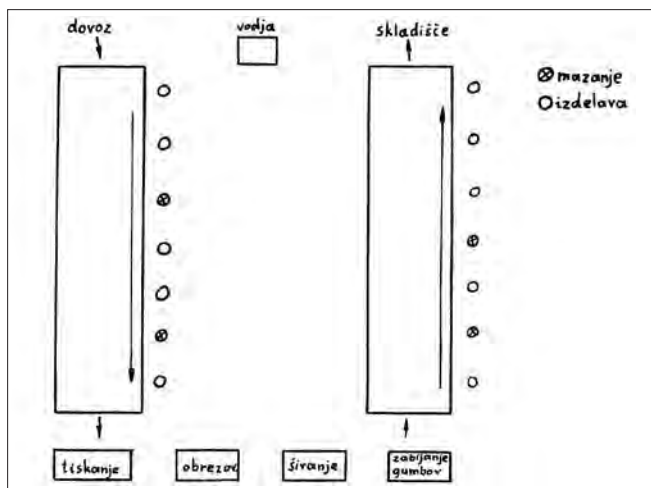
v Domžalah (Prinčič 2015: 171). Z ukinitvijo direkcije leta 1950 so se njene pristojnosti prenesle na takrat ustanovljeno Generalno direkcijo za tekstilno in usnjarsko industrijo LRS. Delovala je na podlagi smernic Vlade LRS, Gospodarskega sveta in Sveta za predelovalno industrijo LRS. Financirala se je na podlagi finančnih prispevkov podjetij, ki jih je vodila (glej Spletni vir 1).

Sprva je bil del proizvodnje v tovarni TOKO usmerjen v potrebe jugoslovanske vojske, nato pa je podjetje delalo za naraščajočo širšo potrošnjo na jugoslovanskem trgu, na katerem je postalo vodilno v svoji panogi. Za nadaljnji razvoj so bili pomembni dejavniki, kot so rast števila zaposlenih, povečevanje proizvodnje ter spreminjanje strukture zaposlenih (v glavnem so bile zaposlene ženske), posodabljanje tehnologije, strokovno izobraževanje kadra, sledenje aktualnim modnim trendom, stremenje h kakovosti blagovne znamke ter njena uveljavitev na domačem in tujem trgu. Dejstvo je, da je bila tovarna TOKO med prvimi, ki se je po drugi svetovni vojni s svojimi izdelki uveljavila v zahodnem svetu (Kušar 1979: 335), svoje izdelke je že leta 1948 začela izvažati v Italijo, Francijo, Nemčijo in Ameriko, pozneje tudi v Rusijo.

»Teško je bilo dohajati tekoči trak«

»Teško je bilo dohajati tekoči trak,« nam je zaupala informatorka, ki se je v tovarni zaposlila v 50. letih minulega stoletja, »dostikrat smo morali delo ustaviti, da je potekalo tako kot treba« (V. L. 2017). V tovarni TOKO so v proizvodnji že kmalu po vojni uvedli t. i. partijski sistem dela, ki je vso produkcijo spremljal od začetne faze do skladiščenja, ko so naredili tudi obračun celotne partije z vsemi proizvodnimi stroški, stroški materiala in dela. Glede na to, da je tovarna proizvajala ogromno število izdelkov, se je tovrstni partijski način izkazal kot zelo uspešen (SI AS 261). Predvsem pa je bilo za tekočo proizvodnjo skoraj nujno, da so bili sestavni deli izdelani že v pripravi dela – prirezovanje, tanjšanje, cepljenje, sekanje, likanje, lepljenje, oblačenje gumbov itd.

Do strojne modernizacije proizvodnega dela, ki se je v naslednjih desetletjih postopoma dopolnjevalo, je bilo delo večinoma ročno oziroma kombinirano strojno in ročno. Oblika t. i. partijskega sistema dela v oddelku drobne galanterije je bila prilagojena delu v pretežno sedečem položaju. Delavci so bili razporejeni na obeh straneh strnjeno postavljenih delovnih miz. Največ skupin oziroma partij so sestavljali trije delavci, vodja in drugi delavec naj bi bila kvalificirana, medtem ko je bil tretji delavec, ki je največkrat nanašal lepilo na posamezne dele in opravljal lažje operacije, običajno nekvalificiran. S partijskim sistemom dela so dosegali večjo storilnost in zadovoljivo kakovost izdelkov (Pance 1967: 54–55). Delo je bilo natančno, precej tehnično zahtevno, nadzorovano in normirano. Ena od delavk je pripovedovala:

Skica t. i. partijskega sistema dela na oddelku drobne galanterije (Cerar 1967: 55).

En velik kotel lepila se je kuhal in vsaka s svojim lončkom smo prišle po vroče lepilo, ki smo ga s čopičem namazale na koščke usnja. Lepo maži, ne predebelo! Nič nismo smele zapacati z lepilom. Hitro smo delale, vse je teklo od mene. Gladiti robove smo si pomagale z gladilniki iz živalske kosti, potem pa se je dalo šivilji zašiti na šivalni stroj. [...] Delali smo veliko nadur, saj smo bili v razvoju. Živeli smo za tovarno, vsi smo bili pripravljeni za delo, saj smo dobili plačo, prej pa ni bilo dela. (M. V. 2018)

TOKO Domžale postane vodilni proizvajalec usnjene galanterije v nekdanji Jugoslaviji

V dveh desetletjih se je podjetje razvilo v eno največjih galanterijskih tovarn ne le na slovenskem in jugoslovanskem trgu, temveč tudi v Evropi. Zaradi stalnega posodabljanja tehnološkega procesa, odpiranja novih proizvodnih obratov ter trgovin zunaj Domžal in gradnje nove proizvodne hale okrog leta 1980¹ se je podjetje hitro širilo.

V upravljanju tovarne sta nastopili dve pomembni prelomnici. Prva leta 1950, ko je slovenski prostor v istem času določala jugoslovanska različica samoupravnega socializma, takrat že zaznamovana z nujnostjo gospodarskih reform. Druga je nastopila v 70. letih, ko je tudi usnjarsko-predelovalna industrija morala svojo organizacijsko podobo prilagoditi načelom združenega dela s preoblikovanjem posameznih proizvodnih obratov v tozde (Prinčič 2015: 177). V TOKO Domžale so sprva oblikovali štiri tozde in jih nato razširili na šest.

TOZD Galanterija se je ukvarjal z izdelavo vseh vrst kovčkov, potovalnih torb, aktovk, torbic, pasov in drobne galanterije (listnice, denarnice, mape, rokavice, etuiji

Sestavljanje in lepiljenje izdelkov drobne galanterije leta 1955 (Arhiv Srednje šole Domžale).

itd.). Obrat je deloval na dveh lokacijah, in sicer je Obrat 1 proizvajal predvsem potovalne izdelke in izdelke iz plastike. Izdelovali so mehke in trde kovčke, šolske aktovke, varjene izdelke, mape in pasove. Obrat 2 je izdeloval drobno galanterijo, torbice in izdelke iz reptilij. Pridruženici sta bili še dislocirani enoti TOZD Žižki pri Lendavi in TOZD Torbarstvo Maribor. Prva je nastala leta 1979, ko je v Domžalah začelo primanjkovati delavcev in je bila zaključena prva faza investicije na območju občine Lendava. Proizvodni program je obsegal izdelavo vseh vrst drobne galanterije in torbic. Zaposlenih je bilo okoli 80 delavcev. Druga enota je bila ustanovljena leta 1979 po združitvi tovarne TOKO z Obrtnim torbarstvom Maribor. Nadaljevala se je že vzpostavljena proizvodnja izdelkov za prosti čas in šport, potovalnih torb, aktovk in map. Zaposlenih je bilo okoli 60 delavcev.

TOZD Maloprodaja je opravljala končno prodajo izdelkov galanterijske proizvodnje. Njena naloga je bila pospešena prodaja izdelkov TOKO ter razširitev lastnih poslovalnic v Sloveniji in na vsem jugoslovanskem trgu. Prva poslovna enota je bila ustanovljena že leta 1963, ko se je TOKO pripojilo Trgovsko podjetje Novost Ljubljana. Leta 1973 je postala samostojna enota TOZD s šestimi poslovalnicami in 23 zaposlenimi. V dobi intenzivne širitve so načrtovali odprtje ene poslovalnice letno. Leta 1981 je imel TOKO že 15 poslovalnic s 40 zaposlenimi.

TOZD Commerce oziroma Trgovina je prevzel opravljanje blagovnega prometa za vse proizvodne obrate – na notranjem in zunanem trgu. Tu so združevali vse tiste aktivnosti, ki so omogočale racionalno in sodobno opravljanje blagovnega prometa, zlasti raziskave trga, kupne moči ter porabniških navad, uvajanje novih proizvodov in promocijo.

TOZD Usnjarna se je ukvarjala s proizvodnjo vseh vrst usnja in krzna. Leta 1981 je bila proizvodnja ukinjena, ostal je le manjši obrat za proizvodnjo usnja, ki se je pripojil k TOZD-u Galanterija.

¹ Nova proizvodna hala in trgovinski salon pri Obratu 1 sta nastala po projektih Biroja 71, ki je za uspešen arhitekturni projekt prejel Prešernovo nagrado.

Celostne naloge v podjetju – upravljanje, razvoj novih proizvodov, plansko-analitska služba, finančno-računovodska služba, splošno-kadrovska služba, služba za napredek poslovanja s pripravami na AOP (avtomatsko obdelavo podatkov), vzdrževanje strojev, naprav, zgradb in okolice – pa so opravljale Skupne strokovne službe (Gornik-Kugler 1983: 54–58).

Ker se je podjetje nameravalo usmeriti v izdelavo visokokakovostnih izdelkov za izvoz, se je pokazala potreba tako po temeljiti tehnični razširitvi kot tudi izpopolnjevanju strokovnih kadrov. Galanterijska proizvodnja je sodila v delovno intenzivno, tehnološko pa manj zahtevno proizvodnjo. Stopnja razvoja tehnologije ni bila enaka v obeh obratih. Najvišjo tehnološko raven je dosegal obrat potovalnih izdelkov – pri izdelavi kovčkov je bilo 70 odstotkov proizvodnje mehanizirane, 30 odstotkov pa ročne. V preostalih obratih je bila proizvodnja pretežno ročna (Gornik-Kugler 1983: 60).

Življenje s tovarno

TOKO Domžale je med vsemi domžalskimi podjetji zaposloval največ delavcev,² zato so bile vse oblike socialne skrbi zanje izredno pomembne. Tovarna je delavcem nudila različne oblike socialne varnosti – zavarovanja, stanovanja, ugodne stanovanjske kredite, solidarnostne pomoči, kadrovske štipendiranje otrok zaposlenih itd. V tovarni so skrbeli tudi za stalno strokovno izobraževanje, uvajalne seminarje za novo zaposlene, dijake in študente na delovni praksi, različne tečaje, uporabo počitniških kapacitet, jubilejne nagrade, dogodke, kulturne in športne prireditve, strokovna potovanja in izlete. Za družabno življenje »Tokovcev« sta ob veliki podpori vodstva in splošnega kadrovskega sektorja skrbeli predvsem sindikalna in mladinska organizacija.

Med pomembnimi projekti na izobraževalnem področju je bilo sodelovanje s Fakulteto za naravoslovje in tehnologijo ter posebno izobraževalno skupnostjo za usnjarsko predelovalno industrijo. Rezultat sodelovanja je bila uvedba višješolskega študija iz dela na Fakulteti za naravoslovje in tehnologijo, v katerega so se vključili štirje zaposleni.

Na prvem mestu je bila varnost zaposlenih. Za požarno varnost je skrbelo že leta 1947 v tovarni ustanovljeno prostovoljno gasilsko društvo. Udeleževali so se mnogih drugih prostovoljnih delovnih akcij. Ves čas so skrbeli za izpopolnjevanje strokovnega znanja in organizirali poučne ekskurzije v različne kraje. Za ljudsko obrambo in družbeno samozaščito pa je sindikalna organizacija organizirala vsakoletni dogodek NNNP (Nič nas ne more presenetiti). Na tej vsedržavni akciji je jugoslovanska oblast ljudi pripravljala na najhujše – kako ravnati v primeru naravnih nesreč, vojn, jedrskih, bioloških in kemičnih napadov; akcija je običajno potekala ob sobotah.

Pevsko kulturo je več desetletij vzdrževal Ženski pevski zbor TOKO Domžale, ustanovljen leta 1978 ob pripravah na proslavljanje dneva žena. Sestavljalo ga je okrog 20 delavk, zaposlenih v tovarni, ki so s petjem popestrile različne delovne proslave. Zbor se je redno udeleževal pevskih revij v domžalski občini, pevskega tabora v Šentvidu, srečanj pevskih zborov usnjarsko-predelovalne industrije v Slovenj Gradcu itd. Po letu 1997 so se pevke preoblikovale v manjšo pevsko skupino Ljudske pevke – Ginko, od leta 2003 pa v manjši zasedbi nastopajo kot Ljudske pevke iz Domžal.

Športno-rekreativna dejavnost je pomembno vplivala na zdravje in počutje delavcev ter krepila medsebojne odnose pri delu. Med vsemi vrstami športne rekreacije je imelo smučanje najdaljšo tradicijo. Redno so nastopali na tradicionalnih športnih prireditvah Šušariada in Usnjariada, ki so ju organizirali kolektivi usnjarske in usnjarsko-predelovalne industrije v Sloveniji. Prireditvi so pripravljali pozimi (tekmovanje v tradicionalnem veleslalomu) in spomladi (tekmovanja v nogometu, kegljanju, balinanju itd.). Delavci tovarne Toko so se tekmovanj redno udeleževali, pa tudi sami so gostili športne igre, ki so se jih udeleževali kolektivi tovarn Peko Tržič, Sava Kranj, IUV Vrhnika, Alpina Žiri, Trio Tržič, Konus Slovenske Konjice, Galant Ljubljana, Tovarna usnja Slovenj Gradec itd. (Stupica 1988: 1).

O delovanju in dosežkih tovarne so lahko delavci brali v tovarniškem glasilu *Indikator*, informativno-političnem glasilu delavcev delovne organizacije TOKO Domžale, ki ga je delavski svet izdajal med letoma 1978 in 1988. Do leta 1987 je izhajal enkrat mesečno, nato pa štirikrat letno. V glasilu so bile zbrane različne informacije, ki so jih delavci potrebovali za učinkovitejše medsebojno obveščanje o delu in življenju v kolektivu. Glasilo je bil izredno pomemben vir informacij tudi pri pripravi razstave.

TOKO v toku s časom

Hitro razvijajoče se podjetje je za svoje dosežke prejelo številne nagrade in uspešno ohranjalo mednarodni sloves kakovostne in oblikovalsko dovršene usnjene galanterije. Udeleževalo se je priznanih mednarodnih velesejmov v Evropi in Jugoslaviji. Na Beograjskem modnem sejmu je leta 1970 kot prvo jugoslovansko podjetje prejelo visoko mednarodno priznanje za celotno kolekcijo. Žirijo so sestavljali takrat najuglednejši modni strokovnjaki iz Anglije, Belgije, Francije in Italije (glej b. n. a. 1970: 17). Na istem sejmu je podjetje prejelo 11 najvišjih priznanj »zlata košuta«, na Ljubljanskem sejmu štiri »ljublanske zmaje«, v Zagrebu več »zlatih torbic«, pohval Mednarodnega inštituta za promocijo, eleganco in prestiž iz Londona, leta 1978 pa je prejelo Zlato plaketo kot javno priznanje za dosežene rezultate na področju poslovanja in razvoja, ki jo je podelila Gospodarska zbornica Jugoslavije (glej b. n. a. 1978: 1). Usnjena galanterija je spadala med dopolnilne proizvode, tesno povezane z aktualnimi modnimi trendi, zato jih je bilo nujno stalno spremljati in sodelovati na

2 Leta 1970 je bilo zaposlenih okoli 1200 delavcev.

sejmih doma ter v tujini. V TOKU so morali biti snovalci kolekcij seznanjeni z obstoječimi tehnološkimi možnostmi in jih dopolnjevati glede na modne trende, pri tem pa sodelovati z modelarji, s tehnologi in komercialisti. Oblikovanje modelov je zahtevalo industrijski način mišljenja: operativno disciplino, timsko delo, celovitost dizajna in estetiko.

TOKO je bil med redkimi podjetji, ki je več izdelkov izvozil kot uvozil. Leta 1986 so na zahodno (konvertibilno) tržišče izvozili za takratni milijon dolarjev, uvozili pa le za 40 odstotkov te vsote. Ker v tem obdobju v tujini niso uspeli razvijati svoje dejavnosti in blagovne znamke, so predvsem za zahodnonemške galanterijske proizvajalce delali za izvoz z uvoženimi materiali in lastnimi zmogljivostmi v obliki »lona« oziroma dodelavnih poslov.³ Za izvoz na vzhodno tržišče (kliring) so uporabljali domače surovine (glej b. n. a. 1987: 2). Kljub obetajoči rasti in širitvi podjetja v začetku 80. let, ki sta obljubljal povečanje proizvodnje, optimizem ni trajal dolgo, takrat se je že začela gospodarska kriza, ki se je v naslednjih letih še stopnjevala. Izvozna prizadevanja so postala vse pomembnejša, a so morali končni proizvajalci zaradi pomanjkanja deviz vse bolj prevzemati dodelavne posle, ki pa so prinašali manj denarja. Kljub vse slabšim poslovnim rezultatom je obseg proizvodnje v prvi polovici 80. let naraščal (Prinčič 2015: 178–180).

Začaran krog brez izhoda – neizogibne posledice propada usnjarske panoge

Ker tovarna tujim dobaviteljem zaradi neugodnih posledic takratnega deviznega zakona ni pravočasno plačevala uvoženih surovin, je prihajalo do zamud pri nabavi. »Glede na to, da je Toko specifično modna tovarna, so štirje meseci za uresničitev nabave surovin in štirje meseci za izdelavo proizvoda prevelik čas, da bi kupec hotel in mogel čakati nanj,« so poročali v domžalskem občinskem poročevalcu ob koncu leta 1987, »rezultati vsega so neprodane zaloge, povezano s tem slabše preskrbljena proizvodnja, manjše doseganje norm, s tem povezani manjši osebni dohodek, počasnejši koeficient obračanja ter nižja reproduktivna sposobnost ob večjih kreditnih obveznostih« (b. n. a. 1987: 6). Sčasoma je zaradi vse večje konkurence na domačem in tujem tržišču, skokovitega naraščanja cen surovin in storitev ter zmanjšane kupne moči prebivalstva tovarna morala skrčiti svojo proizvodnjo. Ne le TOKO, temveč tudi druge slovenske tovarne usnjarsko-predelovalne industrije so pred osamosvojitvijo poslovale v težkih razmerah. Najbolj težavna je bila nezadostna preskrba proizvodnih surovin zaradi omejenega uvoza surovih kož in reprodukcijskega materiala. Podjetje TOKO pa je še najbolj prizadela prekinitev poslovnih odnosov s podjetji iz Srbije, Vojvodine in Kosova, ki so proizvajala usnjena oblačila in galanterijo

(Prinčič 2015: 181–182). Položaj panoge sta še poslabšala sprememba sistema in prehod v novo družbenoekonomsko ureditev. Sčasoma je prišlo do številnih stečajev in likvidacij podjetij, tako da je v nekaj letih po osamosvojitvi Slovenije usnjarska panoga doživela svoj bridki konec (Lorenčič 2015: 75).

Staro se umika novemu

Procesa deindustrializacije in tranzicije, ki sta bila v samostojni Sloveniji povezana tako z družbenimi in gospodarskimi spremembami po razpadu skupnega jugoslovanskega tržišča kot tudi z izgubo zunanjega trga, Domžal – tako kot tudi drugih slovenskih mest – nista obšla (Kušar 2005: 7). Zaostrene razmere tržnega gospodarjenja so podjetju TOKO narekemale prilagoditve. Zaradi kopičenja zalog gotovih izdelkov, ki jih ni bilo mogoče spraviti na druga tržišča, je bila nujna reorganizacija poslovanja. Lastniška in velikostna struktura podjetja se je večkrat spremenila.⁴ Iz tovarne je odšlo veliko usposobljenih galanterijskih strokovnjakov, delavcev in mojstrov, ki so z galanterijsko dejavnostjo začeli samostojno pot. Zaradi krčenja programa je podjetje opustilo Obrat 2, posledično se je število zaposlenih zmanjšalo. Leta 2000 so sedež podjetja preselili v Lukovico. V naslednjih letih se je industrijsko območje Obrata 1 umaknilo novi stanovanjsko-poslovni soseski Krizant.

Od prijetnih spominov do velike bolečine

Pričujoča razstava o nekdanji pomembni tovarni usnjene galanterije v Domžalah je v ljudeh vzbudila tako prijetne spomine kot tudi bolečino. Številni domačini, ki so desetletja delali v tovarni, so bili odpuščeni tako rekoč čez noč. Skoraj 20 let od zaprtja tovarne kljub takratni brezizhodni gospodarski situaciji med ljudmi ostaja živ spomin na kakovostno izdelano usnjeno galanterijo. Ostaja tudi spomin na pripadnost in vzajemnost zaposlenih, ki so žrtvovali marsikatero prsto soboto za pravočasno končane posle. Na odprtju razstave, ki je po dolgem času ponovno združila razdružene »Tokovce«, so vsi s ponosom poslušali zgodbe nekdanjih zaposlenih iz obdobja obratovanja tovarne. Naj poglavje iz dediščine domžalske tovarne TOKO končam z besedami sodelujočih: »Škoda, da bi šlo vse v pozabo ...«

3 Sklepalni so dolgoročne pogodbe z Lohmann Werke iz Bielefelda, Samsonitom iz Denverja, Bond Streetom iz New Yorka ter partnerske pogodbe z Walterjem Wolfom in Pierrom Cardinom.

4 Leta 1991 se je TOKO Domžale iz družbenega podjetja reorganiziral v delniško družbo v mešani lastnini z novim imenom TOKO-LINE d. d., Domžale; leta 1997 se je podjetje ponovno lastninsko preoblikovalo in leta 2000 sedež preselilo v Lukovico (podatki so pridobljeni iz zgodovinskega izpisa v sodnem registru Okrožnega sodišča v Ljubljani, 2018).

Pogled na tovarno v središču Domžal po letu 1980 (foto: Vili Majhenič, Arhiv Slamnikarskega muzeja).

Nekdanji delavci tovarne TOKO Domžale na odprtju razstave v Slamnikarskem muzeju 22. maja 2019 (foto: Vido Repanšek, Arhiv Slamnikarskega muzeja).

Literatura

CERAR, Fani: *Problematika obdelovanja izdelkov drobne galanterije*. Diplomsko delo. Domžale: Tehniška srednja usnjarska galanterijska šola Domžale, 1967.

GORNIK-KUGLER Marija: *Kadrovska politika in planiranje kadrov v DO Toko*. Diplomsko delo. Ljubljana: Fakulteta za sociologijo, politologijo in novinarske vede, 1983.

KUŠAR, Karel: Razvoj nekaterih delovnih organizacij na območju domžalske občine. V: Janko Gedrih idr. (ur.), *Zbornik Občine Domžale*. Domžale: Kulturna skupnost, 1979, 323–369.

KUŠAR, Simon: Ko se staro umika novemu. *Geografski obzornik* 52 (2), 2005, 4–13.

LORENČIČ, Aleksander: Agonija usnjarsko predelovalne industrije med tranzicijo (1990–2004). V: Miran Aplinc (ur.), *Usnjarstvo na Slovenskem: Zbornik referatov 4. simpozija o kulturni dediščini s področja usnjarstva na Slovenskem*. Šoštanj: Muzej Velenje, Muzej usnjarstva na Slovenskem, 2015, 73–89.

MUGERLI, Marko, Bojan Knific, Tita Porenta, Saša Florjančič, Monika Rogelj, Biljana Ristić, Mojca Šifrer Bulovec, Marko Kumer, Katarina Rus Krušelj: Uvod. V: Monika Rogelj (ur.), *Naše tovarne, naš ponos: Industrijska dediščina Gorenjske*. Kranj idr.: Gorenjski muzej idr., 2016, 5.

PEVEC, Pavel: Ljudske pevke Kulturnega društva Domžale. V: Tone Juvan (ur.), *Pesmi, ki jih pejejo ljudske pevke Mare Vilar iz Domžal*. Domžale: Kulturno društvo Domžale, 2011, 1–2.

PRINČIČ, Jože: Prelomnice v razvoju slovenske usnjarske industrije v času druge jugoslovanske države (1945–1991). V: Miran Aplinc (ur.), *Usnjarstvo na Slovenskem: Zbornik referatov 4. simpozija o kulturni dediščini s področja usnjarstva na Slovenskem*. Šoštanj: Muzej Velenje, Muzej usnjarstva na Slovenskem, 2015, 167–183.

ROŠKAR, Saša: *Sprehod med tovarnami slamnikov v Domžalah: Vodnik*. Domžale: Občina, 2015.

RUS KRUSHELJ, Katarina: Domžalska industrijska dediščina. V: Monika Rogelj (ur.), *Naše tovarne, naš ponos: Industrijska de-*

diščina Gorenjske. Kranj idr.: Gorenjski muzej idr., 2016, 41–43.

STIPLOVŠEK, Miroslav: Propad slamnikarske industrije in razvoj novih industrijskih panog na domžalskem območju 1918–1941. *Zgodovinski časopis* 47 (3), 1993, 425–437.

STIPLOVŠEK, Miroslav: *Nastanek mestne Občine Domžale leta 1952, pomembna prelomnica v upravnem razvoju domžalskega območja*. Domžale: Kulturni dom Franca Bernika, 2012.

S Tokom v toku: 65 let. Katalog. Domžale: DO TOKO, 1987.

STRAŽAR, Stane: *Domžale, mesto pod Goričico*. Škocjan pri Domžalah: Kulturno društvo Miran Jarc, 1999.

Ustni viri

V. L., intervju, Domžale, 17. 11. 2017.

PERDAN OCEPEK, Manica, intervju, Domžale, 5. 12. 2017.

SVOLJŠAK, intervju, Domžale, 17. 1. 2018.

M. V., intervju, Domžale, 17. 1. 2018.

Arhivski viri

SI AS 261 – Arhiv Republike Slovenije, Fond Glavne direkcije usnjarske industrije LRS, fasc. 25, 169–25 Statistična poročila za II. pol., 1948.

SI ZAL LJU 88 – Zgodovinski arhiv Ljubljana, Fond Okrožno gospodarsko sodišče v Ljubljani, A VIII 85, 103, C VIII 29.

Časopisni viri

STUPICA, Božo: Gostitelj »Usnjariade«. V: *Indikator: Glasilo delavcev delovne organizacije Toko* XI (6), junij 1988, 1.

B. n. a.: Toko tudi letošnji dobitnik Zlate košute. *Občinski poročevalec: Glasilo občine Domžale* 9 (10), 15. 12. 1970, 17.

B. n. a.: Za dosežene rezultate smo prejeli priznanje gospodarske zbornice Jugoslavije. *Indikator: Glasilo delavcev delovne organizacije Toko* 1 (5), maj–junij 1978, 1.

B. n. a.: V svetovnem toku – Toko enakovreden ... *Občinski poročevalec: Glasilo občine Domžale* 26 (5), 23. 3 1987, 5.

B. n. a.: Tovarna TOKO Domžale: Interventni ukrepi pomembno posegajo v naše poslovanje. *Občinski poročevalec: Glasilo občine Domžale* 26 (19), 23. 12. 1987, 6.

Spletni viri

Spletni vir 1: Podatkovna zbirka ARS: SI AS 261 Glavna direkcija usnjarske industrije Ljudske republike Slovenije, 1945–1952; <http://arsq.gov.si/Query/detail.aspx?ID=23481>, 5. 9. 2019.

The Life of the TOKO Domžale Factory A Piece of the Leather Goods Industry Heritage

The article describes the first extensive research into the heritage of the TOKO Domžale factory. The municipality of Domžale used to be an important industrial centre with the renowned TOKO Domžale leather goods factory having a significant impact in the second half of the 20th century. It was one of the most economically successful companies with the largest number of employees. Deindustrialisation and the transition period in newly independent Slovenia caused intense socio-economic changes, which is why the company began to reduce production and the number of employees, as well as to close down plants. It has been almost twenty years since the factory in Domžale closed. The Domžale Straw Hat Museum decided to present its story with a comprehensive exhibition. It issued a public request and over the course of two years a large amount of material was collected.

The beginnings of the leather goods industry in Domžale are related to the decline of the straw hat industry. In parallel with the downfall of the straw hat companies, during the two World Wars new factory plants were being created, mostly in chemical, textile and leather industries. A new era in the industrial production of leather goods in Domžale began with a new state-owned factory, which was created by the post-war merger of Zorn's and Okršlar Brothers factories (established in 1937 and 1939 respectively). In two decades, the company evolved into one of the largest quality leather goods factories in Slovenia, former Yugoslavia and Europe. It received numerous awards for achievements in design and managed to maintain an international reputation for quality and sophisticated leather goods. Being one of the largest companies in terms of staff, taking care of workers was extremely important. As was the case with other Slovenian leather manufacturing factories, TOKO Domžale eventually fell on hard times. New and tight market conditions dictated how companies should adjust and the industrial area in the centre of Domžale retreated, making way to a new mixed-use development.

The exhibition places great emphasis on this important Domžale-based leather goods factory. Despite a hopeless economic situation at the time of the factory's close-down, the memory of quality leather goods is still very clear in people's minds. At the exhibition opening, visitors proudly listened to various stories from the days at the factory, which united the long-separated TOKO workers, sharing the sentiment: *"It would have been a pity if everything had been forgotten..."*

OD PISEM DO FACEBOOKA: KOMUNIKACIJA SLOVENSКИH IZSELJENCEV V ARGENTINI Z DOMOVINO SKOZI ČAS

Poročilo o razstavi

Razstava je bila na ogled v Vili Vipolže (november 2018), knjižnici Srečka Vilharja Koper (februar–marec 2019) in v Muzeju novejšje zgodovine Slovenije (april–maj 2019), decembra 2019 pa si jo je mogoče ogledati v Mestni knjižnici Kranj.

Zdaj ko je Evropa, z njo pa tudi Slovenija, priča migracijam, se le malokdo ozre v preteklost, v čas, ko je bilo območje današnje države prizorišče intenzivnega izseljevanja proti čezmorskim krajem. Čeprav so Združene države Amerike pred prvo svetovno vojno privabliale največ ljudi, ki so se z območja današnje Slovenije odpravljali čez Atlantik, jih je nekaj svojo pot usmerilo tudi proti Južni Ameriki.

Usode tistih, ki so se podali v Argentino, sta avtorja razstave Miha Zobec in Nadia Molek raziskovala nekaj let. Medtem ko je Miha Zobec osvetlil izseljenske zgodbe Primorcev, ki so v času med obema svetovnima vojnama zaradi fašizma in gospodarskega pešanja regije zapuščali tedanjo Julijsko krajino, je Nadia Molek raziskala raznolikost izseljencev, ki so v Argentino prihajali od konca 19. stoletja. Oba sta svoja spoznanja že strnila v knjižnih monografijah. Miha Zobec je v delu *Nevidni in pozabljeni: Raziskava o izseljevanju v Argentino med svetovnima vojnama na primeru vaške skupnosti Pliskovica* raziskoval selitvene dinamike v vaški skupnosti na Krasu, pri čemer je Pliskovico obravnaval kot primer, s katerim je mogoče preučevati ključne vidike migracijskega pojava. Zanimali so ga vpliv družinskih in sorodstvenih mrež na selitev, vloga vaške skupnosti pri vključevanju v priseljsko okolje ter identitetni procesi tako v novem svetu kot v okolju, ki so ga zapustili. Nadia Molek pa se je v znanstveni monografiji *Biti Slovenec v Argentini: Kompleksnost identitetnih procesov argentinskih Slovencev* ukvarjala z vprašanjem nacionalne identitete Slovencev v Argentini s stališča antropologije. V knjigi je analizirala, kaj za slovenske izseljence in potomce pomeni biti Slovenec v Argentini. Pri tem je sledila različnim obdobjem priseljevanja v Argentino ter na tej podlagi preučila procese vzpostavljanja narodnih oziroma emigrantskih skupnosti in identitet glede na družbeno-kulturne in zgodovinsko-politične okoliščine. Pokazala je, da so identitete dinamične in heterogene, identiteta se »ne izgubi«, ampak v relacijskem kontekstu vključuje izbiro in razstavljanje razlikovalnih elementov,

»diakritike« ali »znakov identitete«, ki omogočajo konfiguracijo meja.

Poleg zanimanja za Argentino ju je povezal tudi interes za komunikacijske procese med izseljenci in njihovimi svojci. Pri snovanju razstave sta namreč ugotovila, da se vprašanja sporazumevanja, ki so za razumevanje migrantov in migracijskih procesov zelo pomembna, dosedanje razstave o izseljencih v Argentini še niso dotaknile. Ugotovila pa sta tudi, da je v literaturi, ki se posveča slovenskemu izseljevanju v Argentino, doslej prevladovalo prepričanje, ki migracije razume kot enosmerno mobilnost. Raziskovalci so torej izhajali iz stališča, da so izseljenci stike z izvorno domovino sčasoma pretrgali. Kljub vsemu pa so preučevalci selitev poudarjali različno ohranjanje stikov in čutenje slovenstva pri različnih generacijah migrantov. Poudarjali so, da naj bi tisti, ki so se v Argentino izselili v obdobju med obema svetovnima vojnama (t. i. prvi val izseljencev), relativno hitro pozabili »izvorno identiteto«, nasprotno pa naj bi povojni politični izseljenci slovenstvo še dolgo vztrajno negovali. Identifikacije s slovenstvom so torej raziskovalci doslej v glavnem obravnavali s stališča kulturoloških in asimilacionističnih paradigem, ki migrante in njihove potomce razumejo izključno s stališča asimilacije v družbo priselitve. Do slednje pa naj bi prišlo hitreje pri predvojni kot pri povojni generaciji migrantov. Nasprotno sta avtorja razstave izhajala iz stališča, ki poudarja nedokončanost migracijskih procesov. Na podlagi dejanskih primerov, ki dokazujejo kontinuiranost odnosov med svetovoma izselitve in priselitve, sta pokazala na kratkovidnost na asimilacionistični paradigmi utemeljenih raziskav. Dokazala sta, da prekinitev komunikacij nikakor ni nujna, saj se te ob uporabi različnih medijev sporazumevanja lahko preoblikujejo, prenovijo in okrepijo, nosilci komunikacije pa lahko prevzamejo različne vloge.

Z analizo komunikacijskih procesov med izseljenci in njihovimi svojci je Miha Zobec pokazal, da so družine prek pisemske korespondence, fotografij in paketov ves čas intenzivno vzdrževale stike z domačimi, poleg argentinskega življenja pa jih je vselej zanimalo dogajanje v kraju, ki so ga zapustili. Prav tako so bili tudi tisti, ki so ostali v domačem kraju, vselej povezani s svojci v Argentini. Nadia Molek pa je s pomočjo analize družabnih omrežij,

* Miha Zobec, dr. zgodovinskih znanosti, asistent z doktoratom, ZRC SAZU, Inštitut za slovensko izseljenstvo in migracije, Novi trg 2, 1000 Ljubljana; miha.zobec1@gmail.com.

** Nadia Molek, mag. antropologije in dipl. filmske montaže, mlada raziskovalka in doktorska študentka, Universidad de Buenos Aires, Facultad de filosofía y letras, Instituto de antropología; gostujoča raziskovalka na ZRC SAZU, Inštitut za slovensko izseljenstvo in migracije, Novi trg 2, 1000 Ljubljana; nadiamolek@gmail.com.

spletnih aplikacij in pametne telefonije ugotovila, da novi mediji niso samo osrednja sredstva za preoblikovanje in vzdrževanje vezi, ampak odločilno pomagajo tudi pri reidentifikaciji s slovenstvom in iskanju korenin.

Izsledke raziskav sta avtorja doslej objavljala v znanstvenih monografijah in člankih. Pri poglobljanju v snov ju je začudilo svojevrstno protislovje, ki se kljub njegovi časovni in družbeni razprostranjenosti kaže v ozkosti razumevanja fenomena. Ugotovila sta namreč, da se je vprašanje izseljevanja v Sloveniji doslej razumelo izključno skozi usode političnih prebežnikov po drugi svetovni vojni. V želji, da bi premostila ta omejujoči pogled in prenovila vedenje o migracijah proti Argentini, sta si za cilj zastavila razširiti svoja spoznanja med splošno javnost. Poleg tega sta v akademsko okolje družboslovja in humanistike, ki se ukvarja s preučevanjem migracij, želela pritegniti tudi izkušnje samih akterjev migracijskega procesa. Razstavo, ki temelji na sodobnih spoznanjih migracijskih študij, zato dopolnjujejo zgodbe migrantov oziroma njihovih potomcev. Obiskovalci lahko še dodatno poudarijo dimenzijo nedokončanosti odnosov med deželo priselitve in domačimi kraji s tem, da sami prispevajo svojo izkušnjo na za namen ustvarjenem youtube kanalu.

Pri snovanju razstave sta se avtorja odločila, da časovnega okvira ne bosta omejila z določenim selitvenim obdobjem, temveč sta želela predstaviti vse vrste komunikacij, od najzgodnejših oblik pa do današnjih spletnih pogovorov; komunicirajo tako otroci izseljencev, ki vneto gojijo stike z domovino svojih staršev, kot tisti, ki šele odkrivajo svoje korenine, ali oni, ki čutijo povezanost s Slovenijo. Razstava je torej inovativna, saj v primerjavi z dosedanjimi prikazi, ki so se posvečali posameznim etapam argentinskega izseljenstva, upošteva vse selitvene tokove in se osredotoča na transnacionalne stike. Raziskovalci danes poudarjajo, da tovrstni stiki niso nobena novost – dogajali so se že dolgo pred svetovnim spletom – sta pa oblika in način, ki ju omogočajo sodobne tehnologije, drugačna od nekdanjih (Levitt in Jaworsky 2007). Prav po zaslugi tehnologije so stiki danes veliko hitrejši in neposrednejši, kar vpliva tudi na identifikacijske procese vpletenih.

Z razstavo sta avtorja želela opozoriti, da gre pri migracijah vselej za kompleksnost človeške mobilnosti, kar pomeni, da ne smemo zanemariti nelinearnih in neobičajnih izbir. Selitve torej nikakor ne pomenijo zgolj izseljevanja ali vračanja, saj so se nekateri posamezniki večkrat selili sem in tja. Zanimiv je primer Rudija Guština, izseljenca iz vasi Repen na Krasu (danes v Italiji), ki je v Argentino emigriral takrat kot večina Primorcev, torej konec 20. let 20. stoletja. Po drugi svetovni vojni je Guština prevzela jugoslovanska propaganda, tako da je, kot je v pismu pisala njegova sestra, postal »zatelemban v Jugoslavijo« in z ladjo Partizanka tja leta 1948 tudi odšel (OZE NŠKT 1948). Ko je spoznal, da mu delo v ljubljanskem Litostroju ne ponuja tega, kar je pričakoval, in da so razmere zaradi hladne

vojne in napetosti z vzhodnim blokom v Jugoslaviji postale zelo negotove – obremenjevalo pa ga je tudi z njegovim domačim krajem povezano tržaško vprašanje – se je odločil za ponovno selitev v Argentino (OZE NŠKT 1997). Poleg prikaza osnovnih značilnosti dopisovanja v določenem času ter specifik posameznih sredstev sporazumevanja (pisma, fotografije, magnetofonski trakovi ipd.) sta avtorja na razstavi osvetlila prav raznolikost individualnih izkušenj, ki poudarjajo, da je pri migracijah ob objektivnih družbenih dejavnikih treba biti pozoren ne samo na družinske in sorodstvene, temveč tudi na povsem osebne plati.

Da bi to slikovitost kar najbolj celovito prikazala, sta morala iz širokega nabora med raziskavo pridobljenega gradiva pazljivo izbrati najbolj povedne dokumente. Na razstavi predstavljata izbrana pisma in fotografije ter druge osebne zapise, pridobljene s pomočjo posameznikov, ki so bili tako ali drugače povezani s selitvijo in so želeli svojo zgodbo predstaviti javnosti. Obiskovalci pa si na razstavi lahko ogledajo tudi kratke videoposnetke intervjujev z izseljenci oziroma njihovimi potomci, ki jih je Nadia Molek posnela med svojim bivanjem v Argentini. Prav tam posneti kratki filmi, ki prikazujejo najbolj osebno občutenje identitete izseljencev in njihovih potomcev, so pomembna dopolnitev razstavi. Treba je tudi poudariti, da se obiskovalci ne srečajo zgolj s slikovno in z videopodobo, temveč si na razstavi lahko ogledajo tudi predmete, ki so bili ključnega pomena za vzdrževanje stikov, kot so magnetofon, pisalni stroj, fotoaparat ali telefon. Stilizirana obleka, ki jo je posebej za razstavo oblikovala umetnica Amalija Perez Molek, pa zgovorno priča, da med migranti in njihovimi svojci niso krožila le pisma in fotografije. Umetnica se je navdihovala pri obhajilni obleki Olge in Matilde Arčon, hčerkah izseljenca Ernesta Arčona iz Renč pri Novi Gorici, ki sta obleko dejansko poslali družini na Slovenskem.

S predstavitevjo gradiva sta avtorja osvetlila povezanost, ki se je porodila ob odsotnosti družinskih članov in dokazuje, da se vezi kljub ločenosti niso prekinile. Pisma tako dokumentirajo stike s sorodniki in širšo vaško skupnostjo, v njih so izrazi domotožja in poudarjenih čustvenih vezi z domom. Pisci so le malo pozornosti posvečali opisovanju družbenopolitične stvarnosti, so pa zato tisti deli, kjer opisujejo razmere v novem svetu, za razumevanje njihovega stika z okoljem toliko bolj ilustrativni. Nazoren je npr. zapis Franca Vrabca iz Pliskovice iz leta 1929, ko je svojemu bratu domov pisal, kako težko je dobiti delo v Argentini. Kot izvoznico kmetijskih pridelkov je to južnoameriško državo gospodarska kriza izjemno prizadela, zato so spomini velikega dela slovenskih izseljencev na to obdobje zaznamovani s pomanjkanjem in z mučnim iskanjem kakršnegakoli dela. To je razvidno tudi iz Vrabčevega pisma, v katerem poudarja, da je bilo ob prihodu na v časopisu razpisano delovno mesto tam že vse polno ljudi, ki so si vneto prizadevali dobiti zaposlitev. Zlasti zanimivi so tudi zapisi družine prej omenjenega Rudija Guština, ki izražajo

Avtorja na odprtju razstave v Osrednji knjižnici Srečka Vilharja v Kopru (foto: Aleksandra Tobiasz, 15. 2. 2019).

zaskrbljenost nad usodo vasi v primežu velikih sil v času, ko je območje zaznamovala negotovost ob reševanju meje. Treba se je zavedati, da izseljenci niso vselej verodostojno pisali o svojem življenju, dogajanje so velikokrat prikazovali v lepši luči, pač z namenom, da bi ustregli pričakovanjem domačih, ki so gojili podobe o neprimerno boljšem življenju – včasih pospremljene z idejami o sanjski Ameriki – čez veliko lužo. Domačih nikakor niso želeli razočarati, v marsikaterem primeru je prav razširjena družina omogočila skok iz neperspektivnega položaja v državo, ki se je vsaj v 20. letih hitro gospodarsko razvijala in je potrebovala novo delovno silo.

Boljše življenje na drugi strani oceana pa vendarle ni bilo zgolj iluzija. Pričakovanja so se v veliko primerih uresničila, zlasti v povojnem času, ko je bila Evropa upehana po katastrofi, Argentina pa je doživljala gospodarski napredek. Prijetnejše plati življenja so dokumentirale fotografije, posnete na počitnicah v znanih argentinskih letoviščih, ki so prikazovale doseženi življenjski standard izseljencev, kar je bilo za marsikaterega svojca v domovini nepredstavljivo. Družbeni vzpon so beležili tudi s fotografijami svojih potomcev, ki so uspeli prodreti med poklice, rezervirane za »prave« Argentince, na primer policiste. Za ohranjanje stika z domačimi je bilo pomembno prikazovanje socialnega življenja izseljencev, tako da ne čudi, da je med fotografijami veliko takih, ki prikazujejo družabne dogodke v izseljenskih društvih, včasih tudi z opisi oseb na hrbtni strani. Seveda ne smemo podceniti pomena, ki so ga za vzdrževanje vezi imele običajne fotografije. Te so bile vsaj na začetku, ko fotoaparati še niso bili široko dostopni, posnete ob pomembnih življenjskih prelomnicah – krstih, birmah in porokah. Razstava s pomočjo posameznih zgodb ponazarja tako »tipične« poti izseljencev, ki jih rišejo fotografije otroštva, porok in društvenih veselice, kot tudi manj običajne usode tistih, katerih družine so se po selitvi, ko je med starši in majhnimi otroki zazeval ocean, znašle v mučnem po-

ložaju. Podobe iz argentinskega sveta so bile doma vedno predmet živahnih razprav ter sosedskega in sorodstvenega opravljanja. Tako kot so dogodki iz pisem krožili po nekdanjih domačih vaseh, so tudi fotografije oblikovale vez, ki je vsčane zbliževala z življenjem onkraj oceana.

Izseljenci so poleg pisem in fotografij domov pošiljali tudi različne dobrine in denar. Po drugi svetovni vojni, ko je Evropa trpela zaradi razdejanja, so jih dopolnjevali z dobrinami, ki jih je v domačih krajih primanjkovalo. Življenje doma bi bilo veliko težje brez osnovnih izdelkov, ki so jih prejeli iz Argentine. Olje in moka sta bila dosegljiva le s kuponi za hrano, zato je bila preskrba s pomočjo sorodnikov na drugi strani nenadomestljiva. Kot sta avtorja izvedela iz pisemske korespondence in intervjujev z informatorji, pa so domov prihajali tudi kava, najlonke in celo obleke. Ženske nogavice so bile očitno taka novost, da so družinski člani onkraj velike luže v pisma dodajali tudi navodila za pranje. S pravili argentinske carine, ki so določala, katere predmete je dovoljeno pošiljati in katerih ne, se obiskovalci razstave seznanijo prek dokumenta, ki ga je avtorjema posredovala Elizabeth Lederhos, potomka izseljencev iz argentinske province Entre Rios. Kljub strogim predpisom pa so bili izseljenci dovolj prebrisani, da so zmogli preslepiti uradnike in zaobiti pravila. Podobno se je dogajalo tudi v domačih krajih. Svojci, ki so v vaseh čakali na pošiljke, so pogosto poznali koga, ki je bil zaposlen na carini, tako da je »promet« stekel brez ovir. Meja, ki je po letu 1947 del Krasa ločila od tržaškega zaledja, se je s človeško iznajdljivostjo iz sredstva ločevanja prelevila v instrument povezovanja. Komunikacija pa tudi pri pošiljanju predmetov ni bila enostranska. Tudi tisti, ki so ostali v domačih vaseh, so v Argentino pošiljali stvari, ki jih je v deželi gospodarske konjunktore primanjkovalo ali pa so le simbolizirale svet, ki so ga izseljenci zapustili. V pismih zasledimo, da so v Argentino pošiljali vse od krompirja do dežnikov in brinjevca. Včasih so jih pošiljali po pošti, včasih pa so to obliko stikov utrjevali z dejanskimi obiski svojcev, ki so lahko s seboj nesli večjo količino blaga. Da so poslani predmeti resnično krepili medsebojno povezanost, pričajo zapisi v pismih ter besedila v društvenih publikacijah. Morda najzgovornejši je v tem smislu članek, ki ga je Fani Jamšek, predsednica Ženskega odseka Ljudskega odra (levo usmerjenega emigrantskega društva, op. M. Z.), objavila v brošuri, izdani ob 25-letnici smrti Ivana Cankarja. V sestavku, ki je na ogled na razstavi, je izseljence pozvala k zbiranju potrebščin za tiste, ki so ostali v uničeni domovini, in poudarila, da je bolj kot materialna vrednost poslanega pomemben občutek domačih, da so jim ostali zvesti.

V 60. letih je prelomnico v sporazumevanju povzročila iznajdba magnetofona. Izseljenci niso bili več odvisni le od gole pisane besede, prvič so lahko domačim tudi prisluhnili. Sprva so bile nove aparature razmeroma drage, tako da so si jih lahko privoščili le nekateri. Poslušanje posnetkov je bil pravi družabni dogodek, ob katerem se je zbralo

več družin nekega kraja. Skupaj so podoživljali trenutke iz (nekdanje) domovine, razpravljali o življenju svojcev, poslušanje glasov domačih pa je pri marsikom vzbudilo domotožje. Žal se večina trakov ni ohranila in o vsebini sklepamo le iz izseljenske korespondence. Z razstavljenim magnetofonom sta avtorja opozorila tudi na to dimenzijo komunikacij, ki je pomembno zaznamovala izseljensko življenje v 60. in 70. letih.

Desetletje pozneje se je kot medij sporazumevanja pojavil telefon ter skrajšal čas in razdaljo med svetovoma. Ljudje na eni in drugi strani oceana si odtlej niso več samo pisali ali si pošiljali kaset z govorom svojih najdražjih, temveč so lahko pogosteje osebno preverjali, kako je z njihovimi svojci. Opozoriti je treba, da je bila sprva tudi raba telefona zgolj občasna, klici so bili dragi, aparati pa še ne široko dostopni; najpogosteje so klicali iz javnih telefonskih govorilnic. Telefon je bil kot sporazumevalno sredstvo razširjen tudi pri naslednjih generacijah, seveda zlasti tistih, ki so se še sporazumevali v slovenskem jeziku.

V zadnjih desetletjih je tehnologija izjemno napredovala. S široko dostopnostjo računalnikov in z vdorom spleta v vsakdanje življenje, gospodarstvo, delo in družbeno stvarnost so se časovne in prostorske dimenzije komunikacije temeljito spremenile. Sporazumevanje z novimi digitalnimi mediji prinaša poseben jezik s svojstvenimi značilnostmi. Ti mediji poleg zapisanega besedila, kot pri e-pošti in sms sporočilih, omogočajo tudi izmenjavo glasovnih sporočil, fotografij, videoposnetkov, emotikonov itd. Način komuniciranja prek vsakovrstnih (s pomočjo aplikacij, kot so WhatsApp, Messenger itd.) ter vse pogostejših sporočil in fotografij, ki vključujejo posnetke vsakdanjega življenja in sebkje (*selfije*), odraža najnovejše družbene spremembe. Izmenjava informacij je danes veliko hitrejša kot kadarkoli v zgodovini. Pametni telefoni z aplikacijami, kot so WhatsApp, Skype, Facebook, Viber, Telegram itd., omogočajo hipnost komunikacije. Argentinski Slovenci lahko danes stik s svojimi bližnjimi vzpostavijo v vsakem trenutku. Oskar Molek je npr. potarnal, da je bilo treba v 80. letih telefonski pogovor s svojci na drugi strani oceana vnaprej rezervirati, kar mu je uspelo približno dvakrat letno. Danes, je dodal, lahko s sorodniki v Sloveniji vzpostavi stik od vsepovsod. Danes tudi jezik ne ovira več komunikacije, saj imajo celo tisti, ki niso večši slovenščine oziroma španščine, pomoč internetnih orodij, kakršen je denimo googlov prevajalnik. Razvoj tehnologije, ki je premostil prostorske, časovne in tudi jezikovne ovire, danes omogoča obnavljanje prekinjenih družinskih vezi.

Razstava postavlja migracije proti Argentini v novo luč. Predhodne trditve, ki so izhajale iz determinističnih teorij asimilacije, sta avtorja postavila pod vprašaj in pokazala, da migranti z vživljanjem v argentinsko družbo niso bili nič manj »slovenski«. S selitvijo izseljenci niso »izgubili« identitete, marsikateri potomec je pravzaprav »slovenstvo« ponovno našel. Enostavna stališča, ki identiteto razumejo

kot enoznačno kategorijo, zamejeno s pripadnostjo zgolj določeni entiteti, sta avtorja razstave nadomestila s kompleksnejšim razumevanjem večplastnih, prepletenih in situacijsko pogojenih identitet. Zavedati se je namreč treba, da je bila pri marsikaterem izseljencu prisotna vsaj ena sestavina identifikacije s slovenstvom, čeprav je bila to le praznična potica. Ob tej pa so se porajale še druge navezanosti, na primer na kraj, ki so ga na določeni točki življenja zapustili, a so v njem – s pomočjo komunikacije – mentalno še vedno prebivali. Na podlagi prenovljenega konteksta razumevanja migracij in identitet sta avtorja pokazala na pomen vloge komunikacije pri vzdrževanju čezoceanskih vezi in reinterpretaciji lastnih identitet. Če je bilo pisemsko dopisovanje zaradi zahtev po jasnem pisnem izražanju in drugih omejitvah pri vzdrževanju stikov še določena ovira, je z razvojem tehnologije ta postajala vse bolj porozna. Besedi se je z magnetofonskimi trakovi pridružil še zvok, tako da so si bili izseljeni in njihovi svojci vse bližje, mučno časovno pregrado pa je podrli telefon, ki je omogočil bolj sproščene, bližnje in neposrednejše stike. Začetne preglavice, ko se je bilo treba za klice dogovarjati vnaprej, do uskladitve pa je prišlo nekajkrat letno, so bile počasi odpravljene. Šele spletne aplikacije in pametna telefonija pa so ukinile razdaljo med svetovoma in omogočile, da so tudi tisti, ki so izgubili stik s predniki, vzpostavili oziroma obnovili prekinjene odnose. Teme, ki sta jih avtorja načela v svojem raziskovalnem delu in predstavila na razstavi, so, čeprav sta se osredotočila na slovensko izseljenstvo v Argentini, pravzaprav univerzalne. Dovolj je pomisliti, kako današnji migranti s sodobnimi komunikacijskimi sredstvi tkejo odnose z domačimi, pa ugotovimo, da so si vprašanja stikov in identifikacij kljub spremenjenim okoliščinam precej podobna. Namen njune razstave ni bil predstaviti komunikacijske prakse izseljencev kot nečesa oddaljenega v času in prostoru. Prav nasprotno, na podlagi pridobljenih spoznanj in z vključitvijo obiskovalcev v oblikovanje mozaika izseljenskih zgodb sta želela pokazati, da nam je ta tema bližje, kot si navadno predstavljamo. Prav zaradi njene aktualnosti bi si želela primeren odmev razstave ne le med tistimi, ki jih zanima izseljenstvo v Argentini, temveč med vsemi, ki zmorejo videti družbeno stvarnost v kompleksnejši luči – tudi taki, ki postavlja most med preteklostjo in sedanostjo.

Literatura

LEVITT, Peggy, in Nadya B. Jaworsky: Transnational Migration Studies: Past Developments and Future Trends. *Annual Review of Sociology* 33, 2007, 129–156.

Arhivski viri

OZE NŠKT (Odsek za zgodovino in etnografijo Narodne in študijske knjižnice Trst), fond Izseljenstvo, pismo Marie Guštin, 23. 1. 1948.

OZE NŠKT, fond Izseljenstvo, intervju Alekseja Kalca z Rudijem Guštinom, 13. 8. 1997.

POROČILO O SOFINANCIRANJU JAVNIH KULTURNIH PROGRAMOV NEVLADNIH ORGANIZACIJ NA PODROČJU KULTURNE DEDIŠČINE V LETIH 2017 IN 2018

Uvod

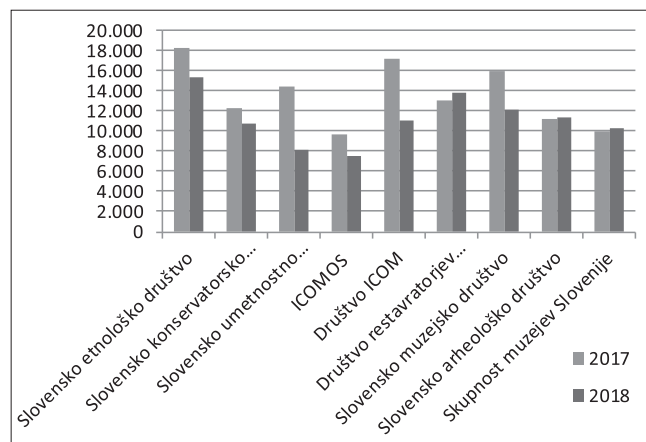
Na Ministrstvu za kulturo RS se je konec leta 2018 končal postopek dvoletnega sofinanciranja javnih kulturnih programov nevladnih organizacij, ki izvajajo glavno dejavnost na področju kulturne dediščine. V postopku sofinanciranja iz sredstev državnega proračuna so svoje javne kulturne programe izvedli naslednji izvajalci, ki so izpolnjevali pogoje iz dokumentacije javnega poziva: Slovensko etnološko društvo, Slovensko konservatorsko društvo, Slovensko umetnostnozgodovinsko društvo, ICOMOS – Slovensko nacionalno združenje za spomenike in spomeniška območja, Društvo ICOM – Mednarodni muzejski svet – Slovenski odbor, Društvo restavratorjev Slovenije, Slovensko muzejsko društvo, Slovensko arheološko društvo in Skupnost muzejev Slovenije.

Financiranje izvedbe javnih kulturnih programov

Financiranje javnih programov je potekalo v skladu z dokumentacijo Javnega poziva za izbor javnih kulturnih programov na področju kulturne dediščine, arhivske dejavnosti in knjižnične dejavnosti, ki jih bo v letih 2017–2018 sofinancirala Republika Slovenija iz proračuna, namenjenega za kulturo (v nadaljevanju: javni poziv), ki je bil objavljen v *Uradnem listu RS* in spletni strani ministrstva. Postopek izvedbe javnega poziva je potekal v skladu s podlagami, ki so bile v *Glasniku SED* že opisane (Koporc Sedej 2016). Ker so bili vloga stanovskih društev na področju kulturne dediščine, pravne podlage za delovanje in financiranje dejavnosti društev, opis postopka izbora, financiranja in izvajanja javnih kulturnih programov stanovskih društev ter ključne vsebine realiziranih programov v zadnjih nekaj letih v omenjenem prispevku že predstavljene, teh tem v nadaljevanju ne obravnavam.

Za strokovno in kakovostno zagotavljanje kontinuitete izvedbe javnih kulturnih programov nevladnih organizacij s področja kulturne dediščine so potrebna finančna sredstva. Izvajalcem se sredstva zagotavljajo iz naslednjih virov: državnega proračuna Ministrstva za kulturo, državnega proračuna drugih ministrstev, proračunov lokalnih skupnost in drugih virov (lastna sredstva, npr. članarina, dohodnina, prihodki od prodaje izdelkov). Tako kot v preteklih letih je tudi v obdobju 2017–2018 za izvedbo programov največ sredstev zagotovilo Ministrstvo za kulturo (v nadaljeva-

nju: ministrstvo). Z odločbami, ki so bile podlaga za sklenitev pogodb z izvajalci, je bilo za realizacijo programskih vsebin za leto 2017 dodeljenih skupno 122.040 evrov. Vsa odobrena sredstva, ki predstavljajo največ 80-odstotni delež sredstev državnega proračuna k izvedbi celotnega programa, so bila v celoti porabljena. Za leto 2018 je bilo z dopolnilnimi odločbami in s sklenjenimi aneksi k pogodbam dodeljenih 107.560 evrov, porabljenih pa 100.034 evrov. Vsa dodeljena sredstva državnega proračuna niso bila porabljena, ker so trije izvajalci v zahtevkih predložili obračunsko dokumentacijo za nižja sredstva od odobrenih. Neporabljena sredstva je ministrstvo vrnilo v integralni proračun. V Grafu 1 je prikaz višine porabljenih sredstev državnega proračuna ministrstva za izvedbo posameznih javnih kulturnih programov v letih 2017 in 2018.

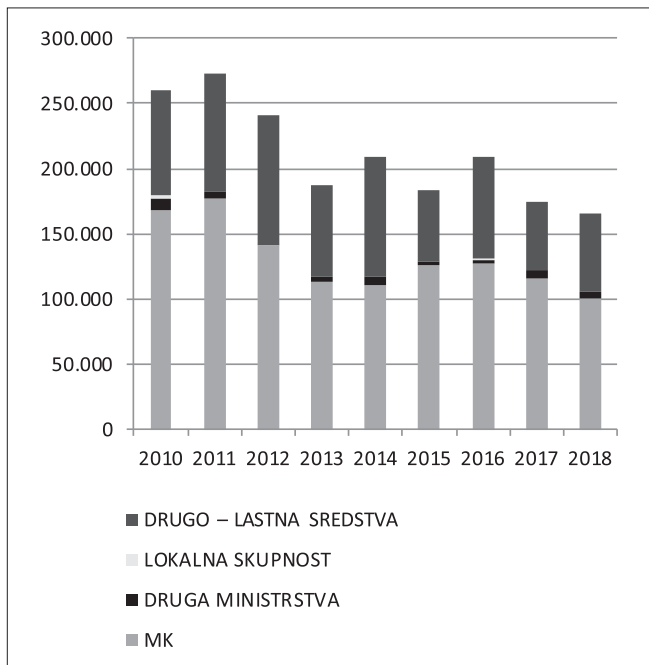

Graf 1: Višina porabljenih sredstev državnega proračuna Ministrstva za kulturo za sofinanciranje izvajalcev javnih kulturnih programov v letih 2017 in 2018 (v evrih).

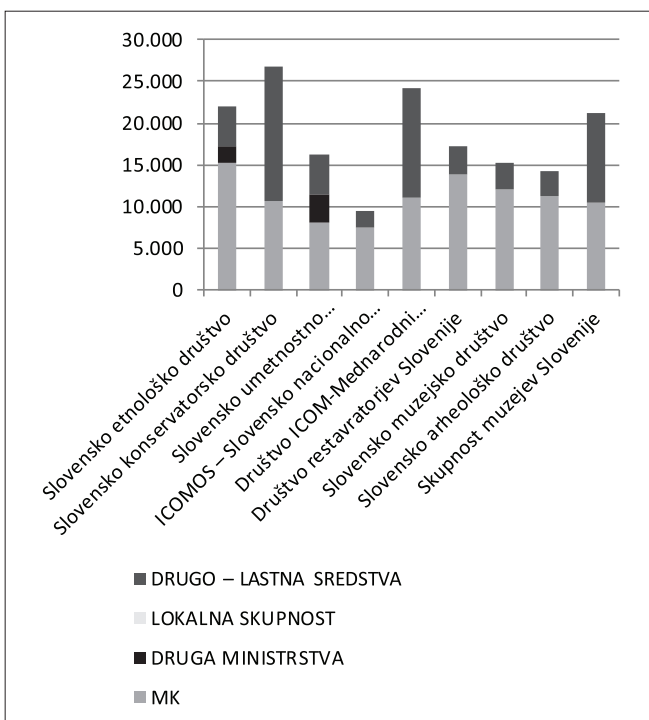
Ministrstvo je za izvedbo kulturnih programov, kakor je razvidno iz letnih poročil izvajalcev, iz proračuna leta 2017 zagotovilo 68 odstotkov, leta 2018 pa 60 odstotkov vseh sredstev. Leta 2018 je bil v financiranju znova delež proračunskih sredstev drugih ministrstev, in sicer v višini štirih odstotkov, kar je najvišji doseženi odstotek po letu 2010. Sredstva drugih ministrstev sta uspešno pridobili Slovensko umetnostnozgodovinsko društvo in Slovensko etnološko društvo. Sredstva iz drugih virov so izvajalci leta 2017 prispevali v skupni višini 30, leta 2018 pa 36 odstotkov. Največ sredstev iz drugih virov sta zagotovi-

* Vida Koporc Sedej, prof. geografije in umetnostne zgodovine, sekretarka, Ministrstvo za kulturo, Direktorat za kulturno dediščino, Maistrova ulica 10, 1000 Ljubljana; vida.koporc@gov.si.

la Društvo ICOM in Društvo restavratorjev Slovenije. Iz proračunov lokalnih skupnosti v obdobju financiranja ni bilo pridobljenih sredstev. V priloženem Grafu 2 je razvidno nihanje skupne višine porabe sredstev glede na vire prihodkov v zadnjih devetih letih, v Grafu 3 pa višina financiranja izvedbe javnih kulturnih programov izvajalcev leta 2018 glede na vire prihodkov.

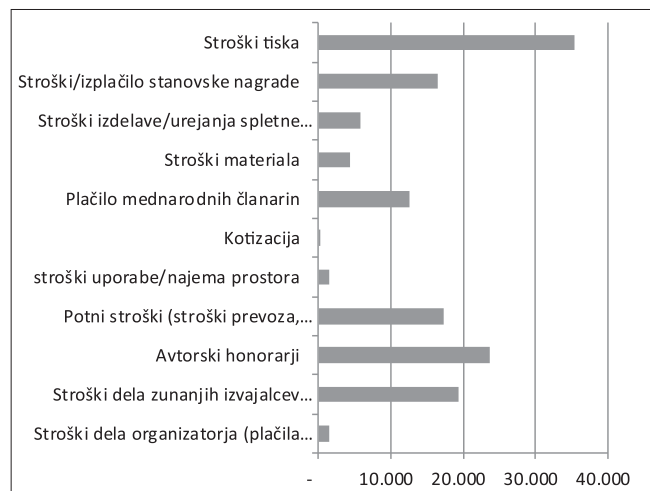
Graf 2: Višina financiranja izvedbe javnih kulturnih programov 2010–2018 glede na vire prihodkov (v evrih).

Graf 3: Višina financiranja izvedbe javnih kulturnih programov izvajalcev leta 2018 glede na vire prihodkov (v evrih).

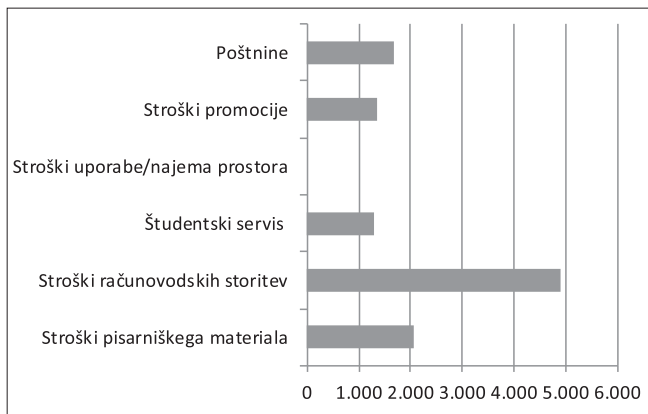
Vrste stroškov

Stroški, ki so neposredno potrebni za izvedbo programa in uresničitev njegovih ciljev, so upravičeni stroški. Razvidni so iz specifikacije odhodkov na obrazcih dokumentacije javnega poziva. Nanašajo se na stroške dela organizatorja, stroške dela zunanjih izvajalcev (plačila po pogodbah), avtorske honorarje, kotizacije, potne stroške, plačilo mednarodnih članarin, plačilo materiala, stroške izdelave/urejanja spletne strani, stroške stanovske nagrade in stroške tiska. Nastali stroški morajo biti utemeljeni ter skladni z načelom učinkovite, zakonite in gospodarne porabe sredstev z upoštevanjem načela transparentnosti, vključno s prepovedjo dvojnega financiranja. Iz posredovanih finančnih poročil izvajalcev je razvidna struktura stroškov. Največ sredstev je bilo leta 2018 porabljenih za realizacijo izdajanja strokovnih publikacij, in sicer plačila stroškov tiska (26 odstotkov). Sledijo stroški avtorskih honorarjev izvajalcev (17 odstotkov), stroški dela zunanjih izvajalcev (14 odstotkov) in potni stroški (13 odstotkov). Ponazoritev porabe sredstev je prikazana v Grafu 4.

Graf 4: Skupna višina porabljenih sredstev po specifikaciji stroškov za izvedbo programskih vsebin leta 2018 (v evrih).

V besedilu javnega poziva za leti 2017 in 2018 je bila novo uvedena diferenciacija stroškov, povezanih z izvedbo programskih vsebin, in stroškov, ki niso neposredno povezani z izvajanjem programskih sklopov, so pa potrebni za delovanje izvajalcev. To so stroški pisarniškega materiala, računovodskih storitev, študentskega servisa, uporabe prostora/najema tretjih pravnih oseb, promocije in poštnine. Posredni stroški programa so v skladu z dokumentacijo javnega poziva lahko dosegali višino do največ 20 odstotkov od vseh zaprošenih sredstev za program. V okviru posrednih stroškov je bilo največ sredstev porabljenih za kritje stroškov računovodskih storitev (43 odstotkov), pisarniškega materiala (18 odstotkov) in poštnine (15 odstotkov). Ponazoritev porabe sredstev je prikazana v Grafu 5.

Graf 5: Skupna višina porabljenih sredstev po specifikaciji stroškov za posredne stroške leta 2018 (v evrih).

Izvajanje javnih kulturnih programov

Programski poziv je bil namenjen sofinanciranju javnih kulturnih programov nevladnih organizacij, katerih delovanje je bilo na področju poziva v zadnjih dveh letih pred pozivom po kvantitativnih in kvalitativnih merilih ovrednoteno kot strokovno, uspešno in javno dostopno. Cilji programskega poziva so bili usmerjeni v nadaljevanje izvajanja celovitih in zaokroženih programov predvsem stanovskih organizacij na področju kulturne dediščine ter v zagotavljanje najširše dostopnosti do strokovnih vsebin s področja kulturne dediščine v slovenskem kulturnem prostoru. Navedeni cilji so bili realizirani z vsebinskimi enotami, smiselno povezanimi v programske sklope: Izvedba izobraževalnih vsebin, Mednarodna dejavnost, Promocijska dejavnost in Izdajanje strokovnih publikacij s področja kulturne dediščine. V okviru sofinanciranja je v uvodu navedenih devet izvajalcev javnih kulturnih programov izvedlo skupno 68 programskih enot leta 2017 in 82 programskih enot leta 2018. Največ enot je bilo izvedenih v sklopu Izvedba izobraževalnih vsebin, sledijo enote sklopa Promocijska dejavnost, Mednarodna dejavnost in Izdajanje strokovnih publikacij s področja kulturne dediščine. V okviru programskih sklopov so leta 2017 največ različnih vsebin/enot izvedli v Društvu restavratorjev Slovenije (12 enot), v Slovenskem etnološkem društvu, Društvu ICOM in Slovenskem arheološkem društvu (po 10 enot), najmanj pa v društvu ICOMOS (štiri enote). Leta 2018 je bila izvedba programskih enot bolj uravnotežena, saj so vsi izvajalci razen dveh (Slovensko konservatorsko društvo in Slovensko umetnostnozgodovinsko društvo) izvedli po devet oziroma deset različnih vsebin/enot.

Vsebinski poudarki izvedenih javnih kulturnih programov

V okviru javnega poziva so bile podprte programske vsebine, ki na strokovnih področjih dopolnjujejo izvajanje javne službe v javnih zavodih s področja varstva kulturne dediščine. V letnih poročilih so izvajalci poudarili nasle-

dnje strokovno najbolj odmevne realizirane programske vsebine po posameznih sklopih.

Slovensko etnološko društvo

- Izvedba izobraževalnih vsebin: 15. Vzorednice med slovensko in hrvaško etnologijo, Dnevi etnografskega filma, Etnološki večeri 2018;
- Promocijska dejavnost: podelitev Murkove nagrade, Murkovega priznanja in Murkove listine;
- Izdajanje strokovnih publikacij na področju kulturne dediščine: *Glasnik Slovenskega etnološkega društva* 58 (1–2), *Glasnik Slovenskega etnološkega društva* 58 (3–4) in Knjižnica Slovenskega etnološkega društva 52: *Urbani fenomeni muzejske perspektive*.

Slovensko konservatorsko društvo

- Izvedba izobraževalnih vsebin: okrogla miza o problematiki obnove dvorca Štatenberg ter o problematiki ohranjanja in posegov v peto fasado (streha) na objektih in mestnih jedrih (Slovenska Bistrica), posvet o dokumentiranju kulturne dediščine – problematika priprave dokumentacije in arhivsko varovanje dokumentov s sodobnimi tehnikami obdelave in hrambe dokumentov (Radenci);
- Promocijska dejavnost: podelitev Steletove nagrade in priznanj;
- Izdajanje strokovnih publikacij na področju kulturne dediščine: predstavitev publikacije *Hodil po zemlji sem naši: Naravna in kulturna dediščina v Občini Črnomelj*.

Slovensko umetnostnozgodovinsko društvo

- Izvedba izobraževalnih vsebin: mednarodni posvet Umetnost istrskih obalnih mest, predavanja ob razstavi *Obrazi ekspresionizma/Odtisi duha* v sodelovanju z Galerijo Božidar Jakac, Spomladanski cikel predavanj, Jesenski cikel predavanj Perspektivne disertacije;
- Izdajanje strokovnih publikacij na področju kulturne dediščine: *Zbornik za umetnostno zgodovino*.

ICOMOS – Slovensko nacionalno združenje za spomenike in spomeniška območja

- Izvedba izobraževalnih vsebin: Inovativni kulturni turizem – Priložnosti in izziv revitalizacij območij industrijske dediščine, Mednarodni simpozij o kulturni dediščini in pravnih izzivih – upravljanje območij kulturne dediščine, 18. april – mednarodni dan spomenikov in spomeniških območij – okrogla miza (Prihodnost dediščine v očeh mladih) in razstava (*Dediščina nas povezuje*);
- Mednarodna dejavnost: udeležba na Svetovnem kongresu Mednarodnega združenja za industrijsko dediščino TICCIH, Santiago, Čile – en predstavnik.

Društvo ICOM – Mednarodni muzejski svet – Slovenski odbor

- Izvedba izobraževalnih vsebin: sodelovanje in izvedba projekta RE-ORG, zaključni kolokvij – Širjenje znanja o pomenu kulturne dediščine;
- Promocijska dejavnost: mednarodni muzejski dan 2018 'Hiperpovezani muzeji – novi pristopi, novi obiskovalci', Nagrada ICOM Slovenija.

Društvo restavradorjev Slovenije

- Izvedba izobraževalnih vsebin: delavnica Utrjevanje odstopajočih plasti ometov stenske poslikave z nekonstrukcijskim injektiranjem;
- Promocijska dejavnost: stanovske nagrade in priznanja Mirka Šubica, Konservatorsko-restavratska transverzala.

Slovensko muzejsko društvo

- Izvedba izobraževalnih vsebin: Muzeoforum 2: Interpretacija, ključni element muzejske komunikologije, Regionalno izobraževanje: Interpretacija dediščine;
- Promocijska dejavnost: podelitev Valvasorjevih odličij.

Slovensko arheološko društvo

- Izvedba izobraževalnih vsebin: deset predavanj, Človeški ostanki v arheologiji in muzeologiji, Ljubiteljska uporaba detektorjev kovin v Sloveniji: razkorak med predpisi in prakso;
- Mednarodna dejavnost: Gabrovčev dan 2018: Halštatske kulturne skupine na območju Slovenije, Arheologija v letu 2017.

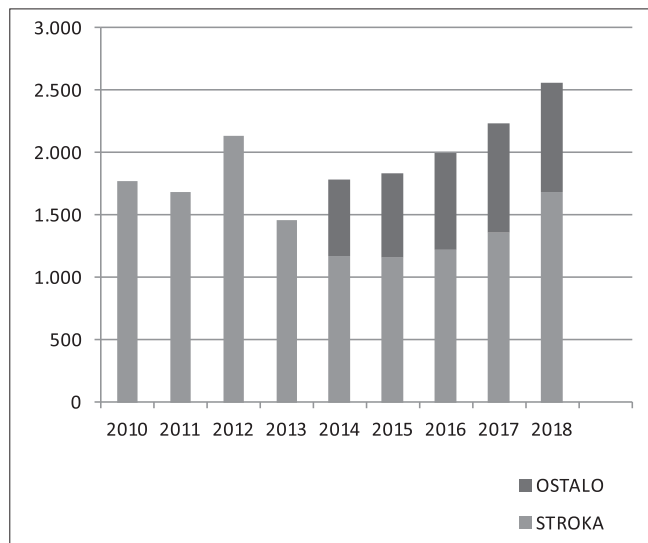
Skupnost muzejev Slovenije:

- Izvedba izobraževalnih vsebin: 2. kongres slovenskih muzealcev, nacionalni posvet Kulturno-umetnostne vzgoje na področju kulturne dediščine – Skupaj do znanja;
- Promocijske dejavnosti: Poletna muzejska noč, Kulturni bazar.

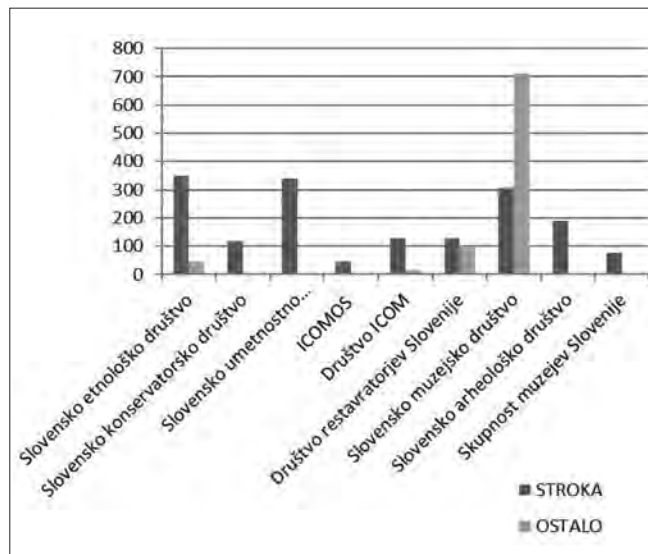
Dostopnost izvedenih programskih vsebin

Namen sofinanciranja izvajanja javnih kulturnih programov je tudi zagotavljanje dostopnosti do strokovnih informacij o kulturni dediščini ne le članom društev, ampak tudi širši zainteresirani javnosti. Iz podatkov letnih poročil izvajalcev programov izhaja, da se članstvo v organizacijah povečuje, in to tako s strokovnjaki, aktivno vključenimi v dejavnost, kot tudi z ljubitelji (v Slovenskem muzejskem društvu, Društvu restavradorjev Slovenije, Slovenskem etnološkem društvu). Ministrstvo od leta 2014 spremlja parcialne podatke o strukturi članov, kar prikazuje Graf 6, v katerem so predstavljeni podatki o gibanju števila članov posameznih izvajalcev javnih kulturnih programov. V Grafu 7 pa je predstavljeno aktualno število članov po po-

sameznih izvajalcih. Ob tem je treba zapisati, da so članice Društva ICOM poleg fizičnih oseb lahko tudi pravne osebe (leta 2018 16 pravnih oseb), članice Skupnosti muzejev Slovenije pa so lahko le pravne osebe (75 pravnih oseb).

Graf 6: Gibanje števila članstva pri izvajalcih javnih kulturnih programov 2010–2018.

Graf 7: Število članov izvajalcev financiranih javnih kulturnih programov leta 2018.

Za doseganje ciljev izboljšanja, poenotenja in uvajanja novosti v strokovno varstvo dediščine ter seznanjanja in vključevanja zainteresirane laične javnosti v njeno ohranjanje in varstvo se v okviru letnega poročanja zbirajo tudi podatki o najbolj obiskanih programskih vsebinah. Po podatkih, ki so jih posredovali izvajalci, so bile med najbolj obiskanimi leta 2018 naslednje programske enote:

Slovensko etnološko društvo

- Izvedba izobraževalnih vsebin: 15. Vzporednice med slovensko in hrvaško etnologijo (200 udeležencev), Dnevi etnografskega filma (249 udeležencev), Etnološki večeri 2018 in izobraževanje za študente (530 udeležencev).

Slovensko konservatorsko društvo

- Promocijske dejavnosti: Podelitev Steletove nagrade in priznanj (180 udeležencev), predstavitev publikacije *Hodil po zemlji sem naši: Naravna in kulturna dediščina v Občini Črnomelj* (130 udeležencev), predstavitev publikacije *Vrtnoarhitekturna dediščina in njeno ohranjanje*, 3D predstavitev (25 udeležencev).

Slovensko umetnostnozgodovinsko društvo

- Izvedba izobraževalnih vsebin: Spomladanski cikel predavanj (205 udeležencev), mednarodni posvet Umetnost istrskih obalnih mest (68 udeležencev), Jesenski cikel predavanj Perspektivne disertacije (104 udeleženci).

ICOMOS – Slovensko nacionalno združenje za spomenike in spomeniška območja

- Izvedba izobraževalnih vsebin: Mednarodni simpozij o kulturni dediščini in pravnih izzivih – upravljanje območij kulturne dediščine (120 udeležencev), Perspektive in izzivi revitalizacije industrijske dediščine (107 udeležencev), 18. april – mednarodni dan spomenikov in spomeniških območij – okrogla miza (Prihodnost dediščine v očeh mladih (42 udeležencev)) in razstava (*Dediščina nas povezuje* (850 ogledov)).

Društvo ICOM – Mednarodni muzejski svet – Slovenski odbor

- Promocijska dejavnost: mednarodni muzejski dan 2018 'Hiperpovezani muzeji – novi pristopi, novi obiskovalci' (po celi Sloveniji ok. 8.000 udeležencev), predavanje v okviru I. kongresa slovenskih muzealcev v Brežicah (več kot 100 udeležencev), Nagrada ICOM Slovenija (130 udeležencev).

Društvo restavradorjev Slovenije

- Izvedba izobraževalnih vsebin: delavnica Pomen spoznavanja zgradbe in zaščite lesa na področju restavradorstva (nadaljevanje) (23 udeležencev);
- Promocijska dejavnost: stanovske nagrade in priznanja Mirka Šubica (ok. 180 udeležencev).

Slovensko muzejsko društvo

- Izvedba izobraževalnih vsebin: Muzeoforum 2: Interpretacija, ključni element muzejske komunikologije (ni podatka);
- Promocijska dejavnost: podelitev Valvasorjevih odličij (ni podatka).

Slovensko arheološko društvo

- Izvedba izobraževalnih vsebin: deset predavanj (400 udeležencev);
- Mednarodna dejavnost: Gabrovčev dan 2018: Halštatske kulturne skupine na območju Slovenije (70 udeležencev), Arheologija v letu 2017 (120 udeležencev).

Skupnost muzejev Slovenije:

- Promocijske dejavnosti: Poletna muzejska noč (ni podatka), Kulturni bazar (ni podatka);
- Izvedba izobraževalnih vsebin: nacionalni posvet Kulturno-umetnostne vzgoje na področju kulturne dediščine – Skupaj do znanja (ni podatka).

Sklep

Sofinancirani javni kulturni programi izvajalcev so bili v letih 2017 in 2018 izvedeni skladno z načrtom. Izvajalci so si prizadevali, da so s prejetimi sredstvi iz državnega proračuna in drugih virov izvedli kakovostne, aktualne in odmevne vsebine, pomembne za razvoj strok na posameznih področjih kulturne dediščine.

Literatura

KOPORC SEDEJ, Vida: Financiranje izvajanja javnih kulturnih programov stanovskih društev. *Glasnik SED* 56 (1–2), 2016, 113–121.

Viri

Spletni vir 1: http://www.mk.gov.si/si/javne_objave/javni_pozivi/?tx_t3javnirazpis_pi1%5Bshow_single%5D=1800,10.7.2019.

Uradni list RS 74 (16), 25. 11. 2016.

Zaključna finančna in vsebinska poročila za leto 2017 Slovenskega etnološkega društva, Slovenskega konservatorskega društva, Slovenskega umetnostnozgodovinskega društva, ICOMOS-a – Slovenskega nacionalnega združenja za spomenike in spomeniška območja, Društva ICOM – Mednarodnega muzejskega sveta – Slovenskega odbora, Društva restavradorjev Slovenije, Slovenskega muzejskega društva, Slovenskega arheološkega društva in Skupnosti muzejev Slovenije.

Zaključna finančna in vsebinska poročila za leto 2018 Slovenskega etnološkega društva, Slovenskega konservatorskega društva, Slovenskega umetnostnozgodovinskega društva, ICOMOS-a – Slovenskega nacionalnega združenja za spomenike in spomeniška območja, Društva ICOM – Mednarodnega muzejskega sveta – Slovenskega odbora, Društva restavradorjev Slovenije, Slovenskega muzejskega društva, Slovenskega arheološkega društva in Skupnosti muzejev Slovenije.

Slovesnost v Viteški dvorani (foto: Iztok Ilich, 26. 6. 2019).

Direktorica Alenka Černelič Krošelj s šopkom, pozornostjo kolegic in kolegov (foto: Iztok Ilich, 26. 6. 2019).

70 LET POSAVSKEGA MUZEJA BREŽICE

Brežiški grad je z bogatimi zbirkami zakladnica snovne in nesnovne dediščine, ki pa s svojimi dejavnostmi daleč presega osnovni okvir. Je tudi prizorišče glasbenih in drugih kulturnih dogodkov, prostor srečevanja in druženja domačinov in obiskovalcev od drugod, učilnica starih veščin, kraj prepletanja preteklosti s sedanjostjo.

»Na dan našega 'rojstva' je bila nedelja, 26. junija 1949,« je goste – med njimi ministra za kulturo Andreja Pozniča in župane vseh štirih posavskih občin – v Viteški dvorani Posavskega muzeja Brežice prva nagovorila njegova direktorica Alenka Černelič Krošelj. Takratni upravnik, slikar Franjo Stiplovšek, je spomnila, je na kmečkem vozu iz Krškega pripeljal različno gradivo leta 1939 ustanovljenega Muzejskega društva, ki je imelo prostore v cerkvi sv. Duha in domnevnem zadnjem domovanju Janeza Vajkarda Valvazorja. Ker pa so povojne oblasti tej dominantni stavbi v Krškem namenile drugačno vlogo, se je posavska muzejska zgodba, zrasla iz zapuščine Valvazorja in drugih zbiralcev, nadaljevala deset let pozneje v Brežicah.

»Dan preselitve zbirke iz Krškega je bil srečen dan za sijajno poslikano dvorano gradu Brežice. In srečen za grajsko poslopje s pripadajočimi objekti, obsojeno na životarjenje in propadanje,« je še poudarila direktorica. Pridobitev prvih deset prostorov leta 1949 je pomenila začetek muzeja, ki je, potem ko se je leta 1979 iz njega izselila zadnja družina, pred desetimi leti pa zadnje podjetje, samo še rasel in se razvijal. Za to so bili poleg neutrudnega Stiplovška in njegove legendarne soproge Ive zaslužni tudi mnogi njuni nasledniki. In seveda Brežičani in drugi

Posavci, ki so z obiski muzeja in prireditve v gradu sivi utrdbi vdihovali življenje. O vpetosti muzeja in muzealcev v okolje in odmevnosti njihovih prizadevanj priča poldrugi milijon dosedanjih obiskovalcev.

Brežiški grad je po burni preteklosti – med prvim kmečkim puntom je bil razdejan, v drugem pa je upornim kmetom, tako kot tudi Turkom, uspešno kljuboval – v 17. stoletju dočakal mirnejše čase. Grof Ignac Marija Attems, njegov lastnik od leta 1694, je v prvih letih 18. stoletja utrdbo s številnimi prezidavami spremenil v razkošno renesančno rezidenco. Po njegovem naročilu je slikar Karl Frančišek Remb poslikal Viteško dvorano, ki je še danes največja znamenitost gradu.

Ta razkošni prostor je bil prizorišče sijajnih plesov in glasbenih nastopov pa tudi priča trpljenja ranjencev s soške fronte ter stisk vojnih ujetnikov in brezdomcev po drugi vojni. V teh težkih časih uničeno in poškodovano okrasje je bilo, kolikor je bilo mogoče, s strokovnimi posegi nadomeščeno in obnovljeno. Zadnja večja obnova pred osmimi leti je vrnila nekdanji sijaj tudi poslikavam Viteške dvorane.

Ob tej priložnosti so alegorične upodobitve štirih elementov, vode, ognja, zemlje in zraka, v katerih so starogrški filozofi videli počelo življenja, spodbudile zamisel za večzvrstne tematske razstave. Prva, posvečena vodi, je nastala leta 2016, poleti 2018 ji je sledila razstava *Ogenj*, prav ob slovesnostih 70-letnici muzeja pa se jima je pridružila še postavitev razstave s skupnim imenovalcem *Zemlja*.

»Element zemlja smo posvetili nam – ljudem, k sooblikovanju razstave pa povabili tudi druge sodelavce, naše

Josipina Hočevnar iz Krškega, ena od junakinj nove razstave *Zemlja* (foto: Iztok Ilich, 26. 6. 2019).

kolege iz muzejev in galerij Posavja,« je direktorica Posavskega muzeja in vodja projekta Alenka Černelič Krošelj pojasnila izhodišče tretje postavitve. Sodelavci iz drugih ustanov, avtorji razstave in besedil za spremni katalog, so bili Matej Filipčič, Alja Fir, Irena Fürst, dr. Boris Golec, Boris Hajdinjak, Duška Kalin, Boštjan Kolar, Lijamedia, dr. Miha Preinfalk, Mojca Račič, dr. Helena Rožman, dr. Jože Škofljanec, Oskar Zoran Zelič in Lucija Zorenč; 35 Posavkam in Posavcem, ki so jih izbrali ti strokovnjaki, so prav toliko posavskih »Zemljanov« v ospredje postavili še sodelavci muzeja.

O obsežnosti projekta in dolgotrajnosti priprav priča tudi pregled izvora razstavljenih predmetov, fotografskega in filmskega gradiva. Večina jih je iz Posavskega muzeja in drugih zbirk v Posavju, dragocene primerke in gradiva pa so prispevali še Arhiv Republike Slovenije, Nadškofijski arhiv in Narodna galerija iz Ljubljane, drugi muzeji in galerije ter številne družine in posamezniki iz vse Slovenije pa tudi nekatere ustanove iz Avstrije in Italije.

Posebnost nove razstave *Zemlja* – ob 70-letnici muzeja – je torej posrečena vključitev 70 likov, parov in posameznikov z imeni ali le z dokazanim bivanjem v tem prostoru, ki so od Ajdovske jame v mlajši kameni dobe skozi tisočletja sooblikovali današnjo podobo Brežic in Posavja.

Tako kot že prvi dve razstavi v sklopu štirih elementov je tudi tretjo stranico tega kvadrata prostorsko zasnova in oblikovala Polona Zupančič, pripravili pa so jo, ob Alenki Černelič Krošelj, umetnostna zgodovinarica Oži Lorber, arheologinja Jana Puhar, vsestranska Stanka Glogovič, v letu 2018 upokojeni zgodovinarica Vlasta Dejak

Torta za rojstni dan (foto: Iztok Ilich, 26. 6. 2019).

in etnologinja dr. Ivanka Počkar ter vodja konservatorsko-restavratorskih del in postavitve Aleš Vene. V projektu so sodelovali še Boštjan Kolar, Andreja Matijevc, lektorica mag. Mateja Jankovič Čurič, prevajalka Mateja Žuraj in drugi člani kolektiva. Po besedah direktorice je vsak odlično opravil svoj del priprave in izvedbe, vsi skupaj pa so skrbeli tudi za živahnost, živost in nenehno aktualnost razstave in programov ob njej.

Proslavljanje obletnice muzeja, kulturnega spomenika državnega pomena, je bilo delovno in razpeto čez ves dan. Odprtju razstave *Zemlja* so sledila javna vodstva kustosov po muzejskih zbirkah, popoldan pa oddaja Studio ob 17h, na kateri so gostitelji s sodelovanjem profesorja dr. Janeza Bogataja svoje dosežke in načrte predstavili najširši slovenski javnosti.

Na slehernem koraku je bilo čutiti zmagovito moč sodelovanja – med strokovnimi ustvarjalci pa tudi posavskimi politikami, gospodarstveniki in kmetovalci. To se potrjuje tudi v dogajanju, ki ni neposredno povezano z delom muzealcev, a priča o njihovi odprtosti in posluhu za živo dogajanje zunaj grajskih zidov. Med drugim v spodbujanju ohranjanja kulturne dediščine, ki ne pomeni le starih predmetov in duhovnega izročila, ampak tudi uveljavljanje za Posavje značilne gastronomije in kulinarike, povezane s krškopoljskim prašičem, pišečkimi marelicami ter z oživljanjem lokalne trte in vina rumeni plavec. Tradicijo izdelkov iz mesa legendarnega krškopoljca in avtohtone trte so gostom v živo predstavili izbrani pridelovalci v še enem za to priložnost na novo urejenem prostoru – stari grajski kleti.

ŠMITKOVI VEČERI: KOZMOLOGIJA, RELIGIJA IN GIBANJA ZA SAMOODLOČBO IN PRAVICE STAROSELCEV

Poročilo o pogovoru z doc. dr. Marijo Mojco Terčelj

Prvi Šmitkov večer z naslovom Kozmologija, religija in gibanja za samoodločbo in pravice staroselcev je na Oddelku za etnologijo in kulturno antropologijo (OEiKA) Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani potekal v torek, 5. marca 2019.

Šmitkovi večeri bodo na OEiKA v spomin na pokojnega etnologa prof. dr. Zmaga Šmitka, dolgoletnega predavatelja na oddelku, z različnimi gosti predvidoma potekali vsaj trikrat v posameznem semestru. Pogovorni večeri v bolj sproščenem vzdušju so drugačna oblika družabnih dogodkov na oddelku in so namenjeni osebni stiku udeležencev dogodka s povabljenimi gosti – etnologi, antropologi, folkloristi in predstavniki sorodnih disciplin iz Slovenije in tujine. Z njimi se bodo pogovarjali sodelavci ali sodelavke ter študenti in študentke OEiKA. Pogovarjali se bodo predvsem o terenskem in raziskovalnem delu povabljenih, pri čemer bodo gosti izhajali iz lastnih izkušenj. Namen omenjenih večerov je prisotnim ponuditi priložnost, da prisluhnejo različnim gostom, jih bolje spoznajo ter se seznanijo z njihovim raziskovalnim delom.

Gostja prvega Šmitkovega večera je bila kulturna antropologinja doc. dr. Marija Mojca Terčelj z Oddelka za antropologijo Fakultete za humanistične študije Univerze na Primorskem. Na Filozofski fakulteti v Ljubljani je diplomirala iz etnologije in filozofije. Na Oddelku za etnologijo in kulturno antropologijo je kot mlada raziskovalka doktorirala pod mentorstvom prof. dr. Zmaga Šmitka. Trenutno je zaposlena kot predavateljica – docentka Inštituta za medkulturne študije FHS. Pri raziskovanju staroselcev posebno pozornost namenja kozmologiji, religiji, poljedelskim praksam, zdravilstvu, socialnim politikam in človekovim pravicam. Prve terenske izkušnje je nabirala na domačem terenu, med drugim na območjih spodnjega Kozjanskega, Posavja, občine Sevnica, veliko časa pa je preživela tudi na terenu v mehiški zvezni državi Chiapas, kamor se je v okviru raziskovalne dejavnosti pogosto vračala med letoma 1990 in 1997. Od leta 2000 raziskuje Maje na Jukatanu. Je avtorica številnih člankov, med njimi 'Govoreči križi: Opredmeten spomin na največji majeovski upor' (2017) in 'Kulturna dediščina Majej: Odločanje staroselcev v izobraževalni in kulturni politiki Mehike' (2015).

Uvodni nagovor je podala prof. dr. Mirjam Mencej, ki je najprej spregovorila o namenu Šmitkovih večerov in o tem, kako je prišlo do realizacije dogodka, predstavila pa

je tudi gostjo večera. Z gostjo smo se o njenem terenskem raziskovanju med staroselci Srednje in Južne Amerike pogovarjale študentki Aleksandra Kansky in Zala Prebil ter izr. prof. dr. Uršula Lipovec Čebren. Z dr. Marijo Mojco Terčelj sva 9. aprila 2019 omenjeni študentki opravili še uro in pol dolg intervju, v katerem sva se še bolj poglobili v terensko delo antropologa in aktivizem staroselcev. Prebrali ga boste lahko v naslednji številki *Glasnika SED*. Dr. Marija Mojca Terčelj je udeležencem dogodka, med katerimi so bili nekdanji in sedanji študentje ter profesorji, najprej pripovedovala o svojih študijskih izkušnjah, začetkih terenskega dela in spomnih na dr. Zmaga Šmitka. Med pogovorom smo zbrani lahko sledili projekciji njenih fotografij s terena med staroselci. Zaupala nam je, da je sledila temu, kar jo zanima, svojim interesom, ki so jo pripeljali vse do Mehike.

V Chiapasu je kot štipendistka slovenskega Ministrstva za visoko šolstvo pristala na uradno povabilo tamkajšnjega inštituta INI (Rep. Mexicana). Pripovedim o njenih terenskih izkušnjah je bilo še zlasti zanimivo prisluhniti, z nami je delila številne uporabne nasvete o obnašanju na terenu in spletnju stikov z domačini. Med drugim je poudarila pomen prvega stika s staroselci, od katerega je odvisno njihovo sodelovanje pri poznejših antropoloških raziskavah. Tudi dober odnos z otroki lahko antropologu olajša vstop v tujo kulturo. Antropolog mora na terenu pokazati osebno zanimanje za domačine; če začutijo, da nisi pristen, te ne bodo sprejeli. Svoje terenske informatorje je sogovornica redno obiskovala, en obisk namreč ne zadošča, antropolog mora k njim priti večkrat. Z nekaterimi staroselci pa ohranja trajni kontakt.

Dr. Marija Mojca Terčelj nam je pripovedovala še o konceptu vroče-hladno, o staroselskih metodah zdravljenja in medicinsko-religioznih terapijah, o udeležbi pri staroselskih obredih, o prerokbah o ponovnem prihodu ljudskega junaka Caneka in o vplivu množičnega turizma na ohranjanje staroselskih svetih krajev; turizem zadnja leta vse bolj škodljivo posega v način življenja staroselcev in njihovo identiteto. Arhitekturni dosežki majejskih prednikov, kot je npr. Chichén Itza, ne spadajo le med mehiške turistične znamenitosti niti zgolj na seznam svetovne kulturne dediščine in »sedmih čudes sveta«, ampak so še vedno sveti kraji lokalnih majejskih skupnosti. Žal se pri tej izrabi območij skoraj izključno za turistične namene

* Zala Prebil, študentka 3. letnika, Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta, Oddelek za etnologijo in kulturno antropologijo, Zavetiška 5, 1000 Ljubljana; zala.prebil@gmail.com.

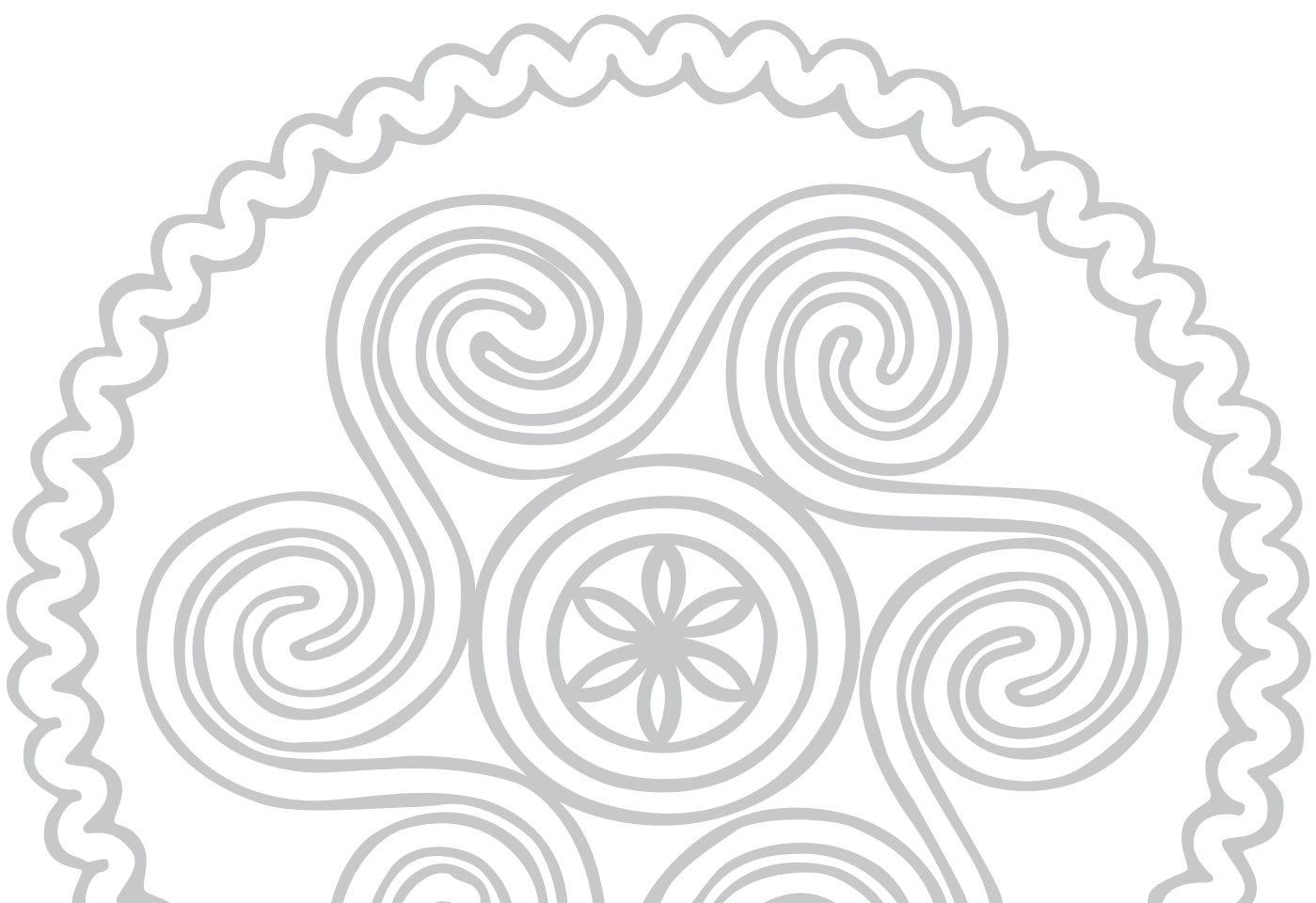
Študentki Aleksandra Kansky in Zala Prebil ter izr. prof. dr. Uršula Lipovec Čebren med pogovorom z gostjo doc. dr. Marijo Mojco Terčelj (foto: Brina Šenekar, Ljubljana, 5. 3. 2019).

pozablja na pravice staroselcev. Čeprav je kulturna dediščina starodavnih Majev ponos držav Južne in Mezoamerike, se danes njihovi potomci srečujejo s številnimi ovirami. Jemljejo jim ozemlja, težje pridejo do izobrazbe in zdravstvene oskrbe, staroselski jeziki so še vedno podrejeni španščini. Staroselci še danes niso enakopravni in enakovredni državljani. O nepasivnosti Majev priča njihova dolga zgodovina boja za pravice. Ohranjajo tudi spomin na največji majevski upor, t. i. vojno kast (1847–1901). Z gostjo smo se pogovarjali tudi o aktivizmu staroselcev

in njihovih dobrih praksah, ki tradicionalno gospodarstvo s sodobnimi ekološkimi razvojnimi praksami združujejo tudi drugod po svetu. Ker se je sogovornica v San Cristóbalu de las Casasu, v Chiapasu, srečala tudi z zapatisti, nas je zanimala njena izkušnja s člani gibanja.

Pogovor z dr. Marijo Mojco Terčelj je bil zelo poučen in zanimiv. Študentki, ki sva se z njo pogovarjali, sva dobili veliko koristnih nasvetov za terensko delo, z branjem njenih člankov pa sva še poglobili znanje o Majjih. Zanimivo je bilo spoznati osebo s tako bogatimi in raznolikimi izkušnjami s terena v Chiapasu in na Jukatanu. Iz sogovorničinega pripovedovanja o terenskih in raziskovalnih izkušnjah je bilo razvidno njeno navdušenje nad temo. K prijetnemu vzdušju med dogodkom je prispevalo tudi gostjino živo pripovedovanje o različnih komičnih prigodah s terena. Na koncu je ostalo nekaj časa še za vprašanja poslušalcev. Upam, da bodo študentje gostom na naslednjih Šmitkovih večerih postavili več vprašanj in tako bolj izkoristili priložnost za pridobitev informacij iz prve roke. Prvi Šmitkov večer se je po približno uri in pol uspešno zaključil.

Dr. Marija Mojca Terčelj je s svojima pripovedovanjem in orisom realnosti terenskega dela med Maji navdušila vse poslušalce. Prepričali smo se, da so iskreno zanimanje, navdušenje in nenehno dopolnjevanje znanja ključni za kakovostno opravljen teren in veselje do dela.

ŠMITKOVI VEČERI: KAJ SPOROČAJO MRTVI SKOZI SANJE?

Poročilo o pogovoru z doc. dr. Ágnes Hesz

Ciklus pogovorov Šmitkovi večeri, ki se izvajajo v spomin na preminulega zaslužnega profesorja dr. Zmaga Šmitka, je počasi začel pridobivati svojo specifično poetiko. Sproščeno okolje, v katerem gostujoči profesorji in raziskovalci študentom približajo svoje terenske izkušnje, raziskovalne dileme in pripovedujejo o začetkih svojega akademskega dela, so pomembni ne samo iz pedagoških in izobraževalnih razlogov, temveč so hkrati odlična priložnost medgeneracijskega srečevanja, sproščenega razpravljanja in vzajemnega učenja.

Na tretjem Šmitkovem večeru na Oddelku za etnologijo in kulturno antropologijo je 14. maja 2019 potekal pogovor s kulturno antropologinjo doc. dr. Ágnes Hesz z Univerze v Peczu. Z njenim gostovanjem so ti pogovori pridobili pomemben mednarodni poudarek, z obravnavanjem različnih tem in pristopov ter promocijo aktualnih raziskovalnih tem pa odlično spodbudo za redno dejavnost oddelka.

Po predstavitvi dr. Ágnes Hesz in opisu izkušenj v zvezi z izbiro terena raziskave smo odprli pomembna vprašanja s področja antropologije (vernakularne) religije, antropologije smrti, razmišljanj o komunikaciji mrtvih in živih v sanjah pa tudi folkloristike. Ta tema nas je usmerila k nekaterim pomembnim vprašanjem, na katere je profesorica odgovorila, hkrati pa izrazila tudi svoje osebne dvome in razkrila premišljevanja, utemeljena na dosedanjih teoretičnih in raziskovalnih izkušnjah s terena v Transilvaniji in na Madžarskem. Katere funkcije ima pripovedovanje sanj o mrtvih? Kako bi lahko opisali dinamičen odnos med religijskim korpusom, institucionaliziranim v Cerkvi, in osebnimi vizijami, sanjami in predstavami posameznika o pojavljanju sorodnikov in drugih pripadnikov skupnosti po smrti? Kakšni so ekonomski, družbeni in psihološki vidiki tega pripovedovanja?

Številni konkretni primeri s terena z Madžarske in s transilvanskega območja Gyimes so nas nasmejali, prestrašili ali odprli vprašanja o misteriju smrti in nadaljevanju življenja mrtvih v spominu živečih. Profesorica se je odločila za predstavitev svoje raziskave v skupnosti Patak v regiji Gyimes na vzhodnokarpatskem območju Rumunije, kjer živi etnično madžarsko prebivalstvo, pri čemer je raziskavo pogosto primerjala s primeri s svoje druge raziskovalne lokacije.

Največje presenečenje tako za avtorico na terenu kot tudi za nas je bil podatek o zelo heterogenih in dinamičnih religijskih predstavah in verjetjih o svetu mrtvih, ki se eklektično ustvarjajo na podlagi institucionalnega katolištva,

ljudske religioznosti ter individualnih stisk in stališč. Ta dinamika je v središču sodobnih raziskav človeške religioznosti, kar omogoča distanciranje ali prevpraševanje konceptov, kot so ljudska religija, vraževernost in religijska performativnost.

Kot pravi dr. Ágnes Hesz, je pripovedovanje sanj o mrtvih prednikih, sorodnikih ali umrlih ljudeh iz lokalne skupnosti živ proces, čigar pomen je v zbliževanju živih, neposredni komunikaciji med ljudmi, urejanju ekonomskih odnosov ter prenašanju tradicije in zaželenih oblik obnašanja. Poudarila je, da so sanje med pomembnejšimi liminalnimi prostori srečevanja z mrtvimi, prek katerih se ustvarja ravnotežje med preteklostjo in sedanostjo, hkrati pa se domneva o prihodnosti. Na vprašanje študentov o vlogi spolne identitete in družinskih odnosov smo odprli tudi konstruktivno razpravo o sorodstveni problematiki skupnosti, pri čemer nam sanje o mrtvih sorodnikih lahko nakažejo tako usmeritev sorodstvenih razmerij, moč določenih sorodstvenih odnosov kot tudi željo po simbolični kontinuiteti tradicionalnih sorodstvenih struktur.

Po drugi strani prisotnost mrtvih v življenju živih s pripovedovanjem (o njih) dobi svoj materialni vidik, ki je bil za gostjo ključen pri razumevanju ekonomskih odnosov. Vse to se razkriva v praksah dedovanja, vzajemnosti, ustvarjanja lastnine in izogibanja nesoglasjem in konfliktom. Dolg, ki ga imajo živi do mrtvih zaradi prejete vzgoje, lastnine, kolektivne identitete in na koncu samega življenja, se skozi religijsko prakso maš, miloščine in molitev povrne kot skrb za njihovo bivanje na drugem svetu. Da je ta vidik monetizacije izjemnega pomena, nam je prikazala tudi s svojim člankom o preučevanju obreda pokopa in pomembnih sprememb, ki jih je povzročila modernizacija te prakse; obred pokopa je iz tradicionalnega domačega prostora prestavljen v javno sfero.

V tem primeru je ključna povezava človeka in prostora; ločevanje človeka od njegovega prostora bivanja po smrti (posebej šest tednov po pogrebu) dr. Ágnes Hesz razume kot kompleksen proces, s katerim sta človekovo duhovno življenje in prebivanje v prostoru nekaj, kar je potrjeno na terenu. Pri tem je eksplicitno poudarila problematiko dualističnega zaznavanja telesa in duše. Iz religijskih praks živih lahko sklepamo, da je prisotnost mrtvih v svetu živih nekaj, kar sčasoma, ko njihova moč implicitno slabi in se nanje pozablja, spontano izginja in pojenjuje.

Po razlagi dr. Ágnes Hesz ima pripovedovanje sanj o mrtvih osrednje mesto v moduliranju in potrjevanju predstave

* Kristina Radomirović, doktorska študentka, Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta, Oddelek za etnologijo in kulturno antropologijo, Zavetiška 5, 1000 Ljubljana; kristina.radom@gmail.com.

o postekstenci in je ključno za kult mrtvih. S podrobno narativno analizo avtorica prihaja do zaključka, da je pripovedovanje sanj oblika posredne komunikacije med živimi, pri čemer pripovedovalci na podlagi avtoritete, ki jo imajo besede mrtvega, ustvarjajo skrivnostno sporočilo za skupnost. Ta sporočila služijo predvsem družbenemu urejanju odnosov, kritiki obnašanja, ki ni v soglasju s tradicijskimi normami, in popravljanju nepravilnosti, nastalih ali povzročenih s smrtjo posameznika. V nasprotju s tem se je avtorica na terenu srečala z oportunističnimi nameni pa tudi z zlorabami naracij, kar je sicer samo še ena potrditev, da gre za pomemben in v sodobni folklori močno prisoten pojav.

Čeprav gostja večera ni govorila o tipologiji in klasifikaciji naracij po njihovi funkciji, zaradi raznolikega predstavljenega gradiva na kratko kataloško podajam nekatere od omenjenih funkcij pripovedovanja sanj o mrtvih, ki jih lahko formuliramo na podlagi njene predstavitev. Mr-

tvi skozi sanje ljudem prerokujejo, opozarjajo na napake, odkrivajo izgubljene predmete, pomagajo pri reševanju težav, včasih nakazujejo bolezen, strašijo, uvajajo žive v svet mrtvih – svet mraza, žeje in lakote, kar odraža njihovo ambivalentno pozicijo in potrjuje nadaljni poživljenjski obstoj in simbolični vpliv na skupnost.

Šmitkovi večeri so za študente lepa priložnost za izlet iz uradnega in strukturiranega okolja predavanj in vaj ter za osebno spoznavanje z bodočimi kolegi, ki so si že ustvarili akademsko kredibilnost. Dr. Ágnes Hesz ni le doprinesla k temu dialogu, spoznala nas je tudi s pomembno temo – komuniciranjem med živimi in mrtvimi. Upamo, da bo predavanje spodbudilo naše študente in raziskovalce, da bodo v folklorističnih raziskavah o tem premišljevali tudi na svojem terenu.

Intervju z dr. Ágnes Hesz, ki ga je opravila Nika Rupnik, si lahko preberete v tej številki *Glasnika SED*.

ŠMITKOVI VEČERI: KRAJI, ČASI IN VODNA OKOLJA V ALBANIJI

Poročilo o pogovoru z doc. dr. Natašo Gregorič Bon

V torek, 9. aprila 2019, smo na Oddelku za etnologijo in kulturno antropologijo na drugem Šmitkovem večeru gostili doc. dr. Natašo Gregorič Bon z Inštituta za antropološke in prostorske študije (IAPŠ) ZRC SAZU. Z raziskovalko smo se pogovarjali študenta etnologije in kulturne antropologije Tina Tisovec in Marko Senčar Mrdaković ter moderator večera dr. Jaka Repič. Gostja večera nam je predstavila svoje dosedanje terenske raziskave v Albaniji in na Papui Novi Gvineji. Govorila je predvsem o svojih lastnih izkušnjah z večletnih etnografskih raziskav v južni in osrednji Albaniji.

Na začetku pogovora nam je Nataša Gregorič Bon pripovedovala o svojih prvih srečanjih z antropologijo, s katero je prišla v stik že kot študentka kulturologije na Fakulteti za družbene vede, kjer je med drugim poslušala tudi predmet Socialna in kulturna antropologija, ki sta ga predavali prof. dr. Vesna Vuk Godina in asistentka doc. dr. Karmen Šterk. Med študijem se je pojavila priložnost, da se skupaj s študenti ljubljanske medicinske fakultete odpravi na Papuo Novo Gvinejo. Tam je v Severni provinci Oro, v vasi Itokama, opravila prve trimesečne terenske raziskave. Ker je bila del medicinske odprave, je kot asistentka pomagala študentom medicine na vaški zdravstveni postaji. Izsledki njenih raziskav so bili del diplomskega dela z naslovom *Kri in ogenj: Simbola krvi in ognja v okviru vpliva anglikanske cerkve na animizem ljudstva Barai*. Diplomsko delo je napisala pod mentorstvom prof. dr. Boruta Telbana (ZRC SAZU) in danes pokojnega prof. dr. Aleša Debeljaka (FDV). Za diplomsko delo je prejela Prešernovo priznanje in se pozneje kot mlada raziskovalka pridružila IAPŠ ZRC SAZU.

Leta 2002 je vpisala magistrski študij iz socialne antropologije na Fakulteti za podiplomski humanistični študij ISH v Ljubljani. Med študijem je opravila nadaljne terenske raziskave na Papui Novi Gvineji, in sicer na otoku Goodenough v provinci Milne Bay. Magistrsko delo pod mentorstvom prof. dr. Boruta Telbana, prof. dr. Irene Šumi (ISH) in dr. Michaela W. Younga (Univerza v Camberi, Avstralija) je uspešno zagovarjala. Michael W. Young je znan po večletnih raziskavah otoka Goodenough v 70. letih preteklega stoletja, v zadnjih desetletjih pa

se poglobljeno ukvarja z biografijo slovitega antropologa Bronislawa Kasperja Malinowskega. Med opisovanjem izkušenj z magistrskim terenskim delom je Nataša Gregorič Bon z nami delila več zanimivih zgodb. Na primer to, kako so ji otočani glede na svoje pretekle izkušnje z antropologom Michaelom W. Youngom želeli pokazati stare vaške običaje, ki so bili pomemben del vsakdana v času njegovih raziskav. Zaradi družbenih sprememb, ki so sledile v naslednjih desetletjih, pa so se ti običaji v času raziskovalkega terenskega dela skoraj pozabili. O omenjenih družbenih spremembah in spreminjanju »običajev in navad« (*kastam*) je podrobneje pisala v magistrski nalogi *Discovering »Kastam« in Bwaidoga*.

V zadnjih desetletjih se raziskovalka ukvarja z antropologijo prostora. Zanimajo jo predvsem koncepti, kot so kraj, lokacija, dom, ter z njimi povezani dejavniki in procesi, s katerimi se je bolj poglobljeno ukvarjala v Albaniji, v dvojezični (albansko in grško govoreči) vasi Dhërmi (uradno albansko ime) oz. Drimades (lokalno grško ime). Tam je raziskovala več let, najprej med letoma 2004 in 2005 v sklopu doktorskega usposabljanja mladih raziskovalcev. Pozneje, leta 2008, je izšla njena monografija *Prostori neskladij: Etnografija prostora in kraja v vasi Dhërmi/Drimades, Južna Albanija*. Pripovedovala nam je o svojih srečanjih z različnimi pogledi, izkušnjami in življenji domačinov. V delu *Prostori neskladij* opisuje, kako so kraj, lokacija in dom/hiša pomembne tradicionalne institucije, ki opomenjajo in prepredajo družbeno življenje, sorodstveni sistem kot tudi vaško krajino in njeno arhitekturo. Delo podrobno razčleni in pojasni, kako so družbene opredelitve prostora pogosto v nesoglasju z geopolitičnimi in s teritorialnimi definicijami, kaj to pomeni za lokalno prebivalstvo vasi Dhërmi/Drimades ter kako se to odraža v širšem albanskem kontekstu.

Zanimalo nas je tudi, s kakšnimi težavami se je srečevala ob prihodu na teren. Opisala nam je omejitve, s katerimi se je spopadala in jih sčasoma odpravljala. Med temeljnimi omejitvami je bil jezik. Čeprav se je pred samim odhodom na teren učila albanščino in grščino, je zaradi lokalnega narečja obeh jezikov sprva težko komunicirala, zato jo je v prvih tednih raziskovanja spremljala študentka angleščine iz bliž-

* Tina Tisovec, študentka magistrskega študija, Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta, Oddelek za etnologijo in kulturno antropologijo, Zavetiška 5, 1000 Ljubljana; tina.tisovec@gmail.com.

** Marko Senčar Mrdaković, študent magistrskega študija, Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta, Oddelek za etnologijo in kulturno antropologijo, Zavetiška 5, 1000 Ljubljana; markosencarmrda@gmail.com.

njega obalnega mesta Vlore. Na začetku raziskovanja se je soočala tudi z nezaupanjem vaških prebivalcev. Predvsem zaradi izkušenj z diktatorskim režimom Enverja Hoxhe, ki je bil na oblasti od konca druge svetovne vojne do svoje smrti leta 1985, z njo pogosto niso želeli deliti svojih pogledov. Sčasoma so jo domačini vzeli za »svojo« in jo v šali opominjali, če je že izvedela vse, kar jo zanima v teh krajih. Raziskovalka je večkrat poudarila, da je treba pri opredeljevanju pomenov kraja in lokacije v Albaniji vselej upoštevati tudi gibanja in migracije. V Albaniji so ta prisotna že več stoletij, spreminjanja opredelitev različnih krajev so prepletana s procesi preseljevanj, ki so se na tem območju vzpostavljala v različnih časovnih obdobjih. Pri tem je poudarila pomen mobilnosti kot zmožnosti potovanja, preseljevanja, o kateri moramo razmišljati v paru z nemobilnostjo. Obe sta namreč pomembni za razumevanje oblikovanja kraja. Kot primer je navedla obdobje komunističnega režima (1945–1991), ko so se ljudje preseljevali kljub popolni prepovedi prehajanja državne meje. Zaradi tedanjega diktatorja Enverja Hoxhe je bilo to nadzorovano in načrtovano. Kot nasprotje nemobilnosti in negibanja je predstavila pojem *kurbet*, tradicionalno prakso preseljevanja in mobilnosti, ki je živa tudi v sodobnem času. Pojem pomeni tudi bolečino ali hrepenenje po domu in družini, hkrati pa prinaša kulturni in

finančni kapital v obliki denarnih in drugih materialnih nakazil, ki jih migranti pošiljajo iz tujine in jih danes poznamo pod angleškim izrazom *remittances*. Kljub velikemu številu izseljevanj je v zadnjih desetletjih v Albaniji veliko povratnikov, ki pa se po vrnitvi preseljujejo v druge migrantske destinacije. S tem je raziskovalka poudarila pomen migracij in preseljevanja, ki nikoli ne označuje le enosmernega, zaključenega procesa, temveč pogosto odprto, trajen proces. V nadaljevanju je pojasnila, kako nenehna preseljevanja, vračanja in izseljevanja lahko simbolno zmanjšujejo družbeno-geografsko razliko, ki nastane med državo priselitve in državo porekla.

Poslušalci smo izvedeli veliko novega predvsem o krajih in časih v Albaniji. Za tretjo načrtovano točko, o vodnih okoljih, nam je žal zmanjkalo časa. O tem nama je, poleg vsega drugega, več povedala v poznejšem intervjuju na Inštitutu za antropološke in prostorske študije ZRC SAZU. Prebrali ga boste lahko v naslednji številki *Glasnika SED*. Nataša Gregorič Bon je zanimiva in navdihujoča sogovornica. V trenutnih raziskavah, ki jih izvaja, jo zanima predvsem preplet geofizičnih in družbenih procesov danega okolja. Z nami, s študenti in profesorji, je bila pripravljena deliti tako negativne in bridke kot tudi pozitivne in lepe izkušnje, s katerimi se na terenu gotovo srečuje vsak antropolog.

VZAJEMNOST MED ŽIVIMI IN MRTVIMI

Intervju z doc. dr. Ágnes Hesz

Doc. dr. Ágnes Hesz je kulturna antropologinja, ki predava na Oddelku za evropsko etnologijo – kulturno antropologijo na Univerzi v Péczu. Področja njenega zanimanja so različne oblike vernakularne religije, od verovanj in praks v povezavi z mrtvimi do sodobnih diskurzov o čarovništvu. V najinem pogovoru 15. 5. 2019 v Ljubljani sva se na podlagi njenega osemmesečnega terenskega raziskovanja madžarske skupnosti v Transilvaniji v letih 2002 in 2003 osredotočali na komunikacijo med živimi in mrtvimi.

Na kakšne načine lahko živi vzpostavljajo stik z mrtvimi?

Obstaja mnogo načinov vzpostavljanja takšnega stika. Med načine kontaktiranja mrtvih bi lahko prištevali vse obsmrtne rituale, a gre pri tem bolj ali manj za enosmerno komunikacijo. Po verovanjih lahko mrtvi opozarjajo na svojo prisotnost s povzročanjem zvokov, kot je denimo trkanje, ali pa s premikanjem različnih predmetov, a tudi pri tem po navadi ne gre za neko izmenjavo v komunikaciji. Bolj interaktiven stik med živimi in mrtvimi je značilen za sanje, včasih vizije. V skupnosti, s katero sem živela, so bile sanje najbolj pogost kanal komuniciranja med živimi in mrtvimi.

Gre pri komuniciranju z umrlimi v sanjah za namerno vzpostavljanje stika?

Navadno ne. Sicer je obravnavana skupnost omenjala vidce oziroma magijske specialiste, ki naj bi znali komunicirati z mrtvimi na različne načine, a se nanje niso obračali, medtem ko se prebivalci sosednjih skupnosti so – ti so vidce spraševali po usodi svojih pokojnikov na onem svetu ali pa preprosto želeli slišati sporočila mrtvih.

Imajo živi v svojih sanjah lahko nadzor nad komunikacijo z umrlimi?

Običajno so v tej komunikaciji pasivni, ni pa to nujno. Ena izmed sogovornic mi je pripovedovala o sanjah, v katerih pokojnemu sosеду (ki je bil obenem tudi njen boter in s katerim sta si bila izredno blizu) ni dovolila, da bi se dotaknil njenega sina. S tem naj bi preprečila smrt oziroma hudo bolezen, ki bi doletela otroka, če se ne bi vmešala v potek dogodkov.

Torej verjamejo, da mrtvi lahko vplivajo na usodo živih?

Da, verjamejo.

Kakšna bi bila emska interpretacija zaznavanja duhov umrlih v budnem stanju?

Zaznavanje bi ljudje interpretirali, kot da pokojnik ne najde miru zaradi nekega predmeta, na katerega je bil pred smrtjo močno navezan. Prav zaradi tega se pokojnike pokopava skupaj z določenimi osebnimi predmeti, osebe moškega spola denimo z rezilom za britje. To je za skupnost pomemben ritual. Če rituala ne bi izvedli, bi se po njihovem verovanju namreč mrtvi lahko vračali. »Vračajo« se lahko tudi, kadar so, ko so bili še živi, sami nekaj skrili, denimo denar. Nekdo mi je pripovedoval o vračanju pokojne stare mame, kar so prepoznali s pomočjo zvoka trkanja po steni. Družina se je zaradi tega lotila iskanja predmeta, ki bi ga morebiti pokojna gospa kam skrila. Potem naj bi dejansko našli nož, skrit v leseni steni. Takrat naj bi trkanje prenehalo.

Kakšen pomen imajo sanje za ljudi, s katerimi ste delali? Jih razumejo v dobesednem ali metaforičnem smislu?

Mislim, da oboje hkrati, kar se mi zdi zanimivo. Kadar se umrli pojavi v sanjah, je to lahko znak, da nekaj potrebuje. Če to tudi sam izrazi, ga razumejo dobesedno. Če se preminula oseba pojavi v sanjah in pove, da je lačna, morajo ljudje zanj moliti ali pa dati miloščino. Po drugi strani pa se mrtve lahko razume kot simbole, ki sporočajo o bližnji prihodnosti. Tako lahko mrtvi v sanjah simbolizirajo spremembo vremena.

Na boljše ali slabše?

Različno. Če se mrtvi v sanjah kaže kot živ, se bo vreme izboljšalo, nasprotno pa poslabšalo. Videnje mrtvega bi lahko pomenilo tudi, da bo nekdo v družini zbolel – to bi bila še ena simbolna oziroma metaforična interpretacija.

Lahko glede tega kaj storijo oziroma preprečijo izpolnitev takšne napovedi?

Verjamejo, da se je napovedi mogoče ogniti, če se o takšnih sanjah ne govori drugim. Nekdo mi je omenil tudi, da lahko usodo preprečiš, če moliš k svetemu Apoloniju – a v tem primeru ne moremo govoriti o splošnem verovanju skupnosti, saj gre za podatek ene osebe.

* Nika Rupnik, dipl. filozofinja in dipl. umetnostna zgodovinarica, absolventka magistrskega dvopredmetnega programa na Univerzi v Ljubljani, Filozofska fakulteta, Oddelek za etnologijo in kulturno antropologijo, Zavetiška 5, in Oddelek za filozofijo, Aškerčeva 2, 1000 Ljubljana; tisa.rupnik@gmail.com.

Bi nam morda lahko povedali še kakšen primer simbolizma v sanjah?

Kadar se mrtvi v sanjah pojavi v lepem okolju, pomeni, da je oseba rešena in je v nebesih. Izražanje lakote, žeje ali kakršnega koli slabega počutja pa simbolizira, da se odrešitev ni dobro iztekla in da je za to treba nekaj narediti.

Kakšna je vaša strokovna interpretacija sanj v povezavi z mrtvimi?

Pripovedi o sanjah imajo v družbi normativno funkcijo. Nosijo namreč sporočila in predloge, kako naj se ljudje obnašajo. Prek sanj se opozarja na napačen način življenja, na družbeno nesprejemljivo obnašanje, denimo, da se ne sme preklinjati, ker se to šteje za hud greh. Pripovedi o mrtvih v sanjah pogosto opozarjajo na neizpolnjene obveznosti, dolgove. Kadar se mrtvi prikazujejo v slabem stanju, denimo, da trpijo, ker imajo pretesna oblačila ali pa ker pogrešajo kak predmet, pomeni, da njihovi sorodniki ne izpolnjujejo pričakovanj družbe – da niso pravilno poskrbeli za svoje mrtve, da niso izvedli pogrebne obreda na pravi način ipd.

Kako pa lahko napako popravijo?

Navadno z molitvijo in miloščino. Sicer poznam primer – in ne pozabimo, da gre za pripoved, da torej gradivo po vsej verjetnosti ne reflektira resničnosti – ko je nekdo sanjal pokojnika, ki je potožil, da se v onstranstvu ne more premikati, saj so mu z nog pozabili odvezati vrv. Včasih namreč mrtvim obvežejo noge, da lahko truplo leži iztegnjeno. Sorodniki pokojnika so se po tem odločili, da bodo truplo izkopali in preverili, ali njegove tožbe držijo. Glede na pripoved, ki sem jo slišala, naj bi v grobu dejansko našli vrv. Ne vem pa, ali se je to tudi zares zgodilo.

Družbena pravila lahko zasledimo tudi v pripovedovanju sanj, ki govorijo o pretiranem žalovanju. Žalovanje je seveda sprejemljivo, a ne, kadar gre v skrajnost, tj. v primeru, ko človek tudi po daljšem časovnem obdobju še vedno neprestano objokuje izgubo bližnjega. Kaj takega namreč ni dobro za skupnost, saj duševno zlomljena oseba v družbi ne more normalno funkcionirati. Na to lahko opozarjajo mrtvi, ko se pojavijo v sanjah in sporočajo, da zaradi žalosti živih na onem svetu ne morejo najti miru. Umrli se lahko vrne in v sanjah pove sorodniku ali komurkoli že, da ne more počivati, ker je premočen od solz, ki so jih potočili za njim. Kot primer navajam ganljivo pripoved, v kateri je neka oseba izgubila svojega otroka. Jasno, da je kot mati izredno trpela. Po otrokovi smrti je neprestano jokala. Tako se ji je otrok nekoč pojavil v sanjah in jo prosil, naj preneha jokati za njim, z besedami: »Mama, prosim, prenehaj jokati za menoj, saj so moja krila tako premočena, da ne morem leteti z angeli.« V tem primeru je oseba sama zaznala, da je njeno trpljenje destruktivno, pogosto pa to lažje ugotovijo drugi. Take sanje se lahko pojavijo, kadar

ljudje dobijo občutek, da se neka oseba ne more vrniti k normalnemu načinu življenja. Ne rečem, da gre za zavestno reakcijo sanjavca, do tega pride spontano. Pripovedi sanjavcev se nanašajo na točno določene ljudi in vsebujejo normativna sporočila.

So ta sporočila zgolj kritika ob neupoštevanju norm ali gre lahko tudi za sporočila odobravanja?

Tudi odobravanja. Poznam primer, ko se je neka vdova ponovno poročila, in sicer z moškim, ki je bil prav tako vdovec. Ko sta se poročila, se je žena preselila k možu. To je bilo zanjo novo okolje, sosedje so jo medse morali šele sprejeti. Nekega dne je k njej pristopil sosed, ki je bil v sorodstvu s prvo ženo njenega moža, in ji povedal, da se mu je v sanjah prikazala pokojna gospa in mu sporočila, da jo je označila za zelo prijazno, saj naj bi ji darovala mleko. Te sanje so izražale odobravanje, skupnost je novo ženo sprejela medse.

Na kakšne načine se lahko zadovolji mrtve?

Če je mrtvi sporočil, da je lačen, se navadno daruje hrano nekemu od živih. Če potoži, da je brez obleke, se daruje oblačila. To se pogosto dogaja. Za to skupnost je značilno, da ljudje darujejo miloščino, in sicer šest tednov po smrti.

Je to šesttedensko obdobje pomembno?

Je. Gre za tranzicijsko obdobje, ki ima vzporednice z Jezusovim življenjem. Šesttedensko obdobje ima pomen tudi ob rojstvu. Tradicionalno se namreč otroke krsti, ko so stari šest tednov. Tako šest tednov po rojstvu kot po smrti je liminalno obdobje. Nekatero evropske tradicije štejejo kot liminalno obdobje okoli 30, druge okoli 40 dni.

Pri skupnosti, v kateri sem živela, je veljalo tudi, da je treba po šestih tednih od smrti izvesti spominsko mašo. Namen spominske maše je pokojnikovo odrešenje. S temi šestimi tedni je povezanih še precej idej in verovanj. Po verovanju transilvanske skupnosti se v tem obdobju mrtvi lahko vračajo v svet živih, zato v tem času po navadi puščajo prižgano luč v prostoru, kjer se je mrtvi nahajal.

Da mrtvi vidijo?

Da, da vidijo. Če živi v teh šestih tednih slišijo mrtve, je to nekaj običajnega in povsem sprejemljivega.

Je še kaj pomembnega, kar morajo živi postoriti za mrtve?

Periodično plačevanje maš. Prva spominska maša se izvede šest tednov po smrti, druga po šestih mesecih, tretja po enem letu in potem vsako leto – najbolj običajno na obletnico smrti, na pokojnikov god ali kaj podobnega.

Ali so takšne maše običajnejše za ruralno prebivalstvo katoliških Madžarov ali je to splošen pojav?

Gre za uradno dolžnost v katoliški cerkvi, tako da se jo prakticira tudi v urbanih okoljih. Ravno pred kratkim je imela oseba, ki jo poznam, spominsko mašo v mestu. Razlika bi bila v pogostosti in s tem povezanih ritualih. V obravnavani skupnosti se je v spominsko mašo lahko vključilo imena več pokojnih oseb. Tistim, ki so bili prisotni na maši, se navadno da tudi miloščino, npr. kozarec *pálinke*, kos kruha, torte. Tega v urbanih okoljih ni.

So kakšne razlike v verovanjih, povezanih s komunikacijo z mrtvimi med Madžari, ki živijo na Madžarskem, in tistimi, ki živijo v Romuniji?

V madžarskem gradivu sanje niso tako dominantne. Mor-da pa se tako zdi zaradi pristopa raziskovalcev, ki so se ukvarjali s to temo. Imamo veliko podatkov in pripovedi o iskanju stika z mrtvimi s posredovanjem vidcev, zelo malo, če sploh, pa pripovedi o sanjah, v katerih bi se mrtvi prikazovali kot simboli, kot napovedi. Lahko da zato, ker se raziskovalci za sanje niso dovolj zanimali in tega niso raziskovali.

Ste kdaj prisostvovali obredom, s katerimi bi ljudje vzpostavljali stik z mrtvimi?

Pri mašah in pogrebih sem, ampak pri tem ni šlo za neke rituale, katerih namen bi bilo srečanje z mrtvimi. Načeloma so ljudje izvajali ritual tudi s tem, ko so molili k bogu, da bi videli svoje pokojnike v sanjah – ampak tudi v tem primeru ne moremo govoriti o neposrednem vzpostavljanju stika.

Kako ste uspeli pridobiti zaupanje, da ste se udeležili pogrebov? Takšni obredi so izredno intimni.

Pravzaprav niso, so zelo odprti. Več ljudi se zbere, bolje je za mrtve. Kdor prisostvuje na pogrebu, tudi moli za pokojnika in da miloščino za njihovo odrešitev. Enako je z mašami.

Torej so bili veseli, da ste bili zraven?

Da. Slišala sem tudi, da je bila hči pokojne matere zelo

zadovoljna, ker se je pogreb izvajal na »dober teden«, to je bil teden pred veliko nočjo. V tem času je obiskovanje cerkve številčnejše. Tako je bilo na pogrebu ogromno ljudi, ki so lahko molili za umrlo gospo, in mnogo jih je tudi darovalo za njeno odrešitev.

Bi nam lahko povedali kaj o mrtvih v zvezi z lastnino, ki so jo zapustili živim?

Pri tem igra pomembno vlogo vzajemnost, ki sicer ni značilna zgolj za to družbo, saj je s tem povezanega gradiva dovolj po vsej Evropi. Ljudje do svojih prednikov občutijo hvaležnost za življenje, družbeno identiteto ter tudi za pridobljene nepremičnine, ki jih uporabljajo. Vse to jim povrnejo s tem, da zanje nekaj storijo. Tako živi skrbijo za grobove mrtvih, molijo zanje, plačujejo maše in dajejo miloščine.

Vzajemni odnos med živimi in mrtvimi se je kazal tudi pri ljudeh, ki lastnine niso podedovali od svojih prednikov, ampak so jo kupili od drugih. Čeprav nekdanjim lastnikom niso bili nič dolžni, so zanje plačevali maše. Neka družina mi je pripovedovala, da jih je začela spremljati nesreča, ko so se vselili v nov dom. Doletela jih je huda finančna kriza, pomrla jim je živina in na koncu so zboleli še otroci. Ker niso vedeli, kaj naj storijo, so se odločili, da se obrnejo po pomoč k pravoslavnemu duhovniku. Ta jim je svetoval, naj začnejo plačevati maše za pokojne lastnike, saj zanje nihče ne skrbi. Ker je šlo za pravoslavnega duhovnika, jim je svetoval tudi, naj se na določene dneve postijo. Družina je upoštevala popov nasvet in njihove težave naj bi se potem tudi razrešile.

Zdi se, da med človekom in njegovo lastnino z delom, ki ga človek vloži vanjo, nastane močna intimna vez. Obstaja ritual, ki ga izvedejo ljudje, ko nekdo umre na domu, in sicer gre do njegovih živali in jim naglas povedo, da je lastnik umrl in da zdaj pripadajo nekomu drugemu. Verjamejo, da bi lastnino po smrti lastnika doletela nesreča in bi, če rituala ne bi izvedli, živali lahko pomrle. Nekateri to počnejo tudi z rastlinami.

Najlepša hvala, da ste si vzeli čas za pogovor.

Z veseljem.

(KRAŠKA) OHCET IN NARODNA NOŠA

Prav tako znamenita kot do danes ohranjeni ziljski žegen je na Zilji tudi ziljska »vasciti«. Franz Franzisci v svojem poročilu o obisku cesarskega para iz leta 1856 na Zilji omenja, da so cesarskemu paru predstavili »slovensko ohcet slovenskih Ziljanov v narodni noši z vsemi šegami in navadami.«¹ Matija Majar Ziljski je leta 1867 na slovansko razstavo v Moskvo peljal šest kompletov noš, med katerimi so bile štiri poročne, na razstavi pa je prikazal sceniski prikaz ziljske poroke (Domej 2012: 24). Ženitovanjske šege na Zilji je v knjižni obliki predstavila Alenka Ložar Podlogar (1995). Posebne ziljske »vascitrine« pesmi pojejo še danes, predstavljene so bile tudi na posvetih² ter stilnih koncertih in v publikacijah (Kriegel idr. 1977). Pomemben del »ziljske vasciti« je bila v preteklosti ziljska noša, redki pa se še danes poročajo v noši.

Ljudska ali »narodna noša« je tudi sestavni del praznovanja Kraške ohceti, v nošo pa se poleg poročnega para in svatov obleče še množica ljudi, ki spremlja poročni obred. S pomočjo Zadruga Naš Kras, Kraške hiše in Kraške ohceti je slovenska »narodna noša« v 50. letih delovanja Kraške hiše ponovno pridobila pomembno mesto. Obred Kraške ohceti je številne družine na Krasu in v Trstu spodbudil, da so ponovno odkrivale in odkrile noše svojih prednikov. Noše pa ne oblečejo le za Kraško ohcet, temveč tudi ob odkritju spomenikov, raznih manifestacijah in procesijah. Z nošo so sprejeli kraljico Nur iz Jordanije in papeža Janeza Pavla II.; ko je obiskal Trst, ga je na Velikem trgu pričakalo 150 noš (Spletni vir 2).

Vsaki dve leti v zadnjem tednu avgusta v Kraški hiši v Repnu obred Kraške ohceti vzbuja zanimanje med domačini in obiskovalci. Obred na podlagi etnoloških zapisov ženitovanjskih šeg in navad na Krasu iz 2. polovice 19. stoletja izvajajo od leta 1968. Slavje poteka štiri dni, obiskovalci in obiskovalke v tem času lahko v Kraški hiši prisostvujejo fantovščini oziroma deklisčini, vasovanju in podoknici, prevozu nevestine bale v ženinovo hišo in poroki v cerkvi pri Tabru. Po poroki gredo svatje v sprevedu do Repna,

kjer v hiši nevesto predajo ženinovi družini (Spletni vir 3, več glej Simoneta 2003).

Avgusta 2018 je Kraška hiša odprla vrata 50. Kraški ohceti. Čeprav ob jubilejni prireditvi ni bilo prave ohceti, so jo izvedli s tistimi deli programa, s katerimi ohranjajo domače poročne obrede. Vrhunec dogajanja sta bila nedeljski spreved narodnih noš do cerkve na Tabru in slovesna maša. Za ohranitev neprekinjene tradicije so se organizatorji odločili tudi zato, da spodbudijo mlade, naj se ponovno odločijo za poroko na Kraški ohceti, hkrati pa so organizatorji predstavili tudi možnost izvedbe prireditve brez poročnega para. Ob 50-letnici je izšla publikacija *Živio Kraška ohcet!* avtorice Vesne Guštin Grilanc, v kateri je predstavila 50 let bogate zgodovine te največje etnografsko-folklorne prireditve v zamejstvu v Italiji (Guštin Grilanc 2018).

Medtem ko se je na Zilji tradicionalna noša ohranila vse do danes predvsem v povezavi z ziljskim žegnom in štehvanjem, se je na Krasu narodna noša razvijala in razvila v zvezi s poročnimi obredi Kraške ohceti. Lahko bi ugotovili, da se noša ohrani v živi obliki le tedaj, če je del žive šege.

Literatura

DOMEJ, Teodor: Wie die Unterwäsche der Gailtaler Tracht nach Sankt Petersburg kam. V: Peter Germ Lippitz in Margit Rapp (ur.), *Dessous: Eine Kulturgeschichte hautnah (Begleitheft zur gleichnamigen Sonderausstellung im Landesmuseum Kärnten)*. Celovec: Landesmuseum Kärnten, 2012, 23–24.

GUŠTIN GRILANC, Vesna: *Živio kraška ohcet!* Trst: Zadruga Naš Kras, 2018.

LOŽAR-PODLOGAR, Helena: *V adventu snubiti - o pustu ženiti: Svatbene šege Ziljanov*. Celovec: Mohorjeva družba, 1995.

KRIEGL, Niko, Helena Ložar-Podlogar, Mirko Ramovš, Jože Koruza in Lajko Milisavljevič: *Vasciti pr Zile: Ziljska svatba v pesmi, besedi, plesu in glasbi*. Celovec: Slovenska prosvetna zveza, 1977.

SIMONETA, Jasna: Kraška ohcet kot fenomen folklorizma. *Traditiones* 32 (1), 2003, 143–159.

Spletni viri

Spletni vir 1: Pension Kaiser von Österreich; <http://www.pension-frenzl.at/chronik.html>, 4. 2. 2016.

Spletni vir 2: »Za tržaške Slovence je bila noša svetinja«. *Primorski dnevnik – Primorski.eu*, 5. 2. 2013; <https://www.primorski.eu/kultura/210152-za-trake-slovence-je-bila-noa-svetinja-EBPR219872>, 15. 2. 2019.

Spletni vir 3: Kraška hiša; www.kraskahisa.com, 7. 2. 2019.

1 »Als Ihre Majestäten im September 1856 das Gailtal bereisten, wurde in Hermagor zur Belustigung der hohen und höchsten Herrschaften eine slowenische Hochzeit von den Windischgailtalern in Nationaltracht mit allem altherkömmlichen Zeremoniell zur Aufführung gebracht« (Franzisci 2009: 98). Gostilna Kaiser von Österreich, v kateri sta prenočevala cesar Franc in cesarica Elizabeta, na ta obisk spominja še danes (Spletni vir 1).

2 Mešani pevski zbor Oisternigg je leta 1999 izvedel simpozij 'Hochzeit an der Gail' (Vasciti na Zilji).

* Martina Piko-Rustia, mag. filozofije, znanstvena vodja inštituta, Slovenski narodopisni inštitut Urban Jarnik, Viktringer Ring 26, 9020 Celovec/Klagenfurt, Avstrija; piko@ethno.at.

Kraška hiša (foto: Igor Grilanc, 1998).

Ženin in nevesta s svati na Kraški ohceti (foto: Foto Loredana, 2007).

PETDESET LET KRAŠKE OH CETI

Pogled nazaj in pogled naprej

V 60. letih prejšnjega stoletja so vasi na Krasu začele spreminjati svojo podobo. Takrat, ko so značilna kraška poslopja začela propadati, je gospod Egon Kraus še pravočasno dal pobudo za odkup značilne kraške hiše. Februarja 1968 je ustanovil Zadrugo Naš Kras in začel zbirati zasebna sredstva za odkup objekta – kraške hiše – za namene muzeja. Od začetnih 30 je število članov Zadruge kmalu naraslo na sto, z zbranimi sredstvi pa so odkupili B`čanovo hišo v Repnu. Pri sanacijskem delu je bil Zadrugi v veliko oporo Slovenski etnografski muzej v Ljubljani. Navdušenje krajanov, ki so s prostovoljnim delom pripomogli k uresničitvi obsežne sanacije oziroma skoraj rekonstrukcije kraške hiše, je bilo izjemno. Kako pravilna je bila ta vizija takrat, ko so bile take domačije na Krasu še nekaj običajnega, lahko ocenimo danes, ko so te že prava redkost oziroma jih ni več.

Ko je kraška hiša postala Kraška hiša, je bila že takoj na začetku z njo povezana misel, da jo ohranijo ne le kot muzej, temveč kot živo pričo nekdanjega življenja. Ob razmišljanju o tem, kako starodavne šege in navade ohraniti za poznejše rodove, so se odločili za kraško ohcet kot enega najlepših trenutkov v življenju Kraševcev.

Prva Kraška ohcet

Prvo Kraško ohcet so po vzoru Kmečke ohceti v Ljubljani izvedli že ob odprtju Kraške hiše leta 1968. Tik pred odprtjem je Zadruga Naš Kras sklenila, da bo, če se bo našel par, izvedla tudi poroko. Navdušili so mlad par in v najkrajšem času izvedli priprave, med katerimi je bil največji izziv

šivanje noš. Pri pripravah je pomagal Etnografski muzej v Ljubljani, samo ohcet je spremljala tudi RTV Ljubljana.

Za izvedbo prve Kraške ohceti so zbrali številna pričevanja o nekdanjem obhajanju obreda. V 60. letih je takratna študentka Majda Guštin zabeležila pričevanja o fantovščini in dekliščini po starem, o vasovanju in podoknicah, o vožnji bale in poroki sami (Guštin Colja 1968). Pisne vire o poročnih običajih na Tržaškem Krasu – od najstarejših iz 17. stoletja, npr. Janeza Vajkarda Valvasorja in Baltazarja Haqueta, do opisov Borisa Orla, Vilka Novaka, Davorina Martelanca idr. v 20. stoletju – je v svoji diplomski nalogi opisala Nataša Grizonič (2003).

V knjigi *Živio Kraška ohcet!* (Guštin Grilanc 2018) so navedeni vsi pari, ki so se poročili na Kraški ohceti, in spomini prvega para na njun poročni dan, ki je bil hkrati tudi začetek delovanja Kraške hiše in 50-letne tradicije Kraške ohceti.

Pričevanja o poročnih šegah na Krasu

Dekliščine in fantovščine so imele nekoč pomen sprejemanja mladih med odrasle. Dekleta so bila mednje sprejeta, ko so imela 15 ali 16 let, fantje, ko so bili stari med 15 in 18 let. Dekliščina in fantovščina pred poroko sta namenjeni slovesu od samskega stanu, fantje in dekleta pa nanje povabijo svoje prijatelje.

Fant je pri dekletu vasoval, ko sta ljubezen še skrivala, preden je zadeva postala resnejša in je dekle fanta predstavilo družini. Mešetarjenja revni niso poznali.

Priprave na poroko so trajale po ves teden ali še dlje. Ne-

* Vesna Guštin Grilanc, prof. glasbe, članica Zadruga Naš Kras, Repen 54, 34016 Repentabor/Monrupino, Italija; vesna_gustin@tiscali.it.

vesta je včasih obhodila vso občino, darovali so ji žito in ječmen. Na predvečer ohceti je nevesta obdarila vrstnike in ožje sorodnike s testenimi kolači z napisom ali z rožami iz sladkorja. Fant je v gostilni plačal nekaj litrov vina. Večer pred ohcetjo so vozili balo, za kar so poskrbeli »balarji«, ženinovi prijatelji. Na voz so naložili posteljo, skrinjo, žito, *lubenco* (žimnico iz koruznega lubja), blazine, plahte in rjuhe, poleg tega pa še razno orodje. Na voz je navadno sedel nevestin brat (star 10 do 12 let) in v roki držal košaro s kokošjo. Balo sta na ženinovem domu sprejela veliki oče in velika mati. Mati je morala odkupiti kokoš s tem, da je nakrmila in napojila kokoš oziroma fanta. Balarji so balo tudi raztovorili in za to prejeli večerjo.

Na poročni dan je ženin v spremstvu godca in svatov prišel po nevesto – *novico*. Lase so si včasih skodrali s sladko vodo. Pred oltar je nevesta šla brez naglavne rute, v laseh je imela voščeno rožo, neke vrste venček iz voščenenih rož in blaga. Starša sta se poslovila od hčerke, na poroko nista šla. Nevesta je šla v spremstvu svoje priče, ki je ni držala za roko, temveč za konce robca. Za njima so šli ženin s svojo pričo in poročni svatje, ohcetarji. Po poroki in čestitkah je bil sprejem neveste na domu. Tam so očetu najprej predstavili dve lažni nevesti. Na dvorišču so na križu viseli grablje, vile, motike in kuhinjska oprema. Nevesta je vzela enega ali več predmetov in s tem izrazila, katero delo ji najbolj leži.

Narodna noša

Kraška hiša in Kraška ohcet sta marsikoga spodbudili, da se je začel zavedati nekdanjega načina življenja in s tem tudi vrednosti kraškega življenja, od zidanja kraških domačij do Kraške ohceti, ki je spodbudila zanimanje za običaje, kulinariko, predvsem pa za narodno nošo. Na prvi ohceti je bilo okoli 100 noš, na zadnji leta 2013 so jih naštelih okoli 1000.

Na prvi poroki so bile največja težava vaške noše, izvirne se, ker so v njih pokopavali rajne, niso ohranile. Noše so krojili po spominu, nekateri s pomočjo Etnografskega muzeja v Ljubljani, ki je svetoval na podlagi fotografij in risb. Ko je število noš naraščalo, najprej ni bilo pravih smernic in so nastajale tudi neprimerne reprodukcije. Leta 1989 so izvedli poskusno tekmovanje za najlepšo nošo. Pod vodstvom Marte Košuta so pripravili tudi številne tečaje in razstave. Nošo so obravnavali v celoti, govorili so o otroških, dekliških, fantovskih, ženskih in moških oblačilih. Izšle so številne publikacije (Cibic 1999; Košuta 1997, 2003, 2006; Križmančič 2018; Šinigoj 2008), izvedli so tudi več tečajev in izdali več priročnikov (Košuta in Perčič-Lovrenčič 1997). Za leto 2019 je o noši in ohceti izšel poseben koledar (Bazovica 2018). Prvo knjigo o narodni noši je napisala Živa Gruden (1969).

V knjigi *Živio Kraška ohcet!* so navedeni tudi krojači in šivilje, ki so na Kraški ohceti poskrbeli za narodne noše (Guštin Grilanc 2018: 60–61).

Podoknica (foto: Foto Loredana, 1987).

Kraška ohcet

Kraška ohcet je prava poroka, za izvedbo katere skrbijo organizatorji in domačini, poročni obred pa opravi domači župnik. Par si oblubi zvestobo pred Bogom in slovensko skupnostjo, kar ga naj krepi v ponosu na svoje korenine in na svoj kraj. Kdor hoče sodelovati na Kraški ohceti, mora biti ob večdnevni obredih – fantovščini oziroma dekliščini, vasovanju in podoknici v Kraški hiši, prevozu nevestine bale v ženinovo hišo, poroki v cerkvi pri Tabru in sprejemu neveste na domu – pripravljen na številne spremne dogodke. Mediji so od vsega začetka spremljali Kraško hišo in Kraško ohcet, predvsem *Primorski dnevnik* in RTV Ljubljana, pa tudi italijanski mediji, nabralo se je tudi bogato fotografsko gradivo številnih fotografov. Vsa leta strokovno pomaga tudi Etnografski muzej v Ljubljani.

Domačini pripravljajo papirnate rože, slavoloke in praznične jedi – pršut, sir, klobase in zelje ter razne sladice, npr. *štravbe*, *fancleje* in *presence*. Od vsega začetka ponujajo tudi posebne sladke kuhane štruklje, ki jim v kraški kuhinji pripada posebno mesto. V letu 2018 je bila Kraška ohcet tudi v znamenju iniciative Okusi Krasa, s katero želijo njeni pobudniki ohraniti okus tradicije in starodavne recepte z lokalnimi pridelki (Slovensko deželno gospodarsko združenje 2018).

Ohraniti prireditev tako dolgo obdobje ni enostavno, a je uspelo zato, ker so ljudje vanjo verjeli. In to mladi in manj

Prevoz bale (foto: Foto Loredana, 2005).

mladi. Poznavanje preteklosti in običajev je pomembno za vsako skupnost, toliko bolj za skupnosti, ki sobivajo z večinskim narodom. Kraška ohcet je Kraševcem dvignila samozavest in ponos na svoje korenine.

Kraška hiša danes

Kraško hišo obiskujejo številni obiskovalci iz zamejskega prostora in Slovenije. Je edinstven muzej, ohranjen kot nekdanji življenjski prostor. V Galeriji Kraške hiše se je zvrstilo okoli 150 razstav: slikarskih, fotografskih, obrtniških idr. Dvorišče pred hišo pa nudi prostor za marsikateri kulturni dogodek. Kraška hiša je živ muzej. Avgusta 2019 je bila v njej na ogled odmevna razstava *Noše Slovencev na Tržaškem*.

Junija 2019 so na Repenskem trgu pod pokroviteljstvom Občine Repentabor izvedli prvo modno revijo narodnih noš v organizaciji članov slovenske Tržaške folklorne skupine Stu ledi ob sodelovanju Zveze slovenskih kulturnih društev in domačega društva Kraški dom. Na modni stezi so predstavili noše iz krajev, v katerih na Tržaškem, Goriškem, v Benečiji in Režiji živi slovenska narodna skupnost. Ponosno nastopajoči ženske, moški in tudi otroci

so opozorili, da je treba nošo spoštovati in jo ohranjati za naslednje rodove.

Največja želja, da bi po nekajletnem premoru v Kraški hiši spet lahko zavriskali »Živio, ohcet!«, pa ostaja.

Literatura

CIBIC, Adriana: *Nit preteklosti v prihodnost – o ljudski noši na Tržaškem*. Trst: Mladika, 1999.

GRUDEN, Živa: *Narodne noše iz Trsta in okolice / Costumi popolari di Trieste e del territorio*. Veliki Repen: Kraška galerija / Galleria carsica, 1969.

GRIZONIČ, Nataša: *Kraška ohcet, poročni običaji na Krasu / Le nozze carsiche, usi nuziali sul Carso triestino*. Trst: SLORI; Repentabor: Občina Repentabor, 2003.

GUŠTIN GRILANC, Vesna: *Živio Kraška ohcet!* Trst: Zadruga Naš Kras, 2018.

KOŠUTA, Marta: *Tržaška noša in njena vezenina*. Trst: Založba Devin, 1997.

KOŠUTA, Marta, in Silva Perčič-Lovrenčič: *Kadar v nošo se oblečem: Priročnik*. Salež: Kulturno društvo Rdeča zvezda, 1997.

KOŠUTA, Marta: *Križ od noše do noše*. Križ pri Trstu: Slovensko kulturno društvo Vesna, 2003.

KOŠUTA, Marta: *Ano lejto je pasalo – o primorski noši v Škedenju*. Škedenj: Slovensko kulturno društvo Ivan Grbec, 2006.

KRIŽMANČIČ, Alenka: *Nitka čez nitko skleklja čipko – pečna čipka tržaške narodne noše / Incrociando fili nascono merletti – i pizzi dei fazzoletti del costume tradizionale sloveno di Trieste*. Opčine: SKD Tabor, 2018.

ŠINIGOJ, Urška: *Kraška ohcet in kraška narodna noša*. Diplomatska naloga. Koper: Univerza na Primorskem, Pedagoška fakulteta, 2008.

Viri

Bazovica, noše in Kraška ohcet: srečno 2019 / Basovizza, costumi tradizionali e Nozze carsiche: Auguri 2019. Koledar. Bazovica: SKD Lipa, AŠD Zarja, Zadrugi pašnik, 2018.

GUŠTIN COLJA, Majda. *Kraška ohcet – zapis po pripovedi domačinov iz občine*. Repentabor, 1968.

Slovensko deželno gospodarsko združenje: *Sapori del Carso 2018: Le Nozze carsiche. / Okusi Krasa: Kraška ohcet*. Trst: Slovensko deželno gospodarsko združenje, 2018.

BOROVO GOSTÜVANJE V SAKALOVCIH V SLOVENSKEM PORABJU

Strokovna ekskurzija Slovenskega etnološkega društva 2. marca 2019

Slovensko etnološko društvo je letos marca pripravilo strokovno ekskurzijo na borovo gostüvanje v Sakalovcih v slovenskem Porabju. Udeleženci smo bili veseli priloznosti, da smo, nekateri med nami prvič, drugi pa ponovno, prisostvovali tej zanimivi šegi, ki je nikoli ne moreš do konca spoznati. V Porabju je še posebej zanimiva tudi zato, ker je najpomembnejša šega domačinov, porabskih Slovencev, vidni izraz njihove kulturne identitete, izvajajo in veselijo pa se je skupaj s pripadniki večinskega naroda in z drugimi prebivalci in obiskovalci. Leta 2015 je bilo porabsko borovo gostüvanje vpisano v Register nesnovne kulturne dediščine na Madžarskem.

Letošnje že 26. borovo gostüvanje v Porabju so v Sakalovcih pripravili četrtič (prvič leta 1972). Organizirali so ga Državna slovenska samouprava, Lokalna samouprava Sakalovci, Slovenska narodnostna samouprava Sakalovci, civilne organizacije v Sakalovcih in Društvo porabskih slovenskih upokojencev, sodelovali pa so domala vsi Sakalovčani in tudi številni vaščani iz drugih porabskih vasi; pred cerkvijo so postavili oder, izdelali papirne rože in nabrali zelenje za okras bora, vozov in odra. Pecivo so napekle tudi vaščanke iz drugih vasi. Marijana Sukič je zapisala: »Za tau 'velko priliko' je mala ves rejsan vküprijala, pomago je vsakši, steri je volau, frajt pa možnost emo ...« (Sukič 2019: 2). Za muziko in ples so poskrbeli Pihalna godba iz Monoštra, Vokalno-inštrumentalna skupina Neman časa iz Rogašovcev, Vinski bratje iz Gederovcev, skupina Što ma čas iz raznih krajev z Goričkega, ki jih vodi harmonikar Stanko Črnko, in Folklorna skupina Zveze Slovencev na Madžarskem iz Sakalovcev (veliko njihovih mlajših članov je vleklo bor) s harmonikarjem Borisom Velnerjem iz Vučje Gomile. Zvečer pa je na gostüvanju pod šotorom za ples igral ansambel Ekart.

Etnologinja Marija Kozar Mukič, raziskovalka in dobra poznavalka Porabja, je tudi letos sodelovala pri strokovni pripravi in izvedbi borovega gostüvanja, prav tako pa je pomagala pri pripravi naše ekskurzije. V vabilu je napisala:

Porabsko borovo gostüvanje se razlikuje od madžarskega in avstrijskega v tem, da govorijo udeleženci v slovenskem in madžarskem jeziku. Tudi danes ga prirejajo le takrat, če se v predpustnem času oz. do pusta ni v domačem kraju nihče poročil. Šega ne ohranja le jezika, pomembno vlogo ima tudi pri krepitevi identitete in spodbujanju mladine k poročanju in ustvarjanju družine. Potek borovega gostüvanja:

- Izprosijo, zasnebijo ženina.
- Izprosijo, zasnebijo nevesto.
- Posekajo simbolični bor.
- Sodelujoči se razvrstijo na svoja določena mesta.
- Župan razloži, kakšen namen ima borovo gostüvanje.
- Občinski sluga (mali lapec) prvič oznani zaroko (vöozava).
- Drugi in družice (družbange in svabice) začnejo vleči bor, na katerem sedita nevesta in ženin. Ob njiju korakajo svatje (starši in priče). Za njimi se peljejo na kočiji: župan, občinski sluga, notar in duhovnik. Med potjo zabavajo svate in goste gostüvanja pustni našemljenci.
- Občinski sluga drugič oznani zaroko.
- Čarovnice zakurijo kres, da bi odgnale zle duhove in zimo.
- Občinski sluga tretjič oznani zaroko. Zaročenca se lahko poročita.
- Govor župana fantom in dekletom, ki se niso poročili za časa letošnjega pusta.
- Duhovnik in notar poročita mladi par.
- Dražba bora.
- Zvač v slovenščini in madžarsčini povabi vsakega na ženitovanjsko gostijo (gostüvanje).
- Sežgejo vrh bora. Dekle je postalo žena. Odganjajo tudi zimo.
- Gostüvanje se začne s plesom svatov. (Marija Kozar Mukič 2019)

O borovem gostüvanju obstaja obsežna literatura, na Madžarskem objavljena v slovenskem in madžarskem jeziku (Eperjessy 1999a; 1999b), v Sloveniji pa je njeno porabsko inačico doslej najobširnejše in poglobljeno, z mnogimi značilnimi podrobnostmi, predstavil Iztok Ilich v članku o borovem gostüvanju v slovenskem Porabju (Ilich 2016). Na Gornjem Seniku, kjer ga je spremljal 1. marca 2014, in v Verici-Ritkarovcih, kjer ga je spremljal 6. februarja 2016, se je pogovarjal z udeleženci, nato pa tudi z Marijo Kozar Mukič, glavno informatorko. Njegov članek je pomemben prispevek k poznavanju te šege in tudi podlaga za njeno primerjavo med različnimi kraji, pokrajinami in obdobji. Kdor je pred ekskurzijo prebral ta članek in v njem navedeno literaturo, je gotovo bolje kot drugi razumel dogajanje v Sakalovcih; borovo gostüvanje pa je polno tudi nepredvidljive improvizacije, ki ga dela tako očarljivega in izvirnega.

* Mojca Ravnik, dr. etnologije, Celjska ulica 29a, 1000 Ljubljana; mojcara@zrc-sazu.si.

Drugi in družice v povorki (foto: Zora Slivnik, 2. 3. 2019).

Na prizorišče v Sakalovcih smo prispeli ob 13. uri, ko se je vse začejalo. Na cesti pri križu pred vasjo je ležal 27 metrov dolg bor, okrašen s pisanimi trakovi, papirnatimi rožami in ovit v bršljan. Izvedeli smo, da so ga ponoči stražili, da bi jim kdo iz sosednje vasi ne požagal vrha, kar bi bila za vas velika sramota. Pred vaškim kulturnim domom pa se je že zbrala množica *gostüvančarov*, moških, žensk, mladine in otrok. Sprevod z muziko na čelu se je nato napotil iz vasi. Najprej so šli na dom zasnutit ženina, prvi je iz hiše stopil nepravi, ki so ga odklonili, potem pa pravi. Nato so šli zasnutit še nevesto, in tudi ta se je, lepa in mlada, pojavila šele po odklonitvi nekaj starih in grdih. Med potjo se je večkrat oglasilo petje, muzikanti pa so veselo vzdusje še podkrepili. Sprevod se je ustavil pri boru. Policaj, inženir in drvar so nato v gozdu simbolično posekali manjšo smreko, sledil je govor župana, ki je povedal, da morajo mladi vleči bor zato, ker se niso ženili. Bor, na katerem sta sedela nevesta in ženin in ga je vleklo 22 parov drugov in družic, je bil gotovo najlepši in tudi simbolno najmočnejši del spreveda. Med vračanjem v vas so se v sprevodu vsi razživeli, z vozov so stregli hrano in pijačo, ženske so ponujale krofe, pogače in vsakovrstno pecivo, muzikanti so igrali, folklorna skupina je plesala. Sprevod se je končal v vasi, na trgu pred cerkvijo, kjer so se vsi zgrnili okrog odra, prizorišča zaroke in poroke. Sledila je dražba bora, sežig borovega vrha in kres čarovnic, nato pa se je gostüvanje z gostijo, muziko in s plesom nadaljevalo do jutranjih ur.

Na celotnem borovem gostüvanju je bilo mogoče videti in občutiti, kako se domačini, tako izvajalci kot spremljevalci, vživijo vanj. Medtem ko obiskovalci od drugod komaj sledijo in dojamejo pomene mnogih likov in skupinskih prizorov, se domačini z vsem počutijo neposredno povezani in se v dogajanje tudi vključujejo. Čeprav se ponuja obilo možnosti za sproščeno improvizacijo, pa prevladujejo liki in prizori, ubrani s tradicionalnim scenarijem poroke z borom in slavljenjem ljubezni, poroke, naraščaja in veselja do življenja. V množici likov je bilo opaziti tudi nekaj maškar,

Nevesta in ženin se peljeta na boru na poroko (foto: Zora Slivnik, 2. 3. 2019).

ki očitno ne sodijo med gostüvanjske like. Tudi Marijana Sukič, avtorica članka v *Porabju*, je kritično zapisala, da so se v sprevodu poleg tradicionalnih likov znašli tudi taki, ki ne sodijo na gostüvanje, kot npr. Pika Nogavička ali trije kralji (Sukič 2019: 2). Vendar tega ni bilo toliko, da bi zmotilo prepričljivo podobo celote, ki nikoli ni bila maškarada. Boris Kuhar, prvi raziskovalec te šege pri nas, je šego opredelil kot »pustni običaj, pri katerem sodeluje največ ljudi, hkrati je to naša najbolj množična in še živa oblika pustne igre« in kot »posebno varianto starega obredja vlečenja ploha ali drevesa, ki jo poznamo iz vse Evrope« (Kuhar 1964: 133, 144). To se je tudi v Sakalovcih v celoti potrdilo. Vendar pa ima borovo gostüvanje v slovenskem Porabju tudi mnoge posebnosti, predvsem to, da se v njem ob stari slovenski tradiciji povezujejo porabski Slovenci in Madžari vseh generacij. Pestra mešanica porabskega narečja in madžarščine, tudi prekmurskega narečja muzikantov in obiskovalcev z bližnjega Goriškega, njihovih pesmi in melodij je prepletala celotno dogajanje, najmočnejše pa je prišla do izraza v zaključnih prizorih na odru. Poslušalci so pozorno sledili govorom ob zaroki in poroki v obeh

Poroka bo na trgu pred cerkvijo (foto: Mojca Ravnik, 2. 3. 2019).

Dva duhovnika poročita mladi par, eden v madžarščini, drugi v slovenščini (foto: Mojca Ravnik, 2. 3. 2019).

jezikih, pri čemer je del poslušalcev pozorneje prisluhnil slovenščini, drugi del oziroma večina (saj madžarsko razumejo vsi) madžarščini, vsi pa so se izvrstno zabavali. Naj ob koncu navedem še misel Marijane Sukič: »Tak dolgo, dokeč se eške najdejo vesnice (skupnosti, op. a.) pa lidgé v našoj slovenskoj krajini, ka pripravijo takšno borovo gostüvanje, na stero pride več kak 1500 lidi, se ta šega ohrani. Pa naj tak bau, vej je pa tau naša kulturna erbija, na stero moramo skrb meti« (Sukič 2019: 3).

Vse to kar samo po sebi kliče po etnološki raziskavi, ki bi osvetlila dogodek in ga poskusila razumeti v kontekstu današnjega načina življenja v Porabju. Ali ne bi bilo zanimivo malo več vedeti in razumeti, kdo so vsi ti ljudje, ki spravijo skupaj tako bogat, velik dogodek, kje so se rodili, kje živijo, kateri jezik govorijo sami in njihove družine, kakšen pomen je imelo borovo gostüvanje v njihovih družinah v preteklosti in kakšno ima danes, kakšno vlogo so imeli na gostüvanju in kako so se pripravljali nanjo, koliko gostüvanj so že doživeli, kakšne poklice opravljajo ...?

Vsem, ki bi radi vedeli več, priporočam tudi ogled lepe reportaže o borovem gostüvanju v Sakalovcih v oddaji Madžarske televizije 'Slovenski utrinki' 28. marca 2019 (Spletni vir 1). V prihodnosti pa bi bilo zanimivo pripraviti mednarodni posvet, na katerem bi primerjali pustno šego borovega gostüvanja in sorodno šego vlačjenja ploha na drugih območjih slovenskega kulturnega prostora in v širšem alpsko-jadranskem prostoru.

Literatura

EPERJESSY, Ernő: Borovo gostüvanje pri porabskih Slovencih. *Etnologija Slovencev na Madžarskem* 2, 1999a, 9–76.

EPERJESSY, Ernő: Rönkhúzás a Rába menti szlovéneknél. *Etnologija Slovencev na Madžarskem* 2, 1999b, 77–128.

ILICH, Iztok: Borovo gostüvanje v slovenskem Porabju. *Glasnik SED* 56/1–2, 2016, 163–173.

KUHAR, Boris: Borovo gostüvanje: Ob spremembah, ki jih prinaša čas. *Slovenski etnograf XVI–XVII* (1963–1964), 1964, 133–148.

SUKIČ, Marijana: »... Na našo veselje, njim pa na največjo pogübelnost.« *Porabje* XXIX (10), 2019, 1–3.

Viri:

KOZAR MUKIČ, Marija: Borovo gostüvanje v Porabju: Opis na vabilu Slovenskega etnološkega društva na strokovno ekskurzijo Borovo gostüvanje v Sakalovcih v Porabju, 2. 3. 2019.

Spletni viri

Spletni vir 1: Slovenski utrinki. Madžarska TV, 28. 3. 2019; <https://4d.rtv.slo.si/arhiv/slovenski-utrinki-oddaja-madzarske-tv/174605046>, 10. 6. 2019.

DNEVI ETNOGRAFSKEGA FILMA 2019

Ljubljana, 3.–9. marec 2019

Dnevi etnografskega filma so letos kot mednarodni festival etnografskega filma (od leta 2015 je na sporedu vsako drugo leto, v vmesnih letih pa ga sestavljajo posebni dogodki, kot so retrospektive in posveti) potekali med 3. in 9. marcem. Dan prej so v Slovenskem etnografskem muzeju podelili Plaketo Nika Kureta; za svoje zasluge na področju vizualne antropologije in etnografskega filma jo je prejela Nadja Valentinčič Furlan. Kot je med drugim v predstavitvi nagrajenke zapisal Naško Križnar (Spletni vir 1), je bila Nadja Valentinčič Furlan prva, ki je imela možnost, predvsem pa željo in voljo, da se na tem področju izobražuje v Sloveniji. Vsekakor brez neopisljive osebne predanosti ne bi bilo mogoče, da bi kot prva v svojo diplomsko kot komplementarni del vključila film, kot sestavni del etnografskih razstav pa utemeljila in sama prispevala raznovrstne oblike avdiovizualij. Kot prva kustodinja za etnografski film v Slovenskem etnografskem muzeju je iskala pomen in obliko videa ob vpisu enot v Register nesnovne kulturne dediščine. Na temo vizualne antropologije in etnografskega filma je uredila dve monografiji, posveča se ji tudi v svoji doktorski raziskavi. Kot avtorica, snemalka, montažerka ali vse v eni osebi je sodelovala pri številnih etnografskih filmih in avdiovizualnih zapisih, če omenim le del njenih dosežkov. Med drugim je začela tudi Etnovideo maraton, ki je prerasel v Dneve etnografskega filma, pri katerih je sodelovala do leta 2016.

Dneve etnografskega filma smo preoblikovali v dva različna dogodka, namenjena vizualni etnografiji; prvi je v seminarski obliki in dopušča možnost razprav ob odlomkih iz filma ali fokusirane domače in regionalne filmske seminarje, medtem ko je drugi, mednarodni festival, vsako drugo leto posvečen akademski in širši publiki. Mednarodni festival je v zadnjih dveh »izdajah« potekal v Slovenski kinoteki, da bi poleg akademskega in strokovnega privabil tudi širše občinstvo, pa tudi zato, ker si je filme tam mogoče ogledati v filmski projekcijski dvorani. Tako kot vedno doslej je bilo tudi letos bistveno, da se festivala udeležijo čim več avtorjev, s katerimi po projekcijah sledijo poglobljeni pogovori. Neformalna druženja v festivalskih dneh ustvarjajo prizorišče izmenjave izkušenj in pogledov. Letos se je festivala udeležilo kar sedem avtorjev oz. avtoric. Da postaja festival vse bolj opazen tudi v mednarodnem prostoru, kaže tudi 400 prispelih filmov, kar pa programski skupini oziroma selektorjem festivala, Mihi Pečetu, Našku Križnarju in Mancij Filak, ni olajšalo dela.

Kot pravijo, pa kljub velikemu številu filmov ni veliko takih, ki bi sledili uveljavljenim pristopom etnografskega filma, se pravi podlagi v etnografski raziskavi in v udeleženi observacijski kameri, ki si prizadeva podati stališča protagonistov. Precej filmov je zanimivih prav zato, ker iščejo drugačne načine snemanja in nove izzive pri predstavljanju vsakdanjega življenja v zelo različnih razmerah in raznovrstnih vrednostnih sistemih na različnih delih sveta. Na DEF-u se tako predstavljajo filmi s skoraj vseh celin z najrazličnejšimi temami, kot so spremembe življenjskih razmer v staroselskih skupnostih, prilagoditev na izredne vojne razmere, novodobne virtualne, *new age* inčasne skupnosti, etična vprašanja raziskovanja, sodoben pomen ljudskih pesnitev ... Za ponazoritev v nadaljevanju na kratko predstavljam predvajane filme (glej Spletni vir 2).

Če bi imel festival nagrado občinstva, bi jo skoraj gotovo dobil otvoritveni film *Dežela ljubezni (Armastuse maa)*. Naslov je poetična oznaka glavnega protagonista za območje, kjer se med parjenjem zbirajo severni jeleni. Jurij Vella, nenetski pesnik in lovec, želi ohraniti način življenja svojih prednikov in zato vztraja pri reji severnih jelov in polnomadskem življenju v tajgi Zahodne Sibirije. S poezijo in z beleženjem kršitev uslužbencev naftne korporacije Lukoil ter iskanjem mednarodnih povezav se bojuje proti prisvajanju zemlje. Naftne vrtine, naftovodi in lovski pohodi uslužbencev ovirajo ritem in poti severnih jelenov ter motijo njihov mir. Liivo Niglas, mojster etnografskega filma mlajše generacije, od blizu spremlja glavnega protagonista v njegovem boju, od tajge in daritve duhovom do branja pesmi v Parizu. Film dokazuje, da etnografski film z dolgotrajnim bližnjim spremljanjem protagonista omogoča tako umestitev v kontekst kot identifikacijo gledalcev. K temu seveda prispevata Jurijeva simpatičnost in odnos, ki ga vzpostavlja z Liivom. Avtor, katerega film *Itelmenške zgodbe* smo gledali na DEF-u 2012, se tokrat projekcije žal ni mogel udeležiti.

Med gosti sta bila ves čas prisotna tudi Peter Biella in Leonard Kamerling, starosti etnografskega filma, Biella z aplikativnimi pristopi in Kamerling s sodelujočimi filmskimi projekti, ki jih na Aljaski snema že od konca 70. let. Biella poučuje na državni univerzi v San Franciscu, Kamerling pa v Muzeju severa Univerze na Aljaski skrbi za ohranjanje in dostop do spominov staroselskih skupnosti na filmu; nedavno je začel poučevati tudi v Trømsu (Norveška).

* Ana Sarah Lunaček Brumen, dr. etnologije in kulturne antropologije, docentka, Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta, Oddelek za etnologijo in kulturno antropologijo, Zavetiška 5, 1000 Ljubljana; sarah.lunacek@ff.uni-lj.si.

Nadja Valentinčič Furlan, prejemnica Plakete Nika Kureta (foto: Igor Lapajne, 5. 3. 2019).

Oba sta sodelovala pri prikazanem filmu *Changa ponovno* (*Changa revisited*), zanimivem zlasti zaradi pogleda v preteklost in prikaza sprememb v skupnosti Masajev. V uvodnem delu skozi črno-bele fotografije in zvočne posnetke s terenskega dela Petra Bielle pred 30 leti povežemo osebe iz filma z njihovo podobo v mladosti. Te fotografije sta prinesla družini, pri kateri je takrat Biella raziskoval. Filmski posnetki sedanosti tako poudarijo spremembe, ki so se zgodile zaradi pritiskov vlade po stalnem naseljevanju v vaseh. Toretova družina je medtem izgubila svoje bogastvo, njihove črede so namreč zdesetkale bolezni. Toreto si prizadeva, da bi se iz revščine izvlekel s pridelovanjem koruze, njegov sin in ena od žena pa medtem iščeta prilžnosti v mestu. Tudi sedaj posneti filmski material sta avtorja ponudila skupnostim Masajev v vaseh in mestih; ti jih lahko uporabijo za pogovore v skupinah in pri iskanju rešitev iz nastalih stisk.

Na drug način je Lisbet Holtedahl več let (1997–2001) spremljala razmerja v poligini družini na severu Kameruna. Ker je pri svojih terenskih raziskavah uporabljala kamero, je tako nastalo več filmov s časovno globino. V filmu *Elhajji in njegove žene* je v središču pozornosti Elhajji Ibrahim, islamski učenjak in sodnik sultanata Ngaoundédé. Prikazani film *Žene* (*Wives*), ki ga je Lisbeth Holtedahl zmontirala leta 2015, se osredotoča na njegove tedanje štiri žene, predvsem na prvi dve, ki sta bili z Lisbet v prijateljskih odnosih. Elhadjjiju, ki ga stalno obiskujejo drugi učenjaki, počasi pešajo moči. Iskreni pogovori z družinskimi člani prikazujejo ambivalentnost sobivanja v poligini družini in zapleteno hierarhijo odnosov. Gledalec spozna skrb Elhajjija in njegovih žena, vlogo prve žene in njen negotovi položaj, ker ni rodila veliko otrok, prilagoditve in nujnost pragmatizma žena ter nakaže posledice razpada gospodinjstva po patriarhovi smrti. Lisbet Holte-

Manca Filak v pogovoru z Gregoryjem Ganom (foto: Žiga Gorišek, 8.3. 2019).

dahl in njeno delo je predstavil njen dolgoletni prijatelj in sodelavec Peter Crawford, ki je že dolgo povezan z vizualno antropologijo v Sloveniji. Vloga Lisbet Holtedahl na severu Kameruna je pomembna tudi zato, ker je tam vzpostavila program vizualne antropologije.

Tudi film *Yen Ching* (*Yen Ching*) odlikuje daljše spremljanje družinske drame v ozadju kitajske restavracije v Združenih državah Amerike. Avtor Yinan Wang, kitajski filmar, ki je pred tem sodeloval v projektih dokumentiranja kulturne dediščine na Kitajskem, je tokrat v observacijskem slogu posnel intimni portret družine, v katerem v ospredje postavlja protagoniste in se zato ne razlikuje od etnografskih filmov. Osredotoča se predvsem na očeta, ki nenehno gara, da bi postavil na noge družinsko restavracijo. Žena si prizadeva, da bi mu sledila, čeprav ima diametralno nasproten značaj, ki ne dopušča hitrosti. Sinova očetu ne želita slediti v družinskem podjetništvu in v najstniških letih iščeta lastne poti. Da bi avtorju filma *Teorija sreče* (*The Theory of Happiness*) Gregoryju Ganu dovolili snemanje filma v skupnosti s svojevrstno ideologijo, ki si s pomočjo dela, poezije, matematičnih izračunov in odrekanja prizadeva za univerzalno srečo, se jim mora vsaj začasno priključiti. Jedrne člane oziroma pretežno članice je v 80. letih rekrutiral zdaj že pokojni guru; člani oziroma članice ostajajo privrženci guruja tudi po njegovi smrti. Čeprav se redko nasmehnejo, zatrjujejo, da so na pravi poti. Poleg poglobitve v motivacijo in doslednost udeleženih v skupnosti avtor seveda opaža tudi hierarhizacijo in igre nadvlade. Ohranja kritičen odnos do vzpostavljenih pravil in ravnanja s tistimi v podrejenem položaju; ta odnos omogoča tako vpogled v stališča vodij te novodobne skupnosti kot tistih, ki so iz ekonomskih razlogov zanje prisiljeni delati. Avtor sam je vse bolj vpleten, in to do te mere, da ga občutek krivde zaradi nesreče skoraj povleče v kolesje tega zaprtega sveta, ki mu je le s težavo

ubežal. Njegova izkušnja skupaj s filmom, ki vključuje precej samorefleksivnih prizorov, priča o tveganosti terenskega dela v skupinah, ki jim raziskovalec ne želi zares pripadati, a te to zahtevajo. Če želi razumeti način njihovega delovanja, notranja protislovja in kaj jim pomeni lastna ideologija, se tveganju ne more izogniti.

Bolj etično problematičen je film *Sodobna džungla (La selva negra)* Charlesa Fairbanksa in Saula Kuka, ki naj bi kritično prikazal vpade filmarjev, antropologov in derivatov potrošništva v staroselske skupnosti ter nastale osebne situacije, v katerih se znajdejo nekateri ekonomsko obubožani ljudje v Chiapasu. Ko glavni protagonist izve, da je bolan, se skuša zdraviti tako na tradicionalen kot sodoben način, pri tem pa postane žrtev prodajalcev čudežnih novodobnih zdravil. Kamera je vsiljivo senzorna, ne da bi bilo iz filma razvidno, s kakšnim namenom. Sčasoma lahko sklepamo, da gre v bistvu za igrani film, posnet na dokumentaren način, ki vpleta sanje, le da s tem ne dosega magično-realističnih učinkov, ampak zmedo. Gledalec ne more vedeti, kaj je dogovorjena igra in kaj so naključni dogodki, predvsem pa je vprašljiva vloga protagonista filma – s čim se je strinjal in zakaj, je kaj od tega tudi sam predlagal, kako je sodeloval z avtorjema in kaj zanj pomeni končni izdelek. Tako brez udeležbe avtorjev ostajata odprti vprašanji, ali avtorja z namerno provokacijo presejata etične meje odnosa s protagonistom z njegovim zavestnim privoljenjem ali brez njega in kaj ima ta od tega, če ni morda igralec. Jasni nista niti vlogi obeh avtorjev. Za tovrstni film bi morala avtorja razlago podati na samih projekcijah.

Nekateri predvajani filmi iščejo nove načine in možnosti uporabe kamere in predstavitve problematike. Tak je film *Kamelja dirka (Camel Race)* Isabelle Carbonell. Isto kamelejo dirko si po vrsti ogledamo s štirih perspektiv. Najprej iz avtomobila, kjer ugotovimo, da moški poleg voznika spodbuja kamelo. To nam postane povsem jasno v četrtem posnetku, ki ga spremljamo s hrbta kamele, kjer je nameščena kamera, slišimo pa tudi spodbudne vzklike iz oddajnika. Preostala dva pogleda od zunaj enkrat spremljata kamele, drugič pa avtomobile, ki spremljajo dirko. Film brez intervjujev pušča odprto interpretacijo, za katero se zdi, da je predvsem na strani kamel, ali pa se le poigrava z različnimi vidiki kamere. Jón Bjarki Magnusson išče obliko videa, s katero bi predstavil skupnosti, ki nastajajo v virtualnem svetu videoigrice. V videu *Niti asteroidi niso sami (Even Asteroids are not Alone)* je vizualna in zvočna podlaga virtualno okolje igrice, medtem ko poslušamo intervjuje z uporabniki in uporabnicami, ki se v tem svetu srečujejo.

Na drugi strani pa so nekateri filmi namenjeni predvsem dokumentaciji in so pomembni za stroko in skupnost, v kateri so bili posneti. Film *Nenavadna svatba: Poročne navade in modernost na višavjih Papue Nove Gvineje (An Extraordinary Wedding: Marriage and Modernity in Highlands, Papua New Guinea)* je namenjen predvsem ožjemu strokovnemu občinstvu in tistim, ki jih zanima-

jo podrobnosti poročnih izmenjav na Papui Novi Gvineji. Daniela Vávrová, sicer izjemna etnografska filmarka, avtorica nagrajenih etnografskih filmov (*Enet Yapai: An Ambonwari girl; Skin has Eyes and Ears: Audio Visual Ethnography in a Sepik Society*), je bila pri sodelovanju z antropologinjo Rosito Henry tu zgolj v vlogi občasne snemalke in montažerke. Film je pomemben kot dokument sprememb v poročnih praksah in mnenjih udeleženih v hitro spreminjajočih se družbah na Papui Novi Gvineji. Za strokovnjake je zanimiv tudi film *Pesmi za duše (Ánimas, Los cantadores de Arbejales)* zaradi avdiovizualnega zapisa večglasnega petja in prostorov uprizarjanja. Prikazuje način petja in obenem prizorišča vaj in nastopov pevcev pesmi za duše v vicah na Kanarskih otokih, kjer so eni zadnjih tovrstnih pevskih redov.

Največ medijske pozornosti je bil deležen film *Po molitvah (After Prayers)* italijanskega antropologa Simoneja Mestronija. Za etnografsko raziskavo v Kašmirju se je najprej naučil rezbariti in tako počasi vstopal v odnose in zgodbe ljudi, ki že desetletja živijo na konfliktnem območju. Namerno v filmu ni želel uporabljati klasičnih pristopov etnografskega filma, ampak avtorski dokumentarno-eksperimentalni pristop, ki mu je omogočil na fragmentaren način soočiti zgodbe ljudi, podobe njihovih vsakdanjih dejavnosti in prizore medijskega poročanja. Avtor pojasnjuje, da je fragmentarni način bližje izkušnji življenja, ki se zaradi vojne nenehno sooča s smrtjo. Nekdo, ki bi bil, ker se je bojeval v Afganistanu, za klišejski pogled terorist, se prepričljivo identificira kot borec za svobodo, ki je žrtvoval svoje oči v boju in se zato nikoli ni mogel poročiti. Še bolj boleča je zgodba o materi, katere otrok se ni nikoli vrnil domov, ker ga je, kot mnogo drugih otrok, med igro s prijatelji ubila granata.

Razdelana podoba absurdnosti vojn je tudi avtorefleksiven dokumentarec *Kot rosa na soncu (Like Dew in the Sun)* režiserja Petra Entella, ki se vrača na Krim, od koder so njegovi predniki zbežali pred stoletjem. Iskanje korenin je iztočnica za spust v zgodovino krajev, kjer so si sledile vojne in prisilne selitve Judov, Tatarov in drugih ljudstev, nasilje, ki ga hrani nacionalizem, pa se nadaljuje. Obišče obe strani sočasne fronte, ukrajinske lojaliste in proruske separatiste, kjer se prek pogovorov z vojaki in ilustrativnih posnetkov s kanala YouTube pokaže, da so mladi moški ujeti v konfliktu, za katerega si niso želeli, da bi skalil njihova življenja, a kljub temu v njem z vso brutalnostjo sodelujejo.

Filmarji so zlasti pohvalili film *Da Hilsook Wedeen (Da Hilsook Wedeen)* študentke Hope Strickland, ker je iznašla način, kako predstaviti povezavo med folklornimi pripovedmi Šetlandskih otokov, sodobnim pripovedovanjem in identifikacijo sodobne mladenke z otoki in njihovim izročilom. Njena pripoved pesmi o pretekli izgubi je tako doživeta, kot bi od takrat ne minilo že več kot stoletje. Mistični dogodki se zdijo resnični, resnična pokrajina pa veččasna. Avtorica je sledila svojemu osnovnemu zani-

manju, ženski perspektivi, a obenem ni prikrla pomena regionalne identifikacije glavne protagonistke. Inovativni slog je tu v sozvočju z različnimi plastmi raziskave, ki jih uspešno in razvidno poveže. Kot že večkrat se je tudi tokrat izkazalo, da so pri vpeljavi novih pristopov študentski filmi lahko najuspešnejši, če le upoštevajo gledalca. Bolj klasičen, a kljub temu odličen je film študentke Tie Grøn *Obrazi Divjine (Faces of the Wilderness)*. Nekaj mesecev je preživela v gorskem bivaku na severu Finske in se pogovarjala z mimoidočimi pohodniki na saneh in smučeh, med njimi s športnim jadralcem, z ribiči, obmejnimi policistom, s sestrami, parom, ki je na bivaku pripravil poročno slovesnost ... Za vse je ta gorski kraj pomemben zaradi možnosti umika iz vsakdanjosti in nenehne želje po vračanju. Razen za domačina, ki ga obiskovalci sicer ne motijo, a ima svoje skrbi z jeleni.

Med študentskimi filmi je Miroslav Stambolsky za svojo končno nalogo v filmu *Disertacija (Dissertation)* posnel prijateljico, ki piše diplomu iz rabe glasbe na protestih. Prikazati želi predvsem izkustveno stran raziskovanja in tudi samega pisanja. Film *Na razpotju (Kahan Ka Raasta)*, ki ga je Savyasachi Anju Pabira posnel v odmaknjeni vasici himalajskega gorovja Uttarakhand, z nekaj protagonisti nakaže ritme vsakdanjega življenja, obenem pa odpre problematiko posegov vlade z zavarovanimi območji v krajih brez dostopa do kakršnekoli infrastrukture. Kljub nekoliko neobičajnim izbiram v montaži je film dragocen dokument tradicionalnega načina življenja, zlasti se približa mladi vaščanki, ki pokaže svojo moč odločanja. Popolnoma na drugem koncu sveta se s spremembami in posegi v urbanem evropskem okolju ukvarja Lotte Haase v filmu *Pristanišče preteklosti (Haven van het Verleden)*. Posveti se pozabljeni mestni četrti, ki jo mestna uprava namerava izbrisati z zemljevida z namenom novih projektov. Veliko oseb, ki so tu našle smisel svojega življenja, bo tako izgubilo prostore delovanja.

Letošnji DEF je pokazal širok razpon etnografskih filmov, in to tako geografsko kot po pristopih. Uveljavljene pristope dopolnjujejo temam in interesom raziskav prilagojeni eksperimenti, v katerih bi bilo težko začrtati mejo med etnografskim in dokumentarnim filmom. Bolj ključno je, da je mogoče razpravljati o odnosu med etnografijo, fil-

mom in raziskovanjem ter da filmi odpirajo za protagoniste pomembne teme in predstavljajo njihovo perspektivo. Obenem ti filmi omogočajo gledalcem in gledalkam, da se vživijo v ljudi, ki se s težavami in z veseljem po vsem svetu soočajo z zelo različnimi situacijami, ki jih zaznamujeta regionalni kontekst in globalizacija.

Močna prisotnost nordijskih vizualnih antropologov in njihovih filmov se je lepo ujemala s predavanjem Petra Crawforda, profesorja vizualne antropologije na Univerzi v Trømsu (Arktična univerza na Norveškem). Predavanja o nordijski vizualni antropologiji z naslovom 'Muha v nordijskem očesu: Etnografski film, antropologija in Nordijska zveza za antropološki film' je podprl s številnimi odlomki. Nordijsko območje je z delom Asena Balickija v Kanadi in na Aljaski v vizualni antropologiji prisotno že od samega začetka; zdaj se ponovno povezujejo tudi s kolegi iz Sibirije. Obenem skandinavski vizualni antropologi delujejo po vsem svetu. Peter Crawford je že dolgo povezan z vizualno antropologijo v Sloveniji, saj je bil gostujoči mentor pri Našku Križnarju na poletnih šolah v Novi Gorici. Magistrski program v Trømsu, kjer poučujeta Crawford in od nedavnega tudi Kamerling, z novim zagonom nudi spodbudno okolje novim generacijam etnografskih filmarjev in filmark, ki med drugim na novo vzpostavljajo uspešne povezave s televizijo. NAFA (Nordic Anthropological Film Association) je ena ključnih organizacij v vizualni etnografiji.

Letošnji festival je torej ponovno dokazal, da ima vizualna etnografija in antropologija velik razpon in možnosti, tako glede tem in lokacij kot pristopov. Leta 2020 bodo Dnevi etnografskega filma potekali kot posvet s filmskimi odlomki o rabi avdiovizualij v raziskavah, dokumentaciji in predstavitvah v etnologiji in antropologiji. Marca 2021 pa bo spet priložnost, da se seznanimo z jagodnim izborom mednarodne produkcije.

Spletni viri

Spletni vir 1: KRIŽNAR, Naško: Plaketa Nika Kureta 2019; <http://www.def.si/plaketa-nika-kureta-2019/>, 26. 8. 2019.

Spletni vir 2: Izbrani filmi; <http://www.def.si/izbrani-filmi/?frm-page-6880=1>, 26. 8. 2019.

POSVET O OHRANJANJU KULTURNE DEDIŠČINE SLOVENCEV V ITALIJI

Bela peč, Italija, 12. maj 2019

Na pobudo Delovne skupine za Slovence zunaj meja RS in Delovne skupine za ljubitelje etnologije smo 12. maja 2019 na domačiji Jalen v Beli Peči v Italiji organizirali posvet o ohranjanju kulturne dediščine Slovencev v Italiji. Namen srečanja je bil pretresti možnost vključitve urejanja in prepoznavnosti etnografske zbirke družine Jelen v širši kulturnodediščinski okoliš skupnosti (tako na italijanski kot slovenski strani meje), soočiti mnenja o tem, kako ustrezno vrednotiti zasebne etnografske zbirke za ohranjanje dediščine etničnih manjšin in razvoj kulturnega turizma, ter povezati akterje (inštitucije, lokalne skupnosti, študente), ki bi v naslednjih letih ustrezno uredili zbirko na Jalnovi domačiji, jo pripravili za ogled obiskovalcev in jo umestili na turistični zemljevid območja.

Po postavitvi rapalske meje v 20. letih 20. stoletja je dediščina družine Jelen ostala na italijanski strani. Lastnik Igor Jelen si želi domačijo, ki obsega manjši hotel za letoviščarje, kantino s prenočišči, gospodarska poslopja, kozolec in nekdanjo žago, ovrednotiti, predstaviti kot kulturni spomenik, večje število tam shranjenih predmetov z okoliških domačij pa evidentirati in urediti kot etnološko zbirko; za strokovno mnenje je zaprosil Slovensko etnološko društvo.

Povabilu k sodelovanju so se odzvale različne inštitucije in njihovi predstavniki s slovenske in z italijanske strani meje: dr. Igor Jelen (lastnik Jalnove domačije, Univerza v Vidmu) z družino, dr. Anja Moric (vodja DS za Slovence zunaj meja RS, Oddelek za etnologijo in kulturno antropologijo FF UL), mag. Marko Smole (vodja DS za ljubitelje etnologije), mag. Tita Porenta (podpredsednica SED, DS za ljubitelje etnologije, Muzeji radovljiške občine), dr. Mojca Ravnik (ZRC SAZU), dr. Špela Ledinek Lozej (ZRC SAZU), Irena Lačen Benedičič (Gornjesavski muzej Jesenice), Zdenka Torkar Tahir (Gornjesavski muzej Je-

Udeleženci posveta med ogledom Jalnove domačije (foto: Anja Moric, 12. 5. 2019).

senice), Tina Brlogar (Občina Kranjska Gora) in Luciano Lister (Združenje Don Mario Černet).

Udeleženci smo razpravljali o potencialu kulturne dediščine za razvoj turizma na ekonomsko slabše razvitih območjih RS in v zamejstvu, zasebnih etnoloških zbirkah in ohranjanju kulture etničnih manjšin, o primerih dobrih praks urejanja zbirk Slovencev v zamejstvu, o možnostih, ki jih za pomoč pri urejanju zbirk zasebnih zbiralcev nudi SED, o čezmejnem delovanju in povezovanju različnih akterjev ter o pomenu medijskega poročanja za večjo prepoznavnost zamejske kulturne dediščine. Ogledu objektov in v njih shranjenih predmetov je sledila razprava o možnostih za nadaljnje sodelovanje in določitev okvirnega poteka dela. S ponujeno strokovno podporo pri prizadevanju za razvoj dejavnosti, ki podpira ohranjanje njihove kulturne identitete in dediščine, se je SED aktivno vključil v ohranjanje kulturne dediščine Slovencev v zamejstvu.

* Anja Moric, dr. politologije, asistentka, Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta, Oddelek za etnologijo in kulturno antropologijo, Zavetiška 5, 1000 Ljubljana, in ZRC SAZU, Glasbenonarodopisni inštitut, Novi trg 2, 1000 Ljubljana; anja.moric@zrc-sazu.si.

Na terenskem obhodu z domačini v Podgori (foto: Sonja Smole Možina, 11. 8. 2019).

Fantovski čevelj iz Bosljive Loke iz časa okoli druge svetovne vojne (foto: Ika Fazarinc, 15. 8. 2019).

ETNOLOŠKA DEDIŠČINA V PROSTORU DOLINE ZGORNJE KOLPE IN ČABRANKE

Mednarodna raziskovalna poletna delavnica, 10.–17. avgust 2019

Že trinajsto leto zapored slovenski in hrvaški udeleženci družno raziskujemo kulturni prostor obmejnega območja ob Čabranki in Kolpi; najbrž nam zanimivih tem še nekaj časa ne bo zmanjkalo. V sklopu projektov delovne skupine za ljubitelje etnologije pri Slovenskem etnološkem društvu in Etnološke zbirke Palčava šiša smo ob sodelovanju Pokrajinskega muzeja Kočevje, Pomorskega i povijesnog muzeja Hrvatskog primorja Rijeka in pomoči vaše skupnosti Padovo, Slovenskega kulturnega društva Gorski kotar ter številnih domačinov tudi letos poletni tabor izvedli v Plešcih na Hrvaškem. Tokrat smo raziskovali območje na obeh bregovih Kolpe v okolici vasi Turke in zaselke nad vasjo in okoli nje, vasi, ki jih na obeh straneh državne meje družijo skupni govori z značilnim glasom *ü* (domačini govorijo npr. *Türke, vüra* = ura in podobno). Na slovenski strani so to Mirtoviči, Bosljiva Loka in Grintovec ob Kolpi, na hrvaški pa zaselki nad njo: Sedalce, Kalič, Požar, Podgora in višje nad Kolpo Zakrajc. Iz vseh teh krajev, tako na eni kot drugi strani meje, se je večina prebivalcev razselila, tako da je marsikatera hiša zapuščena. Še posebej to velja za zaselke nad dolino, kjer so ostanke hiš in stoletja vzdrževane kulturne krajine že prekrili grmovje in robidovje. Te kraje je raziskoval žal umrli ljubiteljski etnolog Bojan Pajnič in o njih zapustil veliko zapisov; te si

želimo obdelati v naslednjih letih. Med drugimi tudi nekaj sto strani dolg dramski zapis v narečnem govoru njegove domačije v Zakrajcu Turkovskem.

Posneli smo kar nekaj primerov stare stanovanjske arhitekture. Marsikatera hiša je, ker je spremenjena v počitniško hišo, vzdrževana, ker pa v njej ni bilo nikogar, si nismo mogli ogledati njene notranjosti. Druge so nam domačini ljubeznivo odprli in razkazali. Najbolj zanimive so hiše, ki so tik pred tem, da se podrejo; omogočajo namreč ogled konstrukcije s sledmi celotnega razvoja in celo z ostanki notranje opreme iz različnih obdobj. Ena takih hiš v Podgori je z nizko umeščenimi okenci v lesenem zunanem ostenju potrdila hipotezo o svojem izvoru in nizkem ognjišču – Hrvati temu strokovno rečejo o »nizkem kulturnem horizontu« uskoških priseljencev iz 16. in 17. stoletja. Presenečeni smo bili nad podobnostjo preostale stare stanovanjske arhitekture z arhitekturo v več kot 25 km oddaljenih Brod Moravicah (obiskali smo jih leta 2017), nekdanjem srednjeveškem trgu, preko katerega so žito, vino in pozneje še koroza in potovali iz hrvaškega in slovenskega Pokolpja. Vse to govori o naseljevanju teh krajev in njegovih prebivalcih, katerih stanovanjske hiše so se bistveno razlikovale od tistih v osilniškem delu doline in višje okoli Čabra. V Mirtovičih smo bili gostje para, povratnikov iz Nemčije, ki z ljubeznijo

* Marko Smole, mag. elektrotehniških znanosti, vodja DS za ljubitelje pri Slovenskem etnološkem društvu in lokalni turistični vodnik v Loški dolini, Stanežiče 34b, 1210 Ljubljana Šentvid; smole.marko@gmail.com.

Skupina Povasenk iz Loškega Potoka na zaključnem večeru na Palčavem skednju (foto: Ika Fazarinc, 17. 8. 2019).

vzdržujeta domačijo z začetka 19. stoletja in kljub novi hiši v sosesčini v njej živita na tradicionalno ekološki način – od zemlje in živali.

V Ribjeku smo obiskali še eno zanimivo hišo, ambiciozno zgrajeno na odcepu stare tovorniške poti, ki je po gradnji ceste po dolini že pred koncem gradnje izgubila gospodarski pomen. Čeprav je bila v celoti pozidana in celo pokrita, je vse od leta 1836 ostala z neometanimi, v celoti obokanimi kletnimi prostori. Zidana konstrukcija kaže mojstrsko znanje in primorski ali dinarski izvor takratnih stavbarjev. Dan smo preživeli nad izviro Kolpe in tam z Dragom Tomcem končno posneli nekaj narečnih zgodb iz v prejšnjih letih že obdelanega prostora. Vile, rojenice, *šratli*, duše umrlih ljudi in živali pod Dimovcem ... S študentom arheologije smo locirali pot do potencialnega arheološkega najdišča nad sotočjem treh potokov, kjer sta se ohranili zanimivi pripovedki o veliki črni kači, ki je žrla ljudi, in *küpih*, pod katerimi naj bi bile pokopane njihove kosti ... Delavnico so spremljale različne prireditve, od uvodnega motivacijskega predavanja o prazgodovini prostora do prihoda Slovanov, ki sem ga pripravil avtor prispevka, do delavnice izdelave cvetja iz papirja z mentoricami iz Bosljiwe Loke, ki bodo na našo iniciativo kot nosilke te dejavnosti vpisane v Register nesnovne kulturne dediščine RS, koncerta narečnega kantavtorja Josipa Grgurića iz Čabra (tudi njegov govor je z našo pomočjo v registru nesnovne dediščine RH), predstavitev knjige Emila Crnkovića iz Brod Moravic o skrivnostih reke Kolpe, pekovske delavnice z

družino Kastelic, projekcije etnografskega filma Rasima Karalića iz Delnic o tradicionalno ekološko navdahnjeni družini Lautar s Kozjega vrha, predavanja Dejana Trohe iz Prezida o cerkveni arhitekturni dediščini čabarskega kraja iz 18. in 19. stoletja pa do nastopa gledališča Kamišibaj s Simono Kavčič iz Logatca. Na zaključnem večeru so se v lokalnem govoru predstavile iskriki upokojenki Majda Katerna in Cvetka Uočička iz sosednje Osilnice ter skupina ljudskih pevk in pevcev Povasenke iz Loškega Potoka. S svojimi predstavitvami, povezanimi z vsebino delavnice, so se odlično odrezali tudi trije študentje, ki so nas spremljali – bodoča etnologinja in kulturna antropologinja Julija Zupan iz Krškega je predstavila osnove njihovega raziskovanja, bodoči arheolog Timotej Pavlin iz Brežic pa sti ljubiteljskega raziskovanja arheoloških najdišč, bodoča mikrobiologinja Ika Fazarinc iz Ljubljane pa raziskave o povezanosti nekdanjih epidemij kuge z modernim virusom aidsa. Tudi v prihodnje si lahko le želimo udeležbe tako aktivnih študentov, saj je vsak od njih svoj delež prispeval tudi na terenu.

Zaključek delavnice je vsako leto povezan s sobotnim dogajanjem – pohodom iz Zamosta in Plešč na Sveto goro ter prireditvijo na Pleškem trgu, ki jo popestrijo domača kulinarika družine Tamažavih in harmonikarji iz slovenskega in hrvaškega dela doline – iz Zamosta, Plešč, Podvrha in Črnega Potoka. Hvala vsem, zbranega materiala je dovolj za naslednjih sto in več strani knjige o stavbni dediščini in življenju prebivalcev doline. Le še napisati jo je treba ...

Udeleženci zbora članov skupaj z novimi častnimi člani SED (foto: Ivanka Počkar, 26. 3. 2019).

VOLILNI ZBOR ČLANOV SED Ljubljana, 26. marec 2019

V Upravni hiši Slovenskega etnografskega muzeja v Ljubljani je bil 26. marca 2019 redni volilni zbor članov Slovenskega etnološkega društva. Po ugotovitvi predsednice Nadzornega odbora, da so bili člani v skladu s 14. členom Statuta SED pravilno vabljeni, se je zbor članov začel s predvidenim časovnim zamikom. Prisotni člani so soglasno potrdili predlagani dnevni red in izvolili delovno predsedstvo, zapisnikarja, overitelje zapisnika in člane volilne komisije.

V nadaljevanju je predsednica SED Alenka Černelič Krošelj predstavila vsebinsko in finančno poročilo o delovanju SED leta 2018, predstavnica SED v Slovenski nacionalni komisiji pri Unescu (SNKU) mag. Anja Serec Hodžar je prebrala poročilo o delu Komisije, dr. Ivanka Počkar poročilo Nadzornega odbora, članica mag. Tita Porenta pa poročilo Častnega razsodišča. Na predstavljeni poročila ni bilo razprave. Mag. Anja Serec Hodžar se je predsednici

Alenki Černelič Krošelj zahvalila za uspešno delo SED in izpeljavo finančnih obveznosti. Zbor članov je vsa poročila soglasno potrdil z dvigom rok.

Soglasnemu sprejemu razrešitve predsednice SED in organov društva so sledile predstavitve kandidatov za sedbo organov SED v mandatu 2019–2021. Po glasovanju za nove člane organov SED je Volilna komisija razglasila, da je bila za predsednico SED ponovno izvoljena Alenka Černelič Krošelj, za podpredsednico pa mag. Tita Porenta. Ob predstavitvi programa SED za naslednji dve leti je Alenka Černelič Krošelj povedala, da je delo predsednice ob rednih delovnih obveznostih precej zahtevno, vendar pa društvena dejavnost povezuje, daje prostor in odpira nova vprašanja stroke ter omogoča kolegom, ki niso zaposleni v stroki, uresničevanje novih idej in ciljev. Izvedbo programov je zaradi krčenja sredstev težko zagotavljati, vendar se odpirajo tudi druge možnosti delovanja na med-

* Mag. Tita Porenta, prof. zgodovine in univ. dipl. etnologinja, Muzeji radovljiške občine, Linhartov trg 1, 4240 Radovljica; titaporenta@gmail.com

narodni ravni kot tudi sodelovanja s sorodnimi stanovskimi društvi. Pozvala je vse, ki želijo delati na strokovnem področju, da se aktivno vključijo v delo SED. SED je uspešno, s člani precej povezano društvo, kar se kaže tudi v številnih, raznolikih in dobro obiskanih društvenih dejavnostih. *Glasnik SED* bo odslej dvakrat letno izhajal kot enojna številka. Tudi Knjižnica Glasnika SED vsako leto prinaša nova in aktualna spoznanja stroke, festival DEF pa se vsako drugo leto širi in dopolnjuje; leta 2020 bo namenjen domači filmografiji. Predsednica je pozvala tudi k oddaji predlogov za Murkove nagrado, priznanja in listine. V IO SED so bili izvoljeni:

Alenka Černelič Krošelj, predsednica (ponovna kandidatura)

mag. Tita Porenta, podpredsednica

dr. Saša Poljak Istenič, glavna urednica *Glasnika SED*

dr. Mojca Tercej Otorepec, urednica Knjižnice Glasnika SED

Marko Smole, DS za ljubitelje etnologije

Stanka Glogovič, etnološki večeri in tajništvo

dr. Miha Kozorog, OEiKA

Saša Roškar, DS za konservatorstvo

dr. Anja Moric, DS za Slovence zunaj RS in promocija

Miha Peče, DS za etnografski film

Barbara Sosič, SEM

Zora Slivnik Pavlin, DS za strokovne sestanke in ekskurzije

Uredniški odbor *Glasnika SED* sestavljajo: dr. Saša Poljak Istenič (glavna urednica), Daša Ličen (odgovorna urednica), dr. Rebeka Kunej (članica), mag. Martina Piko Rustia (članica) in Alenka Černelič Krošelj, predsednica SED (članica). Uredniški odbor Knjižnice Glasnika SED sestavljajo: dr. Mojca Tercej Otorepec (urednica), mag. Anja Serec Hodžar, dr. Marija Klobčar, Ana Svetel in dr. Mirjam Mencej. V nadzorni odbor so bili izvoljeni: mag. Marjetka Balkovec Debevec, dr. Ana Vrtovec Beno in dr. Ivanka Počkar, v častno razsodišče pa dr. Mojca Ravnik,

Anita Matkovič in Milan Bračika. Predsednica SED je čestitala vsem novoizvoljenim članom IO SED in jim zaželela uspešno delo.

V razpravi o programu SED je predsednica povedala, da ima SED obsežno dejavnost, zato bi potrebovali tudi plačano poslovno sekretarko, za kar pa ni sredstev. Treba bo tudi dokončno urediti spletno stran. Facebook bo urejala kolegica dr. Anja Moric, ki je tudi vodja DS za Slovence zunaj meja RS. Etnološki večeri ostajajo, saj so dobro obiskani, tudi teme so zanimive in sledijo novim dognanjem v stroki. ARRS nam je dodelil dovolj sredstev za tisk *Glasnika SED*, Unescov razpis pa smo letos žal spregledali. Vsa strokovna društva opozarjajo, da je glede na vse spremembe in krčenje finančnih sredstev programe težko izvajati.

Dr. Naško Križnar je predlagal več etnoloških večerov. Menil je, da Murkov etnološki večer sodi med Murkove nagrade, prav tako večer z nagrajenci Kuretove plakete. Dr. Ingrid Slavec Gradišnik je predlagala povezavo z drugimi društvi, ki so v podobni situaciji kot mi, ter skupno nastopanje v javnosti in pri MK. Po razpravi je bil program SED za obdobje 2019–2021 sprejet.

V nadaljevanju je zbor članov SED z namenom uskladitve z novo zakonodajo razpravljal o statutu in sprejel več sprememb. O novih članih je poročala Stanka Glogovič; leta 2018 se je v SED včlanilo pet novih članov, izstopila je Špela Bezjak. Žal sta umrla dolgoletna in zaslužna člana dr. Zmago Šmitek in dr. Boris Kuhar. Zbor članov se je končal s slovesno potrditvijo treh novih častnih članov SED, in sicer dr. Naška Križnarja, mag. Alenke Ložar Podlogar in Tanje Tomažič. Član Alojz Oblak iz Šentjošta pri Horjulu je SED zaprosil za pomoč pri urejanju etnološkega gradiva v Horjulu. Strokovno pomoč mu je zagotovila dr. Rebeka Kunej.

Predsednica delovnega predsedstva mag. Anja Serec Hodžar se je zahvalila vsem članom SED in staremu vodstvu, novemu pa zaželela uspešno delo v prihodnjem mandatu. Podrobnejše informacije o zboru članov so v tajništvu SED.

MURKOVA NAGRADA, PRIZNANJE IN LISTINI ZA LETO 2018/19

Utemeljitev komisije za Murkova priznanja

Sestanek Komisije za Murkovo nagrado, priznanja in listine je bil 26. septembra 2019. Komisija je prejela šest predlogov in po njihovi preučitvi odločila, da Murkovo nagrado podeli Ivici Križ, Murkovo priznanje Bojanu Knificu, Murkovi listini pa Iztoku Ilichu ter Danijelu Cvetku in Kulturnemu, etnološkemu in turističnemu društvu Josipdol.

Ivica Križ je prejela Murkovo nagrado za življenjsko delo na področju etnološkega muzealstva.

Ivica Križ, etnologinja in arheologinja, zdaj muzejska svetovalka Dolenjskega muzeja v Novem mestu, tam že od leta 1980 vodi kustodiat za etnologijo, ki je danes po njeni zaslugi izvrsten in prepoznaven primer etnološkega muzealstva. Na tako visoko raven ga je pripeljala prav nagrajenka, ker je svoje etnološko delo zasnovala široko, s poudarkom na terenskem delu, raziskovanju in predstavljanju. Ob tem se je ves čas zavedala pomena objav in s tem popularizacije etnološkega dela in dediščine. Območje njenega raziskovalnega dela je ožja Dolenjska, vsebinsko pa način življenja dolenjskega kmečkega in obrtniškega prebivalstva s poudarkom na medicinarstvu, lončarstvu, opekarstvu, keramični industriji, lutkarstvu, fotografiji in otroških igračah. Na teh področjih je opravila sistematične terenske raziskave in topografije občin Novo mesto in Šentjernej, obrti pa v Škocjanu in Šentjerneju z okolico. Sproti je s svojim delom seznanjala javnost s številnimi članki v *Dolenjskem listu* in v strokovnih revijah. Plod tega dela so bile odmevne razstave z obsežnimi in strokovno neoporečnimi katalogi. S terenskim delom je za Dolenjski muzej pridobila lepo število predmetov, tudi celotne obrtne delavnice: tkalsko, lončarsko, mlinarsko, kolarsko, sodarsko, kovaško in čevljarsko. Veliko pozornost je zato namenila kataloškim objavam predmetov in pri tem poskrbela za dostopnost gradiva tako širši javnosti kot raziskovalcem. Vrh njenega strokovnega in terenskega dela je gotovo stalna etnološka razstava *Dolenjska in njeni ljudje*. Med občasnimi razstavami pa po obsegu raziskav in objav izstopajo naslednje: *Od antičnega vrča do majolike, Medicinarstvo in svečarstvo na Dolenjskem, Nazaj v otroški raj – igre in igrače na Dolenjskem, Pečarska in keramična industrija v Novem mestu, Opekarstvo na Dolenjskem, Fotografija novomeških avtorjev*; bila je tudi soavtorica razstave in monografije *Tisočletje na okljuku Krke*. Med nagrajenkinimi več kot stotimi bibliografskimi enotami

naj omenimo le nekatere: *Etnološka zbirka Dolenjskega muzeja* (1990), *Antropomorfní čebelji panji* (1998), *Oblačilni videz Šentjernejčanov* (1999), *Obrti v mestu Kostanjevica na Krki v drugi polovici 18. in v 19. stoletju* (1999), *Etnološke raziskave lončarstva na Slovenskem* (2000), *Lutkarstvo na Dolenjskem* (2007), *Lončena pečnica krušne peči iz Hmeljčiča* (2011) idr. Lahko ji rečemo Ljubljanka, ki je dala svoje srce Dolenjski. Na njen ljubljanski čas nas še vedno opozarja članek v *Problemih* o otroških igrah na ljubljanskih Prulah. Pri nagrajenkinem delu pa izstopa še nekaj – pedagoško in mentorsko delo. Najbrž med slovenskimi etnologinjami težko najdemo katero, ki je na muzejsko prakso sprejela toliko študentov, jih uvajala v etnološko muzealstvo in jim širila obzorje etnološkega terenskega dela. V njenem službovanju je komaj najti kakšno leto brez njenega mentorstva mladim. Nagrajenkinega 40-letnega dela v Dolenjskem muzeju, s katerim je to pokrajino zelo opazno postavila na zemljevid slovenske etnološke in muzealske stroke, nismo opazili šele danes niti ga nismo opazili le etnologi, saj je Ivica Križ za svoje strokovne dosežke prejela že več priznanj: Valvasorjevo priznanje, priznanje novomeške raziskovalne skupnosti pa Trdinovo nagrado in Murkovo priznanje. Z veseljem ji danes dodajamo še najvišjo stanovsko priznanje – Murkovo nagrado za res bogato in vsestransko življenjsko delo na področju etnološke muzeologije.

Komisija je Murkovo priznanje za leto 2018/19 podelila dr. Bojanu Knificu za odmevno razstavo *Zakaj valentinovo, če imamo gregorjevo? Praznovanje gregorjevega na Slovenskem danes*.

Že leta 2017 je dr. Bojan Knific na podlagi večletnega raziskovanja izdal knjigo *Gregorjevo: Ko gre luč v vodo in se začne pomlad*. Svoja spoznanja je istega leta predstavil na občasni razstavi *Z obredom nad neredom*, leta 2018 z razstavo *Luč in voda: Svetila mojstra Jerneja Kosmača*, letos pa je to »lučno« pglavje svojega dela zaključil z že omenjeno razstavo *Zakaj Valentinovo, če imamo gregorjevo?* Razstava je prinesla nova spoznanja o praznovanju gregorjevega na Slovenskem in med Slovenci po svetu. V ta namen je avtor zbral okoli sto gregorčkov iz različnih slovenskih krajev in iz tujine, od tam pač, kjer je bila šega izdelovanja gregorčkov znana v 19. in 20. stoletju, in iz krajev, kjer so z izdelovanjem gregorčkov začeli šele v

* Marko Terseglav, dr. literarnih ved, upokojeni znanstveni svetnik, Rimška 25, 1000 Ljubljana; marko.terseglav@gmail.com.

zadnjih letih. Ob tem je z besedili in predavanji predstavil sodobno praznovanje gregorjevega in izdelovanje gregorčkov, ki ponazarjajo svojevrsten odnos do dediščine in njeno razumevanje med otroki in odraslimi v okoljih, kjer spuščanje gregorčkov po vodi poznajo še danes. V zadnjem letu je Bojan Knific poleg občasnih razstav in predavanj o tej temi pomagal pri prenovi koncepta prireditve Vuč u vodo, ki jo pripravlja občina Tržič. Sodeloval je z Oddelkom za etnologijo in kulturno antropologijo, kjer je predstavil svoje poglede, študentje tega oddelka pa so med terenskimi vajami spoznavali sodobno pojavnost te šege. Tržičani šego, preoblikovano v dogodek, vse bolj doživljajo kot lastno dediščino, se z njo identificirajo in jo tudi ohranjajo.

Murkovo listino za leto 2018/19 prejmeta Danijel Cvetko in Kulturno, etnološko in turistično društvo Josipdol.

Josipdol je bil v preteklosti središče steklarske, gozdarske in kamnoseške dejavnosti. Sredi naselja so zavzeti člani Kulturnega, etnološkega in turističnega društva Josipdol pred leti postavili maketo steklarske peči in vodno *rižo* (drčo), v kulturnem domu pa s pomočjo Koroškega pokrajinskega muzeja uredili steklarsko zbirko. Josipdolčani se sicer najbolj identificirajo s *pruharstvom* (kamnoseštvom), zato so na prostem postavili še kamnoseško uto, iz propadlega kamnoloma pa prenesli stroj za izdelovanje tonalitnih kock. Za *pruharsko* dediščino zgledno skrbi Danijel Cvetko, brez njegove zavzetosti in dela pa josipdolske snovne dediščine ne bi bilo več. Z njegovim trudom je nastal tudi dokumentarni film o josipdolskih *pruharjih*. Poskrbel je še za ohranitev večje zbirke fotografskega gradiva o

pruharstvu. Kot dober poznavalec po kraju vodi obiskovalce. Poleg snovne kulture je Danijel Cvetko prepoznal še vrednost nesnovne dediščine, ki jo duhovito vpleta v pripovedovanje o josipdolski dejavnosti.

Murkovo listino prejme Iztok Ilich za kontinuirano raziskovalno in publicistično delo na področju etnologije.

Iztok Ilich se je z etnologijo začel intenzivneje ukvarjati po letu 2002, to področje pa mu je, kot sam pravi, polepšalo življenje. Kot komparativist in filozof je postal etnolog po duši. Je avtor številnih del s področja kulturne dediščine. Naj pri tem izpostavimo le zadnji dve obsežni monografiji: *Varuhi izročila: Naša kulturna dediščina v dobrih rokah* (2014) in *Brezmejna Slovenija: Trdoživost ljudskega izročila* (2018). Njegovih je tudi več kot deset uredniških monografij s področja etnologije ter blizu sto recenzij in poročil o etnoloških knjigah. Ob rednem obiskovanju terena Slovenskemu etnografskemu muzeju sistematično dostavlja gradivo; tam trenutno hranijo 23.000 njegovih digitalnih fotografij ter pripadajoče zvočne posnetke in članke. Takšna količina gradiva je rezultat njegovega kontinuiranega raziskovanja in spremljanja terena, velikokrat pa tudi tematskega oranja ledine. V svojih člankih in knjigah Iztok Ilich izpostavlja odnos med človekom in kulturno dediščino. Pomembni so mu posamezniki, ki v ohranjanje dediščine vlagajo velike napore. Ljudje puščamo za seboj različne sledi. Iztok Ilich jih pušča s svojimi izjemno obsežnimi in sistematičnimi raziskavami slovenske kulturne krajine. S svojim delom se postavlja ob bok poklicnim etnologom.

Zmago Šmitek (zasebni arhiv Lučke Križaj Šmitek).

ZMAGO ŠMITEK (1949–2018)

Posamezne vede svoje raznolike obraze dobijo po svojih najbolj pomembnih, uglednih, znamenitih predstavnikih. Vsaka veda ima tudi obraze, na katere je ponosna in s katerimi se rada postavi pred javnostjo. Kar zadeva etnologijo, je med njimi obraz, kakršnega ji je dal zaslužni profesor Zmago Šmitek, gotovo tisti, ki med nami velja za enega najbolj priljubljenih in navdihujočih; etnologi smo ga radi in s ponosom kazali in ga bomo tudi v prihodnje. V uvodnih besedah k svoji študiji o mitološkem izročilu Slovencev z naslovom *Kristalna gora* (1998) je Zmago navedel šaljivo zgodbico iz Bohinja o pastirju, ki je s planine prvič zagledal sosednjo dolino in se začudil: »Nikoli si nisem mislil, da je svet tako velik!« Zdi se, da zgodbica dobro ilustrira tudi življenjsko in raziskovalno pot profesorja Šmitka, le da si je on z nepopustljivo vztrajnostjo prizadeval povzpeti se na najvišje vrhove. Veličini sveta pa se nikoli ni samo čudil, temveč si ga je želel ogledati

in o njem in ljudeh čim več izvedeti in jih doumeti. Očaral ga je pogled na svet in ljudi, a ga ta očaranost ni nikoli in nikjer odvrčala od lastnega premišljevanja in doživljanja. Zmago se je rodil 29. novembra 1949 v Kropi. Svoja obzorja je začel širiti na kranjski gimnaziji in nato na Filozofski fakulteti v Ljubljani, prav v času, ko je etnologija doživljala svoj preporod. Iz etnologije in zgodovine umečnosti je diplomiral leta 1973, leta 1979 magistriral, leta 1983 pa uspešno zagovarjal doktorsko disertacijo o obzoru Slovencev na področju neevropskih kultur.

Še istega leta ko je diplomiral, je postal stažist na Oddelku za etnologijo, leto pozneje pa je bil prvič izvoljen v naziv asistenta. Čeprav so ga od vsega začetka privlačila in zanimala vprašanja, povezana s slovenskimi temami, nikoli ni bil zapečkar, ampak vedno odprtih pogledov. To stališče je postavil za moto svoje knjige *Klic daljnih svetov: Slovenci in neevropske kulture*. Tam je citiral odlomek pisma An-

* Božidar Jezernik, dr. etnologije, redni profesor, Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta, Oddelek za etnologijo in kulturno antropologijo, Zavetiška 5, 1000 Ljubljana; bozidar.jezernik@ff.uni-lj.si.

Pojasnilo uredništva: Nekrolog za prof. dr. Zmagom Šmitkom, ki ga je napisal dr. Boštjan Kravanja, smo objavili že v *Glasniku SED* 58 (3–4). Na pobudo sorodnikov objavljamo še govor prof. dr. Božidarja Jezernika na žalni seji 26. oktobra 2018 na Filozofski fakulteti UL.

tona Aškerca iz leta 1908, kjer pravi: »Za tiste ljudi med nami, ki mislijo, da Slovenec ne sme nikoli pogledati preko domačega plotu in da tudi umetniško in duševno obzorje 'našince' ne sme presežati periferije kranjske klobase, seveda moja najnovejša knjižica ni.« Ja, za take, katerih obzorje ni presežalo periferije kranjske klobase, tudi Zmagove knjige niso bile.

Zmagovo odkrivanje sveta se je začelo z majhnimi koraki, zato pa toliko bolj odločnimi, navkreber po bolj ali manj utrjenih stezicah. Z naraščanjem zbranih spoznanj se mu je namesto začetnih skromnih razgledov odprl čudovit nov svet davnega ljudskega znanja, domišljije, navdihov, slutenj in sanj ljudske kulture. Njegova raziskovalna radovednost pa ga je vodila še dlje, k sosednjim in sorodnim ljudstvom, pogostokrat daleč na Vzhod in globoko v preteklost, v čase, kot je nekoč zapisal, »ko so rastline govorile«.

Po magisteriju, v katerem je obravnaval delitev dela v Vitanju in je bil objavljen v zborniku *Kruh in politika*, je za leto dni odpotoval na študijsko izpopolnjevanje na univerzo v New Delhiju. Na indijsko podcelino in v druge azijske dežele se je nato z veliko ljubezni in predanosti vračal vse svoje življenje. Lahko rečemo, da je enkrat letno zajel veliko žlico življenjskih modrosti, izkušenj, navdiha in spodbud največje celine, tam spoznaval strpnost do drugih in drugačnih ter se iz nje učil in poglobljal svoja znanja in spoznanja o svetu in ljudeh – tudi o slovenskih temah.

O povezavah med Slovenijo in Indijo je v Kalkuti leta 2011 izdal knjigo *Southern Slavs and India: Relations in Oral Tradition* (2011), ki prinaša prikaz vzporednic med slovensko in indijsko mitologijo, izviraajočih še iz predslovenske, tj. indoevropske dobe.

V Azijo je organiziral tudi številne študentske strokovne ekskurzije, na katerih so bodoči etnologi obiskali in spoznavali Zakavkazje, Srednjo Azijo, Mongolijo, Turčijo, pa še Maroko in Portugalsko.

Zasluzni profesor Zmago Šmitek je bil leta 1995 izvoljen za rednega profesorja za neevropsko etnologijo in antropologijo religije. Bil je četrti redni profesor od ustanovitve oddelka, prvi, ki je bil v ta naziv izvoljen po novih, strožjih merilih. Sredi 80. let je bil tudi predstojnik Oddelka za etnologijo. S prenehanjem funkcije predstojnika oddelka pa se njegov vpliv na razvojne usmeritve oddelka ni zmanjšal, temveč je prav on pogosto odločilno prispeval k sprejemanju odločitev, ki so prispevale k širjenju polja etnologije in odpiranju novih obzorij v raziskovalnem delu, h kakovostnejšemu pedagoškemu procesu in večji prepoznavnosti oddelka doma in v svetu.

Te spremembe so dobile formalni odraz v preimenovanju Oddelka za etnologijo v Oddelek za etnologijo in kulturno antropologijo leta 1992. Po njegovem videnju je ta korak odprl vrata za vpoglede v različne antropologije in uporabo različnih metod tudi na slovenskem terenu. Sodobni antropologi, ki so delali na različnih celinah in pri različnih kulturah, so namreč razvili vrsto prijemov, ki jih slovenski

etnologi pred tem niso poznali. Odprtost za nove metodologije in metodike v svetu je omogočila, da je slovenska etnologija začela stopati v korak z mednarodno znanostjo. Večja odprtost pa je pomembno prispevala tudi k povečanju zanimanja za etnologijo, k čemur sta prispevali še večja medijska prepoznavnost in rastoča potreba po spoznavanju naše nacionalne identitete.

Zlasti pomemben je bil njegov angažma pri organizaciji mednarodnega etnološkega mediteranskega simpozija, bolj znanega po njegovem angleškem akronimu MESS; od leta 1994 je praviloma potekal v Piranu. MESS je bil po Zmagovih besedah izraz želje po holizmu, komparativnosti, povezovanju z znanstveniki in s strokovnjaki iz Evrope in drugod. Študentom pa so ti simpoziji omogočali druženje s tujimi profesorji, s katerimi so preskušali različne metodološke koncepte in alternativne oblike izobraževanja.

Med njegova raziskovalna področja so spadale zgodovinska slovenske etnologije in kulturne antropologije, religija, primerjalna mitologija, kultura Slovencev in Slovanov pa tudi stiki Slovencev z neevropskimi kulturami in kulture Azije. Zapustil je bogat opus izredno dragocenih in pomembnih del. Njegova bibliografija na Cobissu obsega 464 enot, od tega 45 izvornih znanstvenih člankov, 26 samostojnih znanstvenih sestavkov, poleg tega pa še več strokovnih in poljudnih člankov. Svoje znanje in poglede pa je najpopolneje izrazil v svojih 12 znanstvenih in treh strokovnih monografijah. Zadnjo je končal tik pred smrtjo. Naslovi Zmagovih monografij obsegajo naslove, kot so: *Klic daljnih svetov: Slovenci in neevropske kulture* (1986), *Poti do obzorja: Antologija slovenskega potopisa z neevropsko tematiko* (1987), *Srečevanja z drugačnostjo: Slovenska izkustva eksotike* (1995), *Kristalna gora: Mitološko izročilo Slovencev* (1998), *Sledovi potujočih duš: Kresniki, vedomci in sorodna bitja* (2003), *Mitološko izročilo Slovencev: Svetinje preteklosti* (2004), *Poetika in logika slovenskih mitov: Ključi kraljestva* (2012) in *Mandale, tajni vrtovi razsvetljenja* (2016).¹

Sodeloval je tudi pri izdajanju zbirke *Zakladnica slovenske pripovedi* (*Rasla je jelka do neba: Zgodbe iz našega ljudskega herbarija* (2012), *Odkod je ta naš svet? Slovenske pripovedi o poreklu stvarstva* (2000) idr.). Svoje dolgotrno plodno raziskovanje je nazorno opisal z besedami, da je »mitologija jama, iz katere zlepa ne splezaš. Vedno znova se začenejo pojavljati nove teme, vprašanja in poglavja.« Za svoje delo je prejel več priznanj. Za knjigo *Klic daljnih svetov: Slovenci in neevropske kulture* je leta 1987 prejel Kajuhovo nagrado. Leta 1999 je za izjemne zasluge pri pedagoškem delu prejel zlato plaketo Univerze v Ljubljani, leta 2005 Murkovo priznanje za knjigo *Mitološko izročilo Slovencev* in leta 2013 še Murkovo nagrado za življenjsko delo.

¹ Posthumno je izšla še monografija *Šešest divjine: Zeleno dno našega kozmosa* (2019).

Čeprav je leta 2013 prejel nagrado za življenjsko delo, pa ni miroval in je leta 2016 izdal še *Mandale, tajni vrtovi razsvetljenja*, svoje resnično življenjsko delo: obsežno in integralno študijo oblike, strukture, pomena in vloge mandal v azijskih kulturah, kakor jo je zmožel samo on. Zmago je gradivo za monografijo o mandalah zbiral več kot 30 let; podatek, ki je sam po sebi zelo zgovoren in značilen za njegovo ustvarjanje. V dobi tviterjev in instagramov si je zelo težko, če ne kar nemogoče predstavljati, da neko delo nastaja tako dolgo. Njegov opus je bil dobesedno iz drugega sveta, vse njegove knjige po vrsti so nastajale tako, da se je leta in leta poglobljal v določeno temo, z nepopustljivo vztrajnostjo in marljivostjo zbiral gradivo zanj in nato zbrano gradivo z veliko lucidnostjo in globokim uvidom ter v tekočem in sočnem jeziku ponudil bralcem.

Z odhodom zaslužnega profesorja Zmaga Šmitka je naša veda izgubila pomembnega raziskovalca, velikega znanstvenika in predanega mentorja mlajšim kolegom. Vsi, ki smo ga osebno poznali, smo v njem občudovali izjemno prijetnega sogovornika, naravnost neizčrpen vir modrosti in duhovitosti: v čigar družbi je bil vsak pogovor »razgovor ugodni«. Zato njegov odhod občutimo kot veliko in bolečo praznino, kot nenadomestljivo izgubo.

Cenili ga bomo kot etnologa in kulturnega antropologa, ki je z obsežnim znanstvenim in pedagoškim opusom pomembno prispeval k samospoznavanju Slovencev ter tesni povezanosti in prepletenosti kultur Vzhoda in Zahoda, kot izvrstnega učitelja in mentorja, kot kolega in sodelavca, predvsem pa kot avtorja izjemnih in neprecenljivih del. Slava njegovemu spominu!

Boris Kuhar na borovem gostüvanju v Šalovcih leta 1964 (dokumentacija Slovenskega etnografskega muzeja).

BORIS KUCHAR (1929–2018)

Včasih se za kakšnega človeka zdi, da bi lahko živel večno. Videti je, kakor da bi svojo življenjsko silo, s katero je prišel na svet, porabljal tako racionalno, da mu je nikoli ne bo povsem zmanjkalo. Tak človek je bil dr. Boris Kuhar, ki se je, sicer v visoki starosti, lani poslovil skoraj nenadoma, tako se je vsaj zdelo njegovim številnim kolegom, sodelavcem, znancem, prijateljem, ki so bili z njim na kakršenkoli način povezani leta in desetletja.

Še ob koncu marca 2018, ko je bila v Slovenskem etnografskem muzeju na ogled občasna razstava o Slovencih, ki so delovali v Afriki, *Afrika in Slovenija*, se je ljubeznivo odzval vabilu svojih mlajših kolegov na pogovor o svojih potovanjih po Afriki, od katerih je minilo že več desetletij. Mlada kolegica, ki je pred številnim občinstvom začela pogovor, je z vso resnobo spraševala spoštovanega gosta, ki pa je kmalu začutil, da ji mora nekako pomagati, da se bo sprostila in znebila strahu. Nenadoma se je, skupaj s spraševalko in številnimi poslušalci, znašel sredi dogodkov, ki jih je doživljal pred desetletji. Njegovi spomini so se tekoče, ponekod resno, drugje zabavno kot na filmskem

platnu, odvijali pred občinstvom. Bilo je, kot bi oživiljal naokrog po dvorani razstavljene fotografije in predmete. In če mu je ušlo kakšno ime in se je za to opravičil s svojimi leti, je bilo to povsem nepomembno, poslušalstvo je s svojim pripovedovanjem držal v stalni napetosti. Kolegici, ki ga je z vprašanji komaj dohajala in so jo bržkone že vnaprej opozorili, naj bo z dr. Kuharjem prizanesljiva, če ne zaradi drugega, pa vsaj zaradi njegovih let, se je po dobri uri in pol, ko je zaključevala intervju, zahvalil in rekel: »A sem predolgo govoril? Bi me morali pač prej ustaviti!« Tak je bil; kadar je bilo treba, resen, vmes pa poln humorja in dobre volje.

V zgodnjih 60. letih prejšnjega stoletja je v Etnografski muzej za ravnatelja prišel kot nepopisan list. Prejšnji, dr. Boris Orel, je nenadoma umrl. Kot so pripovedovali moji starejši kolegi, so s precejšnjim strahom pričakali mladega etnologa, ki se je na strokovnem polju do tedaj izkazal le z nekaj članki v *Slovenskem poročevalcu* in z delom na mladi slovenski televiziji. Sploh pa se je za etnografijo in etnografski muzej komaj vedelo.

* Tanja Tomažič, dipl. etnologinja in umetnostna zgodovinarica, upokojena muzejska svetovalka, Celovška 136, 1000 Ljubljana; taja.tomazic@icloud.com.

Izkazalo se je, da se je muzej z novim ravnateljem, ki je kmalu doktoriral, pomladil in prenovil. V zelo kratkem času, letu ali dveh, je zaposlil več novih moči, kot jih je bilo do tedaj vseh skupaj. In to v istih prostorih, ki so bili seveda premajhni, predvsem pa jih je bilo premalo.

To je bila sicer častitljiva stavba na Prešernovi/Bleiweisovi cesti, ki je na zunaj vzbujala spoštovanje, v njej pa so se vsak dan znova kar trije muzeji borili za svoj košček življenjskega prostora. Ljudi in predmetov je bilo vedno več, rešitve pa od nikoder. Dr. Kuhar, ki je bil tudi politično aktiven, nekaj časa je bil celo podžupan Ljubljane, je imel seveda več pregleda nad dogajanjem v kulturi, a tudi njemu nikakor ni uspelo rešiti muzejske prostorske stiske. Nemara so se mu iz takih premišljevanj porodile sprva nenavadne ideje o širitvi muzeja navzven; v prvih letih so bile nekatere celo realizirane. Strokovnjaki iz Slovenskega etnografskega muzeja so sodelovali pri urejanjih Jurčičeve hiše na Muljavi, spominske sobe Louisa Adamiča v gradu Blato/Prapreče pri Grosupljem, gradu Podsmreka, kjer se je že začela urejati zelo bogata lončarska zbirka, za katero ni bilo prostora v muzejskih depojih. Blizu Ljubljane je bil na razpolago zelo pripraven grad Lisičje, ki je bil tako rekoč že določen za depojske prostore, pa se je izkazal za prevelik zalogaj. Nazadnje so depoje za muzej uredili v nekdanjem uršulinskem samostanu v Škofji Loki, kjer so, zgledno urejeni, ostali do denacionalizacije in selitve na Metelkovo, zadnjo postajo zdajšnjega Slovenskega etnografskega muzeja. Dr. Kuhar je bil srce in motor goričanskega Muzeja neevropskih kultur, ki je vzklik tako rekoč iz skoraj nemogočih razmer. V začetku si skoraj nihče ni predstavljal, da se bo prav kmalu dvignil v zavest kulturne srenje Slovencev in tudi preostalih Jugoslovancev. Zbirke v gradu Goričane so bile del kulturne politike in so sovpadale s takratno politično usmeritvijo Titove neuvrščene Jugoslavije. Dr. Kuhar je ideji prisluhnil in jo odlično udeležil. Grad Goričane je postal okno v svet za številne obiskovalce. S svojimi razstavami, ki so prihajale predvsem iz t. i. neuvrščenih držav, je bil prostor spoznavanja lepote in zanimivosti tujih kultur.

V muzeju z vsemi depandansami je vodil delo med Scilo in Karibdo, med stalnim pomanjkanjem denarja, ki je prihajal od države, in navdušenjem svojih sodelavcev. Razstave so se vrstile vsako leto, podpiral je terensko delo in se ga udeleževal. Skupaj s kustosi je skrbel za nakupe predmetov in z njimi stalno povečeval muzejski fond.

Njegova potovanja po Afriki, ki so se zdela sprva bolj kot turistični model etnologije, so se izkazala kot žlahtni naslov Proustove knjige: *A la recherche du temps perdu* (*Iskanje izgubljenega časa*). Filmi, predmeti, podatki, vse, s čimer se je vračal v muzej, se je z leti in desetletji tako rekoč pozlatilo. Ne samo, da je sam v Goričane pripeljal številčno zbirko afriških mask in skulptur, tudi njegovi znanci, večina na visokih položajih, so se očitno našli njegovega navdušenja in mu zaupali. V muzeju na gradu Goričane je rasla zbirka afriških, indonezijskih in drugih predmetov, ki so jih podar-

jali zunaj Evrope delujoči diplomati ali gospodarstveniki. Morda se je običajnemu Jugoslovancu, kakršni smo bili tudi njegovi muzejski kolegi, včasih zdelo vse skupaj malce oddaljeno in morda celo nenavadno za Slovenski etnografski muzej, kakršnega smo bili vajeni do tedaj. A pokazalo se je, da je bilo tudi muzejsko odpiranje v svet, ki ga je podpiral dr. Kuhar, nekaj dobrodošlega, novega, za muzejsko politiko prihodnjih desetletij celo vizionarskega.

Boristu Kuharju je že zelo zgodaj v življenju uspelo to, kar si je najbolj želel: vse svoje službeno življenje je delal to, kar je imel rad. Lažje uspe tisti, ki zase lahko reče, da je njegovo delo tudi njegova ljubezen. Bil je pravi etnolog, zanj je bil delovni čas enak prostemu času.

Kot spoznava mlajša kolegica Nadja Valentinčič Furlan, ki se je začela ukvarjati z delom dr. Kuharja na RTV pred njegovo ustalitvijo v SEM, je za njim ostala velika še neobdelana njiva, predvsem dokumentarci o domačih in tujih etnoloških dogodkih. Snemanje je bil njegov konjiček, etnologija njegov poklic, rezultat pa dokumentarci, ki postajajo zanimivejši, bolj ko se čas odmika.

Njegova upokojitev je kolege presenetila, glede na svoja leta in sposobnosti bi namreč muzej lahko vodil še dolgo; prihod novega direktorja je stresen za vsak kolektiv.

Nakazovali so se že novi časi, nastanek nove države ni bil več daleč.

Ko je bil že nekaj časa upokojen in tako rekoč uradno ločen od muzeja, je prihajalo do sprememb v goričanskem muzeju, depojskih prostorih v Škofji Loki in verjetno še v kakšnem prostoru, ki je iz muzejskih prešel v druge roke. Večkrat smo se vprašali, kako neki dr. Kuhar vse to prenaša. Navsezadnje je tako rekoč izgubil stvari, ki jih je kot prvi z navdušenjem ustvarjal in je znal zanje navdušiti tudi večino svojih sodelavcev. A tedaj so grosupeljske poljane z okolico, kjer se je naselil, že postale njegov novi svet. Poglobil je svoje znanje o prehrani, užival v preizkušanju starih in novih receptov, začel publicirati knjige o kuhanju – in se tako rekoč na novo specializiral. Z novo domačo publiko vred.

Nekaj teh dobrot smo bili deležni tudi kolegi, k njemu povabljeni ob različnih praznikih. Jedlo se je in pilo, teklo je od brade in od mize. In nihče ni spraševal, kdo je vse te dobre stvari skuhal in spekel. Ko smo se še v starih muzejskih časih srečevali ob novoletnih internih muzejskih pojedinah, nam je od doma vedno prinesel domačo potico in t. i. pijano kokoš. Kolegi smo dolgo mislili, da potico peče njegova tašča, čemur se je pravi kuhar od srca nasmejal; kuhanje je bilo namreč njegov konjiček.

Dr. Kuhar je na mnogo načinov zaznamoval svoj čas. Navsezadnje je bil tudi prvi, ki je toplice v Podčetrtku poimenoval Atomske toplice! In jih s pravo etnološko zgodbo predstavil v časopisu.

Dr. Borisa Kuharja se bomo spominjali vsi, ki smo ga osebno poznali, v spominu vseh drugih pa bo ostal z vsemi svojimi razstavami, članki, zapisi, fotografijami, knjigami in dokumentarci.

BORIS KUCHAR, NOVINAR SLOVENSKEGA POROČEVALCA

Obdobje 1949–1952

Boris Kuhar je bil vsestranski raziskovalec in ustvarjalec. V zadnjih letih je del svojega bogatega znanja širši javnosti posredoval predvsem v kuharskih knjigah, v katerih je posrečeno povezoval tradicijo in znanje izpred poldruga stoletja in še starejših obdobj z današnjo kulinarično in gastronomsko doktrino. Mnogi starejši se ga spominjajo tudi kot enega od pionirjev slovenske televizije od leta 1957 naprej in nato kot ravnatelja Slovenskega etnografskega muzeja, zaslužnega za številne velike razstave. Manj pa je znano, da je bil, preden se je zapisal etnologiji, novinar, pogosto tudi fotoreporter pri *Slovenskem poročevalcu*.

V avtobiografski pripovedi, ki sta jo leta 2011 posnela Nadja Valentinčič Furlan¹ in snemalec Urh Vrenjak, je Kuhar iskriavo obujal spomine na svoje dosežke na različnih področjih, pri čemer je zgodnejša obdobja časovno označeval bolj opisno, manj z letnicami. Natančneje datiranje otežuje tudi dejstvo, da se je šolal v različnih krajih, deloma še med nemško okupacijo – med drugim dve leti v t. i. nižji gimnaziji v Slovenskih Konjicah, kar je ustrezalo poznejšim višjim razredom osnovne šole – in deloma v prvih povojnih letih, v razmerah, ko prehajanje iz šole v

šolo in iz razreda v razred ni bilo ves čas kontinuirano. Leta 1950 je, kot je med zbiranjem gradiva za dokumentarni film *Boris Kuhar* ugotovila Nadja Valentinčič Furlan, končal gimnazijo v Ljubljani in se jeseni tega leta vpisal na Novinarsko in diplomatsko visoko šolo v Beogradu. Po ukinitvi te šole se je leta 1952 vpisal v tretji letnik Seminarja za etnologijo na Filozofski fakulteti v Ljubljani.

Boris Kuhar se tudi natančneje kot letnic spominja različnih bolj ali manj zabavnih prigod. Ena pomembnejših je bila, ko je kmalu po vojni v šoli v Ločah urejal šolski stenčas, s katerim je očitno vzbudil pozornost. Na povabilo, da bi nekoga poslali na novinarski tečaj v Ljubljani, so izbrali njega. Na začetku leta 1946 se je udeležil tečaja, »ki je trajal tri tedne ali en mesec« v hotelu Bellevue. »*Bilo nas je dvajset iz vse Slovenije*,« pripoveduje in se posebej spominja ljubljanske megle:

Bila je tako gosta, da tudi koraka pred seboj nisi videl. [...] Na koncu smo imeli izpite in vsak je moral nekaj napisat. Jaz sem pisal o dražgoški bitki, o Dražgošah. Tam smo bili na ekskurziji in jaz sem se s tistimi ljudmi, bilo je neposredno po vojni, pogovarjal in te mamice so mi tako živo pripovedovale, kako so te strahote Dražgoš preživele. Vse to sem napisal v reportaži, ki je bila najboljša, bila je celo objavljena v Slovenskem poročevalcu. Zaradi te reportaže me niso več spustili v moje ljube Loče.

Tako je Boris Kuhar postal novinar. »V začetku,« se spominja, »so me dali celo, kot vajenca, v zunanjo politiko, ker sem znal nemško. A ko sem prvič prevedel v nekem članku iz srbsčine spoljno politiko v seksualno politiko [...], so me dali k lažjim nalogam. Pisal sem vesti, poročila.«

Ob odločitvi nadrejenih, da mora nadaljevati šolanje, je najprej hotel nazaj v Loče: »Rekel sem, da v tej megleni Ljubljani že ne bom. Zame, fanta s sončne Štajerske, je bilo to grozno. [...] Pa so rekli, da bom kar ostal in ob službi šel v večerno gimnazijo. Kar v tretji razred, ker sem rekel, da imam dva razreda gimnazije.«

Teh let Kuharju niso priznali, tako da je moral po petem razredu narediti še enega dopolnilnega za prvi in drugi nemški razred. Po letih odrekanj, ki jih ni ohranil v lepem spominu, saj je moral hoditi v službo in se učiti ob večerih, ko so prijatelji hodili plesat, se je nazadnje le »pritolkel do mature. Kaj pa zdaj?« se je vprašal in dobil odgovor: »Šel boš v Beograd na novinarstvo!«

Vpisal se je na visoko diplomatsko šolo in se vozil tja opravljat izpite. Bil je izredni študent, ker je bil ves čas

¹ Nadja Valentinčič Furlan, kustosinja za etnografski film v Slovenskem etnografskem muzeju, ki raziskuje predvsem filmsko zapuščino Borisa Kuharja, me je spomladi 2019 nagovorila, da raziščem Kuharjevo novinarsko delo pri časniku *Slovenski poročevalec* v letih 1949–1957. O njegovih objavah je bilo namreč znanih le nekaj časovno neopredeljenih drobcev in omemb v posnetem intervjuju. Z ljubeznivim posredovanjem dr. Irene Eiselt, vodje Zbirke časopisnih publikacij v Narodni in univerzitetni knjižnici, in njenih sodelavcev sem dobil v dveh delih na digitalnih medijih poskenirane letnike časnika v zapisu .pdf, za katere sem prosil. Dela sem se lotil radovedno, ne vedoč, kaj me čaka. Izkazalo se je, da je vsaka številka časnika poskenirana in shranjena posebej, tako da ukazno iskanje po letnikih s pomočjo ključnih besed, avtorjevega imena ipd. ni bilo mogoče oziroma bi se »zadetek« pokazal samo v tisti izdaji časnika, v kateri bi bil iskani članek objavljen. Vstavljanje več ključnih besed (zaradi različnih oblik podpisa, naslovov, nadnaslovov, rubrik itn.) vsakič znova bi bilo prav tako zamudno, kot je bilo »listanje« časnika od prve do zadnje strani. Ker je imel *Slovenski poročevalec* občasno po dve izdaji dnevno, je to v letih 1949–1952 pomenilo 1339 števil. V njih je bil Kuhar zastopan zelo neenakomerno. Natančneje z enim do 14 članki v posameznem letu, podpisanimi z imenom in priimkom ali z začetnicama (B. K., enkrat tudi K. B.), kar pa zagotovo ni vse, saj je bila takrat velika večina zlasti krajših prispevkov nepodpisanih. Iskanje je bilo zato zelo zamudno, a zaradi drugih takrat aktualnih vsebin, na katere sproti na kratko opozarjam, na srečo tudi zanimivo. V nadaljevanju raziskave (SP 1953–1957) je skupaj s podlistkom *Povest brez konca* o nočnem življenju v Ljubljani leta 1953 pričakovati večje število prispevkov.

Boris Kuhar leta 2013 (foto: Iztok Ilich, 11. 11. 2013).

v službi, dokler po končanih dveh letnikih šole zaradi informbiroja niso ukinili. Ker je znal nekaj nemško, se je odločil nadaljevati študij na germanistiki. A je vztrajal le nekaj mesecev – dokler ni odkril profesorja Nika Zupaniča in etnologije.

Slovenski poročevalec v letih 1949–1952

Za rojstno leto *Slovenskega poročevalca*, ilegalnega glasila Komunistične partije Slovenije, velja leto 1938, ko sta izšli dve številki. Bolj redno je kot *Informacijski vestnik Osvobodilne fronte* začel izhajati leta 1941 v okupirani Ljubljani. Leta 1943 se mu je na partizanski strani pridružila še *Ljudska pravica*, že leta 1934 nastalo, a zaradi pogostih zaplemb še bolj neredno izhajajoče tedensko glasilo komunistične partije. *Poročevalec* je po vojni prav tako sledil partijskim direktivam, vendar je ob uradnih sporočilih objavljaj tudi vsebine in rubrike – med drugim potopise, poročila o kulturnih dogodkih in male oglase – ki so imele širok krog »navadnih« bralcev. Leta 1959 je politična oblast obe glasili združila v novi časnik *Delo*.

1949

V prvih povojnih letih je bila splošna praksa, da so se pod svoje prispevke, pa še to ne vedno, podpisovali le pomembnejši zunanji sodelavci, hišni novinarji pa praviloma

ne. Tako so se ob govorih in referatih političnih veljakov, ki so jim bile praviloma namenjene cele strani, v različnih komentarjih in podlistkih s poročili o novih knjigah, likovnih razstavah ipd. občasno oglašali tudi ugledni literarni in umetnostni zgodovinarji in kritiki. Izhajali so odlomki iz del Bevka, Finžgarja, Potrča, Prežihovega Voranca in drugih književnikov, ki so bili med vojno na pravi strani. Takrat je bil dovolj pravoveren tudi še Edvard Kocbek z odlomki iz svojih medvojnih dnevnikov; januarja 1952 pa so se prav v *Poročevalcu* začeli srditi napadi na njegovo zbirko novel *Strah in pogum*.

Leta 1949 je bil posebne pozornosti deležen obisk ameriško-slovenskega pisatelja Louisa Adamiča v Jugoslaviji. Bil je tudi čas obračunavanja s »protinarodno« duhovščino, ki je doseglo enega vrhuncev z opravičevanjem napada na škofa Antona Vovka v Novem mestu. Novost so bile tudi (ne najbolj posrečene in brez podpisa avtorja) agitacijske karikature.

O aktualnih političnih in drugih temah in poudarkih, ki jim je uredništvo pod vodstvom Ceneta Kranjca namenjalo največ pozornosti, veliko povedo naslovi izbranih prispevkov. O zaostrovanju retorike ob informbiroju v drugi polovici leta 1949 med drugim: *Čim bolj prodira resnica o Jugoslaviji, tem onemoglejši je bes informbirojevcev*; *Resnica in delo – naše najmočnejše orožje*; *Informbiro tekmuje z lažmi, mi pa z delom*. O Slovencih, za katere se še ni vedelo, ali bodo priključeni matici ali ne: *Prepustiti koroške Slovence Avstriji, pomeni njihovo narodno uničenje*; *Velik razmah združništva v coni B*; *Tržaški Slovenci za vse svoboščine koroških Slovencev* itn. O notranjepolitičnih razmerah pa: *Tito novinarjem: Resnica močno orožje našega socialističnega tiska*; *Edvard Kardelj izvoljen za častnega člana SAZU*; *Ustanovljene so jurišne mladinske proizvodne brigade*; *Enajstkratni udarnik Ivan Planinšek je izpolnil petletni plan*; *Nepismenost v Sloveniji iztrebimo še letos* itn.

V tem času je nekajkrat stopila v ospredje tudi etnologija. Na primer s člankom *Delo Etnografskega muzeja v Ljubljani*, podpisanim z J. T., Vilko Novak pa je objavil razmišljanji *Ne pačimo ljudske umetnosti* (15. 9.) in *Raziskovanje ljudske kulture v slovenski Istri* (23. 10.). Pozneje so se s strokovnimi zapisi oglašali še Milko Matičetov, Tine Orel, Niko Kuret, Franjo Baš, Valens Vodusek in Lojze Zupanc.

*

V okoliščinah napetih mednarodnih in ponekod tudi domačih političnih razmer je s svojimi članki in reportažami nastopal tudi Boris Kuhar. Po lastnih izjavah je pri *Slovenskem poročevalcu* začel delati leta 1949. Sprva se je oglašal poredkoma – če upoštevamo prispevke s podpisom Boris Kuhar. Po vsej verjetnosti je objavil še več krajših zapisov, ob katerih pa je o avtorstvu mogoče le ugibati. V drugo skupino spadajo reportaže in poročila, podpisana z B. K. (ali K. B., kjer je verjetnost avtorstva nekoliko manjša).

Službena izkaznica iz leta 1951 (Oddelek za dokumentacijo SEM).

Najprej je kot začetnik sledil navodilom urednikov in, najbrž tudi sam navdušen nad delovnimi zmagami, pisal o ustanavljanju zadrug ter uspehah različnih front v gozdovih, na poljih in gradbiščih, kot je bila avtocesta bratstva in enotnosti med Zagrebom in Beogradom. Poglavitna značilnost njegovega novinarskega poročanja – od prvega omenjenega prispevka o Dražgošah naprej – je bila svojevrstna osebna angažiranost, pogosto tudi sočutnost. Kazala se je predvsem v misli na bralce, site ponavljanja uradnih stališč in mobilizacijskih parol, po drugi strani pa lačne prikazov resničnega življenja, ki so ga vsi živeli iz dneva v dan, v časnikih pa je imelo le skromen odmev v poročilih s tržnice, redkih malih oglasih in – osmrtnicah.

V letu 1949 je Borisu Kuharju mogoče pripisati 14 prispevkov. Za njegovo poznejše pisanje je bilo značilno že prvo poročilo *Na izobraževalnem tečaju v Ločah* (15. 1.). Kuhar v njem ni suhoparno našteval in navajal, temveč je dajal besedo tudi udeležencem. Povrhu je znal – in si upal, tudi kadar je šlo za resen teme – v dialoge vplesti še kak šaljiv ton.

Poročilo je začel:

Ko so pred nekaj meseci v Ločah zbirali od hiše do hiše podpise za izobraževalni tečaj, je bilo v vasi precej govorjenja. Nekateri so se prijavljali z veseljem, drugi pa bolj neradi, vendar so aktivisti v kratkem času zbrali 35 prijav. Za nekatere ure so rabili tudi kmetijske strokovnjake in ljudi, ki bi loškim kmetom govorili o našem novem združništvu [...]

In zaključil s poučnim poudarkom:

Tudi loški fantje se ne bodo več zbirali v vaški gostilni, temveč bodo rajši šli v izobraževalni tečaj, kjer se bodo marsikaj naučili, kar jim bo koristilo v njihovem življenju. Tudi starejši kmetje, ki so bili zadnje nedelje na predavanju tov. Gosaka in so tudi sami mnogo pridobili, ne bodo več dopustili, da bi njihovi sinovi v zimskih

Prvi članek Borisa Kuharja, 15. januar 1949 (foto: Iztok Ilich z računalniškega zaslona, 2019).

večerih posedali za pečjo brez dela, ko pa se lahko v teh urah ogromno koristnega nauče.

Drugi članek *V Slov. Konjicah so postavili frontovci živ in skrbno sestavljen plan*, objavljen nekaj tednov pozneje (6. 2.), je za spremembo bolj uraden, a povsem v duhu časa:

Zgodnje priprave za planiranje letošnjega frontnega dela so krajevnemu odboru OF v Slov. Konjicah omogočile sestavo dobrega letnega plana. Pregled dela in uspehov, napak in izkušenj iz lanskega leta je zanesljiva osnova za letošnje frontne naloge, za boljši pregled političnega, gospodarskega, kulturnega dela frontnih organizacij [...] Študij bodo imeli v študijskih krožkih. Prvi bo začel z delom 8. februarja in 20 članov OF se je že priglasilo za reden obisk. [...] Za študij jim bo služilo predvsem gradivo *Organizacijskega vestnika OF* in v časopisih objavljeni govori naših političnih in gospodarskih voditeljev [...] Izbrali bodo člane ljudske kontrole, ki bo skrbela za pravilno razdelitev blaga po zadrugah in državnih trgovinah, za nadzorstvo v preskrbi in pravični razdelitvi živilskih in blagovnih nakaznic. V plan so sprejeli tudi nalogo in skrb za čistočo v trgu Slov. Konjice, skrb za ljudsko imovino, predvsem za hiše, ki so občja ljudska last. S tem planom se OF v Slov. Konjicah pridružuje tistim frontnim aktivom, ki so razumeli pomen planiranja v letošnjem letu.

V tretjem članku, *S ptujskimi frontovci v pohorske gozdove* (17. 5.), je bil Kuhar spet v svojem elementu, med ljudmi na terenu, in tudi sam bolj ali manj iskreno navdušen:

V vseh vaseh v ptujskem okraju so se pretekli teden kmetje, viničarji, poljski delavci, hlapci in dekline, ko so zvedeli, kako veliko akcijo je začela Osvobodilna fronta za pomoč gozdarskemu planu, prijavljali v brigade, ki bodo šle pomagat izpolnjevati naš gozdarski plan. V petek zjutraj so iz Ormoža in Središča prišli že s prvim vlakom. Obloženi s kovčki, nahrbtniki in vrečami. Tisti, ki so že delali v gozdovih, so prinesli s seboj tudi sekire

in žage. [...] Ko so korakali s pesmijo skozi mesto na kolodvor, so se odpirala okna in ljudje so jih pozdravljali in jim naročali: 'Da se boste dobro izkazali!' Brigadirji so obljubili: 'Vrnemo se kot udarna brigada!'

V tem zapisu Kuhar postavi v ospredje prave junake z imeni in priimki:

Na hodniku vagona je stal skromno oblečen Janez Hojnik in grizel trdo skorjo ter prežvekoval čebulo. V Polenščaku je garal pri kmetih že več kot 40 let. Ko pa je prišel v vas aktivist in razložil, da Fronta organizira tako veliko akcijo za pomoč gozdarskemu planu, se je odločil, da gre pomagat. [...] Med fanti je bil tudi 17 letni Ivan Bolta. Mati mu je umrla med vojno v taborišču, oče je padel v partizanih. Ivan je moral garati pri kmetu v Budini, ko so se začeli prijavljati v frontne brigade, je tudi on sklenil, da pojde. Kmet pa ga je odvrčal. Ko je prišel aktivist, je kmet naročil Ivanu, da se mora jokati in reči, da noče v brigado. Toda Ivan je odšel. Sedaj v vlaku pa je sklenil, da ne gre več nazaj h kmetu. Šel se bo učil. Postati hoče človek, ki bo nekaj znal, noče biti vse življenje samo hlapec. [...] Mladinec Janez Kovačič, ki je že nekdanji delal v gozdovih, pa je pisal svojim domačim: 'Delam z motorno žago. Zelo sem srečen. Gre mi dobro. Domov ne pridem, ostal bom kot gozdni delavec.' Tako je sklenilo že več brigadirjev-frontovcev, ki so prišli na delo v pohorske gozdove iz ptujskega okraja.

V letu 1949 so bile delovne brigade pogosta oblika organiziranega sodelovanja pri izpolnjevanju planov v posameznih gospodarskih panogah, ki so jo spodbujale oblasti. Veliko norm je bilo postavljenih zelo »na pamet«, saj so jih brigadirji in udarniki presevali kot za šalo. Tekmovanja za udarniške nazive so bila velika motivacija, ki jo je znal na začetku svojega novinarskega delovanja po svoje širiti tudi Boris Kuhar. To so, kot je videti, cenili tudi pri časopisu, zato so ga večkrat poslali na delovišče avtoceste Zagreb–Beograd. Tam so nastale naslednje štiri reportaže: *Z bolgarsko mladinsko brigado na avtomobilski cesti* (1. 7.), *Z avtomobilske ceste 'Bratstva in enotnosti' – Tako delajo Titovi borci* (16. 7.), *Pri brigadirjih iz Egejske Makedonije* (20. 7.) in *Nikdar več ne bom hlapec ...* (21. 7.), ki je pravzaprav mojstrska agitacijska črtica o spreobrnitvi Marka Rutarja iz okolice Konjic iz hlapca v ponosnega brigadirja in naprednega delavca.

Kočarskemu fantu so na mladinskem sestanku v najboljših barvah naslikali brigadirsko poslanstvo in sklenil se je pridružiti graditeljem avtoceste. Pregovoril je zaskrbljeno mater, da mu je dovolila iti, težje pa je bilo z oblastnim kmetom Gmajnarjem, h kateremu je hodil delat.

[Z eno roko oprt ob bok, z drugo pa na obilnem trebuhu je gospodar] stal pred Markom in ga prebadal s svojimi očmi. 'Aha, naveličal si se dela! Poležaval bi rad v brigadi. Nič ne bo iz tega. Ti si moj delavec, moj hlapec, in za vedno boš samo moj hlapec. Si me razumel? Nikamor ne pojdeš.'

[Marko se je odločno uprl in ko je Gmajnar uvidel, da] z grdo pri Marku nič ne opravi, je začel s prijaznejšim glasom: 'Misliš iti v Slavonijo, pa še nisi slišal, da tam med brigadami mori kuga? Cele vlake mrličev so že pripeljali nazaj s te ceste. Lačen boš. Preteпали te bodo. Vojaška disciplina v brigadi, nato pa te bodo strpali v vojsko.'

'Slabše se mi gotovo ne bo godilo nikjer, kot se mi pri vas,' [se Marko ni dal ustrahovati.]

[V brigadi je naredil dvakrat toliko kot drugi, vendar ni postal udarnik.] 'Ni dovolj za brigadirja, da je dober samo pri fizičnem delu, zanemarja pa kulturno delo in fizkulturo. Poglejmo Marka, najboljši je pri fizičnem delu v brigadi, toda do danes še ni pisal svoji materi in tudi fizkultura mu preveč ne diši,' [je pred vsemi razložil komandant.]

'Če pa ne znam pisati!' [je skozi zobe zasikal Marko.]

'Vidiš, zaradi tega, ker ne znaš pisati in se nisi prijavil v analfabetški tečaj, nisi danes razglašen za udarnika.'

[Marko se je nemudoma vpisal v tečaj in prijavil za fizkulturno značko. Na naslednji konferenci je bil že udarnik. In nato še dvakrat. Pridružil se je fantom, ki so se hoteli izučiti in postati kvalificirani delavci, strokovnjaki. Poslali so ga v tovarno Rade Končar v Zagreb. Ko si je prvi dan ogledal] velike svetle stroje in zvedel, da bo pri njih delal tudi on, je bil Marko srečen kot še nikdar v življenju. Zvečer je sedel v lepi sobi, v kateri je bila prava postelja, s čistimi rjuhama in novo odejo, zrcalo, umivalnik. To je bil sedaj njegov novi dom. Iz žepa je potegnil papir in svinčnik, oslinil konico in začel pisati svoje prvo pismo:

'Mama! Naučil sem se pisati, postal sem trikratni udarnik, [...] nov človek. Nič več nisem oni Marko z bajte. Sedaj bom delal v Zagrebu v veliki tovarni. Postal bom mehanik. Ko se bom izučil, te vzamem k sebi. Povej Anzetu in Lojzetu, naj ne bosta več hlapca. Za menoj naj prideta.'

Ko je že bil na avtocesti, je Kuhar »skočil« še v prestolnico, kjer je nastala deveta reportaža *Nad 300 gradbišč v Beogradu* (27. 7.), in nato še poslovilna »avtocestna«: *Pri slovenskih brigadah na avtomobilski cesti* (9. 8.). Vmes je nastal še reportaža iz domačega okolja: *Na državnih posestvih moramo imeti najlepšo živino* (4. 8.).

Jeseni je Boris Kuhar nadaljeval s prispevki, kakršne so od njega pričakovali. Prej ko slej je, komaj štiri leta po vojni, tudi sam verjel v to, o čemer je pisal. Ena od krlatic tistega časa je bilo prepričanje o človekovi pravici in dolžnosti, da si na poti k svetlim ciljem podredi naravo, »ukroti« reke, izsuši močvirja. In si do svojih ciljev pomaga tudi s tehniko, kot sporoča v prispevku *Letalo v službi delovnega človeka* (29. 10.). V njem, tudi sam potnik med Ljubljano in Beogradom, ugotavlja, da so »danes ustvarjeni vsi pogoji, da postane letalo dostopno našim delovnim ljudem in tudi velik pomočnik pri izpolnitvi

plana«. Poudarja, da se je »jugoslovansko civilno letalstvo otreslo sovjetskih akcionarjev, ki so samo zavirali razvoj našega letalstva,« se navdušuje nad prednostmi letala pred železnico v hitrosti in kar »65 % popusti pri poletih delavcev in uslužbencev, ki potujejo na letni dopust [...]«

Od leta 1949 se je Boris Kuhar poslovil s še dvema tema, ki sta zaposlovali tedanjo notranjo politiko: *Delavec in kmet sta si še trdneje stisnila roko* (22. 11.) in *Kaj mislite o takem zboru volivcev* (16. 12.). V prvem vzneseno piše o obisku podeželskih frontovcev z Dolenjske pri delavcih v Litostroju – pod geslom »Delavci, vi nam boste dali stroje, mi pa vam koruzo.« V drugem pa duhovito, a tudi kritično opiše potek sestanka krajevnega ljudskega odbora v Žabčah. Kmetje so si namreč skočili v lase ob primerjanju podatkov, koliko plana je kdo dosegel pri oddaji in prodaji mesa, mleka ali volne, nazadnje pa so le sprevideli – Kuhar ta sklep spretno prepusti samim udeležencem sestanka – da jih nerada in krivic lahko reši samo vstop v zadrugo.

1950

V tem letu je v *Slovenskem poročevalcu* še močno odmeval informbiro, kar dokazujejo članki: *Preganjanje naših državljanov na Češkoslovaškem; Protijugoslovanska izzivanja v Sofiji* ipd. V ospredje so stopili veliki vojaški spopadi na Daljnem vzhodu: *Dogovor med ZDA in Čangkajškom glede otoka Formoze; Vsa celinska Kitajska razen Tibeta osvobodjena; Čete Severne Koreje začele napadati vzdolž vse obmejne črte* itn. Odmevala so tudi opozorila na kratenje pravic slovenskih rojakov v Italiji in Avstriji: *60.000 Slovencev v Benečiji in Kanalski dolini brez slovenskih šol; Italijanski uradniki v izrazito slovenskih krajih; V Škofjčah rajši bivšega nacista kot Slovenca za župana* itn. Največ prispevkov je seveda govorilo o delovnih zmagah doma: *Avtomobilska cesta »Bratstvo in enotnost« dograjena; Delavke vodijo najboljše konfekcijsko podjetje v Sloveniji; Jutri pojdejo na pot prvi nosilci Titove štafete; Polda je skočil 107 m* itn.

Leta 1950 je v *Slovenskem poročevalcu* znova izšlo nekaj za etnologijo pomembnih prispevkov. Pod naslovom *Iz delavnice slovenskih etnografov* (30. 6., podpis B. Ut.) je bila objavljena obsežna predstavitev drugega letnika *Slovenskega etnografa*, časopisa za etnografijo in folkloro. Lojze Zupanc je (9. 9.) izčrpno poročal o študiji Nika Zupaniča *Nastrižno kumstvo na Belokranjskem*, Milko Matičetov pa je (29. 9.) kritično zavrnil predelave ljudskih pesmi, ki jih je objavil pesnik Pavel Golia. Za popularizacijo etnologije sta bili posebno pomembni poročili Borisa Orla *Ekipa Etnografskega muzeja v šentviški okolici na Dolenjskem* (10. in 11. 10) in *Slovenska Istra v luči etnografskih raziskovanj* (12. 12.).

*

Na začetku 50. let, ko so neskončne govorance in poslance političnih voditeljev postopoma prepuščale več prostora

aktualnim temam iz vsakdanjega življenja, je tudi Kuhar postajal vedno bolj samosvoj. Kot da bi se oglašal iz nekega drugega sveta. Povsod, kamor je prišel ali kamor so ga poslali, se je zapletel v neposredne pogovore z ljudmi. Znal si je pridobiti njihovo zaupanje, nato pa je brez zadržkov povzema njihove besede in misli. Bržkone so mu v uredništvu marsikatero misel tudi izločili ali obrnili drugače, zlasti če je on sam ali kateri od sogovornikov s kritiziranjem in izražanjem nezadovoljstva segel čez nevidni rob še dopuščene. Kljub temu je iz Kuharjevih reportaž in člankov zelo več pristnega življenja kot iz večine drugih zapisov.

V letu 1950 se je v *Slovenskem poročevalcu* zvrstilo pet člankov s podpisom B. K., pri čemer je avtorstvo prvega, *V Livku je smučarski šport zajel vse plasti ljudstva* (11. 3.) – glede na športno tematiko, ki se ji Kuhar sicer ni posvečal – vprašljivo. Zagotovo pa je njegov šesti članek, *Frontovci iz Loč so izpolnili plan elektrifikacije vasi* (26. 9.), podpisan z Ločan (v Ločah pri Poljčanah je Boris Kuhar preživel otroška in fantovska leta!). O avtorstvu priča tudi prepoznaven, z navduševanjem prežet slog zapisa:

Takšne slavnosti, kot smo jo imeli v nedeljo v Ločah, naša vas zlepa ne pomni. Z lastnimi silami smo uresničili dolgoletno željo, da bi tudi pri nas zasvetila luč. Pred vojno so nam jo obljubljali vsi poslanci, posebno pred volitvami, toda Ločani smo bili še naprej v temi. Po osvoboditvi pa je ljudska oblast začela elektrificirati Dravinjsko dolino. [...] tudi Ločani smo dali svoj delež. Začeli smo postavljati drogove, v 2060 prostovoljnih urah pa smo zgradili velik transformator. [...] večino potrebnega materiala smo zbrali iz lokalnih virov. V svoj letni plan si je postavil letos naš vaški odbor OF elektrifikacijo Loč. V nedeljo pa je pri nas že zasvetila falska luč v 15 hišah.

Še bolj je za Kuharja značilen drugi članek v letu 1950, *Pismo iz Kopra* (17. 3.). V njem razvema predvolilno razpoloženje s pohvalami dosežkov v Pučah, Koštaboni, Padni in drugih slovenskih istrskih vaseh, za Korte pa pravi, da so si sklenili tudi tam postaviti združni dom:

Zato so na sestanku ustanovili frontno brigado, posamezniki pa so sprejeli obveznosti za prostovoljno delo. 'Do volitev mora združni dom zrasti najmanj en meter nad temelji. Pri volitvah ne smemo biti zadovoljni s 95 odstotki. 100 odstotkov je naše geslo.' Tako so sklenili v Kortah, tako sklepajo v vsem istrskem okrožju.

1951

Leta 1951 se je znova zaostрила politična kriza zaradi prihodnosti Svobodnega tržaškega ozemlja (STO).² Posledice resolucije informbiroja so bile malone vsak dan navzoče

² Svobodno tržaško ozemlje je bilo politična tvorba s svojim denarjem, poštnimi znamkami itn., ki je bila v letih 1947–1954 razdeljena na cona A pod zavezniško vojaško upravo in B pod jugoslovansko upravo; prva, s Trstom in Gorico, je bila priključena Italiji, druga Jugoslaviji.

v poročilih o obmejnih incidentih in v kritičnih zapisih o silovitem preganjanju in zatiranju ljudi v sovjetskem bloku. Obenem se je domoljubje, kakor so si ga predstavljate takratne oblasti – ob pritiskih na Jugoslavijo z vseh strani in obračunavanju z notranjimi sovražniki – manifestiralo tudi v utrjevanju kulta osebnosti maršala Tita.

Tudi tukaj so bili zgovorni naslovi in podnaslovi prispevkov. Svetovno politiko so vznemirjali predvsem vojni spopadi: *Zatišje na bojiščih v Indokini; Kitajske čete so zasedle Seul; Novi incidenti ob Sueškem prekopu* ipd. Notranjo politiko so zaposlovala večinoma že znane teme: *Čestitka predsednika vlade LRS Mihe Marinka maršalu Titu; Za sovražnike ljudstva ne more in ne sme biti demokracije; Spet napad na sedež demokratičnih organizacij v Trstu; Koroški Slovenci zavračajo zakonski osnutek o učnem jeziku*. Razmeroma veliko prostora je bilo namenjenega še domačim težavam in predvsem uspehom: *V ptuj-skem okraju bo treba zaradi kaparja posekati petino sadnega drevja; V imenu zadruga za lasten žep; Govori Radio Slovenija!; Skrb za elektrifikacijo Prekmurja; Nenavaden naval na knjige; 60.000 tujih in domačih gostov je obiskalo letos Ljubljano* itn.

Etnologija je bila v letu 1951 neposredno zastopana samo z obsežnim člankom *Delo Etnografskega muzeja v Ljubljani* (JT, 2. 10.). V njem so bile navedene in na kratko ovrednotene terenske raziskave in druge dejavnosti, ki jih je od leta 1948 naprej z asistenti in strokovnimi sodelavci vodil ravnatelj Boris Orel.

V *Slovenskih poročevalcih* tega leta podpisanih Kuharjevih objav nisem našel. Je pa bila na koncu leta (4. 12.) objavljena nepodpisana počastitev jubilaranta, *Dr. Niko Zupanič 75 letnik*, ki jo lahko z veliko verjetnostjo pripišemo Borisu Kuharju. Že zato, ker je bil prav profesor Zupanič tisti, ki ga je, razočaranega po nekaj mesecih na germanistiki, navdušil za etnologijo.

Pisec med drugim opozarja, da Niko Zupanič ob antropologiji, zgodovini, etnologiji, predzgodovinski arheologiji in historični geografiji »rad poseže tudi v literarna in lingvistična vprašanja. Njegova impulzivna narava velikopotezno rešuje probleme v najširši celoti in se izogiba drobljenju. Zato je v marsičem uspešno krčil pot ne le pri Slovencih, marveč pri vseh Jugoslovanih.«

1952

V tem letu se je v *Slovenskem poročevalcu* zgodilo več sprememb. Časopis je pridobil dve strani, nekaj časa je imel po dve izdaji dnevno, ob praznikih je lahko – z voščilnicami, ki so bile v današnjem smislu oglasi delovnih organizacij in ustanov – obsegal tudi 16 strani. Lastništvo je bilo prepisano na Tiskovni konzorcij Osvobodilne fronte Slovenije, poleg odgovornega urednika Sergeja Vošnjaka pa je bil naveden tudi direktor Rudi Janhuba.

Večina tem oziroma rubrik je ostala, nekatere, zlasti zaostrovanje tržaške krize, ko je postalo očitno, da so se v

Londonu odločili Cono A STO dodelili Italiji, pa so stopile v ospredje. Vrstila so se poročila o množičnih protestih po Sloveniji in vsej Jugoslaviji, 16. aprila npr. o več kot 50.000 demonstrantih v Ljubljani ter kar 300.000 v Beogradu in 200.000 v Zagrebu. Dan pozneje se je v Ljubljani po poročilih oblasti zbralo kar 110.000 ljudi.

'Trst smo osvobodili, za Trst se bomo borili! Ne damo Trsta! Življenje damo, Trsta ne ...' so bili klici, ki so odmevali po vseh ulicah, ki vodijo na Kongresni trg. Dobre pol ure so se tjakaj zlivale pravcate reke ljudi, ki so prihajali z napisanimi gesli in zastavami, glasno vzklikajoč ogorčene proteste, vzklikajoč to, kar so čutili v srcih.

Stalnica je ostal informbiro, o razmerah v kmetijstvu pa so med drugim pričali prispevki z naslovi: *Koloradskega hrošča kar na litre; Vodstva v kmetijskih zadrugah člani ne bi smeli prepustiti birokratom in trgovcem; Žene zadružnice vse bolj sodelujejo pri upravljanju zadrug; Kmetijskim strokovnjakom se posveča premalo pozornosti* ipd.

Več kot v prejšnjih letih je bilo tudi zapisov o obračunih z »reakcionarnim klerom«, nazadnjaško, »protiljudsko« duhovščino. Med drugim *Podrejenost cerkveni hierarhiji ne predstavlja olajševalno okolnost za špijonsko delovanje; Oficirji Kristusove vojske si iščejo vojščakov; Gospod Požar ne razlikuje vere od protidržavnega hujskanja; Pridige, spovednice, semenišče, sredstva za protidržavno delovanje*.

Za etnologijo je bila poleg nekaj krajših poročil pomembna predvsem študija Milka Matičetovega *Slovenske pripovedke o kralju Matjažu* (17. 6.).

*

V letu 1952 je Boris Kuhar v sedmih prispevkih, podpisanih z B. K. (verjetno je njegov, podpisan s K. B., tudi članek *Svilorejci na Primorskem so dosegli lani odlične uspehe*, 7. 5.), naredil opazen korak naprej v razvoju v družbeno čutečega zapisovalca življenja, ki se v probleme ne zaganja z velikimi besedami, ampak zna s svojo razgledanostjo stiske in krivice podčrtati tudi s humorjem. Bolj in bolj brez ovinkov je tudi nasprotoval krivicam, ki jih »malim ljudem« povzroča velika politika. Vznemirjalo ga ni le dvigovanje glave še včerajšnjih nacizmu vdanih veljakov na avstrijskem Koroškem in prebujanje fašizma v Italiji, temveč tudi neznosne razmere, ki so jim bili marsikje doma izpostavljeni delavci in kmetje. Svoje misli je oblikoval veliko bolj večje in priljudno kot večina priučenih novinarskih kolegov, ki so bili brez direktiv svojih nadrejenih bolj ali manj nebogljeni, izgubljeni.

V članku *Ali lahko prisilimo kamen, da nam bo dajal kruh* (20. 6.) je Kuhar bralcem ponudil svoje videnje razmer v slovenski Istri. Posebej je opozoril na revščino in zaostalost vasi v notranjosti ter v pogovorih z ljudmi ugotavljal, kaj bi potrebovali za lažje življenje. Predvsem šole in učitelje,

Slovenski poročevalec, 12. januar 1952 (foto: Iztok Ilich z računalniškega zaslona, 2019).

take, kot je učiteljica v Kubedu, ki aktivno sodeluje z ljudstvom in jo to tudi spoštuje. Zato so bile letos 8. marca zaman grožnje župnika iz Predloke: 'Katera žena bo za materinski dan plesala, ne bo dobila odveze.' Žene iz Kubeda pa so skupaj z učiteljico Rozo plesale in se veselile za svoj praznik dolgo v noč [...]

In zdravnike: »Prav do srca se mi je zasmilila mati, ki sem jo te dni srečal v Kozini. Iz dobrih 40 km oddaljenega Movraža je prinesla otroka k zdravniku. Te vasi – 5300 ljudi – so namreč brez zdravnika.«

Kuhar tukaj dodaja še besede ljudskega poslanca Ivana Jakumina:

Prestaviti se naša dežela ne da, lahko pa dosežemo, da nam bo tudi ta pusta zemlja dajala več in boljše pridelke. [...] Naše kmetijsko pridelovanje bomo povečali najlažje v okviru splošnih kmetijskih zadrug – v skupnosti. Trta se bo pri nas najbolj izplačala, nato pride sadje [...] Toda naše ljudi do tega ni tako enostavno pripraviti. Že stoletja sadijo koruzo, ki nikdar dobro ne obrodi. Težko se bodo navadili na novo, zato jim je potrebna vzgoja in tudi pomoč. Gospodarski napredek [...]

Članek *Nad slovenskim morjem je jasno* (6. 12.) upodablja vrvež v Koprju, kjer se »kričeča italijanska govorica povsod meša s slovensko [...] Na vsakem koraku srečaš v Koprju Tržačana [...]« Vrvež v tistih dneh zagotovo ni bil tako sproščen, kot ga je slikal Boris Kuhar, vendar je politični trenutek terjal drugačne poudarke kot zapise o usodah odhajajočih optantov oziroma ezulov. Na primer zavračanje poročanja radia Venezia Giulia, ki je po Kuharju »doslej oklevetal v jugoslovanski coni STO vse, od soba

ric v hotelu 'Triglav' v Koprju do plemenskega bika v zadruhi Puče.« In je pretakal

krokodilove solze nad usodo italijanske mladine na tem ozemlju, čeprav je isti dan prišlo v Koprju okrog 600 večinoma italijanskih mladincev na veličastno zborovanje [...] Tudi italijanska mladina je uvidela, kakšna bodočnost jo čaka pod to oblastjo, zato aktivno dela za njeno utrditev.

Boris Kuhar se je iz Istre oglasil še enkrat, v zadnjem podpisanem članku v letu 1952 z naslovom *Neslavna zgodovina pohlepnežev* (16. 12.) in s podnaslovom *Ponarejevalci resnice na delu v Trstu in zgodovinska razstava v Koprju*. V njem sooča vsebino knjige skupine neprikritih častilcev Mussolinija *Trieste e la Venezia Giulia* in sporočilo v Koprju odprte razstave *Slovenci ob Jadranu*. Njegova sodba je jasna: »Več tisoč hiš so zažgali nosilci rimske kulture v Istri, nato pa klavarno pobegnili pred ljudstvom in junaškimi partizani. To je italijanska zgodovina v Istri. To si naj ogledajo na koprski razstavi [...]«

V drugem polletju 1952 se je Kuhar ukvarjal tudi z razkrivanjem družbenih anomalij »na terenu«. V članku *Že dolgo se kuha* (10. 7.) je pisal o nevzdržnih razmerah v elektrarni Brestanica, o katerih si zaposleni ne upajo govoriti. Že v uvodu je spretno dvignil napetost: »[...] krožijo govorice o terorju, ki vlada v elektrarni, o birokratski kliki, ki tam neomejeno gospodarji, o direktorju, ki ne živi in ne dela tako, kot bi moral, o krajah, pijančevanju in celo o pretepanju delavcev je slišati.« Kuhar ni verjel besedam vodilnih, temveč je šel med delavce. Z imeni in priimki je navedel vse odgovorne za nepravilnosti – med drugim za zaposlitev bivšega nemškega vojaka, kulturbundovca, ki ga je sorodnik na položaju vrnil v partijo, kjer je postal sekretar celice, tajnik sindikata, član okrajnega zbora

OF ... In sklenil, kajpada v duhu časa: »Osnovna partijska organizacija elektrarne je bila v petek razpuščena. [...] Posebna komisija bo izvrgla ljuljko [...]« (Ali jo je res, pozneje ne poroča več.)

Podobne nečednosti nekdanjih belogardistov, ki so se v občini Veliki Trn pri Krškem prerinili na oblast in po svoji presoji odmerjali davke, je Boris Kuhar s še nekaj več ironije razkril tudi v članku *Kdaj bo maček snedel Sv. Duha* (15. 7.).

V potopisni reportaži *Spoti po Dalmaciji* (25. 9.) si je Kuhar znova dal duška. V slavospevu znamenitostim in lepoti Dubrovnika je pokazal svojo razgledanost, znal pa ga je tudi po svoje zabeliti:

Dubrovnik je kot ljubljanski tramvaj, nikdar ni tako poln, da ne bi mogel sprejeti še nekaj gostov, čeprav vam zatrjujejo, da ni več prostora. K temu je namreč mnogo pripomogel tudi spor med ljubljanskim in dubrovniškim Putnikom in zadnji pravi, da bo bojkotiral vse napotnice iz Ljubljane ter da je za Slovence letos to mesto zaprto.

Proti koncu leta, ko se je vedno bolj risal za Jugoslavijo nesrečen razplet tržaške krize, se je Kuhar še odločneje vpregel (ali so ga vpregli?) v voz politične agitacije. Pri čemer pa v svojih prispevkih ni ponavljal partijskih parol, ampak se je občutljivih tem v pogovorih z ljudmi na terenu loteval sočutno, razumno in stvarno. Bil je novinar za posebne naloge. Poročevalec s prizorišč in priča dogodkov, ki so razvnemali čustva bralcev. Nagovoril jih je v trenutkih, ko jih votlo doneče parole niso več mogle zadovoljiti.

Tudi ob razpletu primera po mučnih večletnih sodnih procesih vrnjenega, med vojno ugrabljenega dečka Ivana Pirečnika, ko je vsakdo, če je bilo rečeno mali Ivan, vedel, za koga gre, je bil Kuhar priča vrnitvi fanta materi. V reportaži *Ivan je srečen* (5. 10.) je o dogajanju objavil natančno, kajpada tudi čustveno obarvano poročilo, opremljeno z (zelo verjetno) lastnimi fotografijami.

Svoj pristop je nakazal že na začetku:

Težko je reči, kaj čuti 11 letni otrok ob takšnih veličastnih sprejemih, kot jih je v četrtek in petek priredila domovina v veselje in na čast povratka Ivanu Pirečniku. Kakšne misli blodijo po mali glavici z razkuštranimi

Članek o vrnitvi Ivana Pirečnika staršem, 5. oktober 1952 (foto: Iztok Ilich z računalniškega zaslona, 2019).

lasmi, ko objema svojo mater, ki je bila pred nedavnim zanj še popolnoma tuja, ter prejema poljube, zalite s solzami veselja od ljudi, ki mu jih predstavljajo za sestro, svaka, starega očeta, babico, tete in strice. [...] Znašel se je sredi ljudi z nerazumljivo govornico, kjer mu vsi kličejo: 'Ivan, naš Ivan!' In edino to Ivan tudi razume. Ta vprašanja sem si zastavljal vso pot, ko sem spremljal malega Ivana in ugibal njegove misli.

In nato:

'Ste sedaj srečni in zadovoljni, mama?' sem vprašal Pirečnikovo. 'Kako bi ne bila. Najsrečnejša žena sem danes na svetu,' je odgovorila in pri tem pogledala Ivana. Njena hči je malega najdenca stisnila k sebi in poljubila [...] Pavla Pirečnikova je dolgo trpela zaradi izgube svojega sina. Deset let je krvavelo njeno srce, deset let je tiho sama zase vzdihovala za sinom, toda jokala ni. Mati ima sedaj sina. Rana se je zacelila.

NAVODILA AVTORJEM

Glasnik SED je strokovno-znanstvena revija, ki objavlja izvirne znanstvene, strokovne in poljudne prispevke s področja etnologije, kulturne in socialne antropologije, muzeologije in sorodnih ved ter prispevke ljubiteljev etnološke vede. Uredništvo prosi vse avtorje, da pri pisanju, oblikovanju in oddaji svojih prispevkov upoštevajo naslednja navodila.

Uredništvo sprejema izvirne prispevke (prva objava) izključno v slovenskem jeziku. Besedila v elektronski obliki pošiljajte na naslova urednikov: Saša Poljak Istenič (sasa.poljak@zrc-sazu.si) in Daša Ličen (dasa.licen@zrc-sazu.si).

Dolžina besedila je odvisna od dogovora z urednikom, praviloma pa naj bi **znanstveni članki** obsegali do največ 60.000 znakov s presledki.

Članek mora imeti naslednjo strukturo:

- **naslov** v slovenščini in angleščini
- **izvleček** v slovenščini in angleščini (do 600 znakov s presledki);
- **ključne besede** (do šest) v slovenščini in angleščini;
- **vsebinske opombe** (tekoče, pod črto);
- **literatura in viri** (ločeno; glej navodila spodaj);
- **povzetek** v angleškem jeziku (do 2.500 znakov s presledki);
- **ilustrativno gradivo** oziroma **priloge**, opremljene s potrebnimi podatki.

Na koncu prispevka navedite **podatke o avtorju** (ime in priimek, izobrazba, naziv oziroma poklic, ustanova, kjer ste zaposleni oziroma kjer študirate; e-naslov ali službeni/domači naslov, če elektronske pošte ne uporabljate). Dopišite še rubriko *Glasnika SED*, kamor po vašem mnenju sodi prispevek, in predlagajte tipologijo članka.

Uredništvo poskrbi za slovensko in angleško lekturo, za prevode v angleščino pa so zadolženi avtorji.

Strokovni članki nimajo izvlečka, povzetka in ključnih besed in naj ne presegajo 30.000 znakov s presledki. Opremljeni naj bodo s podatki o avtorju prispevka, z navedbo uporabljene literature in virov ter s slikovnim gradivom.

Poljudni članki, poročila, knjižna poročila in ocene razstav ali filmov naj ne presegajo 15.000 znakov s presledki, opremljeni naj bodo s podatki o avtorju prispevka in morebitnim slikovnim gradivom.

Za vsebino prispevkov odgovarjajo avtorji. Prispevki v rubriki Razglabljanja so razvrščeni po veljavni Tipologiji dokumentov/del za vodenje bibliografij v sistemu COBISS; tipologija se določi po predlogu avtorja, recenzentov in uredništva. Vse prispevke anonimno recenzirajo uredniški odbor in zunanji recenzenti; recenzije se hranijo v arhivu SED.

Avtorice in avtorje prosimo, da pri objavi gradiva upoštevajo avtorske pravice drugih avtorjev in z objavo v *Glasniku SED* ne kršijo avtorskih pravic. Za objavo kakršnegakoli gradiva iz drugih publikacij in arhivov je avtor prispevka dolžan sam zagotoviti dovoljenje za objavo v *Glasniku SED*.

OBLIKOVANJE BESEDILA:

Prispevki naj bodo napisani z urejevalnikom besedil MS Word ali Open Office, v naboru znakov Times New Roman in v velikosti 12 pik. Besedilo strukturirajte v poglavja in po potrebi tudi v podpoglavja.

Citati, krajši od treh vrstic, naj bodo postavljeni tekoče v besedilu med »dvojna narekovaja«; ko gre za navedbo znotraj citata, uporabite 'enojni narekovaj'. Citati, daljši od treh vrstic, naj bodo oblikovani v novem odstavku, brez narekovajev in z zamikom, da se ločijo od drugega besedila. Če gre za izjavo sogovornika, besedilo postavite ležeče; kadar je del izjave ali citata izpuščen, to označite z [...], če pa citat dopolnjujete s svojimi besedami, te postavite v oglati oklepaj: [etnologijo].

Opombe: sprotne, velikost 10 pt.

SLIKOVNO GRADIVO:

Fotografije, skice, risbe, grafi ipd. naj imajo ločljivost najmanj 300 dpi, format pa .jpg ali .tif. Avtorji jih pošljejo kot prilogo, v besedilu pa označijo zeleno mesto postavitve. Podnapis k sliki naj bo v obliki:

Slika zaporedna številka: Naslov slike (foto: avtor, datum).

Slika 1: Murkovanje v Trbovljah (foto: Ivanka Počkar, 11. 11. 2018).

NAVAJANE VIROV IN LITERATURE:

Citiranje med besedilom:

Pri pisanju uporabljamo **oklepajski način navajanja virov in literature**: (priimek avtorja, leto izdaje dela in strani), npr. (Klobčar 2014: 22). Ko v oklepaju navajamo več zaporednih strani, uporabimo stični pomišljaj: (Knific 2013: 96–97, 100–103).

Ko navajamo več avtorjev, reference razvrstimo po letnicah publikacije in jih ločimo s podpičjem: (Ahlin 2013; Junge 2015; Babič 2018). Dela istega avtorja z istim letom publikacije označite s črkami a, b, c: (Šmitek 1998: 54, 2013a, 2013b: 58). Ob več kot treh avtorjih med besedilom (ne pa tudi v seznamu literature) navajamo le prvega: (Križnar idr. 2014), pri dveh ali treh pa navedemo vse: (Strle in Marolt 2014; Smole, Beno in Pungartnik 2013). Delo brez avtorja: (B. n. a. 2015: 22); delo brez letnice: (Priimek b. n. l.: 22); delo brez strani: (Priimek 2015: b. n. s.).

Zakone ipd. navajamo s kratico in letnico objave (npr. ZON 1999 za Zakon o ohranjanju narave, ki je bil objavljen v Uradnem listu 13. julija 1999) oz. s prvo besedo in letnico (npr. Pravilnik 2016). Pri neposrednem citiranju vira v besedilu oklepajski navedek vedno vstavimo pred piko. Le pri daljših, izdvojenih citatih oklepajski navedek postavimo za piko.

Kadar navajamo delo enega avtorja po drugem – (npr. Fink po Simettinger 2014) – v seznamu literature navedemo le vir, ki smo ga dejansko uporabili.

Navajanje v seznamu uporabljenih del:

V seznamu virov in literature ne ločujemo. Citirana dela so razporejena po abecednem vrstnem redu priimkov avtorjev. Navedemo le reference, na katere smo se sklicevali v besedilu.

Tuje kraje izdaj, kadar je to mogoče, poslovenite: Wien – Dunaj, Klagenfurt – Celovec ipd.

Primeri navajanja literature**Monografija:**

PRIMEK, Ime: *Naslov: Podnaslov*. Kraj izida: Založba, leto izida.

HAGE, Ghassan: *Against paranoid nationalism: Searching for hope in a shrinking society*. Sydney: Pluto Press, 2003.

PRIMEK, Ime, Ime Priimek in Ime Priimek: *Naslov: Podnaslov*. Kraj izida: Založba, leto izida.

MATURANA, Humberto R. in Francisco J. Varela: *Drevo spoznanja*. Ljubljana: Studia Humanitatis, 2005.

Tudi pri več kot treh avtorjih se v seznamu navajajo vsi avtorji.

Zbornik kot celota:

PRIMEK, Ime (ur.): *Naslov: Podnaslov*. Kraj izida: Založba, leto izida.

REPIČ, Jaka in Jože Hudales (ur.): *Antropološki vidiki načinov življenja v mestih*. Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete, 2012.

Poglavje iz zbornika:

PRIMEK, Ime: *Naslov poglavja: Podnaslov poglavja*. V: Ime Priimek in Ime Priimek (ur.), *Naslov zbornika: Podnaslov zbornika*. Kraj izida: Založba, leto izida, strani.

PRINČIČ, Jože: *Pogled v zgodovino slovenskega podjetništva*. V: Jurij Fikfak in Jože Prinčič (ur.), *Biti direktor v času socializma: Med idejami in praksami*. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU, 2008, 21–46.

Periodične publikacije:

PRIMEK, Ime: *Naslov članka: Podnaslov članka*. *Ime publikacije* letnik/številka, leto izida, strani.

KUNEJ, Drago: *Med kodami skrita zvočna dediščina Slovencev*. *Glasnik SED* 54/1–2, 2014, 22–28.

Navajanje revije, ki je dostopna samo na spletu: LAMBEK, Michael: *The value of (performative) acts*. *Hau, Journal of Ethnographic Theory* 3/2, 2013, 141–160; <http://www.haujournal.org/index.php/hau/article/view/hau3.2.009>, 10. 5. 2015.

Tematska številka periodične publikacije:

PRIMEK, Ime (ur.): *Naslov tematske številke: Podnaslov tematske številke*. *Ime publikacije* letnik/številka, leto izida.

SIMONIČ, Peter (ur.): *Solidarnost in vzajemnost v času recesije: Razumevanje starih in novih vrednosti in vrednot v poznem kapitalizmu*. *Ars & Humanitas* 8/1, 2014.

Članek iz tematske številke periodične publikacije:

PRIMEK, Ime: *Naslov članka: Podnaslov članka*. V: Ime Priimek (ur.), *Naslov tematske številke: Podnaslov tematske številke*. *Ime publikacije* letnik/številka, leto izida, strani.

VODOPIVEC, Nina: *Družbene solidarnosti v času socialističnih tovarn in individualizacije družbe*. V: Peter Simonič (ur.), *Solidarnost in vzajemnost v času recesije: Razumevanje starih in novih vrednosti in vrednot v poznem kapitalizmu*. *Ars & Humanitas* 8/1, 2014, 136–150.

Doktorske disertacije, diplomska dela in druge neobjavljene študije:

PRIMEK, Ime: *Naslov disertacije: Podnaslov disertacije*. Doktorska disertacija. Kraj: Naziv študijske ustanove, leto.

KUŽNIK, Lea: *Interaktivno učno okolje in muzeji za otroke: Teoretski model in zasnova*. Doktorska disertacija. Ljubljana: Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta, Oddelek za etnologijo in kulturno antropologijo, 2006.

Primeri navajanja virov**Časopisni viri:**

PRIMEK, Ime: *Naslov članka: Podnaslov članka*. *Ime časopisa*, datum (mesec z besedo), stran(i).

ŽIBRET, Andreja: *Za prireditve na podeželju od občine manj denarja*. *Delo*, 30. april 2015, 10.

Ustni viri:

PRIMEK, Ime, intervju, kraj, datum.

NOVAK, Janez, intervju, Ljubljana, 15. 5. 2015.

Kadar želimo ohraniti anonimnost vira, navedemo zgolj psevdonim, npr.

JANEZ, intervju, Ljubljana, 15. 5. 2015.

Arhivski viri:

Ime in signatura arhivskega fonda – Ime arhiva, arhivska enota, ime in/ali signatura ali paginacija dokumenta.

AS 730 – Arhiv Republike Slovenije, Fond Gospostvo Dol, fasc. 43, pg. 1332.

GNI DAT 32 – Glasbenonarodopisni inštitut ZRC SAZU, Zbirka terenskih posnetkov, DAT 32, Orešje, 20. 3. 1997.

Zakoni in pravni akti:

KRATICA – polno ime, ime publikacije, številka publikacije, datum objave (mesec z besedo)

Če akt ni označen s kratico, zapišemo prvo besedo njegovega imena z velikimi črkami.

ZON – Zakon o ohranjanju narave, *Uradni list RS* 56, 13. julij 1999.

PRAVILNIK o urejanju in oddaji zemljišč Mestne občine Ljubljana za potrebe vrtničarstva, *Uradni list RS* 19, 11. marec 2016.

Spletni viri:

Literaturo, ki je dostopna v elektronski obliki (spletne znanstvene revije ipd.), navajamo po navodilih za literaturo; kot spletni vir navajamo predvsem različne spletne strani, ki jih med besedilom citiramo kot (Spletni vir 1).

Spletni vir zaporedna številka: Ime podstrani ali prispevka oziroma opis spletne strani in, če je relevanten, datum objave; naslov spletne strani, datum pregleda spletne strani.

Spletni vir 1: Arhiv Glasnikov SED; <http://www.sed-drustvo.si/publikacije/glasnik-sed/glasniki>, 7. 5. 2015.

Spletni vir 2: MURŠIČ, Rajko: *Drugačnost bogati*, 30. 9. 2014; <https://transyuformator.wordpress.com/2014/09/30/rajko-mursic-drugacnost-bogati/>, 8. 5. 2015.

Za avtorsko delo, objavljeno v Glasniku SED, vse moralne avtorske pravice pripadajo avtorju, materialne avtorske pravice, pravice reproduciranja in distribuiranja v Sloveniji in v drugih državah pa avtor brezplačno, enkrat za vselej, za vse primere, za neomejene naklade in za vse medije (tudi za splet) neizključno prenese na izdajatelja.

Cena posamezne številke | Price per Issue: 10 EUR
Letna naročnina | Yearly Subscription: 20 EUR
Transakcijski račun SED | SED Transaction Account Number: 02083-0016028646 NLB, d. d.

Distributer | Distribution: BUČA d. o. o.

Glasnik SED je indeksiran v bazah podatkov | Glasnik SED is entered into the following data bases:

Anthropological Index Online (AIO RAI) <http://aio.anthropology.org.uk>
Anthropological Literature <http://hcl.harvard.edu/tozzer/al.html>
ULRICH's International Periodical Directory (I.P.D.) <http://www.ovod.com>
RILM Abstract of Music Literature <http://www.rilm.org/prime-jt.htm1#G>
International Bibliography of the Social Sciences (IBSS)
<http://www.lse.ac.uk/collections/IBSS/about/journalsG.htm>
CAB Abstract <http://www.cabi.org>
ProQuest <http://www.proquest.co.uk/en-UK/>
Scopus <http://www.scopus.com/>
Ebsco <http://www.ebsco.com/>

Revijo subvencionirata Javna agencija za raziskovalno dejavnost RS in Ministrstvo za kulturo RS. Revija je vpisana v evidenco javnih glasil, ki jo vodi Ministrstvo za kulturo RS pod zaporedno št. 550. | The Bulletin is subsidized by the Slovenian Research Agency and the Slovene Ministry of Culture. The Bulletin has been entered in the record of public printed media at the Slovene Ministry of Culture under the number 550.

Fotografija na naslovnici | Front Cover Photo:

Obnovljena vinska klet pod brežiškim gradom s steklenicami, ki jih je Posavskemu muzeju Brežice zapustilo nekdanje podjetje VINO Brežice. Foto: Saša Poljak Istenič, julij 2019.
Renovated wine cellar under the castle of Brežice with the bottles given to the Posavski muzej Brežice by the former VINO Brežice company. Photo: Saša Poljak Istenič, July 2019.

Izšlo | Published:

Ljubljana, november 2019 | November 2019

SLOVENSKO *Ē*tnološko DRUŠTVO
SLOVENE *Ē*thnological SOCIETY

Metelkova 2, 1000 Ljubljana

TISKOVINA

UDK 39(497.4)(05)
ISSN 0351-2908 (Tiskana izd.)
ISSN 2535-4324 (Spletna izd.)
Ljubljana, november 2019